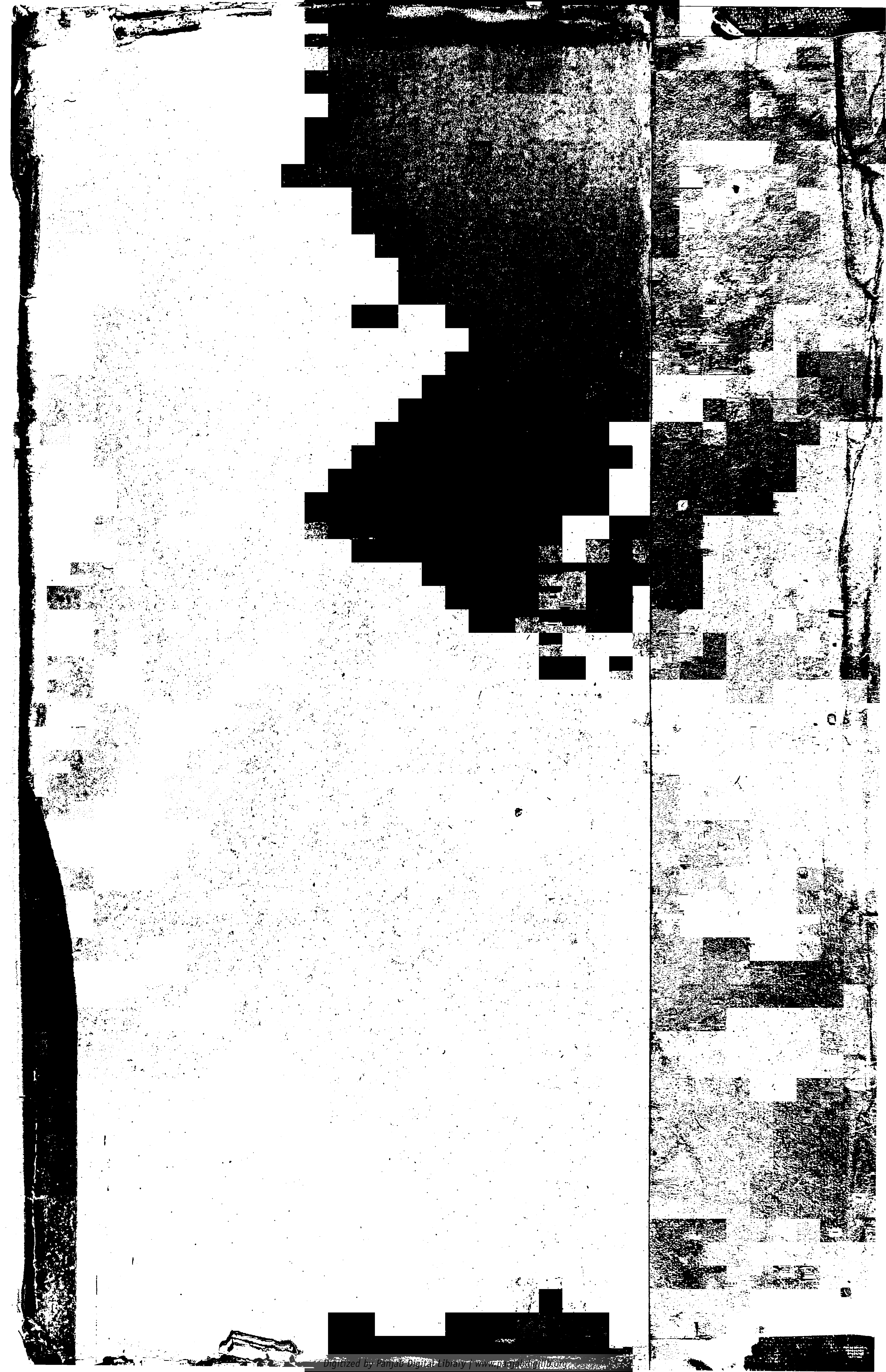

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਸੰਪਾਦਕ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਗਿਆਨੀ ਅਮਰ
28.4.82.

ਮਾਂ ਪੁਰਖ 38/28.4.82

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਸੰਪਾਦਕ
ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

© ਸਭ ਹੱਕ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੰਪਾਦਕ
ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ,
ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ : 1981
ਗਿਣਤੀ : 1100
ਮੁੱਲ : 58 ਰੁਪਏ

ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖੰਨਾ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵੱਲੋਂ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਸ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆ, ਮੈਨੇਜਰ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਰਾਹੀਂ
ਮੈ. ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ ।

ਵਿਸ਼ੇ-ਸੂਚੀ

	ਪੰਨਾ
ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ	ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ 7
ਅਸੀਸ	ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 9
ਭੂਮਿਕਾ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ 11
(ੳ) ਆਰੰਭਿਕ ਸਮਾਗਮ	
ਸੁਆਗਤ	ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ 19
ਉਦਘਾਟਨ	ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ 21
(ਅ) ਇਤਿਹਾਸ	
1. ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਆਰੰਭ	ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ 31
2. ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਤੇ ਉੱਦੇਸ਼	ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ 41
3. ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ	ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ 59
4. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ	ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ 93
(ੲ) ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ	
5. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਦੇਣ	ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ 115
6. ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ-ਯੋਗਦਾਨ	ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ 135
7. ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ	ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ 145
8. ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ	ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ 159
9. ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ	ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਣੀ 179
10. ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ	ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ 185
11. ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ	ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ 203

(ਸ) ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

12.	ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਨਿਰਮਲੇ	ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ	211
13.	ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ : ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ	ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ-ਗੁਰੂ	225
14.	ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਗੂ	ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ	239
15.	ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	247
16.	ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ	ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ	267
17.	ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਟੀਕਾ-ਪੱਧਤੀ	ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ	275
18.	ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ	ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	291
19.	ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ : ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ	ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ	319

(ਹ) ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਤੇ ਸੰਤ

20.	ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ	ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ	335
21.	ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ	ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਨੰਦ	343
22.	ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ : ਗੁਰਬਾਣੀ-ਮੁਲੰਕਣ	ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਮਦਾਨ	363
23.	ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਰਚਨਾ	ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ	377
24.	ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ : ਮੁਲੰਕਣ	ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ	395
25.	ਕੁੱਝ ਅਣਗੌਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ	ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ	427

(ਕ) ਪ੍ਰਚਾਰ-ਵਿਧੀ

26.	ਨਿਰਮਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ?	ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ	453
-----	-------------------------------	------------	-----

(ਖ) ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

27.	ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ	ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ	463
-----	----------------------------	---------------	-----

(ਗ) ਅੱਜ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ

28.	ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਦਸ਼ਾ	ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੰਦ	491
29.	ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ	503

(ਘ) ਸਮਾਪਤੀ-ਸਮਾਗਮ

ਸਮਾਪਤੀ ਭਾਸ਼ਣ	ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦ੍ਰੀ	517
ਧੰਨਵਾਦ	ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ	521

(ਙ) ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ

ਲੇਖਕਾਵਲੀ	ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ	525
ਪ੍ਰਸਤਕਾਵਲੀ	ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ	537

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਣਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਜ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਂ ਫੁੱਟੀਆਂ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਜੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਕਾਫੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪੂਰਾ ਮੁਲੰਕਣ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। 1976 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ, ਮਹੰਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ, ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਉਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ।

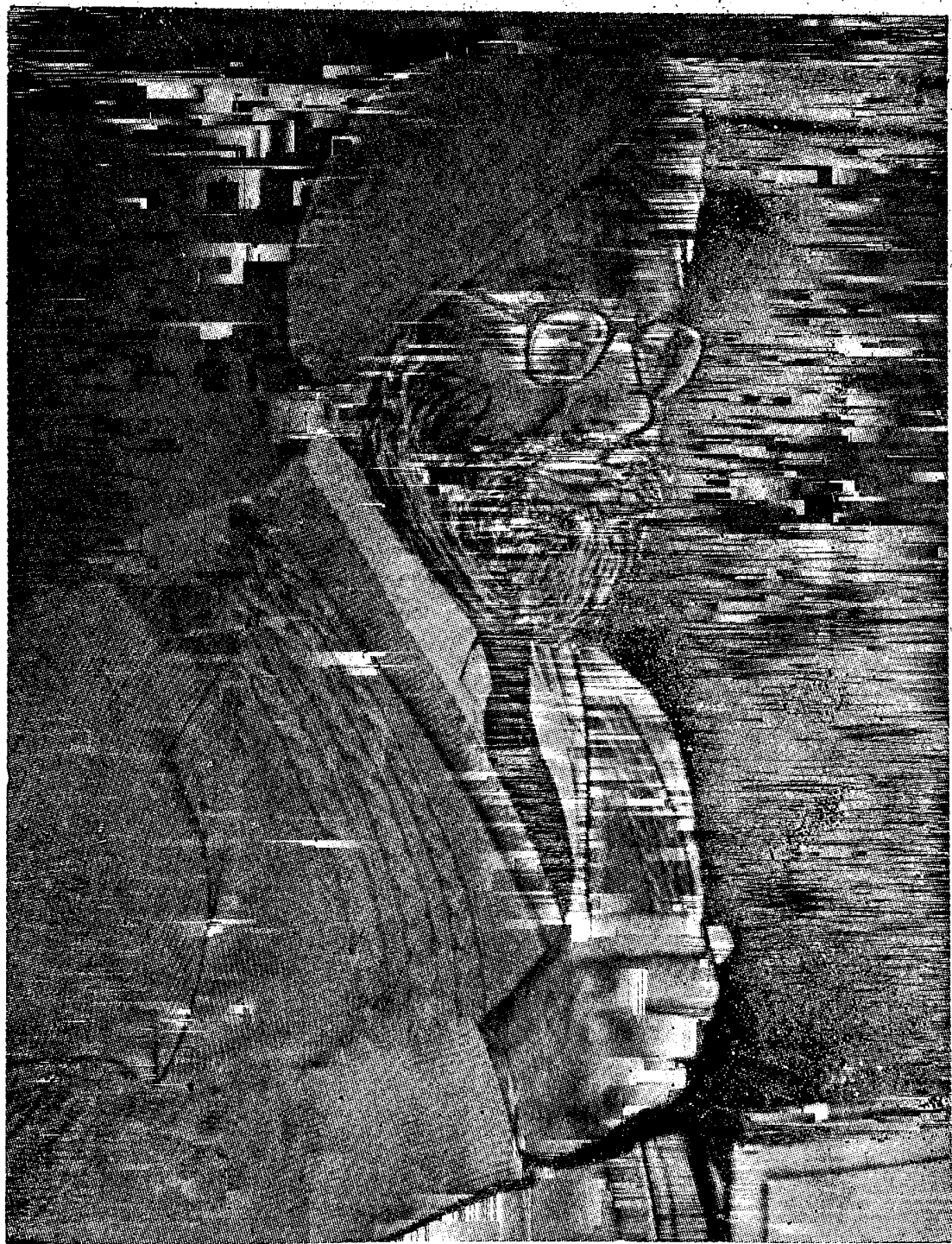
ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰੇਗਾ।

ਅਮਿਤਸਰ
16-1-1982

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ

ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ
ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ)

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

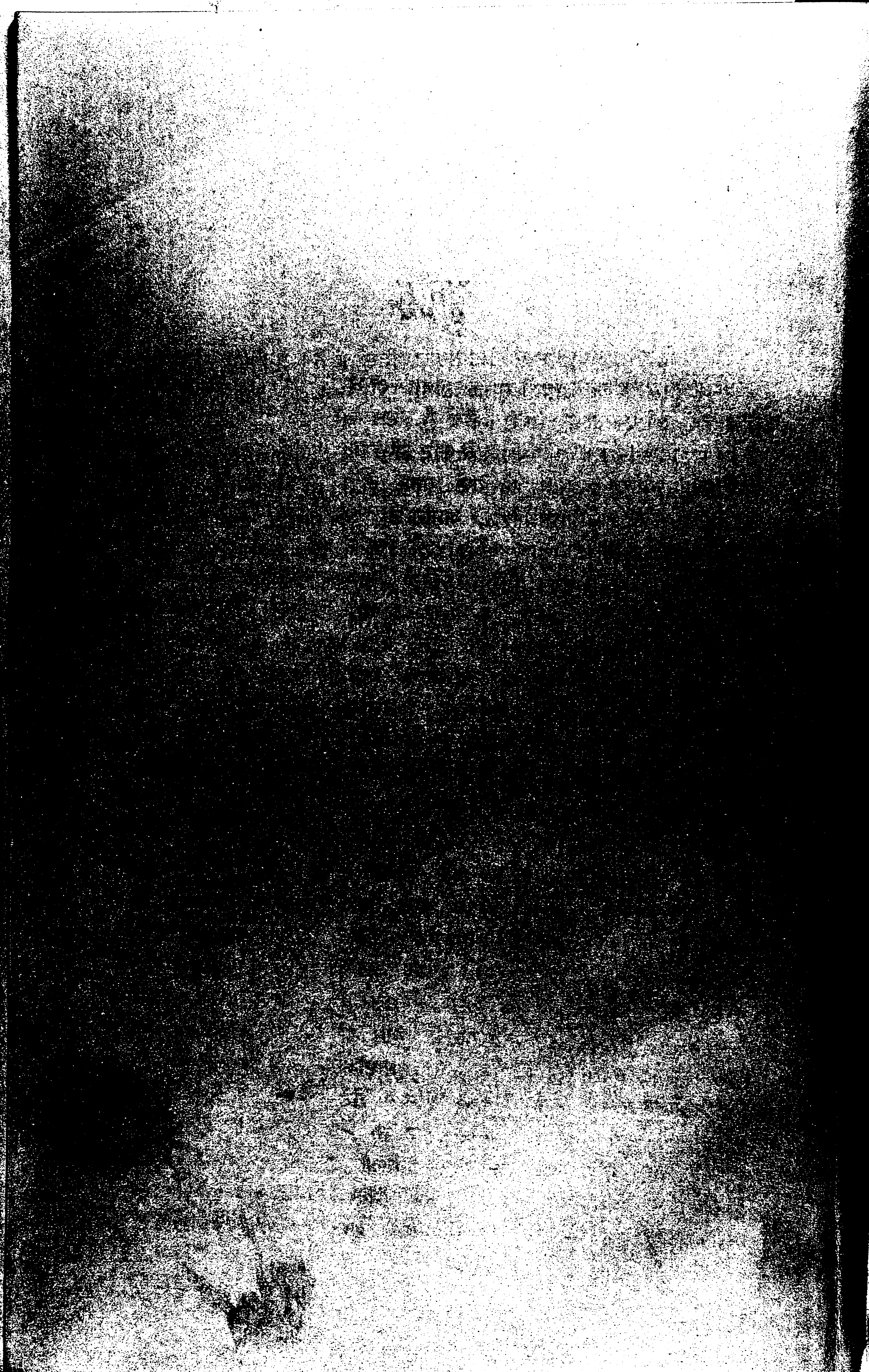
ਅਸੀਸ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਘਰ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ।

ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਥਕ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੰਬੰਧੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪੁਸ਼ਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤਿ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ)

ਭੂਮਿਕਾ

ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜਦ ਕਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ, ਮਨੁੱਖ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਧਰਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤੀ-ਮੁਗਧ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਲਈ ਉਸੇ ਜੋਗੇ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣਾ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ, ਨਿਰਸੰਕੋਚ, ਨਵੇਂ-ਧਾਰੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਤੇ, ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਤੇ, ਉਸ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਅਸਹਿ ਤੋਂ ਅਸਹਿ ਕਸ਼ਟ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ, ਹਰ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਫੈਲ ਦੇ ਖੁਰੇ, ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ; ਮਿਠ-ਭਾਸ਼ਤਾ, ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ; ਆਚਰਣ-ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਲੋਭ-ਤਿਆਗ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲਗਨ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਕੈਸਾ ਸਿਤਮ-ਜ਼ਰੀਫ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਵ-ਧਰਮ-ਧਾਰੀ, ਮੋਢੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜੀ ਚਰਿੱਤਰਾਂ, ਆਤਮੀ ਦੇ ਅਨਾਤਮੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਅਸਲੋਂ ਚੋਰ-ਚੁੱਪ ਸਾਧ ਛੱਡੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੇ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਈਸਾਈ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਖਟ-ਮਿਠੇ ਅਨੁਭਵ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਕਦੀ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਵ-ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਤਜਰਬੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਬੜੇ ਮਾਨਵੀ ਮਹਤੂ ਵਾਲਾ ਅਧਿਆਇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੁੰਦਾ। ਬਾਲ-ਵਰੇਸ ਤੋਂ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ, ਵਿਆਪਕ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਨੋਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਨ ਰੀਤਾਂ ਤੇ ਰਸਮਾਂ ਵਿਚ ਰੜ੍ਹਿਆ ਬੰਦਾ, ਕਿਸ ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਕਰਮ ਦੀ ਟੁੰਬ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਪਿਛਲੀ ਪੱਟੀ ਮੇਸ ਕੇ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਨਵੇਂ ਮਨੋਤ-ਮੰਡਲ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਨਵੇਂ ਧਰਮ-ਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ, ਆਪਣੇ ਹਲਤ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਆਸ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪਲਤ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੁਖ-ਸੰਪੱਤੀ ਦਾ ਬਚਨ? ਕਬੀਲਿਆਂ ਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕੌਮਾਂ ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਦੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚ ਜਬਰ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਸਬਰ ਨੇ? ਬੁੱਧ ਮਤ, ਮੂਸਾਈਅਤ, ਮਸੀਹੀਅਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਸਹੰਸਰਾਬਦੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਨਾ ਪਛਾਣੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚਲੋਂ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਕਾਇਦਗੀ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਹੋਇਆਂ ਹੀ ਅਜੇ ਮਸਾਂ ਪੰਜ ਸ਼ਤਾਬਦੀਆਂ ਲੰਘੀਆਂ ਹਨ, ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੇ ਕਾਰਜ-ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਉੱਕਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ

ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਗਿਣਾਏ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਖ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਨਵੇਂ ਧਰਮ-ਧਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਸੀ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ :

ਤਾਰੂ ਪੋਪਟੁ ਤਾਰਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਲ ਸੁਭਾਇ ਉਦਾਸੀ ।
 ਮੂਲਾ ਕੀੜੁ ਵਖਾਣੀਐ ਚਲਿਤੁ ਅਚਰਜ ਲੁਭਤਿ ਗੁਰਦਾਸੀ ।
 ਪਿਰਥਾ ਖੇਡਾ ਸੋਇਰੀ ਚਰਨ ਸਰਣ ਸੁਖ ਸਹਿਜ ਨਿਵਾਸੀ ।
 ਭਲਾ ਰਬਾਬ ਵਜਾਇੰਦਾ ਮਜਲਸ ਮਰਦਾਨਾ ਮੀਰਾਸੀ ।
 ਪਿਰਥੀ ਮਲੁ ਸਹਗਲੁ ਭਲਾ ਰਾਮਾ ਡਿਡੀ ਭਗਤਿ ਅਭਿਆਸੀ ।
 ਦਉਲਤ ਖਾਂ ਲੋਦੀ ਭਲਾ ਹੋਆ ਜਿੰਦ ਪੀਰੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ।
 ਮਾਲੋ ਮਾਂਗਾ ਸਿਖ ਦੁਇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਸ ਰਸਿਕ ਬਿਲਾਸੀ ।
 ਸਨਮੁਖਿ ਕਾਲੂ ਆਸ ਧਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਰਗਾਹ ਸਾਬਾਸੀ ।
 ਗੁਰਮਤਿ ਭਾਉ ਭਗਤਿ ਪਰਗਾਸੀ ॥13॥
 ਭਗਤੁ ਜੋ ਭਗਤਾ ਓਹਰੀ ਜਾਪੂਵੰਸੀ ਸੇਵ ਕਮਾਵੈ ।
 ਸੀਹਾਂ ਉਪਲੁ ਜਾਣੀਐ ਗਜਣੁ ਉਪਲੁ ਸਤਿਗੁਰ ਭਾਵੈ ।
 ਮੈਲਸੀਹਾਂ ਵਿਚ ਆਖੀਐ ਭਾਗੀਰਥੁ ਕਾਲੀ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ।
 ਜਿਤਾ ਰੰਧਾਵਾ ਭਲਾ ਹੈ ਬੂੜਾ ਬੂਢਾ ਇਕ ਮਨਿ ਧਿਆਵੈ ।
 ਫਿਰਣਾ ਖਹਿਰਾ ਜੋਧੁ ਸਿਖੁ ਜੀਵਾਈ ਗੁਰੁ ਸੇਵ ਸਮਾਵੈ ।
 ਗੁਜਰੁ ਜਾਤਿ ਲੁਹਾਰੁ ਹੈ ਗੁਰ ਸਿਖੀ ਗੁਰ ਸਿਖ ਸੁਣਾਵੈ ।
 ਨਾਈ ਧਿੰਡ ਵਖਾਣੀਐ ਸਤਿਗੁਰੁ ਸੇਵਿ ਕੁਟੰਬੁ ਤਰਾਵੈ ।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਸੁਖ ਫਲ ਅਲਖ ਰਖਾਵੈ ॥14॥

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕੱਲਾ ਗੁੱਜਰ ਲੁਹਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਖੇੜਵਾਂ ਲੱਛਣ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਨੇਹਾ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫੇਰ, ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਕਰ ਕੇ ਇਹ, ਲੱਛਣ ਧਿੰਡ ਨਾਈ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤਰਨ ਜੋਗਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਬਾਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਜਾਤੀ ਗੁਣ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਸੁਭਾ ਦੀ ਸਰਲਤਾ, ਸਹਿਜ-ਬਿਰਤੀ, ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ, ਪਾਠ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਮਰਨ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਚਰਣਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਸਿੱਖ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਕ ਨਮੂਨੇ ਬਣਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਤਾਰੂ ਸੀ ਜਾਂ ਮੂਲਾ ਪਿਰਥਾ ਸੀ ਜਾਂ ਪਿਰਥੀ, ਮਾਲੋ ਸੀ ਜਾਂ ਮਾਂਗਾ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹਨ ਅਸਲੋਂ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਤੇ ਸਪਾਟ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਧੜਕਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲਾ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ

1. ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੱਤਵੀਂ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1962, ਪੰਨੇ 193-94.

ਦੇ ਬਰੇਤੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿੱਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾ ਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਘਾਟ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਪੜਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਹੇਜਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮਕਾਨਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ, ਮੱਠਾਂ, ਛੇਤਰਾਂ ਤੇ ਮੰਡਲਾਂ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਤੋਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਜਿਸ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਲ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਉਦਾਸੀ' ਅਖਵਾਏ। ਇਸ ਦਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਪੱਖ ਤੋਂ ਪੱਖ ਤੇ ਮੁੜ-ਵਿਪੱਖ ਵਾਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਜਾਂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਵਿਪੱਖ ਵੱਲ ਮੋੜਾ ਖਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਠੀਕ ਨਿਰਣਾ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਅਜੇ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਕਾ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਲ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਅਨੁਕੂਲ ਮਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਝੰਡਾ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਖੜਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਝੰਗ ਦੇ ਇਕ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਨੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਰੂਸ ਦੀ ਓਦੋਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪੀਟਰਜ਼ਬਰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਧਰਮਸਾਲ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 1976 ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ 'ਸਾਧੂ ਬੇਲਾ' ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ, ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੋ ਆਪ-ਬੀਤੀਆਂ ਸੁਣਾਈਆਂ, ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਇਕ ਬਿਰਧ ਬਿਹਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਟਨੇ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਵਿਆਹੁਤਾ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਦਿਵਾਉਣ ਲਈ ਆਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਅੱਜ-ਕੱਲ ਦੇ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ :

ਓਮ੍ ਤਤ੍ਸ ਵਿਤੁਰ੍ਵਰੇਣਯ...।

ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਮੰਤਰ ਦੀ ਧੁਨੀ ਬਿਰਧ ਮਾਈ ਨੂੰ ਓਪਰੀ ਓਪਰੀ ਜਾਪੀ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੀ ਵਾਹੀ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਚਾਰੀਆ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਇਤ੍ਰੀ-ਪਾਠ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਮਾਈ ਨੇ ਸ਼ੌਰ ਮਚਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, "ਇਹ ਮੰਤਰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਅਸੀਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਕੁੜੀ ਨੂੰ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਵਾਲਾ ਮੰਤਰ ਦਿਓ, ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ !" ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਤ੍ਰਿਪਿਟਕਾਚਾਰੀਆ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਮੈਂ ਬੜਾ ਟਿੱਲ ਲਾਇਆ ਕਿ ਮਾਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਾਇਤ੍ਰੀ ਮੰਤਰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੰਤਰ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੀ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਇਕ ਮਾਈ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਬਿਹਾਰ ਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਅਸੀਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਘੁੱਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਵਾੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਕੱਢਿਆਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਨਿਕਲਦਾ।" ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਸੁਣਾਈ ਕਿ ਪਟਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ' ਬਾਰੇ ਇਕ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨਕ ਮਹਿਲਾ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਉੱਤੇ ਲੈਕਚਰ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਲੈ ਗਈ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਿਲਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੈਕਚਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਢਿੱਲੇ ਤੇ ਬੇਰਸ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚਲਾਈ। ਤ੍ਰਿਪਿਟਿਕਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕਿਹਾ," ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਘੰਟਾ 'ਗੁਰੂ' ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਨਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ, ਫੇਰ ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਜਾਨ ਕਿਵੇਂ ਪੈਂਦੀ?" ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਕੇ ਉਦਾਸੀਆ ਆਚਾਰੀਆ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਇਹ ਮਹਿਲਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਹੀਂ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਜਦੋਂ ਪੱਖੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਦੇਸ-ਬਦੇਸ ਵਿਚ ਖੂਬ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੁਣ ਵਿਪੱਖੀ ਬਣ ਖੜੋਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਉਤਸਾਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੌਣ ਸਨ? ਕਿੱਥੋਂ ਦੇ ਸਨ? ਕਿਸ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਪੂਰੇ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋਏ? ਧਰਮ, ਬੋਲੀ, ਲਿਪੀ, ਜਾਤ-ਪਾਤ ਤੇ ਰੰਗ ਆਦਿ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਨ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਸਫਲ ਹੋਏ? ਡੇਰੇ ਖੜੇ ਕਰਨ ਜੋਗੀ ਮਾਇਕ ਸਮੱਰਥਾ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਉਂ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਜਵਾਬ ਮਿਲਣੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮੁੱਢਲਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੌਰਾਣਿਕ ਰੰਗ ਧਾਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਜੇ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ; ਰਮਤੇ ਜਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਧੂਆਂ, ਮਾਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ, ਬੁੱਤਾ ਸਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਹੋਰ ਲੰਘਣ ਪਿੱਛੋਂ, ਇਹ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵੀ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ। ਇਸ ਬਟੇ-ਖੁਚੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕਾਲ ਦੀ ਅਰੱਜ ਭੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵੱਲੋਂ ਸੰਗਠਿਤ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੰਮ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਨਕ-ਪੰਥ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ; ਦੂਜੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਜਾਂ ਸਬੂਤਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ; ਤੀਜੇ, ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਆਸ ਬੱਝਦੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ ਇਹ ਆਸ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਗੀ ਤੇ ਵਿਭਾਗ

ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਤਸ਼ਰੀਫ਼ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਅਚਾਨਕ ਸਰੀਰ ਦੇ ਢਿੱਲੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਖੁੰਝਾਉਣਾ ਪਿਆ । ਆਪ ਦੀ ਅਸੀਸ ਮਹੰਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ 'ਅਰਵਿੰਦ' ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਲਿਖਤੀ ਵੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਜੋ ਅਸੀਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ, ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ, ਜਿਉਂ ਦੀ ਤਿਉਂ ਛਾਪਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਜੇ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੀ ਵਿਭਾਗੀ ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਵਿਭਾਗ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰੇਗਾ ।

ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਲੇਖ-ਪਾਠ ਉਪਰੰਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬਹਿਸ ਵਿਚ, ਕਈ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਨੁਕਤੇ ਉੱਭਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਲੇਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਟੇਪ ਉੱਤੇ ਭਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ, ਲੇਖਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਬਹਿਸ ਨੂੰ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ; 'ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਦਾ ਪਾਠਕ; ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮਹਸੂਸ ਕਰੇ ।

ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁਖੀਆਂ, ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਬਹੁਤ ਆਭਾਰੀ ਹਾਂ । ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਪ੍ਰਰੂਫ਼ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਖੋਜ-ਸਹਾਇਕ ਡਾ. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਤੇ ਪ੍ਰੈਸ-ਕਾਪੀ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਜੋ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਵੀ ਸੰਪਾਦਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ
20.10.78

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਕੁੱਝ ਪਤਵੰਤੇ

ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਆਰੰਭ

(ੳ) ਆਰੰਭਿਕ ਸਮਾਗਮ

ਸੁਆਗਤ

ਕਿਰਪਾਲੂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾਕਟਰ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਵਿਦਵਾਨ ਸਜਣੋਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਓ,

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਏਥੇ ਆਏ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਫਰਜ਼ ਲਾਇਆ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਰੰਭਿਕ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿਚ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਮੇਲ ਹੈ। ਜੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਬਲਕਿ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਪਰਕ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ। ਇਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਗੌਰਵਸ਼ੀਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਗਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਮੌੜ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੱਚੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਹੈ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ

ਕਰ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਇਸ ਮੂਲ ਧਰਮ, ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੋਵੇ, ਮਹਤ੍ਵ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗੀ।

ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਤੇ ਮੂਲ ਧਰਮ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਵੱਲ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਉੱਦਮ ਕਿਸੇ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਉਮੀਦਾਂ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਏਥੇ ਉਪਸਥਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੀਮਤੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮਾਂ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਈ ਹੈ। ਡਾ. ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸੈਮੀਨਾਰ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੇਗਾ।

ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ
(ਰਜਿਸਟਰਾਰ)

ਸ. ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

ਉਦਘਾਟਨ

ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਸਦਕਾ ਅੱਜ 'ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਬਾਰੇ, ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਅੱਛੇ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਬਾਰੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ 'ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ' ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਪੂਰਿਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਆਪਣੀ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਹੈ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ 'ਜਰਨਲ ਆਫ ਸਿੱਖ ਸਟੱਡੀਜ਼' ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਸੇ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਛਪੇ ਵਿਦਵਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਨਿਬੰਧ ਇਕ ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹੀ, ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਉਦਾਸੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਚਾਲਕ ਮਹਾਨ ਤਪੱਸਵੀ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ, ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵਨਾ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਗ ਉੱਤੇ ਸੰਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਉਂ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ, ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਬਣਾਉਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਚਾਰ ਧੂਣੀਆਂ ਅਤੇ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਦਸ ਨਾਮੀਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸੰਸਥਾ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਮੁੱਲੀ

ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ, ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਦੁਆਰਾ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਸਨ। ਉਹ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਸੋ ਗਿਰਹੀ ਸੋ ਦਾਸੁ ਉਦਾਸੀ ਜਿਨਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਪੁ ਪਛਾਨਿਆ ।

ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਅਵਰੁ ਨਹੀ ਦੂਜਾ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥

(ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. 1332)

ਉਪਰਿ ਗਗਨੁ ਗਗਨ ਪਰਿ ਗੋਰਖੁ ਤਾ ਕਾ ਅਗਮੁ ਗੁਰੂ ਪੁਨਿ ਵਾਸੀ ।

ਗੁਰ ਬਚਨੀ ਬਾਹਰਿ ਘਰਿ ਏਕੋ ਨਾਨਕੁ ਭਇਆ ਉਦਾਸੀ ॥

(ਉਕਤ, 992)

ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਭਿੱਖੂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਸੀਨ ਮੱਤ ਦੇ ਭੂਖਣ ਮਹਾਤਮਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਿਜਾਮ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਦੇ ਚਾਚੇ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਸੱਤ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਦੀ ਵੱਡੀ ਰਕਮ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ 1779 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ 'ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

1781 ਈ. ਵਿਚ, ਮਹਾਤਮਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਰਾਵੀ ਤੋਂ ਨਹਿਰ (ਹੈਂਸਲੀ) ਲਿਆ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਜਲ ਪਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪਰਮ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਕੀਤੀ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਚਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਕੁੰਤ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਕੁੰਭੀ ਮੇਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਕੱਠ, ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਅਵਸਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀਆਂ (ਜਲੂਸ) ਨਿਕਲਦੀਆਂ; ਓਥੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ, ਹਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਗੱਡਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਕਲਦੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਉੱਪਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਛਤਰ ਝੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਨਰਸਿੰਘਿਆਂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਘਨਘੋਰ ਧੁਨੀ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਾਧੂ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਛੋਟੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਕਨਖਲ ਵਿਚ, 1859 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ।

ਦੂਜੀ ਮਹਾਨ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਵਿਦਵਾਨ, 'ਨਿਰਮਲੇ' ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਈ । (ਉਕਤ, 1409)

ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹੋਇ ਨਿਰਮਲਾ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਰੰਗਿ । (ਉਕਤ, 297)

ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ... (ਉਕਤ, 27)

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਜ੍ਹਦ ਵਿਚ ਆਏ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ, ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ । ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪਾਸ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝ ਗਿਆ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਬਣੇ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਕਾਇਮ ਹੋਏ । ਸੈਂਕੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਸਿੱਖ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ ਰਚੇ । ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗ-ਦਾਨ ਪਾਇਆ । ਕਈ ਮਹਾਨ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਗੁਰਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਆਦਿ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਦੇਣ ਹੈ ।

ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ । ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਂਗ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਅਖਾੜੇ ਤੇ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ । ਹਿੰਦੂ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਸਜ-ਧਜ ਨਾਲ ਸਾਹੀਆਂ ਕੱਢਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ । ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਉਪਜ ਹੀ ਹਨ ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਰਤਨ, ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਚੌਕ ਲਛਮਣ ਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ । ਧੰਨੀ-ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਠਾਕੁਰ, ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਵਾਲੇ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ ਲਿਖੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਗਵਾਲ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸਨ । ਸੰਤ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਂਈ ਲੋਕ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਸਵਾਰੀ ਬਜ਼ਾਰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ

ਸੀ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਓਥੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਾਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵੀ ਸਨਾਤਨੀ ਢੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਸੰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਮਿੱਟ ਛਾਪ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਤਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਗਰਾਂ ਫੁੱਟ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹਿਤਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਾਰਨਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਮੱਤ-ਭੇਦ ਕਰ ਕੇ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਠੇਸ ਵਿਚ ਨੱਲ੍ਹ ਪੈ ਸਕੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਦੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਮੂਲ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਝਰਨਿਆਂ ਅਥਵਾ ਸੋਮਿਆਂ ਅਤੇ ਨਾਲਿਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਿਲਿਤ ਕਰ ਕੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਨਦੀ ਦਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰ ਛੋਟੇ ਨਾਲੇ ਅਤੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸੀਮਿਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਨੇ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਫੇਰਨਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਾਬਤ ਹੋਵੇਗਾ।

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਦੋ ਮਹਾਨ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ, ਬ੍ਰਾਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰ-ਵਾਨ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ (1783-1855 ਈ.) ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਰੰਭ ਕਰ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਬਾਬਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਤਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ, ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸਨਾਤਨੀ ਅਤੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਰਹੇਗੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਗਵਾਲ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਨ, ਜੋ ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਹ

ਬ੍ਰਾਹਮਣਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਜੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਆਏ ਤਾਂ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਦੋ ਭਾਈਆਂ ਨੇ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ, ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਣੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਕਾਲ-ਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ। ਧੀਮੀਂ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, “ਮਹਾਰਾਜ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਤਿਆਰ ਹੈ, ਆਪ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿਓ। ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਭਾਈ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ”। ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਔਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਭਾਈ, ਹੁਣ ਤਾਂ ਸੂਤਕ ਪੈ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਛਕਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ”। ਬਾਰ ਬਾਰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਜਦ ਸੰਤ ਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਛਕਣ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਾਸ ਪੁੱਜ ਕੇ ਸਾਰਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਦੱਸਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਕਥਾ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਿ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵਰਤਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਭਲਕ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸਮੇਂ, ਪੁੱਜ ਗਏ। ਜਦੋਂ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ ਦੀ ਇਹ ਤੁਕ ਗਾਇਨ ਕੀਤੀ :

ਸਭੋ ਸੂਤਕੁ ਭਰਮੁ ਹੈ ਦੂਜੈ ਲਗੈ ਜਾਇ ॥

ਜੰਮਣੁ ਮਰਣਾ ਹੁਕਮੁ ਹੈ ਭਾਣੈ ਆਵੈ ਜਾਇ ॥

ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਪਵਿਤ੍ਰੁ ਹੈ ਦਿਤੋਨੁ ਰਿਜਕੁ ਸੰਬਾਹਿ ॥

ਨਾਨਕ ਜਿਨੀ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬੁਝਿਆ ਤਿਨ੍ਹਾ ਸੂਤਕ ਨਾਹਿ ॥ (ਉਕਤ, 472)

ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਸੂਤਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ, ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਮੰਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਈ ਯੋਗ ਉੱਤਰ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ।

ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਿਆਹ 1808 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1855 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਪ੍ਰਦੱਖਣਾ ਦੇ ਕੇ ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਦਾ

ਡਟ ਕੇ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ, 1857 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਵਾਇਆ। ਇਸ ਨੂੰ “ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਚਲਣ ਦਾ ਚਿੱਠਾ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਚਿੱਠੇ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ-ਲਿਖਿਤ, ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੈਫਰੈਨਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। 1861 ਈ. ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਜੋੜੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਧਾਰੇ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੱਥੇਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਆਨੰਦ ਵਿਆਹ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ, ਚੌਂਕ ਮੋਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਠਾਕੁਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ, ਪਹਿਲਾ ਗੁਰਮਤਿ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਨਿਰੰਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਲੀਕੀਆਂ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਵਿਦੇਵਾਨ ਭਾਈ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੱਥੇ ਨੂੰ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੋਂ ਸੱਦਾ ਭੇਜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰ, ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਦੁਰਗਾ ਜੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਡਾ. ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ।

ਦੂਜੀ ਲਹਿਰ ਜੋ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ, ਉਹ ਸੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ। ਜਗਿਆਸੀ-ਅਭਿਆਸੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਜ਼ਰੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਛੱਛ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਨਾਲ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1857-58 ਈ. ਵਿਚ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਭੈਣੀ ਅਰਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜੋਸ਼-ਭਰੀ ਲਹਿਰ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ-ਰਾਜ ਦੇ ਪਤਨ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਉਥੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜਿਕ ਰਹੁ-ਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸਨਾਤਨੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਵਿਚ, ਅਜੇ ਵੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵੇਦੀ ਗੱਡੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮਤਭੇਦ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁਲੰਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੇ, ਓਥੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਖਰੇਵੇਂ ਵਾਲੇ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਉਣਗੇ, ਪਰ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਦ-ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪੁਲ ਉਸਾਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਨਗੇ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹਾਰਦਿਕ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਆਪ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

30.3.76

—ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ

(ੳ) ਇਤਿਹਾਸ

- ੦ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਆਰੰਭ : ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ
- ੦੦ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ : ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ
- ੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ : ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ
- ੦੦੦੦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ : ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਆਰੰਭ

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ, ਅਧਿਆਪਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਨੇੜ ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ, ਸਾਂਖ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ, ਚਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ, ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਲਗਨ, ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਰੁਝੇਵੇਂ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ।

2.

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਸਿੱਖ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਰਕਤ ਜੀਵਨ ਅਪਣਾਇਆ, ਉਹ ਨਿਰਮਲੇ ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ।¹ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ** ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ** ਵਿਚ 'ਨਿਰਮਲ' ਪਦ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।² ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਨਿਰਮਲ' ਪਦ, ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਸਤੂਪਰਕ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਵਸਤੂਪਰਕ

1. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1962, ਪੰਨਾ 7.

2. "ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ", ਮ. 3, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 27; "ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਉਜਲੇ ਜੋ ਰਾਤੇ ਹਰਿਨਾਇ"-ਮ. 1, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 57; "ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਭਏ"-ਮ. 5, ਉਕਤ, ਪੰ. 297; "ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ"-ਸ.ਮ. 5 ਕੇ, ਉਕਤ; ਪੰ. 1409; "ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲੀ ਨਿਰਮਲੁ ਜਨੁ ਹੋਇ ਸੁ ਸੇਵਾ ਘਾਲੇ"-ਮ. 5, ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 304.

ਅਰਥ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਤਿ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਮੌਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਹਨ ।

ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਨਿਰਮਲ ਪਦ ਦੀ ਧਿਆਨ ਪੂਰਬਕ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ** ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਨੂੰ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਕਿਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।³ ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪਦ ਦੇ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ, ਇਸ ਦੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੇ ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ ਵੇਈਂ ਨਦੀ ਵਿਚ ਲੋਪ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਵਿਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ । ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਨਿਰਮਲਾ ਸਿੱਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ।⁴ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਮਲਸੀਹਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਇਕ ਸਿੱਖ, ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ।⁵

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਯਾਰੂਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਦੇ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ । ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਆਖਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਕਿ ਰਵਾਇਤ ਵਾਲਾ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਉਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ । ਦੂਜੇ, **ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ**, ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਥ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਸੂਚਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ⁶, ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਤੀਜੇ, ਜਦੋਂ

3. “ਗੁਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲੁ ਜਾਣੀਐ ਨਿਰਮਲ ਦੇਹ ਸਰੀਰੁ”-ਮ. 1, ਉਕਤ, ਪੰ. 57.

“ਮਨਿ ਨਿਰਮਲ ਨਾਮੁ ਧਿਆਈਐ ਤਾ ਪਾਏ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ”-ਮ. 3, ਉਕਤ, ਪੰ. 33.

4. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਪੰਨਾ 16-17.

5. “ਮੈਲਸੀਹਾ ਵਿਚਿ ਆਖੀਐ, ਭਗੀਰਥੁ ਕਾਲੀ ਗੁਣ ਗਾਵੈ”-‘ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ’, ਵੇਖੋ, ਅੰਤਿਕਾ ਓ.

6. “ਸਿਕਾ ਮਾਰਿਆ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ”-ਉਕਤ, 1. 45.’

“ਕਲਿਜੁਗ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਚਲਾਯੋ ਆਇ”, ‘ਮਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ’, ਪਉੜੀ 40; ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਨਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅਮਿਤਸਰ, ਨੰ. 6535.

ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੀਆਂ। **ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ** ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ, ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮੋਢੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੰਤ ਵਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਜੀ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਖ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ।⁷ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਅਦਲੀ ਨੂੰ ਅਯੋਧਿਆ ਵਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਨੂੰ ਮੋਢੀ ਨਿਰਮਲਾ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਰਵਾਇਤ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ।

ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨਾਮੀ ਸ਼ਜਰੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਮੋਢੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਹਾਈ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਕ ਤਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ, ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਜੇ, ਇਸ ਦਾ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਤੇ ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਉਹੀ ਸਿੱਖ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸ਼ਜਰੇ ਵੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

3.

ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਾਉਂਟਾ-ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ, 1686 ਈ. ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1699 ਈ. ਨੂੰ, ਖਾਲਸਾ-ਸਾਜਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁹

7. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬੰਸਾਵਲੀ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951, ਪੰ. 22; ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ ਅ.
8. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 30; ਵੇਖੋ, ਅੰਤਿਕਾ ਏ.
9. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਪੰਨਾ 23.

ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਜਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।¹⁰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ।

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** (1891 ਈ:) ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਹਵਾਲਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ ਦੇ ਸ਼ਜਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਸਮੇਂ ਉਠਾ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।

4.

ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਸ੍ਰੋਤ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਫੇਰ ਵੀ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ *A Glossary of Tribes and Castes of the Punjab and N. W. F. P.* (1883); *Punjab Castes* (1883) ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।¹¹ ਇਹ ਦੋਵੇਂ, 1881 ਈ. ਦੀ ਮਰਦੁਮ-ਸ਼ੁਮਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਗਲਾਸਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵੱਜੋਂ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ, ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਕਾਸ਼ੀ ਨੇ 1767 ਈ: ਵਿਚ **ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧੀ ਕੀ ਸੁਗਮ ਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ **ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ** (1753), **ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ** (1760), **ਮੋਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (1778), ਆਦਿ ਰਚੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਹਨ।

10. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬੰਸਾਵਲੀ, ਪੰ. 48; ਵੇਖੋ ਅੰਤਿਕਾ ਸ.

11. *A Glossary of Tribes and Castes of the Punjab and N.W.F.P.* (1883), Language Department Punjab, Patiala, 1970, Vol. 3, P. 172; *Punjab Castes*, (1883), Language Department Punjab, Patiala, 1970, P. 228.

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਪਟਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਰੁਹੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ 1726 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਨਦ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ।

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਰਛੇਤ੍ਰ ਵਿਚ 1743 ਈ. ਨੂੰ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਜ਼ਮੀਨ, ਪਟੇ ਉੱਤੇ ਲਈ। ਸੰਨ 1752 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਰ ਨੇ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 30 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ।

ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬੱਘਾ ਨੇ ਪਰਗਨਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਦਾ ਪਟਾ 1764 ਈ. ਵਿਚ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ 1766 ਈ. ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਤੋਂ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ 7 ਪਿੰਡ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ। 1789 ਈ. ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨਈਏ ਨੇ ਭਾਈ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੂੰ 4 ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਕੀਤੀ। 1796 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪਟਾ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ।¹²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਂ ਤੋਂ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾਉਣੇ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੂੰ ਮਿਸਲ-ਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਿਲਣਾ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** (1779 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਲੋਕ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪਰਮ ਵਿਵੇਕੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਆਖਿਆ

12. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਪੰ. 67-68; ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਪੰਨਾ 80-81; ਵੇਖੋ, ਅੰਤਿਕਾ ਹ.

ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।¹³

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ, ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਟਿਆਂ ਅਤੇ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਰਕਤ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸੰਤ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਨਖਲ ਦੇ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ । ਮੁਗਲ ਹਕੂਮਤ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਖਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਰਮਲਾ-ਡੇਰਾ ਬਹੁਤ ਬਾਅਦ 1750 ਈ. ਵਿਚ ਬੁੰਗਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸੰਤ ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹਾਲਤ ਕਾਫੀ ਸੁਧਰ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਸੌਢੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ 1747 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੰਗਾ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । 1755 ਈ. ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਏਥੇ ਅਖਾੜਾ ਬੁੰਗਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ।¹⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵਿਰਕਤ ਸਿੱਖਾਂ, ਵਾਸਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਾਂ ਯੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਿਆ ।

13. ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੁ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਹਰਿ ਅਵਤਾਰ ।

ਰਜਯੋ ਪੰਥ ਭਵ ਮੈ ਪ੍ਰਗਟ ਦੋ ਵਿਧ ਕੋ ਵਿਸਥਾਰ ॥—86

ਏਕਨ ਕੈ ਕਰ ਖੜਗ ਦੈ, ਭੁਜ ਬਲ ਬਹੁ ਬਿਸਤਾਰ ।

ਪਾਲਨ ਭੂਮੀ ਕੋ ਕਰਯੋ ਦੁਸਟਨ ਮੂਲ ਉਧਾਰ ॥—87

ਔਰਨ ਕੀ ਪਿਖ ਵਿਮਲ ਮਤਿ, ਦੀਨੋ ਪਰਮ ਵਿਵੇਕ ।

ਨਿਰਮਲ ਭਾਖੇ ਜਾਗਤ ਤਿੰਹ ਹੇਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਏਕ ॥—88

—ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ. ਐਸ. 101, ਪੰਨਾ 590 (ਅ)

14. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937, ਪੰ. 185-93.

ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਸੁਧਰ ਗਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਏ ।

5.

ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਨਾ ਤਾਂ **ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ** ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੁੱਢਲੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਪਦ 'ਨਿਰਮਲ' ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸ਼ਜਰੇ ਹੀ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਣ ਤੋਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਬਲਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਪਟਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬ ਮਿਸਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਅਤੇ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ ।

ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ

ਅੰਤਿਕਾ ਓ

1. ਸ਼ੁਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਹਵਾਲਾ ਨ. 5)

ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ (1468-1538)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1496)

ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਰਾਮ (1495-1546)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1521)

ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ (1523-1594)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1535)

ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਚੰਦ (1573-1644)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1593)

ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸ਼ਰਨ (1633-1685)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1653)

ਸੰਤ ਹਰਿਦਿਆਲ (1673- ?)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1684)

ਸੰਤ ਰਤਨ ਚੰਦ (1671- ?)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1685)

ਸੰਤ ਚੰਦਨ (1683- ?)

| (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1692)

ਸੰਤ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ

|

ਸੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ

|

ਸ੍ਰਾਮੀ ਚੜਤ ਸਿੰਘ

|

ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਅੰਤਿਕਾ ਅ

ਸਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੰਤ ਵਰਣ ਸਿੰਘ (ਹਵਾਲਾ ਨੰ. 8)

ਭਾਈ ਜੀਵਾ ਜੀ (1533-1648)

(ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1544)

ਸੰਤ ਵਰਣ ਚੰਦਰ (ਦੀਖਿਅਤ ਸਮਾਂ 1623)
(ਵਰਣ ਸਿੰਘ)

ਅੰਤਿਕਾ ਏ

ਸਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਯੋਧਿਆ ਵਾਸੀ (ਹਵਾਲਾ ਨੰ. 9)

ਭਾਈ ਅਦਲੀ

ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ

ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ

ਭਾਈ ਬ੍ਰਹਮ ਹਰੀ ਤਪਸ਼ੀ

ਪੰ. ਹਰਿਬੰਸ ਜੀ ਮੋਨੀ

ਪੰ. ਲਖਮੀਰ ਹਰਿ (ਸਿੰਘ)

ਸੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ

ਅੰਤਿਕਾ ਸ

ਸਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕਰਾਂ (ਹਵਾਲਾ ਨੰ. 12)

ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ

|

ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

|

ਭਾਈ ਦੀਪ ਸਿੰਘ

|

ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ

|

ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

|

ਅੰਤਿਕਾ ਹ

ਸੰਮਤ 1809 (1752 ਈ.) ਦਾ ਪਟਾ (ਹਵਾਲਾ ਨੰ. 14)

ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਮੋਹਰ

ਨਾਮ ਜਪੇ

ਸੋ ਪ੍ਰਧਾਨ

ਲਿਖਤੋ ਬੀਬੀ ਜੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਗੇ ਡਿਕਾਲੇ ਮਾਹੋ ਬਹਿਬਲਪੁਰ ਕੀ ਤਰਫ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਾਬੇ ਨਿਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੀ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ ਸਾਧਾ ਕੇ ਖਰਚ ਨੂੰ । ਕਿਨੇ ਮੁਜਾਹਮ ਨਾਹੀ ਹੋਵਣਾ । ਮੇਰਾ ਪੁੰਨ ਹੈ । ਏਹ ਪੁੰਨ ਸਹਾਇਕ ਨੂੰ ਰਾਜੀ ਰਖਗੁ ਅਰ ਹਲ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਧ ਵਿਚ ਕਾਜੀ ਹੈ ।

ਚਿਠੀ ਲਿਖੀ ਮਘਰ ਬਦੀ 5 ਸਾਲ, 1809

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1952, ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 12.

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਤੇ ਉੱਦੇਸ਼

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਨਿਰਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ ।

'ਨਿਰਮਲ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ । 'ਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ—ਮੈਲ, ਪਾਪ, ਆਦਿ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ, 'ਨਿਰ' ਉਪਸਰਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪਾਪ-ਰਹਿਤ' ਜਾਂ 'ਪਵਿੱਤਰ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜੋ ਵਸਤੂ, ਅਥਵਾ ਇਨਸਾਨ, ਅਤਿਅੰਤ ਸੁੱਧ, ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 'ਨਿਰਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਉੱਚਾ-ਆਚਰਣ, ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਚਾਰ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਮ ਅਤੇ ਨਾਮ-ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੁੜ ਬੈਠੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਗਈ ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :
ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ਨਿਰਮਲੇ...॥ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 27)

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੁਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ :
ਨਾਨਕ 'ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ' ਭਏ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ ॥
(ਉਕਤ, 297)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਤ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਜੋ ਮਾਇਵੀ ਖਿੱਚਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠੇ ਤੇ ਪਰਮ ਸੱਤਿ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਤ ਪਦ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਕਰਣੀ ਕੀਰਤ, ਅਤੇ ਲਿਬਾਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲ-ਲਿਬਾਸ' ਵਿਚ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ ॥
(ਉਕਤ, 1409)

ਇਸੇ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਕਰ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨ, ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਭਾਸ਼ਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਚਲਾਇਆ ॥

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ 1.45)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ 'ਨਿਰਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਪਕ ਹਨ, ਪਰ 'ਨਿਰਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੰਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨਾਲ ਰੂੜੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ', ਅਤੇ 'ਨਿਰਮਲ ਮੰਡਲ', ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ।

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਅਤੇ ਉੱਦੇਸ਼

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਹਿਤ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਡੇਰੇ ਜਮਾਏ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ 'ਬਾੜਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ', ਜਾਂ 'ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ', ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਸੰਮਤ 1796 (1739 ਈ.) ਵਿਚ, ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਹਿਤ, ਛੰਨਾਂ ਛੱਪਰ ਬਣਾ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਵਰ-ਦਾਨ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਕੁਝ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸਪਤ-ਸਰੋਵਰ ਉੱਤੇ ਵੀ ਤੰਬੂ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪੰਡਾਲ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਤੱਤ-ਵੇਤਾ, ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ :

1. ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਮੱਖ ਪੰਥ।
2. ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਜਪੁਜੀ (ਗੁਢਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ।
3. ਪੰਡਿਤ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ।
4. ਪੰ. ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ 'ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ' (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)।
5. ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕੁਬੇਰ।
6. ਪੰ. ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਰਨਾਲਾ।
7. ਪੰ. ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਚੇਤਨ ਮਠ, ਕਾਸ਼ੀ, (ਕਰਤਾ 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧੀ ਕੀ ਸੁਗਮਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ')।
8. ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ।
9. ਸੰਤ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੇਖਵਾਂ।

10. ਮਹਾਰਾਜ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਂਗਟ, ਆਦਿ ।

ਸੰਮਤ 1876 (1819 ਈ.) ਵਿਚ ਇਕ ਬਹੁਤ ਦੁਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ । ਇਸ ਸਾਲ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਖੜਾ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਸਰਕਰਦਾ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਸ. ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਰੋਪੜੀਆ, ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਛਲੋਦੀ ਵਾਲਾ, ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ, ਸ. ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਸਚੌਰਾ, ਸ. ਰਾਇ ਸਿੰਘ ਬੂੜੀਆ, ਆਦਿਕ । ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਮੰਦਿਰ 'ਦਖਸ਼ ਪ੍ਰਜਾ ਪਤੀ' ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਹੈ । ਹਰ ਕੋਈ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਬੜੀ ਮਜ਼ ਧਜ ਨਾਲ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੜਪ ਹੋ ਗਈ । ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਉਦਾਸੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ । ਅਟੱਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਮਹੰਤ, ਭੈਰੋਂ ਗਿਰੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਵਾਰ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਬੇਅਦਬੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਕਿਵੇਂ ਸਹਿਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਰੋਹ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ । ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲਵਾਂ-ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਕਈ ਸੰਨਿਆਸੀ ਫਟੜ ਤੇ ਕਤਲ ਹੋਏ; ਛਾਉਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਦੀ ਭੇਟ ਦੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਨਾਲ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਥਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਤੇ ਈਰਖਾ ਵਧ ਗਈ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਕੇ ਜੇ ਸਿੱਖ ਸਾਧੂ ।
 ਤਹਾਂ ਬਿਹੰਗਮ ਜਾਤ ਅਬਾਧੂ ।
 ਪੈਸਾ ਪਾਸ ਨ ਕੋਊ ਰਖੇਂ ਹੈਂ ।
 ਅਕਸਰ ਭੋਜਨ ਪਾਇਓ ਚੈ ਹੈਂ ।
 ਝੰਡੇ ਖੜੇ, ਕਰਤ ਹੈ ਜਾਈ ।
 ਸਾਧ ਉਦਾਸੀ ਔਰ ਗੁਸਾਂਈ ।
 ਲੰਗਰ ਭੀ ਦੇਵਤ ਵਡ ਵੈ ਹੈ ।
 ਨਿਜ ਨਿਜ ਭੋਖਨ ਤਈ ਸਭੈ ਹੈ ।
 ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਵਾਰੈ ਜਬ ਗੁਨ ਕੈ ।
 ਭੋਜਨ ਪਾਵਨ ਚਾਹੈ ਉਨ ਕੈ ।
 ਕੈਂਚੀ ਅੱਗਿਓ ਸੋਈ ਦਿਖੈ ਹੈਂ ।
 ਮੂੰਡ ਮੁੰਡਾਓ, ਖਾਓ ਕੈ ਹੈਂ ।
 ਤਾਨੇ ਔਰ ਅਨਿਕਧਾ ਦੈ ਕੈ ।
 ਬੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘਨ ਭੁਚਲੈ ਕੈ ।

ਮੂੰਡ ਮੂੰਡ ਨਿਜ ਸਾਧ ਬਨੈ ਹੈ ।
ਇਹ ਘਾਟਾ ਸਿੰਘਨ ਮੈ ਪੈ ਹੈ ॥¹

ਦੂਜੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਅਨਿਆਇ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸਹਿਨ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਦੂਜੇ ਭੇਖਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਭੁੱਲੜਾਂ ਦਾ ਪਤਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਧੀਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ, ਅਤੀਤ ਬਿਰਤੀ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਹਿਤ, ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਅਤੀਤ ਸੱਤ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਮਤ 1912 (1855 ਈ.) ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਇਕ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਸੰਤ, ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ :

(1) ਵਿਰਕਤ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼, (2) ਸੰਤ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਿਸ਼ੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ, (3) ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, (4) ਸੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ, (5) ਮਹੰਤ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਰਨਾਲਾ, (6) ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰ, (7) ਮਹੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਹਾਲੇ ਵਾਲਾ, (8) ਮਹੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬੇਰ, (9) ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਗੰਧੀਆਂ, (10) ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਵਿਰਕਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ।

ਫੂਲਕਿਆਂ ਸਿੱਖ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ

ਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਪਤੀ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਹੁਕਮ-ਰਾਨ, ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਣ-ਗੌਰਵ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼, ਕੁਰੂਖੇਤਰ, ਆਦਿ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਨ, ਮਨ, ਧਨ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ ਲਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੁਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਬਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕੇ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਮਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਮਤ 1918 (1861 ਈ.) ਵਿਚ ਸ. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਹੱਥ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਪੱਤਰ ਹਰਿਦੁਾਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ-ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਗਏ । ਸਮੂਹ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਵਿਚ

1. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਸੰਪਾ. ਗਿ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਕੋਲਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974, ਭਾਗ 5, ਪੰਨੇ 2803-04.

ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਥਾ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੁਦ੍ਰਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਇਕ ਦਿਨ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਬ-ਨਿਸਚਿਤ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਸ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਸਨ ਪਰ 'ਪ੍ਰੋਪਕਾਰਾਯ ਸੰਤਾਂ ਵਿਭੂਤਯਾ', ਅਤੇ 'ਚੋਟੀ ਦੈਹੋ', ਰੋਟੀ ਲੋਹੋ, ('ਸਿਰ ਮਨਾਓ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਾਓ') ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਵੱਲ ਦੇਖਦਿਆਂ, ਸਾਰੀ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਲਾਲਾ ਨਿਹਾਲ ਚੰਦ, ਦੀਵਾਨ ਕੁਲਵੰਤ ਰਾਇ, ਮੀਰ ਮੁਣਸ਼ੀ ਅਬਦੁਲ ਨਬੀ ਖਾਨ, ਖਲੀਫਾ-ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਬਖਸ਼ੀ, ਆਦਿ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਚਰਨਾਰਥਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੁਆਮੀ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਲੂਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਤਾਬਿਆ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਦੌੜ, ਮਲੌਦ, ਖਮਾਣੋਂ, ਛਛਰੋਲੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਾਜ਼ਿਰ ਸਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲੋਂ 82000 ਰੁਪੈ ਨਕਦ, ਝੰਡੀ ਤੇ ਭੈਣੀ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮਾਫੀ; ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਵੱਲੋਂ 16 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਨਕਦ ਅਤੇ ਹਰੀਕੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮਾਫੀ; ਜੀਂਦ ਵੱਲੋਂ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮਾਫੀ ਅਤੇ ਮੰਡਲਾਂ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬੱਲਮ ਗੜ੍ਹ ਦੋ ਪਿੰਡ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਫਰੀਦਕੋਟ ਵੱਲੋਂ ਚਮੇਲੀ ਨਾਂ ਦਾ ਪਿੰਡ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪੂਜਾ ਭੇਟਾ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ। ਕੁੰਭ, ਆਦਿਕ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਖਰਚਾ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਅੱਡ ਅੱਡ ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਦਾਂ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਨ ਦਿਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਥਾ ਛਿਮਾਹੀ ਵਸਤਰ ਦੇਣ ਦਾ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਰੰਮਤ (ਫਿਰਨ ਤੁਰਨ ਵਾਲਾ) ਅਖਾੜਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤ ਚੁਣੇ ਗਏ :

1. ਮਹੰਤ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਛੱਨਾ
2. ਮਹੰਤ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਗੰਧੀਆਂ
3. ਮਹੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ
4. ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਉਪਰੰਤ ਅਰਦਾਸ ਕਰ ਕੇ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਦੇਗ ਵਰਤਾਈ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਯਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦਸਤੂਰਲ ਅਮਲ (ਕਾਇਦੇ) ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ :

ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ

(ਉਰਦੂ ਵਿਚ)

ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਹਰ

ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਇਸ ਤਰਹ ਪਰ ਬਿਆਨ ਕੀਆ ਕਿ ਸਾਧੂ, ਸੰਨਿਯਾਸੀ, ਬੈਰਾਗੀ, ਉਦਾਸੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਔਰ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਗੈਰਾ ਪਰ ਬਮੌਕੈ ਮੇਲੇਹਾਇ ਅਪਨੇ ਅਪਨੇ ਅਖਾੜਿਆ ਮੇਂ ਜੁਦਾ ਜੁਦ ਭੰਡਾਰਾ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਭੰਡਾਰੇ ਕਰਨੇ ਕਾ ਪੁੰਨ ਔਰ ਧਰਮ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਅਗਰ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਇਸ ਧਰਮ ਕੀ ਮਰਯਾਦਾ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੋ ਬਹੁਤ ਮੁਨਾਸਬ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋ ਯਿਹ ਹਦਾਇਤ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੌਸੂਫ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਆਈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੁਸਰਫ ਇਸ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਕੋ ਦੋ ਦਿਹ ਜਮਾ 4100) ਰੁਪੈ ਸਾਲ ਤਮਾਮ ਅਜ਼ ਰੂਇ ਸਨਦ ਅਲਹਿਦਾ ਮਿਤੀ ਸਉਣ ਸੁਦੀ 12 ਸਾਲ 1919 ਮਾਫ ਵਾ ਮਰਕੂਉਲ-ਕਲਮ ਕੀਏ ਗਏ, ਔਰ ਚੂੰਕਿ ਕਾਇਮੀ ਇਸ ਮਰਯਾਦਾ ਕੀ ਬਾ-ਨਜ਼ਰ ਹੋਨੇ ਕਾਰ ਸਵਾਬ ਔਰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋ ਅਜ਼ ਤਹਿ ਦਿਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਯਾਅਨੇ ਸਰਕਾਰ ਸੇ 82000) ਰੁਪੈ ਯਕਲਖਤ ਬਤੌਰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਬ-ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਆਮਦਨੀ 20 ਸਾਲ ਮੁਵਾਜ਼ਿਆਤਿ ਮਜ਼ਕੂਰ ਇਲਾਵਾ ਅਜ਼ ਆਮਦਨੀ ਦੇਹਾਤ ਮਜ਼ਕੂਰ ਦੀਆ ਜਾ ਕਰ ਬਾਇੱਤਿਫਾਕ ਵਾ ਸਲਾਹ ਚਾਚਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀਇ ਜੀਂਦ, ਵਾ ਬਰਾਦਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦਰ ਵਾਲੀਇ ਨਾਭਾ ਯਿਹ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ, ਵਾਸਤੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਆਇੰਦਾ, ਇਸ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬਇੰਦਰਾਜ਼ ਦਫਿਆਤਿ ਮੁਫਸਲਾ ਜ਼ੈਲ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਆ ਗਿਆ ਤਾਕਿ ਬਮੁਜਬ ਇਸ ਕੇ ਅਮਲ ਦਰਾਮਦ ਹੋਤਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਕੇ ਖਿਲਾਫ ਅਮਲ ਮੇਂ ਨਾ ਆਵੇ।

ਦਫਾ 1 : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਲਕ ਅਖਾੜੇ ਕੇ ਹੈਂ। ਉਨ ਕੇ ਪੀਛੇ ਸੇ ਇਨ ਕਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਮਾਲਕ ਹੋਗਾ।

ਦਫਾ 2 : ਜੋ 82000/- ਰੁਪਏ ਬਤੌਰ ਪੇਸ਼ਗੀ ਬੀਸ ਸਾਲ ਬ ਨਜ਼ਰ ਇਜਰਾਏ ਕਾਰੋਬਾਰ ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਖਾੜੇ ਧਰਮ ਧਜਾ ਸਿੱਖਾਨ ਵਾ ਸਾਥਾਨ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਏ ਗਏ ਹੈਂ, ਚਾਹੀਏ ਕਿ ਹਰ ਚਾਹਾਰ ਮਹੰਤਾਨ ਮੁਕਰਰਾ ਅਜ਼ ਆਮਦਨੀ ਸੂਦ ਵਾ ਤਜ਼ਾਰਤ ਵਗੈਰਾ ਬਿਉਪਾਰ ਉਸ ਕੇ ਯਾਨੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਮੁਤੱਲਕਾ ਅਖਾੜਾ ਮੌਸੂਫ ਵਾ ਤਾਮੀਰ ਮਕਾਨਾਤ ਜਾਰੀ ਰਖੇਂ ਔਰ ਜਮਾ ਅਸਲ ਸੇ ਸਰਫ ਨਾ ਕਰੇ।

ਦਫਾ 3 : ਬੰਦੋਬਸਤ ਵਾ ਨਿਗਾਹਦਾਸਤ ਖਜ਼ਾਨਾ ਅਖਾੜਾ ਜੁਮੇ ਹਰ ਏਕ ਅਖਾੜੇ ਕੇ ਰਹੇਗਾ, ਔਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਕੁੰਜੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਕੀ ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਰੱਖਨੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਗੀ, ਉਸ ਕੇ ਪਾਸ ਰਹੇਗੀ।

ਦਫਾ 4 : ਜਨਾਬ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਤਮਾ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋ ਅਖਤਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਕਿ ਅਪਨੀ ਮਰਜ਼ੀ ਔਰ ਸਲਾਹ ਸੇ ਬਦਲੀ ਸਦਲੀ ਮਹੰਤਾਂ ਕੀ ਕਰਤੇ ਰਹੇਂ ।

ਦਫਾ 5 : ਜੋ ਸਿੱਖ ਸਾਧ ਅਖਾੜੇ ਮੇਂ ਹੋਵੇ ਪਹਿਲੇ ਉਨ ਸੇ ਉਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਹਾਥ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਰੁਪਯ ; ਅਪਨੇ ਪਾਸ ਨਾ 'ਰੱਖੇ' । ਜੋ ਜਿਸ ਕੇ ਪਾਸ ਹੋਵੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮੇਂ ਦਾਖਿਲ ਕਰ ਦੇਵੇ ।

ਦਫਾ 6 : ਜੋ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਅੱਛਾ ਔਰ ਲਾਇਕ ਹੋਵੇ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਕੋ ਅਹੁਦਾ ਸੰਮਤੀ ਔਰ ਦੂਸਰੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਖਾੜੇ ਪਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੇਂ । ਜੋ ਕੋਈ ਰਹਿਤ ਨਾਮੇ ਸੇ (ਭਾਵ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਤੋਂ) ਬਰਖਿਲਾਫ ਹੋਵੇ ਵਾਸਤੇ ਮੌਕੂਫੀ ਔਰ ਸਜ਼ਾਇ ਉਸ ਕੀ ਕੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੋ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ ।

ਦਫਾ 7 : ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਅਪਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੇਂ ਜਿਸ ਕੋ ਅਪਨੀ ਜਗ੍ਹਾ ਕਾਇਮ ਕੀਆ ਚਾਹੇਂ ਬ ਸਲਾਹ ਵ ਤਜਵੀਜ਼ ਤੀਨੋਂ ਸਰਕਾਰੋਂ ਕੇਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰੇਂ ।

ਦਫਾ 8 : ਬਸੂਰਤੇ ਕਿ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਉਨ ਕਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਚਲਨ ਔਰ ਰਵੱਈਏ ਸੇ ਅੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ ਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਮੌਕੂਫੀ ਉਸ ਕੇ ਔਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਬਜਾਏ ਉਸ ਕੇ ਤੀਨੋਂ ਸਰਕਾਰੋਂ ਕੋ ਅਖਤਿਆਰ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ।

ਦਫਾ 9 : ਦਰ ਬਾਬ ਬੰਦੋ-ਬਸਤ ਵਾ ਇਜ਼ ਰਾਇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅਖਾੜੇ ਮਜ਼ਕੂਰ ਬਮੁਜਬ ਦਸਤੂਰ ਅਖਾੜਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਕੇ, ਅਮਲ ਦਰਆਮਦ ਹੋਤਾ ਰਹੇ । ਮਿਤੀ ਸਾਉਨ ਸੁਦੀ-12 ਬਾਰਾਂ, ਸਾਲ 1919 ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਸ ਸਫਰ ਸੰਨ 1278 ਹਿਜਰੀ ਗੁਰੂ ਵਾਰ

ਮੁਹਰ ਨਿਸ਼ਾਨੀ

ਕੁਲਵੰਤ ਰਾਏ ਦੀਵਾਨ

ਇਸ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਦਸਤੂਰਉਲ-ਅਮਲ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ 30 ਦਫਾ ਵਾਲਾ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸਿਰਤਾਜ, ਠਾਕਰ, ਕੁਲ-ਰਤਨ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਖੀਕੋਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਸਮਸਤ ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿੰਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸਟੇਟਾਂ ਨੇ ਜੋ ਦਫਾ 9 ਵਾਲੇ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਸੰਮਤ 1919 (1862 ਈ.) ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਹੈਡ ਆਫਿਸ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡਾ 30 ਦਫਾਵਾਂ ਵਾਲਾ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ । ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਚਿੱਠੀ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖੀ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਰਿਖੀਕੋਸ਼, ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ।

ਅਸੀਂ ਪਾਠਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀ ਹੂ-ਬ-ਹੂ ਨਕਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ

੧. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਜੀ,

ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਪਣ ਸਮੇਂ ਧਰਮ ਧੁਜਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੋ ਤਰੁਟੀ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਬੜਾ ਆਦਰ ਹੈ) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਖਾੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹੀ ਹਾਲ ਲਿਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਨਾਭੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ।

ਨਾਭਾ ੧ ਅਸੂ

ਪੰਥ ਦਾ ਸੇਵਕ

ਸਾਲ 466

ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ

17 ਸਤੰਬਰ 1935

2. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ' ਵਿਚ ਨੌਂ ਦਫ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

3. ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੋ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਨੌਂ ਦਫ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਬਜ਼ਿਦ ਰਹੇ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਲਈ ਰਹਿਤ ਕਛਹਿਰਾ, ਕੜਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਆਦਿ, ਰੱਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਇਹੋ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨੌਂ ਦਫ਼ਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸੁਣ ਲਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹਿਤ ਰੱਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਮਤ 1968 (1911 ਈ.) ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕਿਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਨਾਭੇ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕਿਹਾ "ਨਿਰਮਲਿਓ ! ਤੁਸੀਂ ਜਿੱਤੇ, ਮੈਂ ਹਾਰਿਆ", ਅਤੇ ਸਾਰੀ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀ ਮਾਫ਼ੀ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਕਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਵੱਡੀਆਂ ਲੇਲੂਆਂ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਘਰ ਦਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਫਿਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਕੇ ਰਿਖੀਕੋਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸੰਤ, ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਚਰਨ-ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀਕਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰਤਨ ਬਣੇ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦਾ ਹਾਲ 'ਸਖਾਂ', ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ 1928 ਬਿ, (1851 ਈ.) ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ।

ਆਪ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਗਿਆਰਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣੇ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ, ਨਾਇਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ; ਮਹੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਨਾਇਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ; ਪੰ. ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਨਾਇਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਬਾਕੀ ਪੂਰਣ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਏ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਸੰਮਤ 1928 (1851 ਈ.)
ਅਤੇ ਦੇਹਾਂਤ 1952 (1895 ਈ.)

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਆਇਕ ਕਾਸ਼ੀ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ 1952 (1895 ਈ.)
ਦੇਹਾਂਤ 1963 (1906 ਈ.) ਵਿਚ

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ 1963 (1906 ਈ.)
ਦੇਹਾਂਤ 1964 (1907 ਈ.)

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕਿਆਂ ਵਾਲੇ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ 1965 (1908 ਈ.)
ਦੇਹਾਂਤ 1984 (1927 ਈ.)

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਗੋ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ 1980 (1923 ਈ.)
ਵਿਚ ਨਾਇਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਅਤੇ 1985
(1928 ਈ.) ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ,
ਦੇਹਾਂਤ 1987 (1930 ਈ.) ਵਿਚ

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ : ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ 1987 (1930 ਈ.)
ਦੇਹਾਂਤ 1991 (1934 ਈ.)

ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਸੰਮਤ 1991 (1934 ਈ.)

ਆਪ ਜੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਕ-ਰਸ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਣੀ-ਮਾਤਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕ੍ਰਿਤ-ਸੰਕਲਪ ਹਨ।

ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਝਾਕੀਆਂ ਤਾਂ ਪੁਸਤਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਫੇਰ ਵੀ, ਮੈਂ, ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੇਠ ਉੱਲੇਖ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

੧

ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਕਨਖਲ; ਹਰਿਦੁਾਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ, ਮੁਕਾਮੀ ਮਹੰਤ ਕੋਠਾਰੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਰਬਾਰੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲ ਕਨਖਲ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਖਾਂ, ਉਪ ਸ਼ਾਖਾਂ ਸਾਰੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਚਾਰ ਮੁਖੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮੁਖੀਏ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ, ਕੋਠਾਰੀ ਤੇ ਕਾਰਬਾਰੀ ਦੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਖੁਦ ਹੀ ਕਰ ਦੇਣ। ਸਦਰ ਮੁਕਾਮ ਕਨਖਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਅਸਥਾਨ ਹਨ : ਭਵਨਾਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ, ਬਹਿਲ ਖਾਨਾ ਤੇ ਕੋਠਾਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ। ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਹਵੇਲੀਆਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਦੇ ਵਕਤ 31 ਜਨਵਰੀ, 1877 ਈ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਮਤ 1933 ਨੂੰ ਨੀਲਾਮੀ ਵਿਚ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕੋਠਾਰ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ 7250/- ਤੋਂ 5 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1878 ਈ. ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਮਤ 1934 ਚੇਤਰ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਲਈ ਗਈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਕੁਠਾਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਹੈ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੰਮਤ 1876 (1819 ਈ.) ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਜਦ ਤੋਂ ਅਖਾੜਾ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇਹ ਹਵੇਲੀ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ, ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਵੇਲੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1930 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਅਥਵਾ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹੰਤ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਕੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਸਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਵਿੰਦ ਕੋਠਾਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰਬਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

2. ਪਿੰਡ ਏਕੜ

ਇਹ ਪਿੰਡ ਕਨਖਲ ਤੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਜੋ 51777 ਰੁਪਏ, 10 ਆਨੇ, 2 ਪੈਸੇ ਤੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਨੇ, ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਰੀ, ਸੰਤ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਰੀ ਤੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲਿਆਂ

ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਸੰਮਤ 1938 (ਸੰਨ 1882 ਈ.) ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਪਿੰਡ ਬਹਾਦਰ ਪੁਰ ਤੇ ਮਿਰਜਾ ਪੁਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1954 (1897 ਈ.) ਨੂੰ ਖਰੀਦੇ। ਬਹਾਦਰ ਪੁਰ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਜੁਆਲਾਪੁਰ ਦੇ ਰਾਮ ਨਾਥ, ਰਤਨ ਰਾਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਪਾਸੋਂ, ਸੰਮਤ 1957 (1900 ਈ.) ਵਿਚ ਮੁੱਲ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੜਛ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਰਾਇਪੁਰ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹਰੀਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਖਰੀਦੀ ਗਈ। ਗੜ੍ਹਿਆਂ ਵਾਲੀ ਪਿੰਡ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 51000/- ਰੁਪਏ ਤੋਂ 23.4.1942 ਈ. ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਲਿਆ। ਪਿੰਡ ਇਬਰਾਹੀਮ ਪੁਰ 150000/- ਤੋਂ 26.10.1943 ਈ. ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਏਕੜ ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਕੋਠਾਰੀ ਤੇ ਕਾਰਬਾਰੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ, ਸੰਤ ਸੱਤ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

3. ਕਨਖਲ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਚਾਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਮਕਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਇਹ ਦੁਕਾਨਾਂ 24 ਫਰਵਰੀ, ਸੰਨ 1890 ਈ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ 1946 ਵਿਚ ਕੁਬੇਰੀਏ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਮੁੱਲ ਲਈਆਂ।

4 ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਾਸ ਪਹਾੜ ਨਾਲ ਲਗਵੀਂ ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੰਮਤ 1937 (1880 ਈ.) ਵਿਚ ਖਰੀਦੀ ਗਈ। ਏਥੇ ਕੁੰਭ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਮਾਨ ਕਿਸੇ ਭੇਖ ਪਾਸ ਛਾਉਣੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਹਰ ਕੁੰਭ ਤੇ ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਰਮਤਿ-ਪੰਡਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਨਿਸ਼ਾਨ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਹੈ। ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

5. ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਮਲ ਸਰਾਏ ਹੈ, ਜੋ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਸਮੇਤ ਚਾਰੋਂ ਤਰਫੋਂ ਪੱਕੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ ਰਾਹੀਂ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6. ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸਫੈਦ ਜ਼ਮੀਨ, ਭਰਤ ਮੰਦਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸੰਮਤ 1921 (1864 ਈ.) ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ। ਮਗਰੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਰਤਨ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆਂ ਨੂੰ 12 ਦਸੰਬਰ, ਸੰਨ 1890 (ਸੰਮਤ 1947) ਮੱਘਰ ਦੇ ਅਖੀਰ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਬੈਠ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ।

7. ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਮੁੱਲ ਖਰੀਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁਆਟਰ ਬਣਵਾਏ ਅਤੇ ਮਾਇਆਪੁਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਗਰ ਨਾਮ ਦਾ

ਨਗਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ।

8. ਕਨਖਲ, ਪੁਲਸ ਚੌਂਕੀ ਦੇ ਪਾਸ ਇਕ ਬਾਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਲਾਨਾ ਠੇਕੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਬਾਗ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਏਕੜ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਆਮਦਨ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕੁਆਟਰ ਮਾਇਆਪੁਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੇ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਹੈ।

3. ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ, ਪੀਲੀ ਕੋਠੀ, ਕੀਟਗੰਜ

ਇਹ ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਇਹ ਥਾਂ ਕਾਫੀ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਹੈ ਅਤੇ ਏਥੇ ਇਕ ਬਾਗ ਵੀ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਆ ਨੇ ਸੰਮਤ 1937 (1880 ਈ.) ਵਿਚ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਸ ਮਕਾਨ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਪਿੰਡ ਭਰੇਤਾ, ਕਨੇਠੀ, ਤਿਸੌਰਾ, ਕਲਿਆਣਪੁਰ ਉਰਫ ਨੌਨਾਰੀ, ਮਨੇਬੂ, ਕੈਮਲ ਪੁਰ ਤੇ ਖਾਨਾਪੁਰ ਹਨ। ਇਹ ਸੱਤੇ ਪਿੰਡ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸੰਨ 1904 ਈ. ਵਿਚ 56960/- ਰੁਪਏ ਨੂੰ ਖਰੀਦੇ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਪਿੰਡ ਰੁਹੇਲਾ ਨਾਮ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕਿਆਂ ਵਾਲੇ ਨੇ 6000/- ਰੁਪਏ ਨੂੰ 13 ਮਾਰਚ 1913 ਈ. ਵਿਚ ਖਰੀਦਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਮੁਜਾਰਿਆਂ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੁਆਵਜ਼ਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ ਹਨ। ਪੀਲੀ ਕੋਠੀ ਮਹਲਾ ਕੀਟਗੰਜ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਲਾ ਕੋਠਾ ਪਾਰਚਾ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁਆਟਰ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਕੋਠੀ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਬਣਵਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਕੁਆਟਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ 'ਨਿਰਮਲ ਨਗਰ' ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਰਮਬੀਰ ਜੀ ਹਨ।

4. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੂਜੀ ਪੂਰਬ-ਯਾਤਰਾ ਉੱਤੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਮਤ 1723 ਬਿ: (1666 ਈ.) ਵਿਚ ਏਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਤ੍ਰਿਵੇਣੀ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਹੈ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਅਸਥਾਨ, ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਮੁਕਾਮੀ ਮਹੰਤ

ਪੰਡਿਤ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਥਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਮਹੰਤ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। 40-50 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ, ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਵੀ ਬਣਵਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੱਕੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਦੋ ਵੇਲੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਪਰਚਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

5. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲ੍ਹਾ (ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ), ਪਟਨਾ

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਜਾ ਫਤਹ ਚੰਦ ਮੈਣੀ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਅਸਥਾਨ ਸੀ। ਏਥੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ; ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਬਣਾ ਕੇ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌਤਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਫਤਹ ਚੰਦ ਦੇ ਘਰੋਂ ਰਾਣੀ ਬਿਸੰਭਰਾ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਆਪ ਛਕਿਆ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਛਕਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਏਥੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੰਗਤ ਲਗਾ ਕੇ ਘੁੰਗਣੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਫਤਹ ਚੰਦ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪੁਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ ਸਨ। ਤਦ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਬੜੇ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲ, ਨੀਤੀ-ਨਿਪੁਣ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੈਸਾ ਕਿ ਮਹੰਤ ਫਤਹ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ। ਹੁਣ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਪਾਏਦਾਰ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਉਸਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਹਾਲ ਤੇ ਰਾਣੀ ਬਿਸੰਭਰਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਕਮਰਾ, ਸ਼ੀਸ਼ ਮਹਿਲ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਤਾਮੀਰ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਕਮਰੇ ਬਰਾਮਦੇ ਸਹਿਤ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਾਥ ਅਤੇ ਫਲੱਸ਼ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸ ਲੰਗਰ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਲੰਗਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਤਿੰਨਾਂ ਗੇਟਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕਾਸੀਦਾਰ ਜੋੜੀਆਂ ਕਾਫ਼ੀ ਧਨ ਖਰਚ ਕੇ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੈ,

ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਸਾਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਨਵੀਨ ਢੰਗ ਦਾ ਪਲਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਅਮਲੀ ਰੂਪ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਸਾਲ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਨਵੇਂ ਕਮਰੇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

6. ਸੰਗਤ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਾਸ਼ੀ

ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। 'ਸੰਗਤ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ' ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਮਹਾਰਾਜ ਖਟ-ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਸੰਗਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ', ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਸੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਏ-ਗਏ ਅਭਿਆਗਤ ਨੂੰ ਅੰਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੇਤਰ ਵਰਤਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਕੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

7. ਪੀਲੀ ਭੀਤ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼)

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

8. ਉੱਜੈਨ

ਉੱਜੈਨ ਵਿਚ ਜਦ ਕੁੰਭ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਔਕੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਸਥਾਨੀ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨਾਮ ਦਾ ਬਾਗ ਖਰੀਦਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਕੀਮਤ 40000/- ਰੁਪਏ ਤਾਰਨੀ ਪਈ। ਇਸ ਬਾਗ ਦੇ ਉਦਾਲੇ $2\frac{1}{2}$ ਫੁਟ ਚੌੜੀ ਅਤੇ 10 ਫੁਟ ਉੱਚੀ ਇਕ ਪਾਏਦਾਰ ਦੀਵਾਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬਾਉਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬੰਗਲੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਇਕ ਮਕਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬੰਗਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ 14 ਏਕੜ, ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ 70,000/- ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕੇ ਮੁੱਖ ਡਿਉਡੀ-ਦੁਆਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਕੁਆਟਰ, ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ, ਤਾਮੀਰ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਸਥਾਨ ਸੰਨਿਆਸੀ, ਉਦਾਸੀ, ਵਗੈਰਾ ਹੋਰ ਭੇਖ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੁਕਾਮੀ ਮਹੰਤ, 14 ਏਕੜ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ੀ ਭਾਜੀ ਅਤੇ ਗੰਨਾ, ਆਦਿ ਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਕੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਜੈਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਸ਼ਿਪੂ ਨਦੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਕ੍ਰਮਾਦਿਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਦੌਰ ਅਤੇ ਭੂਪਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ।

9. ਤਿੰਬਕ

ਏਥੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੇ ਕੁਆਟਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੰਮਤ 1953 (1896 ਈ:) ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਰੀਦੀ ਗਈ ਸੀ। ਫੇਰ ਸੰਮਤ 2001 (1944 ਈ.) ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ। ਕੁੰਭ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੰਡਾਲ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਨਾਸਿਕ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨਦੀ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਿੰਬਕੇਸ਼ੁਰ ਦਾ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪੁੰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਏਥੇ ਕੁੰਭ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹੰਤ ਨਿਰਵੈਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

10. ਧਰਮ ਧਜਾ ਪਟਿਆਲਾ

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਤੋਪ ਖਾਨਾ ਮੌੜ, ਮਹੱਲਾ ਜੇਜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਦਸਤੂਰੂਲ-ਅਮਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਅਖਾੜਾ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ, ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ੍ਰੀ 108 ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜ਼ਰੀਰ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਥਾਨ, ਸਮੇਤ ਚਰਨਾਰ-ਥਲੀਆਂ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਦੋ ਪਿੰਡ ਝੰਡੀ ਅਤੇ ਭੈਣੀ 4100/- ਰੁਪੈ ਮਾਫੀ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਏ ਗਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਰੇ ਤਿਉਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਾਨ ਵੀ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਸਾਰੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਹ ਮੁੱਖ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਤੇ ਕੋਠਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਵੇਲੀ, ਅੰਦਰੋਂ, ਬਹੁਤ ਲੰਬੀ ਚੌੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਬਜੀ ਭਾਜੀ ਦੀ ਕਾਸ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਕੋਤੇ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਬਪਾਸ਼ੀ ਵਾਸਤੇ ਹਲਟ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਇਮਾਰਤ ਤੁੜਵਾ ਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਕਾਫੀ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਡਿਉੜੀ ਤੇ ਹਵੇਲੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਚੁਬਾਰੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਪਾਸੇ (ਬਜ਼ਾਰ ਵੱਲ) ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪਿੱਛਲੇ ਪਾਸੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਖਰਚ ਕੇ ਦੋ ਮੰਜਲੇ ਕੁਆਟਰ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਇਕ

ਬਾਗ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਖਿੱਤਾ, ਸੁਧਾਸਰ ਸਰੋਵਰ ਉੱਤੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਧਰਮ ਧਜਾ ਦਾ ਮਹੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੋਂ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਚੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਾਲੇ ਹਨ।

11. ਧਰਮ ਧਜਾ, ਨਾਭਾ

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੇ, ਪਿੰਡ ਹਰੀਕੇ ਦੀ ਮਾਫੀ 575/- ਰੁਪੈ ਸਹਿਤ, ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਧਰਮਾਤਮਾ ਬੀਬੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਜਾ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਨਹਿਰ ਦੇ ਪਾਸ ਜ਼ਮੀਨ ਅਤੇ ਬਾਗ ਦੀ ਵੀ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ ਹੈ।

12. ਧਰਮ ਧਜਾ, ਸੰਗਰੂਰ

ਤਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਨਾਭਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ (ਉਦੋਂ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ) ਨੇ, ਦੋ ਪਿੰਡ, ਸਾਧ ਮਾਜਰਾ, ਨਿਰਮਲ ਕੋਟ ਸਹਿਤ, ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਥਾਨ ਪਟਿਆਲਾ ਗੇਟ ਦੇ ਨੇੜੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮਹੰਤ ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

13. ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਹਵੇਲੀ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਹਤ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵੀ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵੀ ਦਿਆਲ ਤੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੇ ਸੰਮਤ 1959 (1902 ਈ.) ਵਿਚ, ਇਕ ਬਾਗ ਸਮੇਤ, ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਈ। ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਮੁੱਖ ਤੀਰਥ ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਮੇਲਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ ਮੱਠ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਾਸਤੇ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਆਉਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦਾ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖ ਕੇ ਇਕ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

14. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਲਾਹੌਰ

ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਗੁਮਟੀ ਬਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੀ ਜੋ ਸੰਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੇ, ਕਾਫੀ ਰਕਮ ਖਰਚ ਕੇ ਮੁੱਲ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰੀ

ਆਪ ਜੀ ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਰੁੱਤੇ, ਕੋਹਮਰੀ ਪਹਾੜ ਉੱਤੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ-ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਕਾਨ ਸ੍ਰੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਨਾਂ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਮਹੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੱਲੂ-ਨੰਗਲੀਏ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

AMERICAN SOCIETY OF
 MATHEMATICS
 VOLUME 10
 PART 1
 1918

CONTENTS
 1. THE JOURNAL OF THE
 AMERICAN SOCIETY OF
 MATHEMATICS
 VOLUME 10
 PART 1
 1918

ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ : ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕ', ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖੀ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਜੋ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਇਕ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਅੜਿਚਣ ਨਹੀਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਵਾ ਕੇ 1686 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਕਿ 1699 ਈ. ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਸਾਰੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਵਰਤਮਾਨ ਹਨ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ 33 ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਵਿਚ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1934 ਵਿਚ ਰਚੀ ਸੀ, ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸੰਮਤ 1860 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭੀ ਪੂਰਣ ਤਪ ਤੇਜ ਬੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਪ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ, ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਧਾਰੀ ਸਿਖ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਵਡੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਅਸਨ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਰਾਝ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਬੇਰੀਏ, ਪੰਡਿਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲਾ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਮੱਖ ਪੰਥ, ਸੰਤ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲੀਏ, ਮਹੰਤ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ, ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਹਾਰਾਜ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਮਹੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੰਧੀਆਂ, ਸੰਤ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਧਾਧਾਰੀ ਚਕਵਾਲ, ਠਾਕੁਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਗਵਾਲ, ਠਾਕੁਰ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਪੁਣਛ, ਸੰਤ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਖੰਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਤ ਮਲਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡੋਰੀ, ਸੰਤ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੰਮੇ ਜਾਗੀਰ, ਸੰਤ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਖਵਾਂ, ਸੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੋਦੜੀਏ, ਸੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕੇ ਇਤਆਦਿਕ ਸਭ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਦ੍ਰਾਬਾ, ਧੰਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਪੁਣਛ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ, ਲੱਖਾਂ ਸਹਿਜਧਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਯਾ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ। ਕਾਸ਼ੀ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਅਦਵੈਤ ਸਿਧੀ, ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਦਿ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।”

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਵਿਚ, 1758 ਈ. ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ 1764 ਈ. ਵਿਚ ਅਰਧ ਕੁੰਭੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਫੇਰ 1770 ਈ. ਵਿਚ ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਈ। 1806 ਈ. ਦੇ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਰੁਪਿਆ ਉਗਰਾਹੀ ਕਰ ਕੇ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਾਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ 1855 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1806 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਵਿਰਕਤ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾਨ, ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀਚੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਮੁੱਢਲੇ ਸੌ, ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲੇ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਨਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਅਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਮਹੰਤ

1. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, ‘ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ’, ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1935, ਪੰ. 50-51.

ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਤਿਹਾਸ 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ' ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

'ਨਿਰਮਲ ਤਖਤਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਪਰ ਕਥਾ ਅਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰਸਪਰ ਪੂਜਾ ਅਰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦਿੰਦੇ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਘੋਰ ਖਿਚੜੀ ਵਾਂਗ ਗਾੜ੍ਹਾ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਰਿਹਾ, ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੌਣੇ ਕੁ ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ, ਪੁਜਾਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।²

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੀਤ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੈਰਾਗ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਡਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਨਗਰਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਿੱਥੇ ਮਨ ਰਮਿਆ ਆਸਨ ਲਗਾ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਚੰਗਾ ਨਿਤ ਨੇਮੀ, ਭਜਨੀਕ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤੋਖੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਓਥੇ ਸੰਗਤ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤੀ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਚਲ ਪੈਂਦਾ। ਪਹਿਲੇ, ਕਮਰੇ, ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀ ਛੋਟੀ ਮੋਟੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਦੀ; ਤੇ ਫੇਰ ਉਹੋ ਹੀ ਇਮਾਰਤ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਜਾਂਦੀ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸੰਤ ਆ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾਵਾਂ ਕਰਦੇ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਅਮੀਰ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਲੋਕ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਅਮੀਰ ਧਨਾਢ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮਕਾਨ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਤ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਗ੍ਹਾ ਖਰੀਦ ਕੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਸਤਿਸੰਗ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਸੰਗਤ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ। ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾ ਡੇਰੇ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੁੰਦਾ ਉੱਨਾ ਹੀ ਡੇਰਾ ਵੱਡਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ।

ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ, ਸੰਥਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਸਾਰੁਕਤਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ, ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਸਿਖਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਪਾਠ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਟਕਸਾਲੀ ਪਾਠੀ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ, ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਦਵਾਈ ਬੂਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇਹ ਡੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰਦੇ। ਕੁੱਝ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ ਸਾਧੂ ਵੀ ਮੁਸਤਕਿਲ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ, ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ-ਪੰਜ, ਸਤ-ਅੱਠ, ਦੱਸ-ਬਾਰਾਂ, ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 25 ਅਤੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ 50-60 ਤੱਕ ਵੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਡੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ

2. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957 ਈ., ਪੰ. 98-99.

ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਅਤੀਤ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮਧੂਕੜੀ ਮੰਗ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਰੀਤੀ ਅਪਣਾਈ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮਧੂਕੜੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜਾਂ ਸਾਧੂ, ਡੇਰੇਦਾਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੇ। ਮਕਾਨ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਧੂਕੜੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਛੋਟੇ ਹੁੰਦੇ ਉਹ ਆਪ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠ, ਅਖੰਡ ਪਾਠ, ਆਦਿ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਕਰਦੇ, ਵਿਆਖਿਆਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪੂਜਾ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਇਹੋ ਵਿਦਵਾਨ ਡੇਰੇਦਾਰ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਕਾਨ, ਆਦਿ ਖਰੀਦ ਲੈਂਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵੀ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਕੁੱਝ ਡੇਰੇਦਾਰ, ਦਵਾਈ-ਬੂਟੀ, ਰੱਖਾਂ, ਆਦਿ ਵੇਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ-ਸੇਵਕੀ ਵੱਧਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਂ ਕੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਡੇਰੇਦਾਰ ਅਮੀਰ ਹੁੰਦੇ ਗਏ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਲਈ ਨੌਕਰ, ਆਦਿ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ, ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਆਮਦਨੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਧਾਰਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਰੋਟੀ-ਪਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਧੂਕੜੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਸੰਤ, ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ; ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਲੋਕੀਂ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾ ਦੇਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਵੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹੋ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ ਖੁਦ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵੀ ਕਰਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਰ, ਸੁਪੁਤ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਆਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਕੋਲੋਂ, ਇਉਂ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਏਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਹ ਡੇਰੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਹੀ ਬਣੇ। ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦੇ ਇਹ ਸੰਤ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਰਾਹੀਂ, ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਪੰਡਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵਿਚ 40-50 ਸਾਧੂ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੁਬਾ ਸ਼ਾਮ ਕਥਾ, ਵਾਰਤਾ, ਆਦਿ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ, ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪਾਠ, ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਾਉਂਦੇ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬੰਦ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ । ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਰੰਭਣ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਹੋਣਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਰਸੂਖ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪਰੰਪਰਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਕਾਰਨ, ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਦੂਜਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਆਪਣੇ ਅਲਗ ਡੇਰੇ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਗਈ ।

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਮੱਧ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵੀ ਆਮਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਸੰਤ ਬਣਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ । ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਗੌਣ ਹੋ ਗਿਆ । ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਗੌਣ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਵੀ ਹੱਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਸ਼ਹਿਰੀ ਡੇਰੇਦਾਰ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਡੇਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਧਾਉਣ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਵੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ ਘਟ ਸਮਾਂ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਰੁਚੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀਆਂ । ਪਰ ਇਹ ਬੜੀ ਮਾਹਰਕੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਕਰੀ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਚੀ ਅਧੀਨ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਪਿਰਟ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ।

ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਹੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ । ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਰਪਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਵਿੰਗ ਜੋ ਜਗ੍ਹਾ ਜਗ੍ਹਾ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ

ਹੈ। ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਵੀ ਮੱਧ ਸ਼ੈਲਿਕ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਿਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਨਾ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਲਗ ਪਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪਰੋਖੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦੌਰਾਨ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਇਹ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ 1930 ਈ. ਤੱਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1952 ਈ. ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ 1953 ਈ. ਤੋਂ 1977 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹਨ। 1930 ਈ. ਤੋਂ 1952 ਈ. ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਇਸ ਵਿਦਿਆਲੇ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲੀ, ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲਾਹੌਰ, ਸ਼ਾਹਦਰਾ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਪੱਤੌਕੀ, ਮੁਲਤਾਨ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਮੰਗਵਾਲ, ਪਤਿਆਲ, ਚਕਵਾਲ, ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ, ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਸੁਖੋ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ, ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ, ਲੰਮੇ ਜਾਗੀਰ, ਹਰੀਪੁਰ ਬੁਤਾਲਾ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਪਾਕ ਪਟਨ, ਭੱਠ, ਛਤਰ ਕਲਾਸ, ਰਾਵਲਾਕੋਟ ਗੁੱਜਰਖਾਨ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਨ।

ਵੰਡ ਕਾਰਨ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਉਜੜ ਪੁਜੜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ। ਕੋਈ ਸੰਤ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇ ਡੇਰੇ। ਇਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੋਂ ਆਏ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ। ਪਹਿਲੇ 5-6 ਸਾਲ ਇਹ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਲੋਕ ਅਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਜਾਂ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਕੋਲ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਆ ਗਏ ਸਨ, ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1952 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਏ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਵਿਓਂ ਸਿਰਿਓਂ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਮੋਦੀਨਗਰ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਬੈਲਪੜਾ, ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ, ਕਾਨਪੁਰ, ਕਾਸ਼ੀ, ਜੰਮੂ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਡੇਰੇ ਬਣੇ।

ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਡੇਰੇ ਘੱਟ ਬਣੇ। ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ

ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ । ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੇਰੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣੇ ਹਨ । ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੇਰੇ ਹਰਿਦੁਾਰ ਬਣੇ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦਾ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਓਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦਾ ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ ਹੋਣਾ ਵੀ ਹੈ । ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਲੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਾਫੀ ਨਵੇਂ ਡੇਰੇ ਬਣੇ ਹਨ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਣਾ ਹੈ । ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਏ, ਕਈਆਂ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਦਿੱਲੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਬਾਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨਾਗੌੜੇ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮਦਾਸ, ਮਜੀਠਾ, ਵਰਪਾਲ, ਛੀਨਾ, ਖਾਲੜਾ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਧੁੰਦਾ, ਫਤਿਆਬਾਦ, ਬਟਾਲਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਕਹਾਰਪੁਰ, ਹਰਖੋਵਾਲ, ਜਾਲੰਧਰ, ਦਿੱਲਵਾਂ, ਨਡਾਲਾ, ਫਾਜ਼ਲਕਾ, ਮੋਗਾ, ਮੁਕਤਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਲੋਪੋ, ਪੰਜ ਗ੍ਰਾਈਂ, ਫਰੀਦਕੋਟ, ਸੇਖਵਾਂ, ਮਾਣੂਕੇ, ਰਸੂਲਪੁਰ, ਦੌਦਰ, ਸੀਂਗੜੀ, ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਮੱਲੂ ਨੰਗਲ, ਉਗੋ, ਨੈਣੇਵਾਲਾ, ਧੂਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਆਦਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਆਦਿ ਹਰਿਆਣੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ (ਬਿਹਾਰ), ਨਾਸਕ, ਤ੍ਰਿੰਬਕ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ), ਉਜੈਨ (ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼), ਜੰਮੂ, ਪੁਣਛ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮ

1. ਡੇਰੇਦਾਰ ਸੰਤ ਲਈ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਹੋਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਯਮ ਹੈ । ਕੋਈ ਵੀ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਕੇਸਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ।
2. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ।
3. ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ, ਸੰਤ ਸ਼ਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ । ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਨਿਯਮ ਕੁੱਝ ਦਿੱਲਾ ਪੈਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
4. ਕਿਸੇ ਵੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮਹੰਤ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਮਹੰਤ ਜਿੰਨੇ ਚਾਹੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮਹੰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਥਾਤ ਵੱਡੇ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹ ਯੋਗ ਨਾ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ।
5. ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਓਹੀ ਚੇਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤੀ ਮਿਲੇ । ਦੂਜਿਆਂ

ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਹਾਂ ਉਹ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ।

6. ਹਰ ਇਕ ਚੇਲਾ ਅੱਗੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਡੇਰੇ ਦੀ ਮਹੰਤੀ ਉਸੇ ਚੇਲੇ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤੀ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇ ।
7. ਹਰ ਇਕ ਸੰਤ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਡੇਰਾ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤੋਂ ਡੇਰੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।
8. ਜੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਮਹੰਤ ਵਸੀਅਤ, ਆਦਿ, ਨਾ ਕਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਗੁਰਭਾਈਆਂ ਜਾਂ ਗੁਰਭਾਈਆਂ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਉਹ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਮਿਲ ਕੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਹੰਤ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਉਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
9. ਇਹ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਹਰ ਡੇਰੇਦਾਰ ਦੀ ਨਿਜੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਾਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਮਲਕੀਅਤ ਪੱਖੋਂ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ । ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਲੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਸਾਰੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ 33 ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ । ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

1. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰਾਂ
2. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ
3. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ
4. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੁਭੇਰਨੀ
5. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਗੀਰਥੀ
6. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੰਧੀਆਂ
7. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਗਵਾਲ
8. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ
9. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਖਡੂਰੀਆਂ
10. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੁਬੇਰੀਆਂ
11. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਿਲੌਂਗੀ

12. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ
13. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂਸਰੀਆਂ
14. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗਿਰਵੜੀ
15. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਰਨਾਲਾ
16. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਡਰੌਲੀ
17. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੁਕਤਸਰੀਆਂ
18. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਹਿਮੇਸ਼ਾਹੀਆਂ
19. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਲਾਲ
20. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੇਖਵਾਂ ਦੋਦਾਂ
21. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ
22. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੌਦਰ
23. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂ ਮਾਂਗਟ
24. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ
25. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਸ਼ੀ
26. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰਾਮ ਤੀਰਥੀਆਂ
27. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਮਲੇ
28. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ
29. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਮਦਮੀਆਂ
30. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਬਾ ਕੂਮਾ ਸਿੰਘ
31. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਾਸੀ
32. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨੀਏ
33. ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਦੀਆਂ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਦੋ ਤਿੰਨ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਸਥਾਨਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਏਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਦੁਭੇਰਨੀ, ਬਰਨਾਲਾ, ਡਰੌਲੀ, ਮੁਕਤਸਰੀਆਂ, ਜਲਾਲ, ਸੇਖਵਾਂ, ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਦੌਦਰ, ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਖਡੂਰੀਆਂ, ਬਿਲੌਂਗੀ, ਕਾਸ਼ੀ, ਮੰਗਵਾਲ, ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨੀਏ, ਦਮਦਮੀਆਂ, ਅਯੁੱਧਿਆਵਾਸੀ, ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਅਤਕੀਰਤ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਠਾਕੁਰਾਂ, ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਕੂਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ

ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਪੱਛਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹੇ ਡੇਰਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀਆਂ। ਕੁੱਝ ਧੰਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੇਂਦਰੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਦੁਆਬੇ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਫੁਟਕਲ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਇਲਾਕਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਧੰਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ :

ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਦੁਭੇਰਨ, ਮੰਗਵਾਲ, ਗੰਧੀਆਂ, ਅੱਡਣਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਮਲੇ।

2. ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ :

ਠਾਕੁਰਾਂ, ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ, ਕਟਈ, ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਕੂਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਖਡੂਰੀਏ, ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਬਲੌਂਗੀ, ਗੁਰੂ ਮਾਂਗਟ, ਕਾਦੀਆਂ, ਗੁਰੂਸਰੀਏ।

3. ਦੁਆਬੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ :

ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ, ਗਿਰਵੜੀ।

4. ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ :

ਬਰਨਾਲਾ, ਡਰੌਲੀ, ਮੁਕਤਸਰੀਆਂ, ਜਲਾਲ, ਮਹਿਮੇ ਸ਼ਾਹੀਏ, ਦੌਦਰ, ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ, ਸੇਖਵਾਂ, ਦਮਦਮੀਆਂ।

5. ਫੁਟਕਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ :

ਕੁਬੇਰੀਆਂ, ਕਾਸ਼ੀ, ਬਿੰਦਾ ਬਨੀਏ, ਅਯੁੱਧਿਆਵਾਸੀ, ਭਗੀਰਥੀ।

(ੳ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰਾਂ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੱਢੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਚੌਂਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਸਥਾ 'ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ' 1925 ਈ. ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੋਠੋਹਾਰ, ਝੰਗ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸਿੰਧ, ਆਦਿ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਦਿੱਲੀ, ਕਾਨਪੁਰ, ਬੰਬਈ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਧੰਦਾ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ),

ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਦਿੱਲੀ, ਮੋਦੀਨਗਰ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ । ਹੇਠਾਂ ਕੁੱਝ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰਾਂ, ਚੌਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਹੋਏ ਹਨ । ਮਹਾਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਵੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ । ਡੇਰਾ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

2. ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਚੌਕ ਲਛਮਨਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਲਗਾਤਾਰ 40 ਸਾਲ ਮਹੰਤ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਝੰਗ ਤੇ ਮਘਿਆਣੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ । ਰਿਆਸਤ ਪੁਣਛ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਪਾਠੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਸਰੋਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਕਾਰ ਸਨ । ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੇਰਾ ਰਤਨ ਨਿਵਾਸ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

3. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਿੰਧ ਵੱਲ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੰਬਈ, ਲੰਕਾ, ਆਦਿ ਬਾਹਰ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ । ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਟਕਸਾਲੀ ਗਿਆਨੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਭਿਕਸ਼ੂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ ।

4. ਡੇਰਾ ਦੇਵਪੁਰਾ, ਮਾਇਆਪੁਰੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਇਹ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਕਿਰਾਏ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 40-50 ਕਮਰੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਰਿਹਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ

ਡੇਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

5. ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸ੍ਵਾਮੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

6. ਸਤਿਸੰਗ ਭਵਨ, ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਇਹ ਮਕਾਨ ਮਹੰਤ ਗਿ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਹਨ।

7. ਡੇਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ, ਧੁੰਦਾ (ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ) :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲੇ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੋਲੇ ਮਹੰਤ ਤਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹੰਤ ਹਨ।

8. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਮੌਜੂਦਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣੇ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

9. ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਛੇਤਰ, ਆਦਿ ਵੀ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਬਾਗ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੀ ਅਧੀਨ ਹੈ।

10. ਡੇਰਾ ਭਗਵਾਨ ਆਸ਼ਰਮ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਡੇਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਕਾਸ਼ੀ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੌਢੀ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।³ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਸੂਰਬੀਰ ਯੋਧਾ ਸੰਤ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੁਰੀ ਵਾਲਾ ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ ਜੋ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਉਨ੍ਹੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਚੋਲੇ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ

3. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਸ਼ਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ'

ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਡੇਰਾ ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਜਨਮ ਅਸਥਾਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਦੀਵਾਨਖਾਨਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ 'ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ' ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।

ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਕਰਮ-ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦੁਆਬੇ, ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ (ਅੰਬਾਲਾ) ਅਤੇ ਇਕ ਡੇਰਾ ਸਹਾਰਨਪੁਰ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਚ ਹੈ।

(ੲ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਹੋਏ ਹਨ।⁴ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਏਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਡੇਰਾ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸੰਤ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', 'ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾੜੇ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਖੋਵਾਲ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਹਾਰਪੁਰੀਏ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰੇਹੂ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹੀ ਸੰਤ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰੇਹੂ ਸਾਹਿਬ ਸਨ। ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਗੁਰ ਭਾਈ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਖੋਵਾਲ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਾਰਪੁਰੀਏ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜੋ

4. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਸ਼ਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ'

ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ, ਪਿੰਡ ਮਕਸੂਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਹਰਖੋਵਾਲ, ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਕਹਾਰਪੁਰ, ਮਕਸੂਦਪੁਰ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਦਿੱਲੀ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਕੁੱਝ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. ਡੇਰਾ ਮਕਸੂਦਪੁਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਕਪੂਰਥਲਾ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਮਾਝਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੇ ਮਹੰਤ ਰੋਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਰਾੜੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਰਾੜੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਹੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

3. ਡੇਰਾ ਹਰਖੋਵਾਲ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹਰਖੋਵਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੰਤ ਹਰਖੋਵਾਲ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਿੱਖੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸਥਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

4. ਡੇਰਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਹਾਰਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਹਾਰਪੁਰੀਏ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ।

5. ਡੇਰਾ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਦੁਰਾਹਾ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪਾਸ ਹੈ।

6. ਡੇਰਾ ਤਪੋਬਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਵਿਚ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰੇ ਵਾਂਗ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ।

7. ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਨ, ਨਿਰਮਲ ਛਾਉਣੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸੰਤ ਮਧੂਸੂਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ ਕੈਂਬਲਪੁਰ ਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਕਾਰਨ ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਗਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਮਧੂਸੂਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(ਸ) ਕਟਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ⁵

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਕਮਰਕੱਸਾ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਕਟਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੋਢੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਨੈਨਾ ਕੋਟ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਹੇਠਾਂ ਕੁਝ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

1. ਅਖਾੜਾ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ⁶ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਉਹ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰਤ ਫੁਰਤ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤੋਂ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮੁਖਸੂ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜੋ ਅੱਜੋਂ ਬਾਬਾ ਦਸੋਂਧਾ ਸਿੰਘ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

2. ਡੇਰਾ ਬਬੇਕਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ⁷ :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਟਈ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪੰਡਿਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਰਹੇ।

3. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਗਤ ਨਾਰਾਇਣ ਘਾਟ, ਮਿਰਜਾਪੁਰ⁸

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

4. ਡੇਰਾ ਖੁੱਡਾ⁹

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਠਾਕਰ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁੱਡਾ ਮਹੰਤ ਹਨ।

5. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 49

6. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 50

7. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 500

8. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 517

9. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 525

(ਹ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੁਭੇਰਨੀ¹⁰

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਚਾੜ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਡੇਰਾ ਦੁਭੇਰਨੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦੁਭੇਰਨੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਸੰਤ ਲੱਛਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਬਾ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਅਖਾੜਾ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਭਰਾ ਹੀ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ, ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਡੇਰਾ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਥਾਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਆਪ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖਬਾਰ 'ਨਿਰਮਲ ਉੱਦੇਸ਼' ਦੇ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਕ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ

ਇਹ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ। ਆਪ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ। ਹਰਿਆਣਾ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੂਬੇ ਵਾਲੇ ਮੌਰਚੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਸੁਹਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੰਧੀਆਂ¹¹

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੰਧੀਆਂ, ਤਹਿ-ਸੀਲ ਚੂਹਣੀਆਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਡੇਰਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਗੰਧੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ

10. 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ', ਪੰਨਾ 351

11. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 220

ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗੰਧੀਆਂ, ਲਾਇਲਪੁਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਨ । ਹੁਣ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਜਲੰਧਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ ।

1. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ, ਸੰਤਪੁਰਾ ਕਨਖਲ, (ਹਰਿਦੁਾਰ)

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਆਪ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ, ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ । ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਬੰਬਈ, ਕਲਕੱਤੇ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ ।

2. ਡੇਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ, ਜਲੰਧਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਹੈ । ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ ।

3. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਫਤੇਹ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀਵਾਲਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗੇ ਵਾਲੀ ਗਲੀ, ਕੌਲਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ¹²

ਇਹ ਮਕਾਨ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹਨ ।

4. ਮਕਾਨ ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਹ ਮਕਾਨ ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ । ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

(ਖ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਗਵਾਲ¹³

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਠਾਕੁਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ । ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਡੇਰਾ ਮੰਗਵਾਲ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਸੀ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਦਿੱਲੀ ਬਣਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਖੇਤਰ ਧੰਨੀ-ਪੌਣੋਹਾਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਪੁਰਾ, ਤਿਲਕ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ¹⁴

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਵਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ

12. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 234

13. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 123

14. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 145

ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਇਕ ਟ੍ਰਸਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ।

2. ਡੇਰਾ ਪੰ. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਸੰਗਲ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਚੌਂਕ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ, ਸੰਗਲ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਸੰਤਪੁਰਾ ਟ੍ਰਸਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ।

3. ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਸਜਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੜਿਆਲ ਵਾਲੇ, ਕਣਕ ਮੰਡੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਸੰਤਪੁਰਾ ਟ੍ਰਸਟ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ।

(ਗ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ¹⁵

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ । ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਲਾਹੌਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ ਮਾਝੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਠਾਕੁਰ ਇੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਆਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲਾਹੌਰ, ਜਾਗੋਵਾਲ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ । ਮੌਜੂਦਾ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਕੌਲਸਰ, ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਠਾਕੁਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।¹⁶ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਡੇਰਾ ਇਹੋ ਹੈ । ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਡੇਰਾ ਬੰਦ ਪਿਆ ਹੈ ।

2. ਡੇਰਾ ਖਾਲੜਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ¹⁷ । ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਿਤਾਰ ਵਾਦਕ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਹਨ ।

3. ਡੇਰਾ ਸੁੰਦਰ ਭਵਨ, ਮਾਇਆ ਪੁਰ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ।¹⁸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਦਾ

15. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 361

16. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 362

17. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 383

18. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 372

ਡੇਰਾ ਜਾਗੋਵਾਲ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੀ ।

4. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਗੁਰਦਾਸਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਇਆ ਪੁਰ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਗੁਰਦਾਸਾ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਆਪ ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਗਿਆਨੀ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਲੀ ਸਤੋ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

(ਘ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਬਾ ਕੂਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਬਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।¹⁹ ਆਪ 30-40 ਸਾਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨਦੇੜ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ । ਆਪ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਦੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋਈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਸੇਵਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਕੂਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਜੋ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨਾ ਫਖਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਆਪ ਮੰਡਲੀ ਵੀ ਫੇਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਾਝਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸਤਲਾਣੀ, ਧੁਲੇਤਾ, (ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ), ਫਲੌਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ ।

1. ਡੇਰਾ ਸਤਲਾਣੀ, ਕੌਲ ਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

(ਙ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ²⁰

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਡੇਰੇ ਘੀ ਮੰਡੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਵਰਪਾਲ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ । ਮਹੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਪਾਲ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਆਪ 'ਨਿਰਮਲ ਪੱਤਰ' ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਰਹੇ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਘੀ ਮੰਡੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਪਿੱਛੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ

19. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 562-63

20. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 567

ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

2. ਡੇਰਾ ਵਰਪਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਠਾਕੁਰ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ।²¹ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਮਹੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਰਹੇ । ਇਕ ਮਕਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਚੌਂਕ ਕਰੋੜੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

(ਚ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂਸਰੀਆ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।²² ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਸਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਰੀਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਮਾਝੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਵਧੇਰੇ ਡੇਰੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ ।

(ਛ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਦੀਆਂ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।²³ ਆਪ ਸੰਤ ਸਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਸੀ । ਬਾਬਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਕਾਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੰਡਿਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੰਡਲੀ ਫੇਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਾਝਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧ ਡੇਰਾ ਫਤੇ ਜੰਗ, ਜ਼ਿਲਾ ਕੈਮਲਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਡੇਰੇ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਫਤਿਆਬਾਦ, ਮੱਲੂ ਨੰਗਲ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, ਮਜੀਠਾ, ਫਗਵਾੜਾ, ਸੰਗਤ ਪੁਰਾ, ਮਲਾਹੀ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ । ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਡਫਰਵਾਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ।

(ਜ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਮਲੇ

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ।²⁴ ਇਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਭਾਈ ਘਨਈਆ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂਰਪੁਰ ਥਲ, ਕੋਟ ਈਸਾ ਸ਼ਾਹ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਨ । ਪੰਡਿਤ ਆਤਮ ਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਹਾਤਮਾ ਹੋਏ ਹਨ ।

21. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 572

22. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 576

23. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 421-430, 433

24. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 245-257

(ੜ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਗਾਲੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਫੇਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।²⁵ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਪੁਣਛ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਗੁੱਜਰ ਖਾਨ, ਛਤ੍ਰ ਕਲਾਸ (ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ), ਭੈਂਠ, ਰਾਵਲਾਕੋਟ, ਆਦਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਠਾਕੁਰ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕੁਰ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੁਣਛ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

1. ਡੇਰਾ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਪੁਣਛ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।²⁶ ਇਹ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਪੁਣਛ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਬੜੀ ਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਜੰਮੂ ਤਵੀ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਏਥੇ ਸਕੂਲ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਖਡੂਰੀਆ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੌਢੀ ਠਾਕੁਰ ਬਲ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਠਾਕੁਰ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ।²⁷ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਤਹਿਸੀਲ ਬਾਗ, ਪੁਣਛ ਸੀ। ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਫੌਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਫੇਰ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ। ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਤਪਿਆਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੱਥੀਂ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਖਡੂਰੀਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ, ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ, ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਜ, ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਦੁਆਬਾ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਮੁਜ਼ਫਰਾਬਾਦ, ਪੁਣਛ, ਆਦਿ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ

25. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 340

26. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 364

27. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 381

ਹਲ। ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਖਡੂਰੀਆ

ਇਹ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਡੇਰਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਹੈ।

2. ਡੇਰਾ ਹੰਸਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।²⁸ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

3. ਡੇਰਾ ਨਿਹਕਲੰਕ ਆਸ਼ਰਮ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।²⁹ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੰਤ ਸ਼ਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

4 ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਾਸ਼ੀ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।³⁰ ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਪਿੱਛੇ ਪੰਡਿਤ ਜੋਰਾਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਸਨ।

5. ਡੇਰਾ ਮੈਨੀ ਸੰਗਤ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ³¹। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ।

(ਟ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਲੌਂਗੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।³² ਆਪ ਬਾਬਾ ਦਰਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਖਡੂਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲੌਂਗੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਵਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਏ। ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਲੌਂਗੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਬਲੌਂਗੀ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਲੌਂਗੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਦੁਆਬਾ ਤੇ ਮਾਝਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਵੀ ਇਸੇ ਨਾਲ

28. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨਾ 415

29. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 485-487

30. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 449

31. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 456

32. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 485

ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਬਲੌਂਗੀ, ਨਾਗੌਕੇ, ਖੁਰਦਪੁਰ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਢਿੱਲਵਾਂ, ਭਰਥਲਾ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਨਾਗੌਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ, ਪੰਡਿਤ ਸਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਹੈ।

2. ਡੇਰਾ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਹਨ।

3. ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਸੁਰਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਭਾਸ਼ਘਾਟ ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੇਲੇ ਪੰਡਿਤ ਸਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਮਕਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਛੀਨਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਡੇਰਾ ਵੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਤਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(ਠ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂ ਮਾਂਗਟ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ³³ ਜੋ ਠਾਕੁਰ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਖੰਡੂਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਦੁਗਨ) ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਂਗਟ ਭਾਈ ਬੰਨ੍ਹ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਬਣਾਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮਾਂਗਟ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੋ ਨੇਪਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਜੋ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਹੈ।

(ਡ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰਾਮ ਤੀਰਥੀਆਂ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਹੋਏ ਹਨ।³⁴ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਰਾਮ ਤੀਰਥੀ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਰਾਮਤੀਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ

33. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 4

34. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 23-36

ਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੀਰ ਦੀ ਸੈਨ, ਮਭੜ, ਡਫਰਵਾਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਅਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹਨ।

(ੳ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ (ਜਲੰਧਰ)

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ।³⁵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਮਿਲਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਜੋ ਲਾਹੌਰ, ਗੁਮਟੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਠਾਕੁਰ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਜਿਹੜੇ ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਇਸੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੱਗੋਂ ਸਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਸੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਬਾ, ਮਾਝਾ, ਮਾਲਵਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਕਲਿਜੁਗ, ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ, ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਤਖਤ ਰਾਮਦਾਸ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ, ਬਾੜੀਆਂ ਕਲਾਂ, ਹਰੀਪੁਰ, ਜੌਹਲਾਂ, ਘੋਹੜ ਵਾਲਾ, ਭਾਗੋਵਾਲ, ਬੂਥਗੜ੍ਹ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਬਠਿੰਡਾ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ (ਜਲੰਧਰ)

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਠਾਕੁਰ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।³⁶ ਇਹ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹੰਤ ਅਮੋਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਸੰਤ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

3. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਤਖਤ ਰਾਮਦਾਸ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।³⁸ ਆਪ ਸ਼ਾਦੀ ਸ਼ੁਦਾ ਸਨ। ਥੋੜੇ ਜਿੰਨੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੇ ਬੜੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ

35. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 260-267

36. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 258

37. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 291

38. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 297

ਦੇ ਸੁਪ੍ਰੰਤਰ ਮਹੰਤ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ ।

4. ਡੇਰਾ ਗੋਲੇਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।³⁹ ਆਪ ਠਾਕੁਰ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀ ਰਹੇ ਹਨ । ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਮਹੰਤ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੋਲੇਵਾਲਾ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਰਹੇ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਰਹੇ । ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

5. ਡੇਰਾ ਕੌਲਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੰਡਿਤ ਕਲਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।⁴⁰ ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਚਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਹਨ ।

6. ਡੇਰਾ ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ (ਯੂ. ਪੀ.)

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ।⁴¹ ਆਪ ਬਾਬਾ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ।

(ਣ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗਿਰਵੜੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।⁴² ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਡੇਰਾ ਪਿੰਡ ਕੁਰਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਗਿਰਵੜੀ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਰਵੜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਆਰਥ ਬਿਬੇਕ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ, ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ ।

1. ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਪਟਿਆਲਾ⁴³

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਪਟਿਆਲਾ ਤਹਿਸੀਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੇ ਸੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ ।

2. ਡੇਰਾ ਪ੍ਰੇਮਸਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਕਪੂਰਥਲਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਆਪ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਾਵਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ,

39. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 355-59.

40. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 324-25

41. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 305

42. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 87

43. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 105

ਸਾਬਕਾ ਮੰਤਰੀ, ਅਕਾਲੀ ਮੰਤਰੀ, ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਇਹ ਡੇਰੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

(ਤ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੁਬੇਰੀਏ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਅਘੜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।⁴⁴ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ ਮੋਖ-ਪੰਥ, ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਆਦਿ ਇਸੇ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕੁਰਖੇਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਕੁਰਖੇਤਰ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਲਧੋਵਾਲ, ਪਠਲਾਵਾ, ਟੂਟੋਮਾਜਰਾ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ।

1. ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ)

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁴⁵ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਲੱਗ ਭੱਗ 40 ਸਾਲ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਧੀਨ ਸੰਤ ਜਸਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

(ਥ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਰਨਾਲਾ

ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖੀ ਹੈ⁴⁶। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਲੇ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸਦਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਬਾ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਫੇਰ ਬਾਬਾ ਲੰਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਡੇ ਹਰੀ ਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚੇਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਰ ਦੇ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲੜਕੀ ਅਤੇ ਵਿਧਵਾ ਸਨ, ਸਤਿਸੰਗ ਲਈ ਬਰਨਾਲੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਏਥੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਮਾਲਵੇ ਦਾ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝ ਲਵੋ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

44. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 116

45. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 170

46. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 1 ਤੋਂ 10

1. ਡੇਰਾ ਵੱਡਾ ਹਰੀਕੇ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ-ਚੇਲੇ ਬਾਬਾ ਲੰਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਲੱਗ ਭੱਗ 500 ਘੁਮਾ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛਲੇ ਮਹੰਤ, ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਕਣਕ ਮੰਡੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਦੁਢਿਆਲ ਖਾਲਸਾ ਸਕੂਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਡੇਰਾ ਅਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(ਦ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਡਰੌਲੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਠਾਕੁਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁴⁷ ਆਪ ਨੇ ਸੰਤ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਿਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਡਰੌਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਡੇਰਾ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਡਰੌਲੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕੁਰਸੀਨਾਮੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਤ ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਖੀਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਨੈਣੇਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁴⁸ ਆਪ ਠਾਕੁਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਭਗਤਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।⁴⁹ ਆਪ ਠਾਕੁਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

47. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ, ਪੰਨੇ 38-40

48. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 54-56

49. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 62-64

3. ਡੇਰਾ ਲੋਹਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਠਾਕਰ ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡਰੌਲੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁵⁰ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਵੀ ਸਨ।

(ੳ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੁਕਤਸਰੀਆਂ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁵¹ ਇਹ ਬਾਬਾ ਹੈਬਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਹੈਬਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੌਰ ਜੀ) ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਮੁਕਤਸਰੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮੁਕਤਸਰ, ਲੋਹਟ ਬੱਧੀ, ਸਰੇਸ਼ਵਾਲਾ ਸਿੱਖਾਂ, ਫਾਜ਼ਲਕਾ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਮੁਕਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁵² ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਮਰਾਜ਼

ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।⁵³ ਮੁਕਤਸਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਰਾਜ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੰਤ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਨ।

3. ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ

ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।⁵⁴ ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਕਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਬਨਾਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਆਚਾਰਯ ਦੀ ਫਸਟ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਵਿਚ ਡਿਗਰੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

50. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 63

51. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 85

52. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 86

53. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 99-100

54. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 109

(ਨ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜਲਾਲ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁵⁵ ਬਾਬਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਲਾਲ ਆ ਕੇ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਡੇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਜਲਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਪੰਡਿਤ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮੰਡਲੀ ਫੇਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਲਾਲ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ 170-180 ਸਾਧੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਾਫੀ ਸਮਾਂ ਆਪ ਨਾਭੇ ਵੀ ਕਥਾ, ਆਦਿ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਾਫੀ ਛੋਟੇ ਮੋਟੇ ਡੇਰੇ ਹਨ।

(ਪ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਹਿਮੇ ਸ਼ਾਹੀਏ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁵⁶ ਇਹ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ 'ਮਹਿਮਾ ਤੇਰੀ ਅਪਰੰਪਰ' 'ਅਪਾਰ ਤੇਰੀ ਮਹਿਮਾ', ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਤ ਮਹਿਮਾਸ਼ਾਹੀਏ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲੋਪੋਕੇ, ਉੱਗੋ, ਪੰਜ ਗ੍ਰਾਈਂ, ਫੁਲੇਵਾਲ, ਰਕਬਾ, ਛੀਨਾ ਜੇਜੀਆਂ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਇਕ ਡੇਰੇ ਹੇਠ-ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਉੱਗੋ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਠਾਕੁਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਬਾਬਾ ਹਕੂਮਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤੇ-ਚੇਲੇ ਸਨ।⁵⁷ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ, ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਪੰਜਗਰਾਈਂ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਮਲਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੋਦੜੀਏ, ਚੇਲੇ ਠਾਕੁਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।⁵⁸ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਾਹਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ।

55. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 172

56. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 120-21

57. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 143

58. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 154

(ਫ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੋਦਰੀਏ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਠਾਕੁਰ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁵⁹ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਸੰਤ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਮਾਣੂਕੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਹੀ ਮੁੱਖ ਡੇਰਾ ਮਾਣੂਕੇ ਬਣਿਆ। ਸੰਤ ਕਵੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀ ਕੇਸ਼, ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮਾਣੂਕੇ, ਦੋਦਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਿਖੀ ਖੱਟੜਾ, ਧੂੜ ਕੋਟ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਇਕ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤਰ, ਚੌਂਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਕਵੀ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।⁶⁰ ਆਪ ਸੰਤ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜੋ ਸੰਤ ਫਤੇਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਫਤੇਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠਾਕੁਰ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਤਤ੍ਵ ਦਰਪਨ, ਅਦ੍ਵੈਤਮ੍ਰਿਤ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ, ਤਤ੍ਵ ਭਾਸ਼ਾ, ਚਰਿਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ, ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਏਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ।

2. ਮਕਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਹ ਸਥਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਰਕਤ ਕੁਟੀਆ ਕਨਖਲ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜੈਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

(ਬ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ

ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁਖੀ ਹੈ।⁶¹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜੋ ਸੰਤ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ।

1. ਡੇਰਾ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁶² ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਆਪ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਡੇਰਾ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਤੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪੰਡਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

59. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 259-260

60. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 269

61. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 237

62. ਉਕਤ, ਪੰਨੇ 237-38

2. ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਢਕ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਪਟਿਆਲਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਇਬ ਅਧਿਆਪਕ ਰਹੇ ।⁶³ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਨਰਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ ।

3. ਡੇਰਾ ਸੁਕਦੇਵ ਕੁਟੀਆ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਤੋਤੇ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ 'ਸੁਕ' ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਕਦੇਵ ਕੁਟੀਆ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਡੇਰਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹਨ ।

4. ਡੇਰਾ ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਬਾਬਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਤੇ ਉਹ ਬਾਬਾ ਤੋਤਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਬਾਬਾ ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰਾ ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਡੇਰਾ ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਕ ਡੇਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ ।

5. ਡੇਰਾ ਨਾਸਕ (ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ)

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਨਰਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ।⁶⁴ ਪੰਡਿਤ ਨਰਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਡਿਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ । ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਚਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ ।

(ਭ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੇਖਵਾਂ-ਦੋਦਾ

ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ।⁶⁵ ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਸੰਤ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਕ ਕਈ ਸੰਤ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਾਰਾਜ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ । ਡੇਰਾ ਸੇਖਵਾਂ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਸੇਖਵਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੋਦਾ, ਸੇਖਵਾਂ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਕੋਣੀ, ਝੁੜ੍ਹਆਣਾ, ਮਾਹਲ ਖੁਰਦ, ਕੋਟ

63. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 244

64. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 242

65. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 197

ਭਾਈ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ । ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਦੋਦਾ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।⁶⁶ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਚੇਲੇ ਹੋਏ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ ।

2. ਡੇਰਾ ਸੇਖਵਾਂ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।⁶⁷ ਇਹ ਡੇਰਾ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ । ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹਨ ।

3. ਡੇਰਾ ਸੇਖਵਾਂ, ਮਾਇਆਪੁਰੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਮਹੰਤ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ । ਇਹ ਡੇਰਾ ਵੀ ਸੇਖਵਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਾਂ ਹੈ ।

(ਮ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਮਦਮੀਆਂ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।⁶⁸ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਖਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ । ਅੱਗੋਂ ਬਾਬਾ ਸੁੱਧਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਬਾ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਸੇਵਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਆਪ ਦੇ ਕਈ ਚੇਲੇ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ । ਤਖਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਮਦਮੀਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਮਾਲਵਾ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੇਰੇ ਮਾਲਵੇ, ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ । ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਮੜੋਂ, ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ।

(ਯ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਸ਼ੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁶⁹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ

66. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 199

67. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 200

68. ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨੇ 421-426

69. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 52

ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1886 ਈ. ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਨ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਡੇਰਾ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਡੇਰਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਰਨਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਏਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੈਂਥਲ ਵਾਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਅਦੁੱਤ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਕਾਸ਼ੀ, ਕੈਂਥਲ (ਹਰਿਆਣੇ), ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ।

(ਰ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨੀਏ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਵਾਮੀ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਸੰਤ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਆਗਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹਨ।⁷⁰ ਆਪ ਬੇਦੀ ਵੰਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁਖੀ ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਛੋਟਾ ਅਖਾੜਾ ਬ੍ਰਿੰਦਾਬਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਖਾਸ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਹੀਂ।

(ਲ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਾਸੀ

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਪੰਡਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁷¹ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਸੰਤ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਯਾਤਰਾ ਲਈ ਅਯੁੱਧਿਆ ਗਏ। ਓਥੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਓਥੋਂ ਦੇ ਬੀਤ ਰਾਗ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਏ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹੋ ਗਏ। ਓਥੋਂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਵਾਪਸ ਅਯੁੱਧਿਆ ਹੀ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਾਸੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਾਸੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਕੁਰਖੇਤਰ, ਰਿਦੜਾਂ, ਮਤਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਡੇਰਾ ਹਵੇਲੀ, ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ, ਕੁਰਖੇਤਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਾਸੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਹਵੇਲੀ ਸਿੰਘਪੁਰੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠਾਂ ਹੈ।

2. ਡੇਰਾ ਅਖਾੜਾ ਬੁੰਗਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ, ਕੋਲਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸੰਤ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ।⁷² ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ

70. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 403

71. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 408

72. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 549

ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਾਲੇ ਮੌਰਚੇ ਵਿਚ ਆਪ 6 ਮਹੀਨੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵੀ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਿੰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲਾ ਹਨੇਰਾ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 'ਨਿਰਮਲਾ' ਸੰਗਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਰੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ, ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਰਟਨ ਕਰ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕੀ ਇਸ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਹੋਏ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਖਿਪਤ ਬਿਉਰਾ ਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

1. ਬੁੰਗਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ (ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ, ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ, ਕੌਲਸਰ)

ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਵਾਲੇ ਬੁੰਗੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਤ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 1750 ਈ. ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਬੁੰਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਪੁਲ ਹੇਠੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਜਾਈਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਸੁੱਤੇ-ਸਿੱਧ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਕੁਇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ।¹ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਂਗਰੀ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਪਿਆਰੇ' ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ) ਆਪ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਫਕੀਰਾਨਾ ਸੀ। ਅੰਤ, ਆਪਣੇ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਆਪ 1822 ਈ. ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ।

ਸੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਰਿਹਾ, ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਨੇਮ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਧਿਕ ਸਮਾਂ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਮਧੂਕੜੀ ਲਿਆ ਕੇ ਆਏ ਸਾਧਾਂ, ਅਭਿਆਗਤਾਂ, ਤਥਾ ਹੋਰ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ

1. ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਵਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1965 ਈ., ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 539.

ਛਕਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਹੋਈ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਵੇਚ ਵੱਟ ਕੇ ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਨੂੰ ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਖਿਰ, 1843 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਸੰਤ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਆਪ, ਆਏ ਗਏ ਸੰਤਾਂ, ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਛਕਾਇਆ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ 1852 ਈ. ਵਿਚ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਾਲੀ ਜਾਗੀਰ ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਨਾਂ ਲਾਈ ਗਈ, ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਤਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। 1863 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਵਸੀਅਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਸੰਨ 1864 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਕਾਸ਼ੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜੱਸ ਖੱਟਿਆ। ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਬੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ **ਬ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ**, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਬੁੰਗੇ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਤਹਿਕੀਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ, ਕਈ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਵੇਲੇ ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ। ਜੇਲ੍ਹ-ਯਾਤਰਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ, ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ, ਦੋ ਵੇਰ ਮੁਲਤਾਨ ਜੇਲ੍ਹ ਕੱਟਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਜੁਰਮਾਨਾ ਭਰਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਸਾਲ ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਕੋਠਾਰੀ ਵੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਮੇਂ ਡੇਰੇ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਨਰੇਰੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪ ਚੰਗੇ ਮਿਲਣਸਾਰ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਅਤੇ ਭਜਨ-ਪਾਠ ਤੇ ਨਿੱਤਨੇਮ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਨ 1946—47 ਵਿਚ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ' ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰੇ ਨਿਭਾਈ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਨ 1954 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਦ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਹ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਪਰਕਰਮਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮਹੰਤ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਲਮਰ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿਲਡਿੰਗ ਵਿਚ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰਨਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ 'ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਜੀ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਸ਼ਿੱਸ਼ ਗਿਆਨੀ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ।

2. ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰਾਂ, ਚੌਕ ਮੋਨੀ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।² ਜਦ ਆਪ ਅਜੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸੌਲ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਉਦਾਸੀਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ, ਆਪ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ³ ਜੀ ਦੇ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਮਸਾਣਾਂ ਵਿਚ ਬਣੀ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਤਿਸੰਗੀ ਹੋ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧ, ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਅਰਪਣ ਕਰ ਕੇ, ਬਚਦੇ ਅੱਧ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਤੋਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਖਿਰ, ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆ ਕਿ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਬਣ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੇਖ ਕੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਧਾਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਬੜੇ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਸਿਮਰਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਜੁੜਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਲੋੜਵੰਦ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਲੰਗਰ ਦੀ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ “ਭਾਈ ਲੰਗਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਫਿਕਰ ਵੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ”।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਵੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਫਵਾਹ ਉੱਡ ਗਈ ਕਿ ਅੱਜ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦਾ ਲੰਗਰ, ਰਸਦ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬੰਦ ਰਹੇਗਾ। ਬੱਸ, ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨਾਜ ਦੇ ਢੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੇ।

ਆਪ ਦੇ ਤਪ-ਤੇਜ ਤੇ ਜੱਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਣੀ ਜ਼ਿੰਦਾਂ, ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਆਦਿ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਲੰਗਰ ਲਈ ਕੁੱਝ ਜਾਗੀਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੰਗਦੇ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਖਿਮਾ ਮੰਗਦੇ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧੂ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਬਣੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੁਹ ਨਾਲ

2. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1529 ਈ., ਦਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਪੰਨਾ 4.

3. ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਸੋਢੀ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਝੰਡੇ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦਾ। ਆਪ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਸਨ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਰਹਿੰਦ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ। ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛੱਕਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਹੋਰ ਚੌਂਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ‘ਗੋਇਆ’ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਂਗ, ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ, ਵਿਦਿਆ-ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਨ, ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਸਨ।

ਪਾਰਸ-ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕੁਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸਮਾਧੀ', ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਰਕਤ', ਮਹੰਤ ਚਾਨਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਈਸਤੂ', ਮਹੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੱਲੋ ਕੇ, ਮਹੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਰਕਤ', ਮਹੰਤ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਦਿ ।

ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਪਣੇ ਅਸਥਾਨ ਲਈ, ਸੰਨ 1858 ਈ. ਵਿਚ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਉਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰ ਕੇ, ਸੰਨ 1859 ਈ. ਵਿਚ ਬੈਕੁੰਠ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਗਏ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸਮੂਹ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ 'ਠਾਕੁਰ' ਸੰਗਿਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਦਿ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰ ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

3. ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਚੌਕ ਲਛਮਣ ਸਰ⁴

ਜਿਹਾ ਕਿ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿਚ ਟੂਕ-ਮਾਤਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਚਕੋਠੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਮੁਜੱਫਰਾਂਬਾਦ ਵਾਲੇ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ, ਸੰਨ 1812 ਈ. ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਨਿਪੁਣਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ । ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ; ਪਰੰਤੂ ਵੈਰਾਗ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਟਿਕ ਸਕੇ । ਸਤਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਆਪ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ । ਡੇਰੇ ਦੀ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਅਤਿ ਰਸ-ਭਿੰਨਾਂ ਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ । ਆਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਚੌਕੀ ਕਰਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਤ ਕਰਮ ਸੀ । ਚੌਕੀ ਸਮੇਂ, ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਕੱਠ ਹੋ ਜਾਂਦਾ । ਇਕ ਵੇਰ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ⁵ ਨੇ, ਜੋ

4. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 30.

5. ਬਾਬਾ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਾਈ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਸੰਨ 1852 ਈ. ਵਿਚ (ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਉਸ ਰਕਮ ਨਾਲ, ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਦੀਵਾਨ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਵੱਲੋਂ ਭੇਂਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ) ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗਿਲਵਾਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਮਕਾਨ, ਖੂਹ ਤੇ ਤਲਾਬ ਬਣਵਾਇਆ । ਖੂਹ ਦਾ ਨਾਂ "ਬ੍ਰਹਮ-ਕੂਪ" ਤੇ ਤਾਲ ਦਾ ਨਾਮ "ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰ" ਰੱਖ ਕੇ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ । ਫੇਰ ਸੰਨ 1846 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਚੌਕ ਲਛਮਣ ਸਰ ਦੇ ਪਾਸ ਰਚਿਆ । ਇਹ ਡੇਰਾ ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ।

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸਨ, ਜਦ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰਸ-ਭੰਨਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਲਈ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ। ਸੰਤ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਨ 1957 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ, ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਹੋਰ ਤਮਾਮ ਮਲਕੀਅਤ ਆਪ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ।

ਮਹੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਸੀ। ਰਾਗ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸਦਾ ਆਪ ਪਾਸ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੰਤਾਂ-ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਵੱਡਾ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਰਹਿੰਦਾ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਆਪ ਕਥਨੀ ਤੇ ਕਰਨੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਇਕ ਦੰਦ-ਕਥਾ, ਅਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ, ਇਉਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ :

ਇਕ ਦਿਨ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : “ਮਹਾਰਾਜ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਬਹੁਤ ਔੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਬਦ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗਾਇਨ ਕਰੋ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਨੇ ਐਸੀ ਮਗਨਤਾ ਤੇ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਮਲਾਰ ਰਾਗ ਗਾਇਆ ਕਿ ਵੇਖਦਿਆਂ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬੱਦਲ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ ਤੇ ਦੱਬ ਕੇ ਮੀਂਹ ਵੱਸਿਆ।

ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਕੁੱਝ ਨਾਂ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :

ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਅਨੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਝੰਗ ਮੁਘਿਆਣੇ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ, ਆਦਿ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਅਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗੀ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਗੀ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ, ਰਾਗੀ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਅਬਿਨਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨਾਮ ਵੀ ਵਰਨਣ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਆਖਰ, 21 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ, ਆਪ ਨੇ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ, ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਦਸਤਾਰ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਅਤੀਤ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕਰ ਕੇ, 1887 ਈ. ਦੇ ਪੌਹ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ :

ਆਪ ਬੜੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਉੱਚ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਉਦਾਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਸਤਿ-ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ। ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਪਾਠੀ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਜਦ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ੌਰ

ਗਏ ਤਾਂ ਓਥੇ, ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਮਹੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੈਰਾਗਮਈ, ਮਨਮੋਹਣਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣ ਕੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਥਾਂ, ਸੱਚੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਫ਼ਰਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਸਿੱਧੇ, ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਦੇ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਏਨੇ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੰਭਾਲਿਆ ਕਿ ਸੱਤ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਹੀ ਮਹੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਦੀ ਪੱਗ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

1899 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਲੇਗ ਪਈ ਤਾਂ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਯਾਤਰੂ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡੇਰਿਓਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਨੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ : “ਸਾਹਿਬ, ਮਕਾਨ ਸੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੜ ਜਾਏ ਪਰ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਕਿ ਬੇਆਸਰੇ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇ ਵੇਲੇ ਡੇਰਿਓਂ ਜਵਾਬ ਦੇਈਏ।” ਆਖਿਰ, ਯਾਤਰੂ ਧਿੰਗੋ-ਜ਼ੋਰੀ ਬਾਹਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਡੇਰੇ ਵਾਲੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਮਹੰਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਵੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਕਾਨ ਸੜ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਧੰਨੀ, ਪੌਠੋਹਾਰੀ, ਪਿਸ਼ੌਰ, ਕਮਾਲੀਆ, ਝੰਗ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵੇਰ ਦੌਰੇ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਕਮਾਲੀਏ ਵਿਚ ਸਾਲ ਭਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਏਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਬੈਠਦੇ ਤੇ ਨਾਮ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਭਿੱਜੇ ਅੱਠ-ਨੌਂ ਵਜੇ ਤੱਕ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। 1920-21 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ “ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ” ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਥਾਪੇ ਗਏ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਏ; ਜਿਹਾ ਕਿ—ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ‘ਖਟ ਸ਼ਾਸਤਰੀ’, ਸੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ‘ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ’, ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝ ਕੇ 1926 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ।

ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਪਨਿਆਲੀ, ਤਹਿਸੀਲ ਬਾਗ, ਰਿਆਸਤ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਪੁਣਛ) ਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਵੇਰ ਡੇਰਾ ਨੰਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਪੁਣਛ) ਦੇ ਮਹੰਤ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਨਿਆਲੀ ਆਏ। ਆਪ ਦੇ ਚਾਚੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਲੰਗਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ, ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿਤਾ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਪਾਸ ਖੜੇ ਸਨ। ਸੰਤਾਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ। ਅਰਦਾਸ ਕਰਦਿਆਂ ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਬਚਨ ਹੋਇਆ, “ਹੇ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ! ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਅਜਿਹਾ

ਸੁਪੁੱਤਰ ਬਖਸ਼, ਜਿਹੜਾ ਬੜਾ ਤਪ, ਤੇਜ ਵਾਲਾ ਤੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ।” ਸੌ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਰ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾਲ, ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰਹਿ, ਮਾਤਾ ਗੁਲਾਬ ਦੇਈ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਸੱਤ, ਅੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਨਾ ਪਰਤੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆ-ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ, ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਵਾਚੇ। ਆਪ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਧੀਮੀ ਅਵਾਜ਼ ਤੇ ਮਧੁਰ ਬੋਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਗਏ। ਜਦ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਕੁਤਮਾਈ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਜਾਣ ਹਿਤ ਆਏ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਭਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਡੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਖਿਰ, 1916 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। 1926 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਕਾਇਦਾ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਰਸੂਖ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ “ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ” ਦਾ ਸਕੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। 1929 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ “ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ” ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਸੇਵਾ ਆਪ ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ-ਸੌਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਬੜੇ ਸੁਚੱਜ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਵੱਡੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ, ਇਹ ਵੀ ਬਾਹਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ। ਕਥਾ-ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ, ਸੋਹਣਾ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਸੀ। ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਉੱਘੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਵੇਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਆਪ ਜੀ 13 ਅਗਸਤ, 1973 ਈ. ਨੂੰ ਜਦ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਸਾਢੇ 76 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਮਹੰਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਇਸ ਵੇਲੇ (1981 ਈ. ਵਿਚ) 33 ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਲੋਕ-ਗਮਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 29 ਅਗਸਤ, 1973 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ਮਹੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਸੀਅਤ ਮਿ੍ਤੂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।

4. ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤਰ (ਚੌਕ ਕਰੋੜੀ)⁶

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਨਰੋਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ⁷ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੰਤ

6. ਇਸ ਡੇਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਪਾਦਕ ‘ਨਿਰਮਲ ਉੱਦੇਸ਼’ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

7. ‘ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ’, ਪੰਨਾ 450

ਕਵੀ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਧਨਾਦ ਸੇਵਕਾਂ ਭਾਈ ਚੂਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਮੂਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਏਥੇ, ਉਸ ਸਮੇਂ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਆਏ ਗਏ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ । ਸੰਤ ਕਵੀ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਗ੍ਰੰਥਾਂ-**ਤੱਤ੍ਵ ਦਰਪਣ ਤੇ ਗਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ** ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਡਿਤ ਬੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਬਣੇ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ।

5. ਡੇਰਾ ਬਬੇਕ ਸਰ⁸

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਟਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਲੱਕ ਨਾਲ ਇਕ ਪਰਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਟਈ⁹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ । ਸੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ “ਪਿਆਰੇ” ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਾਧਿਕਾਰੀ ਬਣੇ ਸਨ ।

ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 40 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ 1854 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਸਰਕੇ (ਸੰਨ੍ਹ ਸਾਹਿਬ) ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ । ਆਪ ਤਗੜੇ ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸੀ ਸਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਬਬੇਕ-ਸਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਟਿਕਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ, ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਮਹੰਤ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਸੁਰੈਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰੇਦਾਰ ਰਹੇ । ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੜੇ ਉਦਾਰ-ਚਿੱਤ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਪੰਡਿਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ ਦੇ ਮੀਤ-ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਰਹੇ । 1971 ਈ. ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ‘ਸ਼ਿਸ਼’ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੁੱਡਾ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਡੇਰੇ ਸਰਵ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ।

6. ਡੇਰਾ ਅੰਤਰ-ਜਾਮੀਆਂ¹⁰

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵੀ ਕਟਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮਹੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ । ਇਹ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਟਈ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ । ਬਾਲ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਤ ਹੋਏ । ਆਪ ਸਨੱਧ-ਬੱਧ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ 1801 ਈ. ਵਿਚ ਡੇਰੇ ਵਾਲੀ ਵਰਤਮਾਨ ਜ਼ਮੀਨ ਮੁੱਲ ਲੈ ਕੇ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ।

8. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 498

9. (ੳ) “ਕਟਿ” ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪਦ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ : ਕਮਰ ਜਾਂ ਲੱਕ ।

(ਅ) ‘ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ’, ਪੰਨਾ 282

0. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 501

ਆਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਚੇਲੇ ਤੇ ਸੇਵਕ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ : ਸੰਤ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ 'ਅੰਤਰਜਾਮੀ', ਸੰਤ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ 'ਗੋਦੜੀਆ', ਆਦਿ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਚਾਰਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਹੀ ਡੇਰੇ ਦਾ ਨਾਮ "ਅੰਤਰਜਾਮੀ" ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਸੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਯਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪ 1874 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ। ਮਹੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫੇਰ ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ। ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ, ਮਧੂਕੜੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਹੰਤੀ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ 1927 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਖੁੱਡਾ ਨਿਵਾਸੀ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਉੱਘੇ ਮਹੰਤ ਹੋਏ ਹਨ।¹¹ ਆਪ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹੇ, ਓਥੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਹਜ਼ੂਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪ ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰਾ ਅੰਤਰਜਾਮੀਆਂ, ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਟਿਕੇ। ਏਥੇ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਵੈਦਿਕ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਨਿਪੁਣ ਹੋ ਗਏ। 1906 ਈ. ਵਿਚ 'ਏਕੜ' ਪਿੰਡ ਦੇ ਮਹੰਤ ਰਹੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ "ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ" ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ। 1913 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਤਰਸੀਮਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਜਿਸਟਰ ਕਰਾਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। 1927 ਈ. ਵਿਚ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ, **ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ** ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਤੇ ਫੇਰ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਚੀਫ਼ ਐਡੀਟਰ ਰਹੇ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 20 ਦੇ ਕਰੀਬ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

1. ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ (ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ 200 ਮਤ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ।
2. ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ।
3. ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਬੋਧ।
4. ਯਤੀ ਨਿਧਾਨ ਸਟੀਕ।
5. ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼।
6. ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਕਿਤਸਾ।

11. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 504

7. ਜੇਬੀ ਵੈਦ (ਪੁਰਖ ਚਕਿਤਸਾ) ।

8. ਵਿਆਧੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਟੀਕਾ ।

9. ਬਾਲ ਚਕਿਤਸਾ ।

ਆਖਿਰ ਆਪ 90 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ ।

ਆਪ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭੇਖ ਨੇ, ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਖੁੱਡਾ ਨਿਵਾਸੀ ਨੂੰ, ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਨ-ਦਿਹੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਆਪ ਵੈਦਰਾਜ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਤਗੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ।

7. ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ¹²

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਬਣਵਾਇਆ । ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਸੱਕੇ ਭਾਈ, ਸੇਵਕ ਤੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ । ਆਪ ਸੌਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਏ, ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਭਿੱਜਿਆ ਕਿ ਘਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਬੇਵਲ ਲੈ ਗਏ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਗਾਨਾ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪ ਗਾਨੇ ਸਮੇਤ ਭੱਜ ਕੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ । ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਕਥਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸੀ । ਆਪ ਸਤਿਸੰਗ ਤੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਵਾਈ ਬੂਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ । 1881 ਈ. ਨੂੰ ਜਦ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਸੰਤ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਉਚੇਚਾ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਵਸੀਅਤ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ; ਪਰੰਤੂ, ਜਦ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀਆਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਨੇ ਉਪਰਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਉਪਰੰਤ ਓਥੋਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਪੱਗ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਗੁਰਭਾਈ ਮਹੰਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਮੁੜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਬਿਰਾਜੇ । ਆਖਿਰ, ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਕੇ 1887 ਈ. ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ ।

ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ । ਆਪ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਗਏ ਤਾਂ ਪਾਸ ਬੈਠੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ “ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇਵਤਾ ! ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਬੈਠਿਆਂ ਸ਼ਲੋਕ ਅਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀਦਾ ।” ਇਸ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਕੋਟੀ¹³ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਚਲ ਪਈ । ਪੰਡਿਤ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕੋਟੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਰੋਲਿਆ

12. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 493

13. ਕੋਟੀ (ਕੋਟਿ) = ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਪੂਰਬ ਪੱਖ, ਦਲੀਲਾਂ ।

ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਮੰਨਣੀ ਪਈ।

ਆਪ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗੀ, ਮਹੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਇਹ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਆਪ 1932 ਈ. ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਰਸੀ ਉੱਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਨਮੂਨੀਆ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 1945 ਈ. ਨੂੰ “ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ” ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਚੁਣੇ ਗਏ, ਜਿਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਆਪ ਕਈ ਵਾਰੀ ‘ਨਿਰਮਲ ਮੰਡਲ’ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤਾ ਰਹੇ। 1946 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਭੇਖ ਵੱਲੋਂ ਕਨਖਲ ਦੇ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੰਥਕ ਬੋਰਡ ਦੇ ਵਰਕਿੰਗ ਮੈਂਬਰ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਆਪ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਵੈਦ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. ਡੇਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰੀ,¹⁴ ਗਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗਾ

ਇਹ ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਤ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੰਧੀਆਂ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ¹⁵ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ 10 ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ 1952 ਈ. ਨੂੰ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ‘ਸੰਤਪੁਰਾ’ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਤਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਸ਼ਾਹ ਜੀਵਣਾ (ਝੰਗ) ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤਪੁਰਾ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਬਣਵਾਇਆ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਗਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਬੁੰਗੇ ਵਾਲੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਫਤਹ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ ਦਾ ਮਕਾਨ 1926 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਹ ਡੇਰਾ ਏਥੇ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੈ। ਆਪ ਭਜਨ-ਪਾਠ ਦੇ ਨੇਮੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸਵੇਰੇ ਦੋ ਵਜੇ ਉੱਠ ਕੇ ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

14. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 229

15. ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ’ ਪੰਨਾ 45 ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਚਿਤ ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’ (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਅਥਵਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਭਾਈ ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ “ਪਿਆਰੇ” ਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ “ਪਿਆਰੇ” ਤੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ (ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ) ਲੈ ਕੇ ਬੱਝਦਾ ਹੈ; ਜਿਹਾ ਕਿ ਬੁੰਗਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ “ਪਿਆਰੇ” ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚੱਲੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮੰਤਰ, ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਵੀ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ, ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ।

ਆਖਿਰ, ਆਪ 1964 ਈ. ਨੂੰ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਕੋਠਾਰੀ ਬਣੇ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਸੇਵਕ ਹਨ ।

9. ਡੇਰਾ ਬੋਹੜ ਵਾਲਾ¹⁶ (ਕਟੜਾ ਮਿੱਤ ਸਿੰਘ) :

ਇਹ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਸੰਤ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਡੋਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਅਦ ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਚ ਮਾਹਿਰ, ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਣੇ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮਹੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰੇ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

10. ਡੇਰਾ ਤਪੋ ਬਨ¹⁷ (ਸੰਤ ਭੂਰੀ ਵਾਲੇ) :

ਸੰਤ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ, ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਭਾਈ ਘਨਈਆ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਗਹੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ, ਪੁਰਾਤਨ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਆਪ ਦੀ ਵਾਕ-ਵਿਧੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਰਾਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੁਟੀਆ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬਲਦ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ । ਸੰਤਾਂ ਕਿਹਾ, “ਭਾਈ, ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਲਦ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ।” ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਸੰਤਾ ! ਡਰ ਨਾ, ਤੈਨੂੰ ਖਾਂਦਾ ਨਹੀਂ” । ਅੱਗੋਂ ਸੰਤਾਂ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਵਾਕ ਕੀਤਾ ਕਿ, “ਭਾਈ ਇਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਖਾਣਾ ਹੈ, ਖਾਏਗਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਹੀ” । ਰੱਬ ਦਾ ਭਾਣਾ, ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਮਾਲਕ ਬਲਦ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਬਲਦ ਦੀ ਧੁੱਸ ਅਜਿਹੀ ਵੱਜੀ ਕਿ ਓਥੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼, ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੂਰਮੇ, ਹੋਏ, ਜੋ 1943 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਸਨ । ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ ।

ਸੰਤ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਪਿੰਡ ਗਹੇ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜੇਹਲਮ ਵਿਚ 1898 ਈ. ਹੋਇਆ । ਆਪ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੁੰਜ ਸਨ । ਸੇਵਾ ਸਮੇਂ ਸਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਆਪ 1938 ਈ. ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆਏ; ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਮਰ-ਕੱਸਾ ਕਰ ਕੇ ਝਾੜੂ ਫੜ ਲਿਆ । ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਬਬੇਕਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਆਦਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਝਾੜੂ ਦੇਣ ਤੇ ਪਰਕਰਮਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਚਾਰ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ । ਆਪ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ ਹੈ :

1. ਸੰਨ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੜਕ ।

16. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 283

17. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ’, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 452

2. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਥੜ੍ਹਾ ਸਾਹਿਬ ।
3. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕੌਲਸਰ ਸਾਹਿਬ ।
4. ਬਬੇਕਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ।
5. ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
6. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਟਾਰੀ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ।
7. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੰਤੋਖਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ।
8. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ।
9. ਪਰਕਰਮਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸੰਗ ਮਰ ਮਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ।
10. ਖੂਹ ਭਾਈ ਮੰਝ ਜੀ ।
11. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਨਾਨਕ-ਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਵੇਰਕਾ, ਆਦਿਕ ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬੜਾ ਮਾਣ, ਸਤਿਕਾਰ ਸੀ । ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਚੈਂਚਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਆਪ 1976 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਰਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰੇ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹੰਤ ਹਨ ।

11. ਡੇਰਾ ਸਤਲਾਣੀ, ਕੌਲਸਰ¹⁸ ਸਾਹਿਬ

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀ ਭਾਈ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ । ਭਾਈ ਬੁਲਾਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ । ਜਦ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ 1705 ਈ. ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਛਡਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ । ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਨੇ, ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੋਟੇ, ਭਾਈ ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬੜੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ । ਆਪ ਦਾ ਲਿਬਾਸ ਫਕੀਰਾਨਾ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਵਡਿਆਈ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ । ਭਾਈ ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਨਾਦੀ ਤੇ ਬਿੰਦੀ, ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ । ਆਪ ਨੱਬੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1803 ਈ. ਵਿਚ ਸਮਾਏ । ਆਪ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਅਨਾਜ, ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਡੀ ਢਾਬ ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਕਰਕੇ ਕਾਇਮ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਵਸਤੀ ਰਾਮ ਦੇ ਸੇਵਕ ਬਾਬਾ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ-ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਨਾਮ ਖੱਟਿਆ । ਬਾਬਾ

18. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨੇ 552-53

ਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ; ਬਾਬਾ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਤਲਾਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਆਦਿ ਗੁਰ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਮਰਯਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ। ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਅਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ, ਮਹੰਤ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਇਹ ਸ਼ਾਦੀ-ਸੁਦਾ ਸਨ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਹਕੀਮ ਵੀ। 1891 ਈ. ਵਿਚ ਭੇਖ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਪੱਗ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

12. ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਚੌਂਕ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ¹⁹

ਇਹ ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨੇ 1907 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ੍ਰੀਮਾਨ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹਨ ਭਜਨ ਮੂਰਤੀ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਉਚੇਚੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਨ। ਸੋ, ਸੰਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਸ਼ੀਰ-ਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਲਾਖੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਦੀ। ਆਪ ਨੇ ਸੰਨ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ-ਗਮਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ; ਗਿਆਨੀ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੇ, ਗਿਆਨੀ ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਗਰਾ; ਗਿਆਨੀ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਕ; ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ; ਗਿਆਨੀ ਜੈ ਸਿੰਘ 'ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ', ਪੰਡਿਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ; ਗਿਆਨੀ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਅੱਡਣ-ਸ਼ਾਹੀ'; ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ; ਪ੍ਰਿੰ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ; ਗਿਆਨੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ; ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਦਿ, ਆਦਿ। 40 ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਸੰਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਾਗ-ਡੋਰ ਸੌਂਪ ਕੇ 1913 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾਤਾ ਤੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸੰਤ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਮਧੂਕੜੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਅਤੇ ਆਈ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ

19. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 289

ਤਗੜੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪਰਲੋਕ-ਗਮਨ 1939 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਸੰਤ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ, ਮਹੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਆਪ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਦਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੰਤ ਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮਸਿਆ ਤੋਂ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਬੜੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਗਤਕੇ ਦੇ ਬੜੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਆਪ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੀ ਸੁਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

13. ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ :

ਬਾਬਾ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਡੇਰਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਬੜੇ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਤੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਤਿਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ, ਸਵਾਰਨ ਤੇ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ 'ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ' ਲਈ ਹੈ। ਆਪ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ 'ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਮੰਡਲ' ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਹਰ ਸਮੇਂ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

14. ਡੇਰਾ ਬਉਲੀ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ (ਮਿਸਲ ਕਰੋੜੀਆਂ)²⁰ :

ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰਾ ਬਉਲੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਆ ਕੇ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਆਦਿ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਗੋਦੜੀਏ ਸੰਤ ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸੰਤ ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਣੇ। ਉਪਰੰਤ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 69 ਸਾਲ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਤਿਰਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜ ਗਰਾਂਏ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸੰਚਾਲਕ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹੰਤ ਮਾਹਣਾ ਮਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਗਿ. ਰੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਏ ਗਏ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ, 'ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ', 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

15. ਡੇਰਾ ਕੌਲਸਰ²¹ :

ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼), ਨੇ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਕੌਲਸਰ ਦੀ ਦੱਖਣੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ

20. 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ', ਪੰਨਾ 442

21. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ਪੰਨਾ 361.

ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਚੰਗੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਉੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਤੇ ਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਮਾਧਾਂ ਵਾਲੇ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਸ ਪਧਤਿ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੌਲਸਰੀਏ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਠਾਕੁਰ ਇੱਛਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਸੰਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸੰਤ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਦੇ ਉੱਘੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ; ਪਰੰਤੂ, ਆਪ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮਾਈ ਗੰਗਾ ਜੀ ਨੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣਾਈ। ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਪਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹੰਤੀ ਬਖਸ਼ੀ, ਅਤੇ ਆਪ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਪਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰੰਤ ਮਹੰਤ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ, ਲਾਹੌਰੋਂ ਹੀ ਡੇਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਜਨਵਰੀ, 1918 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ, ਸੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਦੀ ਵਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ 3 ਅਕਤੂਬਰ, 1924 ਈ. ਨੂੰ ਕੌਲਸਰ ਵਾਲਾ ਡੇਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਾਧ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਡੇਰਾ ਬੰਦ ਪਿਆ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਿਉਂ ?

ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਿੱਖਣ, ਕਮਾਉਣ ਤੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਸੰਗਤ ਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਇਸ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਲਈ ਜਦ ਕਿਸੇ ਸਾਂਝੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀ ਡੇਰਿਆਂ ਅਥਵਾ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ ਵੀ ਏਸੇ ਹੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਦੀ ਇਕ ਅਹਿਮ ਕੜੀ ਸੀ।

ਉਪਕਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸਾਵਾਂ, ਸਰਲ, ਸੰਤੁਲਿਤ ਤੇ ਪੱਧਰਾ ਬਣਾਉਣ ਹਿੱਤ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧੀਕ ਸਮਾਂ ਲਾਇਆ, ਓਥੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਸਮਾਜ ਅਥਵਾ ਪੰਥ ਦੀ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੰਮਾਂ ਤੇ ਕਿੱਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਨਿਪੁਣ ਤੇ ਸੁਯੋਗ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਉਚਿਤ ਜਾਣਿਆ। ਭਾਵੇਂ, ਖਾਲਸਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ; ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਤੇ ਤਲਵਾਰੀਆ ਵੀ; ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥਕ ਪੱਕਿਆਈ ਲਈ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀ ਉੱਚਿਤ ਸਮਝੀ। ਭਾਵੇਂ, ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਰੇਕ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰੀ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੈ; ਫੇਰ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅੰਨ-

ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣਤਾ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਸਿੱਖ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਨਿਰੂਪਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ।

ਜਿਹਾ ਕਿ, ਇਸ਼ਾਰੇ ਮਾਤਰ, ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਗੇ, ਅਥਵਾ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮਤਿ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ । ਏਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਅਨ-ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਵੱਸਣ ਜੋ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਭਿਲਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਰਿਹਾ ਕਰਨ । ਇਹ ਗੱਲ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀ ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਵਿਦਿਆ-ਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ, ਤਪ-ਤਿਆਗ, ਸਾਦਾ ਜੀਵਨ, ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਪਰੰਤੂ, ਕੀ ਇਹ ਡੇਰੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ? ਕੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੱਜ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾਨ ਕਰਨ ਤੇ ਲੰਗਰ, ਆਦਿ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤੱਤਪਰ ਹਨ ? ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਧਰੁੰਦਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ?

ਸ਼ੋਕ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਇਹ ਡੇਰੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਧਿਆਨ, ਆਮ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਵੱਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ । ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮੋਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਸਿੱਧ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ । ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਨਵੀਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ । ਐਸੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਕਦਮ ਚਲਾ ਕੇ ਚਲ ਸੱਕਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦੇ ਪੂਰਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਯੋਗ ਹਨ । ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਐਸੀ ਸਥਿਤੀ ਲਈ ਅਕਾਲੀ ਤਹਰੀਕ ਨੂੰ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਚਾਰਨ-ਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ।

ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀ ਡੇਰੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਮੰਤਵ ਜਾਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ । ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਸੌੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਹਨਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਗਵਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੱਲੋਂ, ਸੰਪਤੀ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਬਕਾਲੇ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਹੀ ਸੋਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

“ਕਹਾਂ ਪੁਨ ਭਯੋ ਜਉ ਲੈ ਗਯੋ ਚੜਤ ਵਹ,
 ਨਹੀਂ ਕਛੁ ਚਿੰਤ ਹਮ ਕੋ ਸੁ ਰਾਈ ॥
 ਦਰਬ ਕੇ ਕਾਜ ਕਛੁ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ,
 ਨਹੀਂ ਇਹ ਬੈਠ ਦੁਕਾਨ ਪਾਈ ॥
 ਰਿਧ ਜੋ ਸਿਧੋ ਪੁਨ ਉਸਤਤੀ ਨਿੰਦਯਾ,
 ਸੰਤ ਕੋ ਏਕ ਸਮ ਹੈ ਜਤਾਈ ॥
 ਕਨਿਕ ਜੋ ਮਨਿਕ ਪੁਨ ਲੋਸਟੰ ਜਾਨੀਐ,
 ਸੁਧਾ ਤੇ ਜਾਹਿਰ ਸਭ ਏਕ ਜਾਤੀ ॥45॥²²

22. ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰਬਿਲਾਸ ਪਾ. 10’, (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਜਯ ਭਗਵਾਨ ਗੋਇਲ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ,
 ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 13

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਦੇ ਪੰਨਾ 16 ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਅਧੀਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹੰਤ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਲਿਆ।

ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।

ਉੱਤਰ :

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮੰਤਰ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਗਿਛ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ :

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ 15 ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ। ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਖੋਚਲ ਕਰਨ ਕਿ ਇਹ ਡੇਰੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਏ ਹੋਏ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਸਹਿ-ਯੋਗ ਕਿਸ ਹੱਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ?

ਮੈਂ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਗੇ।

ਉਤਰ :

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ :

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਜਾਂ ਨਿਕਟ-ਕਾਲੀਨ ਡੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਸਥਾਨ ਬਣਾਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸੀ। ਡੇਰੇਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ

ਲਈ ਸੀ। ਸੰਗੀਤ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਚਕਿਤਸਾ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖਰੇ ਡੇਰੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ

ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਡੇਰੇ ਕਿਸ ਵਾਸਤੇ ਬਣਾਏ ਗਏ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਬੜੀ ਡੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਮੂਲ ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਸਚਾਈ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕਾ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਕਸਦ ਵਿਭਿੰਨ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਭਗਤ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਰੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਚਕਿਤਸਾ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਕੁੱਝ ਮਹਾਪੁਰਖ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰਾ ਡੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਕੁੱਝ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਡੇਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖਰਾ ਡੇਰਾ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਡੇਰੇ ਬਣ ਗਏ।

(ੲ) ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ

- ੦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਦੇਣ : ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ
- ੦੦ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ ਯੋਗ ਦਾਨ : ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ
- ੦੦੦ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ : ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ
- ੦੦੦੦ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ :
ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ
- ੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਣੀ
- ੦੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ : ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਭਵਿੰਦ
- ੦੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ : ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਦੇਣ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰ. 1526 ਬਿ. (1469 ਈ.) ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣੇ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਚਾਰ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਤਮ ਤਤ੍ਵ ਬੋਧ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨੇ ਪਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ 'ਚ ਭੇਦਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਵਾਦਾਂ ਦੇ ਝਖੜ ਝੁੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਕਲਾਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਆਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਜੈਸੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ, ਭਗਤੀ ਕਾਂਡ, ਉਪਾਸਨਾ ਕਾਂਡ, ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ, ਆਦਿ ਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ, ਦੈਤ੍ਵ, ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਦਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ੂਰ, ਬ੍ਰਹਮ ਤਤ੍ਵ, ਜੀਵ ਤਤ੍ਵ, ਮਾਇਆ, ਅਵਿਦਿਆ, ਆਦਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ, ਨਿਮਿੱਤ ਕਾਰਣ, ਆਦਿ ਅਤੇ ਬੰਧ-ਮੋਖ ਸੰਬੰਧੀ ਅਨੇਕ ਮੱਤ ਭੇਦ ਸਨ। ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਆਚਾਰਯਾ ਨੇ ਲਕਸ਼ਣ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਦਰਸਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਚਾਰਵਾਕੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹ ਆਤਮਵਾਦੀ ਹੀ ਬਣਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣ ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਕੁੱਝ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪੁੱਤਰ-ਧੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਨਿਗ੍ਹਾ ਪੁੱਜਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਸੂਖਸ਼ਮ ਆਤਮ ਤਤ੍ਵ ਹੈ ਉਹਦੇ ਗਿਆਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਾਦ ਇਕ ਭਾਰੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਨੇਕ ਜਨਮ ਜਨਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦੁ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ।'

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰ. 599)

“ਆਤਮਰਾਮੁ ਰਾਮੁ ਹੈ ਆਤਮ ਹਰਿ ਪਾਈਐ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰਾ ਹੇ” ॥

(ਉਕਤ, ਪੰ. 1030)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮ ਤਤ੍ਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪੀ ਵੱਡੇ ਰੋਗਾਂ ਦੀ ਨਵਿਤਰੀ ਵਾਸਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਜੀ ਪੂਰਬ ਦੇਸ਼ ਹਰਿਦੁਾਰ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ

ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਵੇਖ ਕੇ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਫਲੀ ਭੂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜੈਸੇ ਕਿ ਪੱਛਮ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦਾ, ਭਾਵ ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮ ਫਲੀ-ਭੂਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਨਕਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਸ਼ੀ ਨਗਰੀ 'ਚ ਪੁਜਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤੌੜ-ਮੌੜ ਵਾਲਾ ਸੂਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਗਿਆਨ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

“ਪੜਿ ਪੁਸਤ੍ਰਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ ।

ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ ।

ਮੁਖਿ ਝੂਠੁ ਬਿਬੂਖਨ ਸਾਰੰ ॥”

(ਉਕਤ, ਪੰ. 1353)

ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਫੌਕਟ ਕਰਮ ਦਾ ਅਤੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਤੌੜ ਜੌੜ ਤੇ ਜਾਤੀ ਅਭਿਮਾਨ ਸਭ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਆਈ ਬਣਾਂਦੇ ਹਨ।

ਅੱਗੇ ਉੜੀਸਾ ਦੇਸ ਸਮੁੰਦਰ ਕਿਨਾਰੇ ਜਗਤ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਮੰਦਰ 'ਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹੋਏ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਦੇ ਹਨ—

“ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ।

ਧੂਪੁ ਮਲਆਨਲੋ ਪਵਣੁ ਚਵਰੋ ਕਰੇ ਸਗਲ ਬਨਰਾਇ ਫੁਲੰਤ ਜੋਤੀ ।

ਕੈਸੀ ਆਰਤੀ ਹੋਇ । ਭਵਖੰਡਨਾ ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ।

ਅਨਹਤਾ ਸਬਦ ਵਾਜੰਤ ਭੇਰੀ ॥

(ਉਕਤ ਪੰ. 13)

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਮਹਾਨ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪੂਜਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦਸਿਆ, ਭਾਵ ਥਾਲ ਅਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ, ਦੀਵੇ ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਹਨ, ਮੋਤੀ ਹੀਰੇ, ਤਾਰਕਾ ਮੰਡਲ ਹੈ, ਧੂਪ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੁਗੰਧੀ ਵਾਲੇ ਚੰਦਨ, ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ, ...ਭਾਵ ਕਿ ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ ਸਮੇਂ ਪੂਜਨ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਨ ਮਾਨਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਪੁਜਾਰੀ ਜੀ ! ਤੇਰਾ ਇਹ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਗਤੀ ਪੂਰਬਕ ਕੀਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮ ਹੀ ਅੰਤਹਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜਗਿਆਸੂ ਵਿਵੇਕ, ਵੈਰਾਗ, ਸਮ-ਦਮ, ਆਦਿ ਖਟ ਸੰਪਤੀ, ਮਮੁਕਸ਼ਤਾ, ਆਦਿ ਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਮੁਖ ਦੁਆਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸ਼ਰਵਣ ਕਰ ਕੇ ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨਨ ਤੇ ਸਿਧਿਆਸਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੱਤ੍ਵ ਪਦ-ਔਰ ਤ੍ਵ-ਪਦ ਦਾ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼੍ਵਰ ਪਦ ਦਾ ਲਕਸ਼ਾਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਜੀਵ ਪਦ ਦਾ ਲਕਸ਼ਾਰਥ ਸਾਕਸ਼ੀ ਚੇਤਨ-

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ
ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਨਾਲ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਵਾਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਭਲੇ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਯੋਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਭਾਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਹ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਯੋਜਨਾ ਇਉਂ ਹੈ :—

1. ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
2. ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
3. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
4. ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
5. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
6. ਡੇਰਿਆਂ ਮੱਠਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
7. ਤਿਆਗ ਤੇ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ
8. ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।
9. ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਰੰਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ।

(1) ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜ ਕੇ, ਅਤੇ ਦੇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਉੱਥਾਨ ਲਟੀ ਜਿੱਥੇ ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਣ ਕੀਤਾ ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਕੋਈ ਕਮ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ, ਬਲਕਿ ਬੌਧਕ ਤੱਤ੍ਵ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗੀ ਤਪਸਵੀ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੈਂਟੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰੋ ਧਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਣ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਰਵ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋਏ। ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਯ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋਰ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਧਾਂਕ ਮੱਚ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਪੁੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੀ, ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਲੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵਧ ਗਈ,

ਤਾਂ ਦੂਜਾ ਮੱਠ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਯ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਤਥਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਪੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਕਾਸ਼ੀ ਰਹੇ । ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸ੍ਵਾਮੀ ਪੰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ 40 ਸਾਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੇਖਕ (ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ) ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਨਿਕਲੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਤਦਾਦ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਏਥੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰ. ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਨੀ ਵਿਆਕਰਣਾਚਾਰਯ ਨਿਆਏ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੋਥੀਆਂ ਛਪ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਪੰਜੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲਾ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪੂਰਵਾਰਥ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਛਪਾਇਆ ਹੈ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਕਈ ਪੁਸਤਕ, ਛਪੇ, ਅਣ-ਛਪੇ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਹਨ । ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਾਰਾਣਸੇਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਕਮ ਸੁ ਕਮ ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਲਾਸਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਮਤਿਹਾਨ ਵਿਚ ਬਿਠਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੰਗੇ ਨੰਬਰਾਂ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਮੈਡਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ । ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਰਾਮ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਕਰਣਾਚਾਰਯ, ਦਰਸ਼ਨਾਚਾਰਯ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੁਜੀਸ਼ਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਪੰਜ ਮੈਡਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਆਪ ਸਾਰੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਵ ਪ੍ਰਥਮ ਆਏ ਹਨ । ਆਪ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹੁਣ ਡੀ.ਲਿੱਟ. ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ, ਲੇਖਨੀ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਕੁਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰ. ਸ੍ਵਾਮੀ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਚੜ੍ਹ-ਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ, ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼; ਲੰਗਰ, ਫਾਰਮ, ਫੀਸ, ਤੇਲ, ਸਾਬਣ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਦਾ ਭਾਰ ਵਾਹਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਛਾਤ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਛਾਤ੍ਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਰਹਿਰਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ ਅਰਦਾਸ, ਮੁਖ ਵਾਕ

ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੈ ਦੇ ਨਾਹਰੇ ਸਾਯ ਅਕਾਸ਼ ਗੂੰਜਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਅਨਯ ਵਰਣਾਂ ਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਂ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਸਮੇਂ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਜਾਣੂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਧਰਮਾਨੁਆਈਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਕ ਦੇਣ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬੱਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਖੂਹ ਰਾਣੀ ਵਾਲੇ ਉਸ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਰਥ ਸਿਖਾਏ ਹਨ, ਸਾਥ ਹੀ ਆਯੁਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਗਹਿਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਤਥਾ ਔਸ਼ਧੀ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਦਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਠਾਕੁਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਦਿਆਲਯ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸੰਤ ਪੰ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਅਤੇ ਓਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਤ ਲੋਗ ਤੇ ਗ੍ਰਹਸਥੀ ਧਰਮ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਸੇਵਾ ਵਾਸਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵਿਦਿਆਲਯ ਚਲਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਰੋਵਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸਾਥ ਸਾਥ ਪੰਡਤ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਯ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵੀ ਕੇਂਦਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਚਾਰਯ ਸਨ।

ਏਥੇ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜੰਮੂ, ਪੁਣਛ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਿਪੁਣਤਾ ਕਰਕੇ, ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਣਿਆ ਰੂਪੀ ਵਗਦੀ ਗੰਗਾ 'ਚ 'ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਛਾਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਹੰਤ ਮਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਸ ਵਿਦਿਆ ਰੂਪੀ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਵਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜਿੰਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸੰਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਲੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹ ਲਿਖ ਕੇ ਸੰਤ ਜਨ ਪਿੰਡਾਂ ਕਸਬਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਕੇਂਦਰ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸਟੇਟਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸਨ,

ਜੈਸੇ, ਉਦਾਹਰਣਗਯ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੁਣਛ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾਨ ਤਾਨ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਦੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਇਕ ਵਿਦਿਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਪਿੰਡ ਭਿੰਡਰਾਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਦਮਦਮੇ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ (ਭਾਈ ਸੰਤ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ) ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਤੋ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਡੇਰੇ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਟਕਸਾਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਿਤਾ, ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉਸੇ ਚਲਾਏ ਵਿਦਿਆਲਯ ਨੂੰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਸੈਂਕੜੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਸਯੂ ਵਾਹਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਨ ਵਿਦਿਆਲਯ ਨੂੰ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਓਥੇ ਆਪ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਾਨਯੋਗ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਓਥੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਸਾਇੰਸ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਚਲਾਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਫ੍ਰੀ ਲੰਗਰ ਤੇ ਛਾਤ੍ਰਾਵਾਸ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾ ਕੇ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਥ ਸਾਥ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਤਾਦਾਦ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦਿਲੀ, ਮੇਰਠ, ਮੁਜ਼ਫਰ ਨਗਰ, ਹਾਪੁੜ, ਡੇਹਰਾਦੂਨ, ਕਲਕੱਤਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਗੈਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਨਿੱਗਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ 'ਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਏ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਹਰਖੋਵਾਲ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਗੜ੍ਹ (ਜਿੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਨ੍ਹ ਪੁਰ ਦੋ ਕਾਲਜ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਜਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪਿੰਡ ਦੋਹਦਰ ਵਿਚ ਅੰਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਯ ਅੱਜ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼, ਕਨਖਲ ਸਤ ਸਰੋਵਰ ਅਤੇ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਪੰ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਯ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਲਯ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਹ ਸਾਰੇ ਮੱਠ ਡੇਰੇ ਵਿਦਿਆਲਯ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਂਦਰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ।

(2) ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀ ਤਪਸਵੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਚੱਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਜੱਥਾ ਸੀ। ਏਹ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਥੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ, ਕਹਣੀ, ਸਹਣੀ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੋਗ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਡਿਮਾਂਡ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਉਪਾਰਜਨ ਦੇ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਹ ਮੰਡਲੀਆਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਕੋਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਲੋਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਜੋ ਉਸ ਮੰਡਲੀ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਬਾਹ ਸਫਰ ਖਰਚਾ, ਵਗ਼ੈਰਾ ਕਰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ ਤੇ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ। ਜਮੀਨ ਉੱਤੇ ਸੌਣਾ, ਰੋਟੀ ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣੀ, ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨੀ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ-ਪ੍ਰੋਪਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਸੀ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ 108 ਸੰਤ ਪੰ. ਬਾਬਾ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਲੌਰੀ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ 125 ਬਰਸ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਅੰਤ ਸਮੇਂ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਕੁੰਭ ਸ਼ਨਾਨ ਵਾਸਤੇ ਪੈਦਲ ਮੰਡਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ, ਆਪ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਪੁੱਜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਗਏ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੀ ਸਨ, ਜੈਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਬੂੜੀਏ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ, ਨੂਰਮਹਲੀਏ ਸਰਦਾਰ, ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਤਪਸਵੀ ਸੁਭਾ ਦੇਖ ਕੇ ਨੂਰਮਹਲ ਵਾਲੀ ਹਵੇਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਸੰਪਤੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਵਿਰਕਤ ਬਿਰਤੀ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਸਨ, ਆਪ ਨੇ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨੂਰ ਮਹਲ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਹਵੇਲੀ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਬਲਕਿ ਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਯੋਗ ਸਿੱਖ ਮਹੰਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮਹੰਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਮਹੰਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨੂਰਮਹਲੀਆ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵੀ

ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਅਨੇਕ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇ। ਮਹੰਤ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਸੁਰਜਣ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰ. ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ 108 ਮਹਾਂ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਫੇਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਮਾਗਮ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਸਾਰੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਤ ਹੀ ਪੰਜੀ ਤੀਹ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਅਨਯ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਯਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਮਹੇਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਯਾਗ ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਯ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਯ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੋਗ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਚੇਤਨ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਪੰ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਗੌਕੇ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਪੰ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਛੋਰ, ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਜਰਾਤ, ਦੁਰਕਾ, ਕਾਠੀਆਵਾੜ, ਕਛ, ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ, ਸੋਮਨਾਥ, ਸੂਰਤ, ਬੰਬਈ, ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਰਾਮੇਸ਼ੁਰ, ਉੜੀਸਾ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਾਸ਼ੀ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਅਯੁਧਿਆ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਾਪਸ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਲੈ ਕੇ ਪੈਦਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਪ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸ਼ਿਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ, ਨਾਗੌਕੇ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪ ਪਿੰਡ ਨਾਗੌਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਜੀ ਦੋਨੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਜਥੇਦਾਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਗੌਕੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਪੂਰਣ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਸਨਮਾਨ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਵੀ ਆਪ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ਰਣ 'ਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਸੁਣੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ **ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ**, **ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼**, ਆਦਿ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਕੌਮਦੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਹਰਿਦੁਾਰ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਫੇਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੱਧਮਾ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਯਾਲਯ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸੂਤੰਤ੍ਰ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਿਆਲਯ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਡਿਊਟੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗ ਗਈ ਜੋ 28 ਸਾਲ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਚਰਨ-ਛੁਹ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਪੁਰਖ ਤਪਸ਼੍ਵੀ ਤਿਆਗੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੌਦਰ ਵਾਲੇ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਧਾਂਕ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ।

ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਤਪਸ਼੍ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਸੰਤ ਪੰ. ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਦੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਤਪ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨ ਸਾਧਨਾ ਸਾਧਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਸਾਰ ਫ਼ਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਪੰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਸਨ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿਚ ਬੜੇ ਪ੍ਰਬੀਣ ਸਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਸੰਤ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਧ ਵਿਚ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਉੱਦਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਦੁੱਤ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਛੇਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਅਦੁੱਤਾਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤ ਤਤ੍ਵ ਬੜੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਜੁਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਨ ਛੇਤ੍ਰ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਸਥਾ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਛੇਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਗਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਨੂੰ ਅੰਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾਤਰੂਆਂ ਵਾਸਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰਿਦੁਆਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਦਰੀ ਨਾਥ, ਹੇਮ ਕੁੰਡ ਤੱਕ ਛੇਤ੍ਰ ਚਾਲੂ ਹਨ ਇਹ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪ ਟ੍ਰਸਟ ਬਣਾ ਕੇ ਛੇਤ੍ਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਅੱਜ ਤੱਕ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਲੌਗ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਕਥਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕਰ ਕੇ ਉਚਾਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਇਕ ਦਫਾ ਮੰਡਲੀ ਲੈ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਰਾਜ, ਕਠਮੰਡੂ, ਪਸ਼ੂ ਪਤੀ ਨਾਥ ਦੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਵਾਸਤੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਨੇਪਾਲ ਨਰੇਸ਼ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਵੇਲੇ ਬੇਨਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਹਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਕਈ ਦਿਨ ਰਾਜ ਮਹਲਾਂ ਵਿਚ ਕਥਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਮੁੱਲ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਜਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਜਿੱਥੇ ਹੋਰ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਸਥਾਨ ਹਨ ਓਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦਾ ਵੀ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਖਰਚਾ ਨੇਪਾਲ ਸਰਕਾਰ ਸਹਿਨ ਕਰੇਗੀ। ਸੋ, ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਓਥੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਬਰਾਂਚ

ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਏ ਹੋਏ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਔਖੇ ਔਖੇ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰ. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਦੇਵ ਪੁਰਾ ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਾਲੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਦੇਵ ਪੁਰਾ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ । ਏਧਰ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਮਾਇਆਪੁਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਨਛੇਤ੍ਰ ਉੱਤੇ ਆਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਦੇਵ ਪੁਰਾ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਤੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਦੇ ਪੰ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਪੰ. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਜੀ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਮਹੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਿਤਾ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਾਫੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਥ ਰਖ ਕੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੀ ਜੱਥੇਦਾਰੀ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਗੁਰੂਦੇਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਨਿਗਰ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

3. ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਜਿੱਥੇ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ, ਓਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ । ਤ੍ਰਿੰਬਕ, ਜ਼ਿਲਾ ਨਾਸਿਕ, ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕੁੰਭ, ਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਬਾਰਾਂ ਜੋਤਿਰਲਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਤਿਰਲਿੰਗ ਤ੍ਰਿੰਬਕੇਸ਼ਰ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਦੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦਾ ਉਦਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਏਥੇ ਕੁਛਾਵਰਤ ਨਾਮ ਦਾ ਤਲਾਬ ਹੈ । ਏਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਕੁੰਭ 'ਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਅਨਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਪੁਜਾਰੀ ਬ੍ਰਹਮਣਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਅੜਚਨ ਪਾਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਤਾਨੁਯਾਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਜਾਤੀਵਾਦ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਲੋਗ 'ਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਮੰਦਿਰ-ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਕੁਛਾਵਰਤ ਤੇ 'ਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ । ਸਾਥ ਹੀ ਇਹ ਮੰਦਿਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਔਰ ਬਿਨਾ ਸਿਲਾ ਹੋਇਆ ਕਪੜਾ ਪਹਿਨਣ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਪਗੜੀ ਬੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਲਾ ਹੋਇਆ ਕਪੜਾ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਦੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਸਮੇਂ ਤਕਰੀਬਨ ਚਾਲੀ ਪੰਜਾਹ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨ ਤ੍ਰਿੰਬਕ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਦੂਜੇ ਪਖਸ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੈਲੰਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਕਹੋ ਉਹੋ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਕਰੇਗਾ । ਏਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਪੂਰਣ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਕਖਾਇ ਬਸਤ੍ਰਧਾਰੀ ਬਿਰਧ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ਅੱਛਾ, ਏਹੋ ਹੀ ਬੋਲੇ । ਇਹ ਸਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰ. ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ

ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਜਾਤੀ ਵਾਦ ਦੀਆਂ ਧਜੀਆਂ ਉਡਾਈਆਂ । ਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਹੱਕ ਹੈ—ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੰਦਿਰ 'ਚੋਂ' ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਕਪੜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਬੰਦ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਖੋਖਲਾਪਨ ਦਰਸਾਇਆ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਕਤੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਏਥੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦਾ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰ ਸੰਕੇਤ ਹੈ । ਉਸ ਜਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਪਗੜੀ ਤੇ ਕਛਹਿਰੇ ਸਹਿਤ ਸਿਲਾਈ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਦਰਸ਼ਨ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਰ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨੰਗੇ ਸਿਰ ਧੌਤੀ ਪਹਿਨ ਕੇ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਧਤੀ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਾਰੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਛਹਿਰਾ ਵੀ ਪਹਿਨਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਮੰਦਿਰ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਇਆ, ਅਤੇ ਸਾਥ ਹੀ ਜਾਤੀਵਾਦ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭੇਦ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਕ ਹੈ । ਏਹ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸਫਲਤਾ ਬਖਸ਼ਦੇ ਰਹੇ ।

4. ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦੀਆਂ ਜੁਕਤੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ-ਨਾਮ ਕੇਵਲ 'ਸਥਾਲੀ ਪੁਲਾਕ ਨਿਆਏਨ' ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਲਿਖ ਕੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਰਵੋਪਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ :

ਨਾਮ ਕਰਤਾ	ਨਾਮ ਗ੍ਰੰਥ/ਪੁਸਤਕ
ਪੰਡਿਤ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ	1. ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ 2. ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ : ਭਾਸ਼ਾ ਟੀਕਾ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀਲੀ ਭੀਤ	1. ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ 2. ਗੁਰੂ ਸਿਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼	1. ਗੁਰੂ ਸਤੋਤ੍ਰ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)
ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ	1. ਮਹੂਰਤ ਚੰਦ੍ਰਕਾ
ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ	1. ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਤਰਨ ਤਾਰਨ)
 ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ
 ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ
 ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ

1. ਮੁਖਸੂ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
1. ਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
1. ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ
1. ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਤੇ ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ
2. ਨੂਰੀ ਝਲਕਾਂ
3. ਨੂਰੀ ਜੀਵਨ
4. ਜੀਵਨ ਫੁਹਾਰ

ਆਦਿ, ਆਦਿ ।

5. ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਇਕ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹੈ । ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਤਿਆਗੀ ਤਪਸਵੀ ਜੀਵਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸਤੀ ਘਾਟ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਜੋ ਬਾੜਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਭੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਗਤ ਅਹਿਯਾਪੁਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਪ੍ਰਯਾਗਰਾਜ ਅਲਾਹਾਬਾਦ, ਆਦਿ । ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਮਹੰਤ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹੰਤ ਦਿਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਗਿਆਨੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਨਵੀਂ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਲ ਲੀਲਾ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ, ਬਾਲਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬਾਲ ਕ੍ਰੀਡਾ ਅਸਥਾਨ ਦਾ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਨਮਾਡ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੂਰੀਵਾਲਿਆਂ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਮਸਰ, ਪਰਕਰਮਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਵੇਰਕਾ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਰਤਾਰਪੁਰ, ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਈ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਘਨੇਈਆਂ ਸਿੰਘ ਪਠਲਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਅਨੰਦਪੁਰ, ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਟਿੱਬੇ ਵਾਲੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੱਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਕਨਖਲ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਨਕ ਝੇਰਾ (ਕਰਨਾਟਕ) ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ ਨਿਰਮਲ

ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁ ਮੁਖੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਦੇਣ ਹੈ ।

6. ਮੱਠਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੇਵਾ :

ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਮੱਠ ਡੇਰੇ ਤੇ ਕੁਟੀਆ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਕੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ । ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚਰਨੀ ਲਾਇਆ, ਮੁੱਢਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗੀਤਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਰਾਮਾਯਣ, ਆਦਿ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗਿਆਨ ਕਰਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਨਾਤਨੀ ਮਤਾਨੁਯਾਈ ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਹਜਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਦੀ ਸਿੰਘ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤੱਕ ਵਿਛਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਜੈਸੇ ਡੇਰਾ ਹੌਤੀ ਮਰਦਾਨ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਤਪ ਸਥਾਨ, ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪਟ ਪਟ ਗੰਜ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮਕਸੂਦ ਪੁਰ (ਪੰਜਾਬ) ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ; ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ; ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ; ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਮਲਾ ਸਿੰਘ; ਡੇਰਾ ਮੰਗਵਾਲ; ਡੇਰਾ ਪਰਾਲੀ ਸਾਹਿਬ; ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰੋਚਾ ਸਿੰਘ, ਪੁਣਛ (ਕਸ਼ਮੀਰ); ਡੇਰਾ ਠਾਕੁਰਾਂ; ਡੇਰਾ ਅੰਤ੍ਰਜਾਮੀਆਂ; ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਕੌਲਸਰ; ਡੇਰਾ ਮਹਿਮੇਸ਼ਾਹੀਆਂ ਪੰਜ ਗਰਾਈ ਕਲਾਂ; ਪੰ. ਮਾਹਣਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਸਤਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਕਤਸਰ; ਡੇਰਾ ਸੇਖਵਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਜ਼ੀਰਾ; ਡੇਰਾ ਗੋਲੇ ਵਾਲਾ; ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਬੇਹ ਗੋਇੰਦਵਾਲ (ਜਿੱਥੇ ਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਆਯੁਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਿਦਿਆਲਯ ਹੈ । ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੰਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੇਵਕ ਹਨ), ਡੇਰਾ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ, ਬਰਨਾਲਾ (ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਹਨ); ਡੇਰਾ ਗੁਰੂਸਰ, ਖੁਡਾ, ਮਹੰਤ ਲਾਲਾ ਸਿੰਘ; ਡੇਰਾ ਮਸਤ ਗੜ੍ਹ ਮਹੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ; ਡੇਰਾ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਪੁਰ; ਡੇਰਾ ਬੰਗੇ ਮਹੰਤ ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ; ਡੇਰਾ ਹਰਖੋਵਾਲ (ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸੰਤ ਜਗਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਡੇਰਾ ਜੈਣ; ਮਹੰਤ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਕ ਮਹੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ; ਡੇਰਾ ਕਰਮਸਰ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਨਾਨਕ ਸਰ, (ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ), ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡੇਰੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਰਿਦੁਾਰ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ; ਨਿਰਮਲ ਵਿਰਕਤ ਕੁਟੀਆ; ਬਾਗ ਦੇਵਪੁਰਾ; ਹਵੇਲੀ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਵਰਤਮਾਨ ਮਹੰਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਿੰਘ); ਡੇਰਾ ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ, ਭੀਮਗੋਡਾ; ਸ. ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ (ਜਿੱਥੇ ਚਾਹ ਦਾ ਛੇਤ੍ਰ ਚਲਦਾ ਹੈ); ਹਨ । ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰ ਟੋਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਯ ਹੈ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਚੌਖੰਭਾ; ਸੰਗਤ ਚੇਤਨ ਮੱਠ; ਸੰਗਤ ਨੇਪਾਲੀਖਪਰਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਸੰਗਤਾਂ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ । ਓਥੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਉਪਾਸ਼ਨਾ

ਪੂਜਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਉਪਦੇਸ਼ਟਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸੇਵਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਮੇਦਨੀਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਦਸਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਦਕੇ ਬੰਗਾਲੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਹ ਜਨੇਊ ਸੰਸਕਾਰ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਦੇ ਮਹੰਤ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੜਾ ਔਰ ਜਨੇਊ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਉਹ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਕਰ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾ ਕੇ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਏ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਓਥੇ ਇਕ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਸ਼੍ਰਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਠ ਪਹਰਾ ਤੇ 24 ਪਹਰਾ ਅਖੰਡ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਓਥੇ ਚੰਦਰ ਕੋਨਾ ਰੋਡ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਾਨਕ ਸਥਾਨ ਬਣਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਓਥੇ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਸਥਾਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰੂ ਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਡੇਰਿਆਂ ਮੱਠਾਂ 'ਚ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਮੀ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ । ਅਰਥ ਲੋਭ ਨਾਲ ਅਨ-ਲੋਗ ਮੱਠਾਂ ਅਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਣਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਸੋਚਣਾ ਹੈ ਕਿ ਏਹ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਕਣੇ ਨਾ ਪਾਵੇਂ । ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਜਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਰਖਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਕੁੱਛ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦੇਣ ਰਹੀ ਹੈ, ਲਿਖਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੇ ਹਨ ।

7. ਤਿਆਗ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ :

ਜਿਹੜੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਡੇਰਿਆਂ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਵਲ ਤਪਸਵੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਉੱਚ ਸਿਖਰਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ : ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੰਗੇ (ਆਪ ਅਵਧੂਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਆਪ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਪਦਾਰਥ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਹਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਤ੍ਰਕਾਸ਼ੀ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਪਹਾੜ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰਾ ਤਿਆਗਮਯ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ); ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਤਿਆਗ ਮੂਰਤੀ ਸ੍ਰੀ 108 ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ (ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ ਅਖਯਾਏਕਾਂ ਹਨ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਧਨ ਗ੍ਰਹਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਅਟੱਲ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਸਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਬਤੀਤ ਕੀਤੀ । ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਵਿਰਕਤ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿੱਥੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਛੇਤ੍ਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਤ ਹਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ); ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ,

ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਵਾਲੇ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ (ਆਪ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਤਿਆਗੀ ਤਪਸਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਪਾਸ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼ ਝਾੜੀ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਾਥ ਕੌਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯਾਦਵੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀਆਂ ਵੀ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਪੰ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਣਾ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਵ ਉਹ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਤਪਸਵੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਸਨ), ਆਦਿ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰ. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸੰਤ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਗੁਰੋ); ਸੰਤ ਪੰ. ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ; ਪੰ. ਮਖਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼; ਸੰਤ ਪੰ. ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਜੀ; ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੋਦੜੀ ਵਾਲੇ, (ਜੋ ਪੈਦਲ ਹੀ ਚਲਦੇ), ਸਾਰੇ ਕੁੰਭਾਂ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਲ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਹਾ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਤਪਸਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੇਖਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਵੇਲੇ ਵਿਰਕਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੰਝੀ ਪੰਝੀ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਿਤ ਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਸੇ ਐਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਤੇਜ ਤਪ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਫਲਦੀ ਫੁਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮੋਨੀ ਜੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਨਾਮੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ ਵਾਲੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਮਹਾਨ ਤਪਸਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਗੁਫਾ ਬਣਾ ਕੇ ਅਧਿਕ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਚਾਲੀ ਦਿਨ ਦਾ ਮੌਨ ਵਰਤ ਰੱਖ ਕੇ ਕੇਵਲ ਪਾਣੀ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਔਰ ਸੇਵਕਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾਉਣਾ। ਆਪ ਭ੍ਰਮਸ਼ੈਨ ਹੀ ਅਧਿਕ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪ ਨੇ ਨਿਮਕ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ। ਆਪ ਨੇ ਤਪ, ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੇ। ਪਹਿਲਾ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਸ੍ਰੀ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਅੱਜ ਕੱਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖਿਆ, ਤੀਜਾ ਡੇਰਾ ਮਰਾਲਾ ਮਹੰਤ ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਲਿਖਿਆ। ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸੋਨਾ ਔਰ ਨਿਮਕ ਬਗੈਰਾ ਨਾ ਖਾਣਾ—ਇਹ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਤਪਸਵੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੀ। ਐਸੇ ਐਸੇ ਤਪਸਵੀ, ਤਿਆਗੀ, ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਤਪ ਤਿਆਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

8. ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਕੇਂਦਰਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਰਾਜ, ਉਜੈਨ, ਤ੍ਰਿੰਬਕ ਉਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਸਥਾਨ, ਧਰਮ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਣ 'ਸ਼ਨਾਨ ਸਮੇਂ' ਕੁਰਖੇਤ੍ਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਗ ਸ਼ਨਾਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਓਥੇ ਵੀ ਕਈ ਨਿਰਮਲ ਸਥਾਨ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲੇ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਨਤ ਤੀਰਥ ਦੇ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਏਥੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲੰਗਰ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਅਟੁੱਟ

ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਚੰਦਰ ਗ੍ਰਹਣ ਸਮੇਂ ਕਾਸ਼ੀ ਦਾ 'ਸ਼ਨਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਓਥੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸੰਗਤਾਂ (ਗੁਰਦਵਾਰੇ) ਤੇ ਮੱਠ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲੰਗਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸੰਗਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਟੀ, ਬਾਘੀ ਸਟੇਟ ਵੱਲੋਂ ਅਨ ਛੇਤ੍ਰ ਵੀ ਹਨ। ਸੰਗਤ ਨੇਪਾਲੀ ਖਪਰਾ ਪੰ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਵੀ ਰਾਜ ਵੱਲੋਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਰਾਂਚ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਕਰੋੜੀ ਚੌਂਕ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਸ਼ਕਰ ਰਾਜ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਆਏ ਸੰਤਾਂ ਅਭਿਆਗਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ, ਨਾਸਿਕ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਤ੍ਰਿੰਬਕ ਅਨਛੇਤ੍ਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਭਜਨ ਗੜ੍ਹ ਨਿਹਕਲੰਕ ਆਸ਼੍ਰਮ; ਸੰਤ ਮੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਮਲ; ਰਿਖੀ ਆਸ਼੍ਰਮ ਸਤ ਸਰੋਵਰ; ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਜੁਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭਜਨਗੜ੍ਹ ਏਹ ਸਾਰੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਅਨ ਛੇਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ।

9. ਰੰਮਤ ਸ੍ਰੀ ਪੰਚੈਤੀ ਅਖਾੜਾ ਨਿਰਮਲਾ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਟਿਕਾਣੇ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤੇ ਹਨ ਓਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੀ ਰੰਮਤ ਜਮਾਤ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਚਾਰੇ ਕੁੰਭ 'ਸ਼ਨਾਨਾਂ ਸਮੇਂ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਲੰਗਰ ਰਹਾਇਸ਼, ਆਦਿ ਦਾ 'ਸ਼ਨਾਨਾਰਥ ਆਏ ਲੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਮੁਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼੍ਰਾਵੀ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਠੇ ਕੋਠੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਜ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਪੁਜਦਾ ਹੈ ਚੰਗੀ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇਖ ਕੇ ਖੇਮਾ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਦੋਆ ਲਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਆਸਾ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ, ਆਰਤੀ ਪੂਜਨ, ਅਰਦਾਸੇ—ਏਹ ਸੁਬਹ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮੀ ਲੋਕ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਰ ਕੋਈ ਵੀ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਸੰਤ ਲੰਗਰ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਰਾਤ ਦਿਨ ਸਫ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਤੀਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਮਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਚੋਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤ ਵਿਚ ਵਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਜਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਗੁਜਰਾਤ, ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਉੜੀਸਾ, ਕਲਕੱਤਾ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ, ਯੂ.ਪੀ., ਆਦਿ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੰਮਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਰੰਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਅਦੈਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਧਾਰਣੀ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਜਾਏ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ। ਏਹ ਰੰਮਤ ਦੀ ਜਮਾਤ ਯਾਤ੍ਰਾ ਕਰਦੀ ਜਿੱਥੇ ਚਮਾਸਾ ਆ ਜਾਵੇ (ਵਰਖਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ) ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੈਂਪ ਲਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਰਾਗੀ, ਜੱਥੇ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਾ ਜਨਾਰਥਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ 1950 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਦਾ 'ਚਮਾਸਾ' ਲਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਥਾਨ ਅਕਾਲੀ ਬਾਗ ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਚਮਾਸੇ ਸਮੇਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਕਟਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ; ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸਹਾਰਨਪੁਰ; ਪੰਡਿਤ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿਖਸੂ ਕਾਸ਼ੀ; ਪੰ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਰਿਬ੍ਰਾਜਕਾਚਾਰਯ ਕਾਸ਼ੀ; ਪੰ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰਯ ਪਟਨਾ; ਪੰ. ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ ਹਰਿਦੁਾਰ; ਪੰ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਵਿੰਦ ਕਾਸ਼ੀ; ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਿਖੀ ਕੇਸ; ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅੰਬਾਲਾ; ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ; ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਾਤਾ ਨਿਰਮਲ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਨਤਾ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜਦੀ ਸੀ। ਪੰਥ ਦੇ ਲੀਡਰ ਜੱਥੇਦਾਰ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਨਾਗੋਕੇ ਅਤੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ-ਤਖਤ ਅਤੇ ਸ੍ਰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਝੈਲ, ਆਦਿ ਪੰਥਿਕ ਲੀਡਰ ਵੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਥਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਪੁੱਜਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭੰਡਾਰੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅਖਾੜੇ ਰੰਮਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰੋਪਾਉ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਪੰ. ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤ ਮੰਡਲੀ ਸਮੇਤ ਰਣ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦੀ ਘਨਘੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਰਏ। ਵਿਧੀ ਪੂਰਣਕ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ। ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੋਪਾਉ ਮਿਲਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਚਮਾਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਮਾਸਾ' ਵਜੋਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਏਨੇ ਭੰਡਾਰੇ ਹੋਏ ਕਿ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੋਨੋਂ ਸਮੇਂ ਪੱਕੇ ਭੰਡਾਰੇ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਰਹਿਣ ਉੱਤੇ ਵੀ ਭੰਡਾਰੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਖਾੜਾ ਰੰਮਤ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੰਡਾਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਤੋਂ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਜ਼ਾਜਤ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਸਤੇ ਵਧਿਆ। ਇਸ ਚਮਾਸੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰੰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣਾ, ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣਨਾ ਤੇ ਸੰਤ-ਮੰਡਲੀ ਦਾ ਲੰਗਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨਾ, ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਸ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗਿਆਨ ਯੱਗ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ;

ਮਹੰਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੁਮਾਸੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਉੱਤੇ ਜੋ ਚੁਮਾਸੇ ਮਨਾਏ ਗਏ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਣਗੇ। ਮਹੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤ ਮਾਹਣਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜ ਗਰਾਈਂ ਕਲਾ, ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਚੁਮਾਸੇ ਲਗਾਏ ਹਨ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ, ਆਦਿ ਰਸ ਅਤੇ ਉਪਮਾ, ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਉਕਤੀਆਂ ਜੁਕਤੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਖੀ ਸਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਚੁਮਾਸੇ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਉੱਤੇ ਜੋ ਚੁਮਾਸੇ ਮਨਾਏ ਗਏ ਉਹ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਣਗੇ। ਮਹੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤ ਮਾਹਣਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਜ ਗਰਾਈਂ ਕਲਾ, ਨੇ ਵੀ ਕਈ ਦਫ਼ਾ ਚੁਮਾਸੇ ਲਗਾਏ ਹਨ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦਰਸਾਏ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਇਹ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਅਪਨਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਜਤਨ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਬੀਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ, ਆਦਿ ਰਸ ਅਤੇ ਉਪਮਾ, ਆਦਿ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਉਕਤੀਆਂ ਜੁਕਤੀਆਂ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਯਾ ਦੁਆਰਾ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ, ਸਾਰਾ ਹੀ ਧਰਮ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਦੇਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ : ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤੇ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ :

ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਭੇਦ ਹੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ। ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੰਮਦਾ ਮਰਦਾ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਇਆ ਤੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਸਤਿ ਵਸਤੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਦ੍ਵੈਤ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ-ਅਦ੍ਵੈਤ, ਆਦਿ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹਨ।

ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ 'ਜੀਵਾਤਮਾ' ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਆਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਅੰਸ਼ੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਵੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ; ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਨਿੱਤ ਵਸਤੂ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਨਿੱਤਤਾ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਰੂਪੀ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਤਿਆਗ, ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝਣਾ—ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੈ।

ਇਹੋ ਹੀ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਯੋਗਦਾਨ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਵਰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪੜ੍ਹਣ-ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਨ ਨਾਲ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾ ਕੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਵੇਤਾ (Theologists) ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਅਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਾਰੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ “ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ” ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਸੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੈਂ ਲੇ ਕਰ ਦਸਮੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਯੰਤ ਜੋ ਲੋਗ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਸੇਵਕ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹੋਤੇ ਰਹੇ ਸੋ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੇ ਔਰ ਜੋ ਬਿਹੰਗਮ ਬੈਰਾਗ੍ਯਵਾਨ ਗ੍ਰਹਸਤ ਛੋਡ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੇ ਕਰ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੋਤੇ ਰਹੇ ਸੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਸਦਾਵਾਤੇ ਰਹੇ ਹੈ। ਇਹੁ ਦੋ ਸੰਗਯਾ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਘਰ ਮੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕੀ ਥੀਂ ਸੋਈ ਅਬ ਹੈ।”

ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਏ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਜ਼ਰੂਰ ਭਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਧੰਧ

1. ‘ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥ-ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ’, ਪੰਨਾ 7

ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਲੇ ਸਿੱਖਿਆ-ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਅੱਜ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—‘ਜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਫਿਰਕਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣਾਏ ਸਿੱਖ ਨਿਰਮਲੇ ਹੁੰਦੇ ਪਰ ਅਜੀਂ ਦੇਖਦੇ ਕੀ ਹਾਂ? ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਾਏ ਹਨ ਉਹ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਬਣੇ, ਸਗੋਂ ਆਮ ਸਿੱਖ ਬਣੇ²।’

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ, ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਨਾ : ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਸੀ। ਅਜੇਹੇ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦਿਆਂ, ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ (1822 ਈ-1891 ਈ.) ਨੇ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥ, ਵਿਆਖਿਆ ਭਰਪੂਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਖੋਜ ਉਪਰੰਤ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਰਹਿਤ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ, ਜਪੁਜੀ, ਰਹਿਰਾਸ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ, ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ

2. Teja Singh, *Sikhism : Its, deals and Institutions*, Lahore Book Shop, Lahore, 1938, SRL 1879, p. 81.

ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ) ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ **ਗੁਰੂ ਕੌਮੁਦੀ** ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਨ ਲਈ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ, ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ (ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ) ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ **ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਰਵਿ** ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਇਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥ **ਗੁਰ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ** ਅਤੇ **ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ** ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ (ਮਾਹਲਪੁਰ ਬਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ) ਨੇ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ** ਅਤੇ **ਗੁਰਮਤ ਦਿਗ ਵਿਜਯ** ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਉੱਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣਾ ਲਈ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈ ਗਏ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਸਹਿਤ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ **ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ** ਕਿਰਤ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ), **ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ** ਕਿਰਤ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ **ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰ** ਕਿਰਤ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀਆਂ ਤਾਤਵਿਕ ਸਚਿਆਈਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ 'ਰਾਗ-ਮਾਲਾ' ਬਾਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ

ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਪਾਠ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲਿਆ ਅਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦਾ ਮੰਡਨ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਮਲੇ-ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ, **ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਮੰਡਨ** ਪ੍ਰਬੋਧ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਬਾਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕਾ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਦਰ-ਯੋਗ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੇ। ਪੰ. ਤਾਰਾ ਨਰੋਤਮ ਦੀਆਂ ਉੱਪਰ ਵਰਣਿਤ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਜੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਵੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਵਰਗੀ ਸੰਤ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜੋ ਅਜੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਾਲੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕੌਮ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸ ਕਾਨੀਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** (ਕਾਵਿ ਰੂਪ) ਤੇ **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨਾਲ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਜ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਅਤੇ ਪੂਰਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਡਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ **ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਹੈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਬਣੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਾਲੇ

ਪੱਖ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਪੁਸਤਕ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ** ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾਦਾਰ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ** ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਰਹੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਧਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ **ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼** ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ, ਜਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਬਾਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਖਾਸ ਨੰਬਰ ਵੀ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਅੰਗੀਏ, ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚਾਈ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਰਗ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਭਾਗ ਲਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜਤਨ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਅਤੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਚਲਾਏ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਸਰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਅਤੇ ਕੌਮ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਜਜ਼ਬਾ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨਾਲ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ। ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕੌਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਅਤੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਿਆਂ **ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ** ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, 'ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਇਸ ਕੌਮ ਵਿਚ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ'। ਜੈਤੋ ਦੇ ਮੌਰਚੇ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲੇ ਭਗਵੇਂ ਵੇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਉਚੇਚੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਮਤੇ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ³ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਤਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

3. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ', ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974; ਪੰਨਾ 88.

4. ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨੇ 402-403.

ਐਲਾਨ ਨੰਬਰ 2130

‘ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸ਼ੀਕੜਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅੰਗ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹਿਸਾ ਲੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੌਨੇ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਉਕਰਿਆ ਜਾਵੇਗਾ । ਸ਼ਹੀਦੀ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਪੰਥ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਮੌਢੇ ਨਾਲ ਮੌਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਧੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਭੇ ਦੀਆਂ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕਾਰ ਖਾਸ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੁਲਮ ਤੇ ਦੁਖ ਸਹਾਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦਾ ਸਾਥ ਬੀਰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਪੁਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਮਾਣ ਹੋਵੇ ਥੋਹੜਾ ਹੈ । ਤਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਹੈ...

20.8.1925

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ
ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਐਲਾਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸੇਵਾ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਪੰਥ ਦੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵੱਲੋਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਏ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਈ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਹੀ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਨ । ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਜਗਿਆਸੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਡੇਰਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, ਬਨਾਰਸ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ 1855 ਈ. ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਖਾੜਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਕੇਂਦਰ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ’ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ । ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਏਥੇ ਕਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਰ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਏਥੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਡੇਰੇ

ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਅਤੇ ਏਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਬਨਾਰਸ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਡੇਰੇ ਬਣ ਗਏ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਮਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਵੀ ਆਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਮੂਲ-ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ-ਯੋਗ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਡੇਰੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਦੇ ਕੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਵਾਨ ਜਾਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਕਰਾ ਕਰਾ ਕੇ, ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਵਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਜਾਵੇ। ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਕਥਾ ਵਾਲੇ', ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਸਦਾ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਕੁੰਭ, ਆਦਿ ਵੱਡੇ ਮੇਲਿਆਂ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਅਤੇ ਮਹੱਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਆਖਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਮੇਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਕੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰੀ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸਾਰੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲ ਅਨੇਕ ਦਰਸ਼ਕ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਜਲੂਸ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਓਥੇ ਗੁਰਮਤ ਬਾਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਢੰਗ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਢੰਗ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਜੱਥੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਗੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਨਿਯਮਾਂ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਦੌਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਗਰਾਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਕੇ 'ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ' ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਗਰੁਪ ਕੁੱਝ ਨਗਰ-ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਰਮਤ-ਅਖਾੜਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਲੜੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ

ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਨੂੰ ਨਿਭਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰਨ-ਮਾਤਰ ਮਹੰਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਨਰੇਰੀ ਹੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਹਰ-ਮੁਖੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਦੀ ਜੱਥੇਬੰਦੀ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਅਨੇਕ ਲੋਕ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਖ-ਮਤ ਨੂੰ ਬੜਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ :

ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਕਰਤਿਤਵ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਛਪਵਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਉੱਤਰ :

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ :

ਜਿਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਦਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਹ 1916 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ। ਸੋ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕੁੱਝ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋਵੇ।

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ। ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਸਤਰ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, 'ਕਰਤਾ ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਮੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ, ਉਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਲਮ ਕ੍ਰਿਤ ਰਾਗ-ਮਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਹੈ।'।

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਉਮਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਰਨਾਲੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਪੱਤਰ ਲਿਖਿਆ— 'ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਕਸ਼ਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਰਾਗ-ਮਾਲਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਹੈ'। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਛਤਾਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਗ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ :

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਈ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਸਨ; ਦੂਸਰੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ। ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟੀਕਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾਂ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਨੇ। ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗੱਲ ਕੁਝ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ :

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਜਾਤਿ ਨਾ ਪੂਛਉ ਸਾਧੁ ਕੀ ਪੂਛ ਲੀਜਿਓ ਗ੍ਰਯਾਨ ।
ਮੋਲ ਕਰੋ ਤਲਵਾਰ ਕੋ, ਪੜਾ ਰਹਿਣ ਦੋ ਮ੍ਰਯਾਨ ॥

ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ :

‘ਨਿਰਮਲਾ’ ਤੇ ‘ਖਾਲਸਾ’ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਹਨ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤ੍ਯੁਤਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਨਿਰਮਲਾ :

- (1) ਅਹਿਨਿਸਿ ਨਵਤਨ ‘ਨਿਰਮਲਾ’ ਮੈਲਾ ਕਬਹੂੰ ਨਾ ਹੋਇ ।
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 790)
- (2) ਸਬਦਿ ਰਤੇ ਸੇ ‘ਨਿਰਮਲੇ’...
(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 27)
- (3) ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਹੋਇ ‘ਨਿਰਮਲਾ’ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਭ ਕੈ ਰੰਗਿ ।
(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 297)
- (4) ‘ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ’ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰ ਨਾ ਕੋਈ ॥
(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1409)

ਖਾਲਸਾ :

- (1) ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਜਨ ਭਏ ‘ਖਾਲਸੇ’ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤਿ ਜਿਹ ਜਾਨੀ ।
(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 654)
- (2) ਪੂਰਨ ਜੋਤ ਜਗੇ ਘਟ ਮੈ ਤਬ ‘ਖਾਲਸ’ ਤਾਹਿ ਨ ਖਾਲਸ ਜਾਨੈ ।
(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 712)

ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ :

‘ਸਿੱਖ ਧਰਮ’ ਜਾਂ ‘ਖਾਲਸਾ’ ਪੰਥ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ :

ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ, ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ. 1.45)

ਮਹਾਕਵੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ **ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ** ਵਿਚ ਇਸੇ ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ’ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਮ ‘ਉਦਾਸੀ ਪੰਥ’ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ

ਪੰਥ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸਲੀਮ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਤਾਹਿ ਨਮਾਮਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਕੋ ਜਿਨਿ ਪੰਥ ਰਚਯੋ ਜਗ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸੀ ।'

'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ' ਤਿਆਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਪਹਿਨਿਆ ਤੇ ਉਤਾਰਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਦੇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ (ਪ੍ਰਯਟਨਾਂ) ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਉਤਾਰਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ—

ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰਿ ਭੇਖੁ ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ ।

ਪਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ ॥—9

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1.38)

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ 'ਨਿਰਮਲਾ' ਤੇ 'ਉਦਾਸੀ' ਇੱਕੋ ਹੀ 'ਧਰਮ' ਅਥਵਾ 'ਮਤ' ਦੇ ਦੋ ਨਾਂ ਸਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਭਾਵ-ਅਰਥ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ 'ਉਦਾਸੀ ਮਤ' ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਭਾਵ ਵਿਚ 'ਫਰਕ' ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਸ਼ਾਹੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਿਰੋਲ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦਾ ਵੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ । ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਕਿ 'ਨਿਰਮਲ' ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਮੂਲਕ ਹੈ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਅਰਬੀ ਮੂਲਕ, ਇਸ ਦੇ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰੂਪ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਰਾਇਆਪਣ ਉੱਕਾ ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ । ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਿਆ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ :

ਸਿੱਖ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸੰਗਤ ਤੇ ਪੰਗਤ ਵਜੋਂ ਇਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਨ —(੧) 'ਸਹਿਲੰਗ' ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' । 'ਸਹਿਲੰਗ' ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਜੋ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਦੇ ਸਨ ਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਉਹ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । 'ਖਾਲਸਾ ਸੰਗਤ' ਦਾ ਦਰਜਾ ਪਹਿਲਾ ਸੀ ਤੇ 'ਸਹਿਲੰਗ ਸੰਗਤ' ਦਾ ਦੂਜਾ । ਫੇਰ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਹੋ ਸਿੱਖ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਭਾਗ-ਵੰਡ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ, ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੇ ਗਏ : (1) ਦੀਦਾਰੀ ਜਾਂ ਦਰਬਾਰੀ, (2) ਘਰਬਾਰੀ, (3) ਭੰਡਾਰੀ (ਸੇਵਾਦਾਰ ਜਾਂ ਟਹਿਲੀਏ) ਤੇ (4) ਮੁਕਤੇ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਅਥਵਾ ਜੰਗੀ ਜੋਧੇ । ਕਵੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ' ਵਿਚ ਇਸੇ ਪੰਥਿਕ ਵੰਡ ਉੱਤੇ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦੀ ਮੌਹਰ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

1. 'ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ' ਸਿ.ਰੈ.ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ: 8544, 1. 1.20.3

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ

- (1) ਤਬ ਪੰਥ ਚਾਰ ਬਾਗ ਸਾਹਿਬ ਬਨਾਇਆ ।
ਦੀਦਾਰੀ, ਮੁਕਤੇ, ਮਾਇਕੀ, ਮੁਰੀਦ ਕੀਤੇ ।²
- (2) ਦੀਦਾਰੀ, ਮੁਕਤੇ, ਤੀਜਾ ਹਿਸਾ ਮਾਇਕੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ।
ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ ਮੁਰੀਦ ਦਰੁ ਦੇਖੁ ।
ਜੋ ਮਾਇਆ ਹੋਂਦੀ ਰਾਜੁ ਵਿਚਿ ਰਹੇ ਨਿਰਲੇਪ ॥³

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ :

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ 'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਹੀ 'ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ' ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਉਦਾਸ ਸੰਨਿਆਸ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਫਕੀਰਾਨਾ ਵਰਤੋਂ-ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਬੜੀ ਦੂਰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ, ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ । ਇਕ ਦਿਨ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਗੜ੍ਹ ਦੇ ਭਰੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਭੰਡਾਰੀ ਤੇ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਦੀ ਡਾਢੀ ਖਿੱਚ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ, ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿਚ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਆਨੰਦਪੁਰੋਂ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਵੇ । ਬੱਸ, ਇਹੋ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਸੀ ।

'ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ :

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਸਾਜਿਆ ਤਾਂ ਬਨਾਰਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਗਏ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ :

ਇਸ ਬਿਧਿ ਪੰਚਹੁੰ ਸਿੰਘ ਕੋ, ਖੰਡੈ ਪਾਹੁਲ ਦੀਨਿ ।
ਵਹਿਰਬੇਖ ਉਰ ਗਯਾਨ ਦੇ, ਅਪਨੇ ਸਮ ਸੋ ਕੀਨਿ ॥⁴

ਅਰਥਾਤ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਹੀ ਅੰਗ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਬਣ ਕੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰਸਮ ਰਿਵਾਜ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਕਖਾਏ, ਮੰਜੀਠੀ, ਸੰਧੂਰੀ ਗੇਰੂਏ ਜਾਂ ਸਫੈਦ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਤੀ । ਮੁਕਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ

2. 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972, 10, 128. ਪੰਨਾ 111.

3. ਉਕਤ, 10. 144, ਪੰਨਾ 112.

4. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ,' (ਸੰਪਾਦਕ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮਿਤਸਰ, 1955 ਈ., ਜਿਲਦ 12 ਰਿਤੁ 3, ਅੰਸੂ 19, ਛੰਦ, 45, ਪੰਨਾ 5058.

ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੁਕਤੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸ਼ਬਦ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਦੱਸਣ ਵਿਚ, ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ ਪੁਨੀਤ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ, ਮੁਕਤਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਖਾਨ ਪਾਨ ਸਤੋਗੁਣੀ ਸੀ। ਮੁਕਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਹੰਗ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਉਲਟੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਧੀ। ਮੁਕਤੇ ਤੇ ਨਿਹੰਗ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਨੱਧ ਬੱਧ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ। ਨਿਹੰਗਾਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤੀ ਨਾਂ ਸਨ, ਅਫਲਾਤੂਨ, (ਰਜਾਈ) ਰੁੱਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਗੰਢਾ) ਅਦਾਲਤੀ (ਕਹੀ), ਲੜਾਕੀ (ਮਿਰਚ), ਆਦਿ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਨਿਰੋਲ ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲੇ, ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਚਿੱਪੀ, ਪਉਏ, ਮ੍ਰਿਗਛਾਲਾ, ਵਿਭੂਤ (ਸੁਆਹ), ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤੇ ਸਿੰਘਾਂ (ਤੱਤ ਖਾਲਸਿਆਂ) ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਵੀ ਫਰਕ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਰਕਤ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੋਰ ਹੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰਣ ਕਰ ਗਏ ਸੰਤ ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸੁ ਸਿੰਘ ਹੈ, ਪੂਰਣ ਹਰਿ ਅਵਤਾਰ ।

ਰਚਿਯੋ ਪੰਥ ਭਵ ਮੈ ਪ੍ਰਗਟ, ਦੋ ਵਿਧਿ ਕੋ ਵਿਸਤਾਰ ॥29॥

ਏਕਨ ਕੈ ਕਰ ਖੜਗ ਦੈ, ਭੁਜ ਬਲ ਬਹੁ ਬਿਸਤਾਰ ।

ਪਾਲਨ ਭੂਮੀ ਕੋ ਕਰਯੋ, ਦੁਸਟਨ ਮੂਲ ਉਖਾਰ ॥ 87 ॥

ਔਰਨ ਦੀ ਪਿਖ ਵਿਮਲ ਮਤਿ, ਦੀਨੋ ਪਰਮ ਵਿਵੇਕ ।

'ਨਿਰਮਲ' ਭਾਖੈ ਜਗਤ ਤਿਹ ਹੋਰੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਏਕ ॥ 89⁵ ॥

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ :

ਏਥੇ ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਭੇਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੀ ਤੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਭੇਖ ਹੋਣਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਜੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪਹਿਰਾਵਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਭਗਵਾ ਜਾਂ ਸਫੈਦ (ਨਿਰਮਲ) ਭੇਸ, 2. ਨੀਲਾ ਭੇਸ (ਨਿਹੰਗਾਂ ਸਿੰਘ-ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਵਾਲਾ), 3. ਦਰਬਾਰੀ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦਾ ਭੇਸ, 4. ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਵਾਲਾ ਤੇ 5 ਡੋਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਭੇਸ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਇਹ ਪੰਜੇ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਜਦ ਕਦੇ ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਲਾ ਭੇਸ ਸੀ। ਫੇਰ ਜਦ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਜਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਨੀਲਾ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਰਬਾਰੀ, ਘਰ-ਬਾਰੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਰੂਪ ਵਿਚ

5. 'ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ. ਐਸ.48, 1778 ਈ., ਪੱਤਰੇ 288 ਅ, 289 ਉ.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨੇ ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ 'ਤੇੜ ਲੂੰਗੀ ਮੱਢੇ ਖੇਸ' ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੋਗਰਾਂ ਵਾਲਾ ਭੇਸ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਭਗਵੇਂ ਜਾਂ ਚਿੱਟੇ ਭੇਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕਰਨੀ ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੇਖ ਅਸੂਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਨਿੰਦਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਣਾ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਅਤੀਤ-ਭੇਸ ਧਾਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਬਨਾਰਸੋਂ ਮੁੜਨ ਸਾਰ, ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਰੇਕ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਦਮਦਮੇ ਤੋਂ ਨੰਦੇੜ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪ ਨਿਤ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪੁਰ ਦੱਖਣ (ਨੰਦੇੜ) ਤੱਕ ਆਪ ਦੇ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ :

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਨਾਮ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਬਨਾਰਸ ਗਏ, ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਹੋਏ ਪਹਿਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਸਨ —

- (1) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਬਣਾਉਣੀ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।
- (2) ਸੌਂਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੰਸ਼ੋਧਕ ਪ੍ਰਥਾ ਚਲਾਈ।
- (3) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਵਾਰਾਂ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ।
- (4) ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀ ਟੀਕਾ 'ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲ' ਦੇ ਨਾਂ ਥੱਲੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੋਰਿਆ।

ਇਹ ਸਨ ਅਮਰ ਸ਼ਹੀਦ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਉਸਾਰੂ ਕੰਮ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ

ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਿੱਖ ਨਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਨੁਮਾਈ ਲਈ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖੇ। ਫੇਰ, ਸੰਮਤ 1794 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1737 ਈ. ਵਿਚ; ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ, ਨਵਾਬ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ (ਖਾਨ ਬਹਾਦੁਰ) ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮੌੜ :

ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1704 ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਅਨੇਕ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਮਾਲਵਾ, ਰਾਜਸਥਾਨ, ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਮੱਧ-ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦੁਰਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉੱਤੇ ਨੰਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਅਗਲੇਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵਾਂ ਮੌੜ ਆਇਆ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਸੰਨ 1708 ਈ. ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਆਨੰਦਪੁਰੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਮ-ਰਕਾਬ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਫੌਜੀ ਬਾਣਾ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਕਖਾਈ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਬਣ ਗਏ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਤਬ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਉਸਨਾਕ, ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਵੀਰ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਜੂ ।

ਸਿੰਘ ਕਰਮ, ਗੰਡਾ ਹਰੀ, ਗਰਜਾ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਮਹੇਸ਼ ਜੂ ।

ਇਤਯਾਦਿ ਸਿੰਘ ਬਹੁ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਤਜ ਕੈ, ਬਸਤ੍ਰ ਧਾਰਿ ਕਯਾਇ ਹੈ ।

ਬਨਿ ਜਗਤ ਤੇ ਬਿਰਕਤ ਭਗਤ ਸੁ 'ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ' ਥਾਇ ਹੈ ॥135॥

ਵੈਰਾਗ ਧਰਿ ਬੇਲਾਗ ਹੈ, ਬਡ ਭਾਗ ਵਿਚਰਿ ਸ੍ਵਤੰਤ੍ਰੈ ।

ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਕਾਸ਼ੀ, ਕੁਰੂਖੇਤ੍ਰ ਆਦਿ ਛੇਤ੍ਰ ਅੰਤ੍ਰੈ ॥

ਨਿਗਮਾਗਮ ਪਢਿ ਦਿਨ ਬਿਤੈ ਕੈ ਭਏ ਜੀਵਨ ਮੋਖ ਹੈ ।

ਕਿਛੁ ਰਹੇ ਤਹਿ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲੌ, ਧਾਰਿ ਉਂਹ ਸੰਤੋਖ ਹੈਂ ॥2 6॥

ਕਿਛੁ ਬਹੇ ਧਰਿ ਅਵਧੂਤ ਬ੍ਰਿਤੀ, ਤਟ ਗੁਦਾਵਰਿ ਹੀ ਤਹੀ ।

ਕਿਛੁ ਭਏ ਮਸਤ ਸਮਸਤ ਕ੍ਰਿਤ ਤਜਿ, ਵਸਤੂ ਪਾਈ ਸ੍ਵੈ ਸਹੀ ।

ਦਰਬਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨ ਲਾਂਗਰੀ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਮੁਜਾਨ ਜੋ ।

ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਗਾਹ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਰੁ ਗ੍ਰਯਾਨ ਲੌ ॥237॥⁶

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਰਵੇਂ ਬਦਲਾ ਕੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਮਤ 1948 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1891 ਈ. ਦੀ ਛਪੀ ਪੁਸਤਕ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ' ਦੇ ਸਫ਼ਾ 8 ਪਰ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ "ਜਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ

6. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,' (ਸੰਪਾਦਕ ਗਿ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ), ਪ੍ਰ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਬਰਾੜ, ਕੋਲਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1973, ਭਾਗ 3, ਪੰਨੇ 1726-27.

ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਉਣੇ ਪੀਛੇ ਸਬ ਸਿੰਘ ਉਦਾਸ ਹੋਕੇ ਅਬਚਲ ਨਗਰ (ਨੰਦੇੜ) ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਕੋ ਚਲੇ ਆਏ ਉਸ ਵਕਤ ਜੋ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਸਾਜ ਦੀ ਇਛਿਆ ਵਾਲੇ ਥੇ ਸੋ ਤਾਂ ਬੰਦੇ ਸਾਥ ਸ਼ਾਮਲ ਲਸ਼ਕਰ ਖਾਲਸੇ ਕੇ ਜੁਧ ਜੰਗ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਤਤਪਰ ਹੋ ਗਏ... (ਪਰ) ਜੇਹੜੇ ਸਿੰਘ ਸਤੋਗੁਣੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਖੇੜੇ ਝੇੜੇ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਥੇ ਉਹ ਸਤਸੰਗ ਮੈਂ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਣੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਧਾਰ ਕੇ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ; ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਚਾਨਣਾ ਸਿੰਘ; ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਘ, ਮੁਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਬੀਤ ਸਿੰਘ, ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਚੰਦਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਕ ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਕੌਰ (ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਕੇ ਪਾਸ ਸੰਮਤ 1776 (ਸੰਨ 1719 ਈ.) ਮੈਂ ਰਵਿਦਾਸ ਪੁਰੇ (ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰ) ਜਾਤੇ ਭਏ। ਭਾਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਨ ਕੋ ਸਤਸੰਗ ਦੇ ਗਾਹਕ ਗ੍ਰਯਾਨ ਕੇ ਚਾਹਕ ਸਮਝ ਕੇ ਆਦਰ ਸਾਥ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਟਿਕਾਇ ਲੀਯਾ ਔਰ ਦਸੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬੋਂ ਕੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਸੁਣਾਵਤੇ ਸੁਣਤੇ ਰਹੇ।⁷ ਇਸ ਕਾਰਨ ਭਾਈ ਰਾਮ ਕੌਰ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਆਨ-ਚਰਚਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ ਹਰਿਦੁਾਰ :

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋ ਨੰਦੇੜ (ਦੱਖਣ) ਤੋਂ ਭਗਵੇਂ ਵਸਤਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਨਿਕਲੇ ਸਨ; ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਸੰਤ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜ ਛੇ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸੰਮਤ 1767 ਬਿ., ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ, ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰਾਇ ਅਹਿਮਦ ਨਜੀਬਾਬਾਦੀਏ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪਟਾ ਸੰਮਤ 1783 ਬਿ., ਸੰਨ 1726 ਈ. ਵਿਚ ਸਨਦ ਵਜੋਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਓਥੇ ਆਪਣਾ, ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ।⁸

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ :

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਿਰਮਲ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਸਬੀਲ ਬਣਨ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ, ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਬਣਨ ਲਗੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਛੇਤੀ ਹੀ 12 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ—1. ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 2. ਸੰਤ ਵਰਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 3. ਭਾਈ ਬੱਲੂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 4. ਸੰਤ ਤਪੱਸਵੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 5. ਭਾਈ ਅਦਲੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 6. ਭਾਈ ਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 7. ਭਾਈ ਗੋਂਦਾ ਜੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 8. ਪੰਡਿਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 9. ਭਾਈ ਗੋਦੜੀਏ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 10. ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ (ਪਿਆਰੇ) ਦੀ

7. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ,' ਨਿਰਮਲ ਪੰਚੋਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1962, ਪੰਨੇ 10-11

8. 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ,' ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937 ਈ., ਪੰਨੇ 73-74

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, 11. ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ (ਪਿਆਰੇ) ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਅਤੇ 12. ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਤ੍ਰੇਹਣ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ।

ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ : 1. ਡਰੌਲੀ, 2. ਗਿੜਵੜੀ, 3. ਮੰਗਵਾਲ, 4. ਦੁਭੇਰਨ, 5. ਸੇਖਵਾਂ, 6. ਮੁਕਤਸਰੀ, 7. ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ, 8. ਮਹਿਮਾ ਸ਼ਾਹੀ, 9. ਖਡੂਰੀਆ ਤੇ 10. ਪਿੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ— 1. ਠਾਕੁਰਾਂ ਵਾਲੀ, 2. ਬੁੰਗਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ 3. ਗੰਧੀਆਂ ਵਾਲੀ, 4. ਬਰਨਾਲਾ ਤੇ 5. ਮਾਂਗਟਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਿਕਲੀਆਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰਾ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ 12 ਮੁੱਖ ਤੇ 15 ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਵਤਾਰ-ਭਾਗ ਕਈ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ (੧) ਕਟਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਆਦਿ । ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਗ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲ-ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ :

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ) ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਚਾਰ ਵੇਦ, ਨੌਂ ਵਿਆਕਰਣ, ਖਟ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਠਾਰਾਂ ਪੁਰਾਣ ਤੇ 27 ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹਰ ਥਾਈਂ ਹਿੰਦੂ ਤਟ-ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦੇਸ-ਵਾਸੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਦਰਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਲਾਕਾ ਸਿੰਧ, ਕਰਾਚੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ, ਜੋ ਬੜੇ ਧਨਾਢ ਸਨ, ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕੇ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹੇ ।

ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇਵਲ ਜ਼ਬਾਨੀ ਰਸਾਨੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਬੇਲੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਚਾਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ; 1. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ, 2. ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ, 3. ਸਿੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ 4. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ । ਇਸ ਨਿਰਮਲ-ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ, ਟੀਕਾ, ਛੰਦ ਸਾਸਤ੍ਰ, ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਸੇ ਜਾਂ ਖੰਡਨ ਮੰਡਨ, ਅਲੰਕਾਰ, ਕਾਵਯ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤਕਾਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਤੇ ਕਵੀ :

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦ੍ਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ (ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ), ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ), ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀ-ਲੇਖਕਾਂ

ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਦਯਾਲ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਕਵੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਸੁਆਮੀ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਨੀ, ਆਦਿ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਪਰਾ (ਜਲੰਧਰ), ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ), ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ (ਟੀਕਾਕਾਰ ਫਰੀਦਕੋਟੀ); ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ (ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਲੇਖਕ), ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ—ਸਪਤਾਹਿਕ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼) ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨ-ਯੋਗ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰ :

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਪੁਸ਼ਪ, ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਬੀ. ਏ., ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਪੰਡਿਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਵਰਨਣ-ਯੋਗ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰੋ-ਵਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ, ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਚਾਰ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਦੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਮੀ ਪੰਜ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਉੱਘਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਹੀਲੇ ਬੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਉੱਘੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਕਾਰ :

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਕੁਝ ਚੋਣਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ ਹਨ—ਅਭਾਵ ਰਹਸਯ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਰਹਸਯ (ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ, ਕਨਖਲ), ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿੱਧੀ ਕੀ ਸੁਗਮਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ (ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਚੇਤਨ ਮਠ, ਕਾਸ਼ੀ), ਜਪੁ ਸੰਹਿਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ (ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਪਰਿਜਾਤ (ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ), ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ (ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ), ਗੁਰਮਤ ਦਿਗਵਿਜਯ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ (ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ), ਆਦਿ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ਾ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ—ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ), ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੌਸ਼ (ਦੋ ਭਾਗ), ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਟੀਕ, ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੱਕ) ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਪਟਿਆਲਾ, ਸੁਆਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਕਾ ਮਤ ਔਰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿੱਧੀ (ਪੰਡਿਤ ਆਤਮਦੇਵ ਸਿੰਘ); ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ (ਇਤਿਹਾਸ); ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, ਸ੍ਰੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ, (ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਰ ਲਾਹੌਰ, ਗ੍ਰੰਥ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਹੋਲੀ ਹੁਲਾਸ ਤੇ ਸੁਧਾਸਰ ਸ਼ਤਕ (ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਬੁੰਗਾ ਸੋਹਲਾਂ ਵਾਲਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ), ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਚਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ (ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ, ਦਮਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਦੀ ਟੀਕਾ ਕ੍ਰਿਤ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ (ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ), ਗਯਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹ (ਸਾਧੂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਤੋਲੇ ਵਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ), ਨੈਸ਼ਕਮਯ ਸਿਧਿ, ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ), ਸਤਯਾਰਥ ਬਿਬੇਕ, ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਯ ਸਿਧਾਂਤ, ਗੁਰੂ ਕੀਰਤਿ ਕਵਿਤਾਵਲੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿਖਯਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ (ਪੰਜ ਭਾਗ); ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਵਿ (ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ), ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ (ਮਹੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ), ਹਰਿ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਤਸਈ (ਸਾਧੂ ਕਰਮ ਸਿੰਘ); ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਟੀਕਾ (ਪੰਡਿਤ ਅਰਜੁਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ), ਆਦਿ । ਇਹ ਬ੍ਰਜਭਾਸ਼ੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇਵ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਜਾਬੀ-ਸਾਹਿੱਤ :

ਹੁਣ ਅੱਗੇ ਲਓ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਛਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ । ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਮਲ-ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਚੋਣਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਲੇਖਕਾਂ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੇਣੇ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ, ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਵੀ ਤੇ ਲੇਖਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਅਪਰਾ ਜ਼ਿਲਾ ਜਾਲੰਧਰ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਸੰਮਤ 1887 ਬਿ. (1830 ਈ.) ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1925 ਬਿ. (1868 ਈ.) ਤੱਕ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ—ਗ੍ਰੰਥ ਭ੍ਰਮ ਤੋੜ, ਬੈਂਤਾਂ, ਸੀਂਹਰਫੀ, ਬੈਂਤਾਂ ਸਮਝੌਤੀ ਕੀਆਂ, ਕੋਰੜੇ, ਬਿਬੇਕ ਬਿਲਾਸ, ਫਕਰ ਨਾਮਾ, ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰ ਉਸਤਤਿ ਕਵਿਤਾਵਲੀ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੋਲੇ ਸੰਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾਂ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੱਛਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ।

ਸੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਹਨ ਸੰਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਾਲ ਹੈ, ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਦਾ ਬਹੁ ਵਿਸਤਾਰੀ ਜੀਵਨ, ਲੱਗ ਭੱਗ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਸਫਿਆਂ ਦਾ ਹੈ, **ਬੀਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦ੍ਰ ਗੁਰਬਿਲਾਸ** ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਨ 1935 ਈ. ਦਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ, ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਛਪਿਆ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਫੇਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰਿਤ **ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ** (ਸਫੇ 540), ਜੋ ਸੰਮਤ 1955 ਬਿ. (1897 ਈ.) ਦੀ ਛਾਪ ਹੈ, ਖੋਜ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬੜੀ ਅਹਿਮ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਕੀਮਤ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ **ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਾਰ** ਵੀ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਪਿੰਡ ਲੌਗੋਵਾਲ, ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਤੇ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਹਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਾਜਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੂਪਿੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਖੋਜ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਿਪੁਦਮਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਵੀ ਚੌਖੀ ਮਦਦ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਮੁਕੰਮਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋਈਆਂ, ਉਹ ਹਨ—ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (3 ਭਾਗ), ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ, ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ (ਦੋ ਭਾਗ), ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਗੁਰਧਾਮ ਦੀਦਾਰ, ਰਿਪੁਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਪੰਜ ਭਾਗ), ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ, ਤਵਾਰੀਖ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਆਦਿ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਤਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਰਸਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿੰਨੇ ਉੱਚੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਆਪ 5 ਵਿਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1879 ਬਿ. (ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਨ 1822 ਈ.) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੌਗੋਵਾਲ ਜਨਮੇ ਤੇ 99 ਵਰ੍ਹੇ 5 ਮਹੀਨੇ 4 ਦਿਨ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ 9 ਮਿਤੀ ਅਸੂ, ਸੰਮਤ 1978 ਬਿ. ਮੁਤਾਬਿਕ 24 ਸਤੰਬਰ, ਸੰਨ 1921 ਈ. ਨੂੰ ਨਾਭੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੋ ਦਰਜਨ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਨ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰੀ। ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਭੂਖਣ** (ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ) ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ**, **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ** (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਤੇ **ਗ੍ਰੰਥਾਨ ਭੂਮਿਕਾ** ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਤੇ **ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ** (ਹਫ਼ਤਾਵਾਰ) ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਵੀ ਸਨ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਹਿਯੋਗ :

ਹੁਣ ਏਥੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਦਾਸੀ ਲੋਕ ਬਹੁਤਾ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਉਣ ਕਰਕੇ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਕੁੱਝ ਅਲੱਗ ਹੋ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਦੀ ਅਲਹਿਦਗੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਪਿੰਡ ਹੋਹਰਾਂ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਨੇ ਹੋਰ ਸਾਧੂਆਂ ਸਮੇਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ

ਭੰਗਾਣੀ (ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ) ਦੇ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਦਿਖਾਈ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਕੋਪੀਯੰ ਕੁਤਕੋ ਸੰਭਾਰੀ।

ਹਠੀ ਖਾਨ ਹਯਾਤ ਕੇ ਸੀਸ ਝਾਰੀ।

ਉੱਠੀ ਛਿੱਛਿ ਇੱਛਿ ਕਦਾ ਮੇਜ ਜੋਰੀ।

ਮਾਨੋ ਮਾਖਨੰ ਮੱਟਕੀ ਕਾਨ੍ਹ ਫੇਰੀ ॥

ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, 87 (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ, 60)

ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਦਾਸ ਨੇ ਜੁੱਧ ਫਤਹਿ ਹੋਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਸਿਰੋਪਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਫੇਰ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਭੇਦ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦੋਹਾਂ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲ ਦਿਲੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ ਤੋਂ ਲੱਗ ਭੱਗ 40 ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿਆਸੀ ਰੁਤਬਾ ਵਧਣ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ 12 ਮਿਸਲਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਛੱਡ ਕੇ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ; ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਮਿਸਲ ਜਾਂ ਨਿਹੰਗਾਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ। ਨਗਰ ਸਾਹਬਾਦ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਜੋਧਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ :

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ, ਗੁਰਮਤਿ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਦਿਅਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਹਿਤ ਚਿੰਤਕ ਬਣੇ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਹਰੇਕ ਬਿਪਤਾ ਸਮੇਂ ਵੀ ਤਨ ਮਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਜਦ ਏਥੇ ਡੋਗਰਾ ਗਰਦੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫੁੱਟ ਪਾਉ ਚਾਲਾਂ ਚੱਲ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਖਾਨਾ ਜੰਗੀ ਨੂੰ ਹੱਦੋਂ ਪਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲੇ ਆਗੂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਲਮੀਅਤ ਤੇ ਸੁਖ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਸੂਖ ਵਰਤ ਕੇ ਕੌਮੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਮਲੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹ ਪ੍ਰਯਤਨ ਦੇਖ ਕੇ ਡੋਗਰੇ ਵਜ਼ੀਰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ।

ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ :

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਚੇਲੇ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਸਲ ਨਾਮ ਭਾਈ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਤੇ ਜੋ ਪਿੰਡ ਰੱਬੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਜੰਮ ਪਲ ਸੀ, ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸ਼ਸਤਰ, ਅਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਆਗੂ ਬਣ ਕੇ ਸੰਨ 1845-46 ਈ. ਤੇ ਸੰਨ 1848-49 ਈ. ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ

ਵਿਚ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਕੰਢੇ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਤ, ਆਦਿ ਥਾਵੀਂ ਹੋਈਆਂ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਤਨ ਦਿਹੀ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕੀਤੀ। ਛੇਕੜ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ ਜਦ ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਆਪਸੀ ਫੁੱਟ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੈਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਿੰਘਪੁਰ ਭੇਜੇ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਕੈਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋਇਆ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ :

ਫੇਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਮਲਦਾਰੀ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਲਹਿਰ, ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਨ 1920 ਤੋਂ ਸੰਨ 1925 ਤੱਕ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਦਾ ਮੋਰਚਾ, ਚਾਬੀਆਂ ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਜੈਤੋ (ਨਾਭਾ) ਦਾ ਮੋਰਚਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਜੱਥਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀਆਂ ਜੇਲਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ ਉਹ ਲਿਖਣ ਤੇ ਕਹਿਣ ਸੁਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਨ 1930-31 ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹਰਿਦੁਾਰ ਨੇ, ਜੋ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਨ, ਇਕ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਘ੍ਰਿਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਜਵਾਬ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਦੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮਤਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਇਜਲਾਸ ਵੱਲੋਂ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਗਣੇ ਉੱਚ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਰੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਦੀ ਦਫਾ 7 ਵਾਲੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਕਦੀਮ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਥਕ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਛੋਟ, ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੱਖ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

111

112

113

114

115

116

117

118

119

120

121

122

123

124

125

126

127

128

129

130

131

132

133

134

135

136

137

138

139

140

141

142

143

144

145

146

147

148

149

150

151

152

153

154

155

156

157

158

159

160

161

162

163

164

165

166

167

168

169

170

171

172

173

174

175

176

177

178

179

180

181

182

183

184

185

186

187

188

189

190

191

192

193

194

195

196

197

198

199

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

219

220

221

222

223

224

225

226

227

228

229

230

231

232

233

234

235

236

237

238

239

240

241

242

243

244

245

246

247

248

249

250

251

252

253

254

255

256

257

258

259

260

261

262

263

264

265

266

267

268

269

270

271

272

273

274

275

276

277

278

279

280

281

282

283

284

285

286

287

288

289

290

291

292

293

294

295

296

297

298

299

300

301

302

303

304

305

306

307

308

309

310

311

312

313

314

315

316

317

318

319

320

321

322

323

324

325

326

327

328

329

330

331

332

333

334

335

336

337

338

339

340

341

342

343

344

345

346

347

348

349

350

351

352

353

354

355

356

357

358

359

360

361

362

363

364

365

366

367

368

369

370

371

372

373

374

375

376

377

378

379

380

381

382

383

384

385

386

387

388

389

390

391

392

393

394

395

396

397

398

399

400

401

402

403

404

405

406

407

408

409

410

411

412

413

414

415

416

417

418

419

420

421

422

423

424

425

426

427

428

429

430

431

432

433

434

435

436

437

438

439

440

441

442

443

444

445

446

447

448

449

450

451

452

453

454

455

456

457

458

459

460

461

462

463

464

465

466

467

468

469

470

471

472

473

474

475

476

477

478

479

480

481

482

483

484

485

486

487

488

489

490

491

492

493

494

495

496

497

498

499

500

501

502

503

504

505

506

507

508

509

510

511

512

513

514

515

516

517

518

519

520

521

522

523

524

525

526

527

528

529

530

531

532

533

534

535

536

537

538

539

540

541

542

543

544

545

546

547

548

549

550

551

552

553

554

555

556

557

558

559

560

561

562

563

564

565

566

567

568

569

570

571

572

573

574

575

576

577

578

579

580

581

582

583

584

585

586

587

588

589

590

591

592

593

594

595

596

597

598

599

600

601

602

603

604

605

606

607

608

609

610

611

612

613

614

615

616

617

618

619

620

621

622

623

624

625

626

627

628

629

630

631

632

633

634

635

636

637

638

639

640

641

642

643

644

645

646

647

648

649

650

651

652

653

654

655

656

657

658

659

660

661

662

663

664

665

666

667

668

669

670

671

672

673

674

675

676

677

678

679

680

681

682

683

684

685

686

687

688

689

690

691

692

693

694

695

696

697

698

699

700

701

702

703

704

705

706

707

708

709

710

711

712

713

714

715

716

717

718

719

720

721

722

723

724

725

726

727

728

729

730

731

732

733

734

735

736

737

738

739

740

741

742

743

744

745

746

747

748

749

750

751

752

753

754

755

756

757

758

759

760

761

762

763

764

765

766

767

768

769

770

771

772

773

774

775

776

777

778

779

780

781

782

783

784

785

786

787

788

789

790

791

792

793

794

795

796

797

798

799

800

801

802

803

804

805

806

807

808

809

810

811

812

813

814

815

816

817

818

819

820

821

822

823

824

825

826

827

828

829

830

831

832

833

834

835

836

837

838

839

840

841

842

843

844

845

846

847

848

849

850

851

852

853

854

855

856

857

858

859

860

861

862

863

864

865

866

867

868

869

870

871

872

873

874

875

876

877

878

879

880

881

882

883

884

885

886

887

888

889

890

891

892

893

894

895

896

897

898

899

900

901

902

903

904

905

906

907

908

909

910

911

912

913

914

915

916

917

918

919

920

921

922

923

924

925

926

927

928

929

930

931

932

933

934

935

936

937

938

939

940

941

942

943

944

945

946

947

948

949

950

951

952

953

954

955

956

957

958

959

960

961

962

963

964

965

966

967

968

969

970

971

972

973

974

975

976

977

978

979

980

981

982

983

984

985

986

987

988

989

990

991

992

993

994

995

996

997

998

999

1000

ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ਹਬ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਸ਼ਸਤਰ, ਸ਼ਾਂਤੀ-ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਅਥਵਾ ਪੀਰੀ-ਮੀਰੀ ਦੀ ਏਕਤਾ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਤੇ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਾਂ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, (ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ) ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ (ਵੇਦਾਂਤ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਿੱਖ ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਨੰਦਪੁਰ ਆਏ ਤਾਂ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਧਾਰਾ ਇਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ) ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ, ਤੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਦਰਸਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਇਉਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਨਾਮ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ (ਨਿਰਮਲ ਮਾਰਗ) ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਸੁਖੈਨ ਹੀ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏ।”

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਓਦੋਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਿਤ ਸੀ। ਬੰਦਾ-ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਨੇ ਜੋ ਸਿਆਸੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਗਠਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਸਿਰਿਓਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸਿਆਸੀ ਇਕਤਿਦਾਰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਕਈ ਦਹਾਕੇ ਹੋਰ ਜੂਝਣਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਠ, ਅਖਾੜੇ, ਬੁੰਗੇ ਤੇ ਵਿਦਿਆ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਪਿੰਡਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ-ਅਸਥਾਨਾਂ ਦਾ ਰਟਨ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਰੱਖਿਆ। ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹਲਤਮੁਖੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਸਿਆਸੀ ਅੰਦੋਲਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ

1. ‘ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ’, ਪੰਨਾ 19.

ਕੀਤਾ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਮਤਿ ਦੇ ਪਸਾਰੇ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਦੇਣ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਉਘਾੜੀ ਤੇ ਨਿਖਾਰੀ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸੀ। ਏਸੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ, ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕ ਵਿਧੀਆਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਗਲਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਵਿਧੀਆਤਮਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਦੋਂ ਉਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਪਰਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰ-ਚੌਖਟਿਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਨਾ ਰੱਖ ਸਕੇ। ਅਜੋਕੇ ਯੁਗ ਦੇ ਵਿਕਾਸਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਕਾਸ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਇਕ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਵਿਚਾਰ-ਚੌਖਟਾ ਹੁ-ਬਹੂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੜਾਉ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਚੌਖਟੇ ਉੱਤੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਭਿੰਨ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈਆਂ ਟੁਕਾਂ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰ ਚੌਖਟੇ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭੰਗ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਅੱਜ ਦੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਵੀ ਏਹੋ ਵਿਧੀਆਤਮਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਵਿਚਾਰਧਾਰਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਬਾਰੇ ਮੱਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਨਜ਼ਰੀਏ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਾਰਾ ਮੱਧ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮਤ ਤੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹੋਏ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਮਨਵੈ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦ ਵਾਂਗ ਦੂਜੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਮਜ਼ਹਬ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਚੁਨੌਤੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਭਰਿਆ ਹਿੰਦੂ ਮਤਿ ਦਾ ਇਕ ਸੋਧਿਆ-ਸੁਪਰਿਆ ਰੂਪ ਸੀ।

ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਜਾਂ ਵੇਦਾਂਤ-ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨਾਤਨੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਇਹ ਰੋਲ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੋਵੇਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਮਾਜੀ ਸੰਦਰਭ ਅਥਵਾ Social dynamics ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ 'ਨੂੰ ਸਮਝਣੇ' ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੋ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ, ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ

ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਢੂੰਡਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ ਨਵੀਂ ਸੋਚ-ਵਿਧੀ, ਜੋ ਨਵੀਂ ਚਿੰਤਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਸਾਬਤ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ-ਆਧਾਰ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੀ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ, ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਮਿਸਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀਕਰਣ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ “ਨਿਰਮਲ-ਵਿਦਵਤਾ” ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਮਤਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਵੇਦਾਂਤਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਾਮੰਤੀਕਰਣ ਦੇ ਹਮ-ਕਦਮ ਹੋ ਤੁਰਿਆ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਡਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਰਿਹਾ। ਨਿਰਮਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਖਰਚੇ ਉੱਤੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ।

18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਨਿਰਮਲ ਪਰੰਪਰਾ ਨੇ (ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ) ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪਸਾਰ ਲਈ ਅਮੁੱਲ ਤੇ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ (ਬਾਅਦ ਦੇ ਰੋਲ) ਦਾ ਮੰਡਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਏਨਾ ਗਹਿਰ-ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪਰਛਾਵੇਂ ਹੇਠਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ, ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਵਿਗਠਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਰਮੇਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

Both in the Upanishads and the teachings of Guru Nanak we find attempts to give a purified version of religion which is the very essence of Hinduism.”²

ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ,

2. “Guru Nanak’s Teachings and the Upanishads”, *Papers on Guru Nanak*, Punjabi University, Patiala. 1970, p. 216.

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਰਹੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ **ਅਦੈਤਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਰਮਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੂਲ-ਨਿਰਣੇ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ “ਪੰਡਿਤ 108” ਲਿਖਣਾ; ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਰਤੀ-ਪੂਜਨ; 1789 (ਈ.) ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਆਪ ਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਣਾ; ਗ੍ਰਿਹਸਥ-ਮਾਰਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਕੇ ਵਿਰਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੱਛਣ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਥਵਾ ਰੀਤੀਵਾਦ ਦੇ ਹੀ ਲੱਖਾਇਕ ਹਨ । ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਉੱਪਰ ਪੱਸਰ ਰਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਰਛਾਵੇਂ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਰੇ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

“While it can legitimately be argued that Guru Gobind Singh had no faith in the worship of Durga or Chandi or in any Brahminical pantheon and that he was using them and the myths and legends connected with them as mere images and symbols...the fact remains, it seems, that over the decades and centuries beginning from the late seventeenth, worship of Brahminical icons of gods and goddesses and Brahminical socio-religious practices were entering into the fabric of Sikh socio-religious life slowly and imperceptively by the back door, as it were.”³

ਸਿੱਖ ਮਤਿ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“Bhai Avtar Singh in his book *Khalsa Sudhar Taru* and later on in his bigger books called *Khalsa Dharam Shastar* and *Gur Darshan Shastar* tried to prove that the Sikhs were Hindus, that the Gurus worshipped gods and goddesses and that it was wrong to abolish caste-system and untouchability.”⁴

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ

3. *The Sikh Gurus and the Sikh Society*, Punjabi University, Patiala, 1970, p. 31.

4. “The Singh Sabha Movement,” *The Punjab : Past and Present*, (April, 1973), Punjabi University, Patiala, p. 35.

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਤੌੜ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹੱਦ-ਬੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਾਹਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਪਾਣ ਦਾ ਅਸਰ ਤਾਂ ਘਟਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਅੰਦਰ ਘਰ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ। ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਜੋ ਬਿੰਬ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦਾ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਤੇ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ ਮੈਂ ਕਾਲ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ-ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ “ਅਕਾਲ” ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਰਥ ਦੇ ਕੇ ਪਰਮ ਹਸਤੀ, ਰਚਨਾ ਤੇ ਜੀਵ-ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਥੋੜੇ ਬਹੁਤ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤਸੱਵਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਕਾਲ ਦਾ ਮੂਲ ਲੱਛਣ ਹੈ ਪਰਿਵਰਤਨ। ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਰੱਖਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਿਰਾਕਾਰ-ਇਕਰੂਪਤਾ; ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਅਨੇਕਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ (ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ) ਵਿਚ ਇੱਕਤਾ; ਸੰਸਾਰਕ ਛਿਨ-ਭੰਗਰਤਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਪਰਾ-ਸੰਸਾਰਕ ਸਦੀਵਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ (ਪਰਮ ਹਸਤੀ) ਆਵੱਸ਼ਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਮੁਕਤ ਅਥਵਾ ਅਕਾਲ ਹੈ। ਫਲਸਫੇ ਵਿਚ ਮੌਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ “ਅਕਾਲ” ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਸਾਮੀ ਸੱਭਿਤਾ ਵਿਚ “ਅਕਾਲ” ਦਾ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਲੋਂ-ਪਰੇ, ਕਾਲੋਂ ਉਤਾਂਹ, ਕਾਲ-ਅਤੀਤ (Supra-temporal)। ਇਹ ਕਾਲ ਦਾ transcendentalist ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ, ਕਾਲ-ਸੰਬੰਧੀ ਅਰਥ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ; immanentist ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਕਾਲੋਂ-ਪਰੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਜਾਂ ਤ੍ਰਕਾਲੀ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਭੂਤ, ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਇਕ-ਰੂਪ ਇਕ-ਰਸ ਰਹਿਣੀ ਵਾਲੀ ਸਦਾ-ਸਥਿਰ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਕਾਲ-ਅਤੀਤ transcendental ਨਹੀਂ, ਕਾਲ-ਅਲੇਪ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮ ਹਸਤੀ (ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ) ਕਾਲ ਤੋਂ ਅਭਿਜ; ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਲ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਾਲ (ਪਰਿਵਰਤਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਬਰਗਸਾਂ (Bergson) ਨੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਥਾਨ-ਗਤ (Spatial) ਲੱਛਣ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਅਨੁਸਾਰ ਸਥਾਨ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਵਸਤੂਆਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅਭਿੱਜ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣ, ਸਰੂਪ ਲੱਛਣ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਵਸਤੂ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸ ਥਾਂ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਲ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਨਿਰਣਾ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਗਤ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਹਰ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ, ਇਕਸਾਰ, ਇਕ-ਰੂਪੀ, ਇਕ-ਸਮਾਨ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤਕ ਪਰਮ

ਹਸਤੀ ਪਰਾ-ਕਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਰਵ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਕਾਲ ਨੂੰ ਪਰਾ-ਕਾਲ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਾ-ਕਾਲ ਹੈ, ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ (eternal) ਨਹੀਂ। ਪਰਾ-ਕਾਲ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੋ ਪਰਿਣਾਮ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਪਰਮ-ਹਸਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਤਸੱਵਰ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿ ਦੀ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿ ਜਾਂ ਸਤਿ-ਬ੍ਰਹਮ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ “ਹੈ” ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੁਣ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਨਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ ਹੈ, ਸਤਿ ਹੈ ਸੀ, ਤੇ ਸਤਿ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਤਿ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਅਰਥ ਹੀ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਜੋ “ਹੈ-ਸੀ”, “ਹੈ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ” ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ (ਸਰਵ-ਕਾਲੀ) ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ (ਮੂਰਤ) ਤੇ ਸਤਿ (ਨਾਮ) ਦੇ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ “ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ” ਵਿਚ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—“ਭੂਤ ਭਵਿਖਤ ਵਰਤਮਾਨ ਜੋ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਹੈ ਇਸ ਮੈਂ ਜੋ ਅਬਾਦ ਹੋਇ ਸੋ ਸਤਿ”। ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਬ ਵੀ ਵੇਦਾਂਤਕ-ਨਿਰਮਲਾ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ⁵ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਤੇ ਸਤਿ ਨੂੰ “ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਹੈ” ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਉਹਨਾਂ “ਸਤਿਨਾਮ” ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ।”

ਤੇ ਆਦਿ ਸਚੁ, ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ..” ਨੂੰ ਇਉਂ ਉਲਥਾਇਆ ਹੈ :

“The Eternal, the Holy ever was, ever shall be;”.

ਅਕਾਲ ਦਾ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ (ਤ੍ਰੈਕਾਲੀ “ਹੈ” ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ) ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਮੂਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੈ। ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨਗਤ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਕਾਲ ਕਰਮ ਹਸਤੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਦੀਵੀ (eternal) ਤਸੱਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹਰ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਕ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਅਰਥ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਸਦੀਵੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਨਿਰਣੈ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨਾਲ ਸਹਿ-ਵਿਚਰਣ ਇਕ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ “ਸਰਵ ਕਾਲੀ”। ਇਉਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਉਲਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਪੁਰਖ ਨੇ ਸਿਰਫ ਪਦਾਰਥ

5. “A Rendering From the Jap(u)”, *Journal of Sikh Studies*, (Feb. 1975), Guru Nanak Dev University, Amritsar, p, 94.

ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜਿਆ (ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ ਪਾਤਾਲ ਅਰੰਭੇ— ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1036); ਪਦਾਰਥਕ ਸੰਸਾਰਕ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜਣ ਲਈ ਤ੍ਰੈ-ਗੁਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜੇ (ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਆਪਿ ਸਿਰਜਿਆ—ਉਕਤ; ਪੰਨਾ 643), ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ (ਸਿਵ ਸਕਤਿ ਆਪਿ ਉਪਾਇ ਕੈ—ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 920), ਤੇ ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਾਇਆ (ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਾਏ—ਉਕਤ, 920) ਸਗੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ ॥

ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ ।

ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1003

ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਤਾ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਮੱਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੋ ਸੰਕਲਪ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਹਨ । ਵਿਵਰਤਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ (ਸੰਕਰਚਾਰੀਆ ਜਿਸ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ) ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ, ਅਦ੍ਵੈਤ, ਪਰਿਵਰਤਨ-ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਨਤੀਜਾ ਇਹੋ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ । ਮਾਇਆ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਾਰਨ ਭੁਲੇਖਾ-ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਕ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸੁਫਨੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਅਸਤਿ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸੁਫਨਈ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ “ਹੈ” ਤੋਂ “ਹੈ ਨਹੀਂ” ਦਾ ਸਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਨਿਰਣੈ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਜੋ substance ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਤਿ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਇਸ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਕਾਲ-ਗਤ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਵਿਚਰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ, ਇਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿਚ, ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਸਮਿਲਿਤ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਆਦਿ ਰੂਪ (ਦੁੱਧ) ਤੇ ਪਵਿਰਤਿਤ ਰੂਪ (ਘਿਉ) ਵਾਲਾ ਹੋ ਨਿੱਬੜਦਾ ਹੈ । ਸਤਿਕਾਰਜਵਾਦ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਰੂਪ (ਬ੍ਰਹਮ-ਪਰਿਣਾਮਵਾਦ) ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸਗੁਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਨੋਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰੂਪ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਇਕ ਕਾਲ-ਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹੈ । ਏਸੇ ਲਈ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ :

It is said that there is no real creation according to Hinduism since (a) *Vivartavada* does not consider creation to be ultimately meaningful, (b) *Brahmaparivartanavada* subjects the supreme being to modification.⁶

ਇਕ ਕਾਲ-ਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਲ ਦੀ

6. V. A. Devasenapadhi, “Hinduism and other Religions”, *Hinduism*, Punjabi University, Patiala, 1969, p. 124.

ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਕੇ ਕਾਲ ਦੀ ਵੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ “ਆਦਿ” ਤੇ “ਜੁਗਾਦਿ” ਦਾ ਅਰਥ-ਭੇਦ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਨਿਰਮਲ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “ਆਦਿ” ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤਕ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਾਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਤੇ ‘ਜੁਗਾਦਿ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਾਲ ਰਚਨਾ ਉਪਰੰਤ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਆਦਿ ਅਥਵਾ ਆਰੰਭ। ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਮ ਹਸਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਵਾਂਗ ਸਦੀਵੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ) ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਕਾਲੋਂ ਪਰੇ ਅਥਵਾ ਪਰਾ-ਕਾਲ (ਅਕਾਲ) ਹਸਤੀ ਹੈ।

“ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਹੈ” ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਸਤਿ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਸੰਕਲਪ ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ “ਸਤਿਨਾਮੁ” ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜੋ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸਤਿ ਹੈ ਜਾਂ ਸਤਿ ਉਸ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜੋ ਭੂਤ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਹੈ)। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ, ਸਤਿ ਅਥਵਾ “ਸਰਵ-ਕਾਲੀ” ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ “ਸਰਵ-ਕਾਲੀ ਹੈ” ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ‘ਨੇਤਿ, ਨੇਤਿ’ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਗੁਣ, ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਢੁੱਕਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ, ਸੰਸਾਰ ਜਾਂ ਜੀਵ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਬ੍ਰਹਮ indeterminate abstract being ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ determinate ਕਿਰਦਾਰ ਜਾਂ ਲੱਛਣ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਪੰਡਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਅਦ੍ਵੈਤਾਨੁਭਵ” ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵੱਲ ਰੁਖ਼ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਨੂੰ (ਆਪਣੇ-ਆਪ-ਵਿਚ) ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਤ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੂਲਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਰੱਖਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ (ਜੋ ਉਸ ਵਾਂਗ ਸੱਚੀ ਹੈ, ਭੁਲੇਖਾ ਨਹੀਂ, ਮਾਇਆ-ਲੀਲਾ ਨਹੀਂ), ਸਗੋਂ ਨਾਮ-ਰੂਪੀ ਰੱਖਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਤਿਨਾਮ ਉਸ ਦੇ ਸਗੁਣ ਕਿਰਦਾਰ (determinate character) ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ ਹੋ ਕੇ ਸਗੁਣ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਲ ਦੇ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਖੇੜਿਆ ਹੈ :

ਸਹਸ ਤਵ ਨੈਨ ਨਨ ਨੈਨ ਹਹਿ ਤੋਹਿ

ਕਉ ਸਹਸ ਮੂਰਤਿ ਨਨਾ ਏਕ ਤੋਹੀ ॥

ਸਹਸ ਪਦ ਬਿਮਲ ਨਨ ਏਕ ਪਦ ਗੰਧ ਬਿਨੁ

ਸਹਸ ਤਵ ਗੰਧ ਇਵ ਚਲਤ ਮੋਹੀ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 13)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ (immanence) ਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਨਿਰਣੈ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤਕ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਥਾਨ ਅਤੇ (ਸਥਾਨਗਤ ਅਰਥ ਵਿਚ) ਕਾਲ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਕਾਲ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ, ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਹੀ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਜਾਂ ਜੀਵ-ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ “ਦੂਈ” ਦੀ ਕੋਈ ਤਾਰਕਿਕ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣ ਨਾਮ-ਰੂਪ ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਵੱਖ (ਪਰਮਵਾਦੀ ਜਾਂ ਸਾਪੇਖਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ) ਕੋਈ ਜੀਵ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਹੀਂ; ਜੋ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ, ਭਰਮ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ-ਅਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ “ਤਤ ਤ੍ਵਮ ਅਸਿ” ਦੇ ਮੰਤਰ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਮਹਾਵਾਕ ਦਾ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਭਾਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ⁷ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਅਰਥ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਤਤੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ ।

— (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 599)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਵੇਖਾਂਗੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਅਭੇਦਤਾ-ਅਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਅਰਥ-ਸਾਂਝ ਸਤਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜੀਵ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਾਪੇਖਕ “ਦੂਈ” ਨੂੰ ਵੀ ਅਸੂਕਾਰ

7. ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਮੰਤ੍ਰੁ ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ ਕਹਿੰ ਸਤਿਨਾਮ ॥

ਜਿਸ ਕੇ ਸਿਮਰਣ ਲਹਿ ਸੁਖ ਧਾਮ ।

(ਅਥਵਾ) ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਾਕ ਤਤਤ੍ਵਮਸਿ ਜੋਇ ।

ਤੂੰ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁਨੈ ਸਿਖ ਸੋਇ ।

ਅਹੰਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ ਬਹੁਰ ਉਚਾਰੇ ।

ਮਹਾਵਾਕ੍ਯ ਏਹ ਮੰਤ੍ਰੁ ਸੁ ਧਾਰੇ ।”

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ :

ਸਤਿਨਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਿਰੋਮਣ ਮੰਤ੍ਰੁ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਾਕ ਤਤਤ੍ਵਮ-ਅਸਿ ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸਿੱਖ ਸੁਣੇ। ਇਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਤ੍ਰੁ ਧਾਰਨ ਕਰੇ। ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ,’ ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1955, ਜਿਲਦ 13, ਰਿਤੂ 5, ਅੰਸੂ 45, ਪੰਨਾ 5676

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ-ਵੇਤਾ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਆਦਰਸ਼ਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ “ਦੂਈ” ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜਾਂ ਸਾਪੇਖਕ ਤਾਰਕਿਕ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਢੂੰਡਣ ਵਿਚ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮ ਪਰਿਣਾਮ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਜੀਵ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮੂਲਿਕ ਅਭੇਦਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜੋ ਵੱਡਾ ਸਮਾਧਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ ਵਸਤੂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਰੂਹ ਤੇ ਜਿਸਮ ਵਾਲਾ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਮਨੌਰਥ ਹੈ ਉਹ ਜੀਵ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ “ਦੂਈ” ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ (ਜੀਵ ਤੇ ਸੰਸਾਰ) ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ (existential reality) ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਜੇ ਜੀਵ-ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਹੀ ਕੋਈ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜੀਵ-ਹੋਂਦ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਬੁੰਦ ਵਾਂਗ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ। ਸਮਾਜੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਲਤਮੁਖੀ ਸਤਿ ਅੱਗੇ “ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ” ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਲਤਮੁਖੀ ਸੱਤਾ ਅੱਗੇ “ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ” ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਬਾਧਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਤੰਤੂ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਜਾਂ ਸਹਾਰਨ ਵਿਚ ਕਾਰਕ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਲੇ ਦਾ ਨਾ ਵਿਗਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਿਕਾਸ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਡਾ: ਨਿਹਾਰ ਰੰਜਨ ਰੇ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ।

“The Bhakti movement, it is well-known, started with a spirit of decided social criticism and protest....But when one comes to meet such figures as those of Tulsidas & Mirahai, for instance, one cannot fail to notice that a decided change in the socio-religious climate had taken place in the meantime. Not only that the points of criticism and protest were blunted and sharp edges rounded off as in Mirabai but there were altogether replaced in the case of Tulsidas by a spirit of object and absolute surrender to established authority, spiritual and temporal.”⁸

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦੀ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਅਭੇਦਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਹੈ) ਦਾਸ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਿਟ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਰਹੱਸਵਾਦ ਵਿਚ

8. Niharranjan Ray, *Op.cit.*, p. 23

ਪਰਮ-ਹਸਤੀ ਨਾਲ ਲਿਵ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਾ-ਫਨਾ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਨਹੀਂ, ਆਤਮ-ਸੋਝੀ ਯਾਨੀ ਆਤਮ-ਹੀਣਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ (ਉਹ ਜੀਵ-ਅਸਲਾ ਜੋ ਪਰਮ-ਅਸਲੇ ਵਾਂਗ ਨਿਰਭੈ ਹੈ, ਸੁ-ਤੰਤਰੀ ਹੈ), ਸਮਾਜੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਈ ਜੂਝ ਮਰਨ ਉੱਤੇ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਕਲਾਸਕੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਨ ਲਈ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਪੁਨਿ ਹਰਿ ਰਾਮਾਨੰਦ ਕੋ ਕਰਾ ।
ਭੇਸ ਬੈਰਾਗੀ ਕੋ ਜਿਨ ਧਰਾ ।
ਕੰਠਿ ਕੰਠਿ ਕਾਠ ਕੀ ਡਾਰੀ ।
ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਕ੍ਰਿਆ ਨ ਕਛੂ ਬਿਚਾਰੀ ।

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 56)

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੱਖ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ-ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ ਜੀਵ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ-ਅਭਿੰਨਤਾ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕਸੁਰਤਾ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਰਮ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੂਰਜ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਿਚ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਚਣਹਾਰ ਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਾਪੇਖਕ “ਦੂਈ” ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਜੀਵ-ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਯਥਾਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ (ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ-ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 463) ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜੀ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਰਮ ਵਜੋਂ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਨਵੇਂ, ਉਚੇਰੇ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਵੈਦਿਕ ਬਹੁ ਦੇਵਵਾਦ (polytheism); ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (monism); ਸਾਂਖਯ ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (dualism); ਨਯਾਯ ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ (realism); ਬੋਧੀ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ-ਅਨੁਭਵਵਾਦ (empiricism) ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕ-ਈਸ਼੍ਵਰਵਾਦ (monotheism) ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਰਗ, ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ-ਮਾਰਗ, ਭਗਤੀ-ਮਾਰਗ, ਕਰਮ-ਮਾਰਗ ਤੇ ਹਠ-ਯੋਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ (ਖਟ-ਦਰਸ਼ਨ), ਛੇ ਭੇਖਾਂ ਤੇ ਛੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸੂਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ : ਸਾਂਖਯ (ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ), ਯੋਗ (ਪਾਤੰਜਲਿ), ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ (ਕਣਾਦ), ਨਯਾਯ (ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ), ਵੇਦਾਂਤ (ਬਾਦਰਾਯਣ),

ਛੇ ਭੇਖ : ਜੋਗੀ, ਸਨਿਆਸੀ, ਜੰਗਮ, ਬੋਧੀ, ਸਰੇਵੜੇ, ਬੈਰਾਗੀ।

ਛੇ ਕਰਮ : ਧੋਤੀ, ਨੇਤ੍ਰੀ, ਨਿਉਲੀ, ਵਸਤੀ, ਤ੍ਰਾਟਕ, ਕਪਾਲਭਾਤਿ (ਭਸਤਾ) ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ :

ਕੇਤੇ ਕਹਹਿ ਵਖਾਣ ਕਹਿ ਕਹਿ ਜਾਵਣਾ ।

ਵੇਦ ਕਹਹਿ ਵਖਿਆਣ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਣਾ ।

ਪੜੀਐ ਨਾਹੀ ਭੇਦੁ ਬੂਝੀਐ ਪਾਵਣਾ ।

ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਕੈ ਭੇਖਿ ਕਿਸੈ ਸਚਿ ਸਮਾਵਣਾ । -(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 148)

ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਵਰਤੈ ਵਰਤਾਰਾ ।

ਗੁਰੂ ਕਾ ਦਰਸਨੁ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ । — (ਉਕਤ ਪੰਨੇ : 360-61)

ਖਟੁ ਦਰਸਨ ਭ੍ਰਮਤੇ ਫਿਰਹਿ ਨਹ ਮਿਲਿਐ ਭੇਖੰ ।-(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 1099)

ਨਿਉਲੀ ਕਰਮ ਕਰੈ ਬਹੁ ਆਸਨ ।

ਜੈਨ ਮਾਰਗ ਸੰਜਮ ਅਤਿ ਸਾਧਨ ।

ਨਿਮਖ ਨਿਮਖ ਕਰਿ ਸਰੀਰੁ ਕਟਾਵੈ ।

ਤਉ ਭੀ ਹਉਮੈ ਮੈਲੁ ਨ ਜਾਵੈ । -(ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 265)

ਕਈ ਬ੍ਰਹਮ ਬੇਦ ਰਟੰਤ ।

ਕਈ ਸੇਖ ਨਾਮ ਉਚਰੰਤ ।

ਬੈਰਾਗ ਕਹੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ।

ਕਹੂੰ ਫਿਰਤ ਰੂਪ ਉਦਾਸ ।

ਸਭ ਕਰਮ ਫੋਕਟ ਜਾਨ ।

ਸਭ ਧਰਮ ਨਿਹਫਲ ਮਾਨ । -(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 16)

ਕੋਈ ਪੜਤਿ ਕੁਰਾਨ ਕੋ, ਕੋਈ ਪੜਤ ਪੁਰਾਨ ।

ਕਾਲ ਨ ਸਕਤ ਬਚਾਇ ਕੈ, ਫੋਕਟ ਕਰਮ ਨਿਦਾਨ । -(ਉਕਤ ਪੰਨਾ 58)

ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ-ਨਾਨਕ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਪਰਮ ਹਸਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ) ਨੂੰ substance ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੱਛਣ ਹਨ : ਸਤਿ, ਚਿਤ, ਆਨੰਦ । ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਾਲ ਦੇ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਨਿਰਣੈ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ (ਕਾਲ-ਗਤ) ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਅਸਤਿ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਅਸਤਿ ਹੈ ਉਹ ਅਸਥਿਰ (ਕਾਲ-ਗਤ) ਹੈ । ਇਕ ਕਾਲ-ਗਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਜਣ ਤੇ ਬਿਨਸਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ) ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਥਾਨ-ਗਤ ਹੈ । ਵੇਦਾਂਤਕ ਅਦ੍ਵੈਵਾਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਦਮਾਨਤਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਜੀਵ-ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਤਰੇ ਵਾਂਗ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬ ਹੋਣਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਮਨੋਬਿਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਤਿ ਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੱਤਾ ਅੱਗੇ ਆਤਮ-ਸਮਰਪਣ ਦੀ ਦਾਸ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਜਨਮ

ਦੇ ਸ਼ਕਦੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਅਸਲੇ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ।

ਮਨੁੱਖੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਧਰਮ ਹਸਤੀ ਬਾਰੇ substance ਦਾ ਸੰਕਲਪ spirit ਦੇ ਨਿਰਣੈ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਿੱਖ-ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਸਪਿਰਿਟ (ਕਰਤਾ-ਪੁਰਖ) ਹੈ; ਵੇਦਾਂਤਕ ਬ੍ਰਹਮ (substance) ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ⁹ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਚਿੰਤਨ ਦੀ, ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆੰਤ੍ਰਿਕ ਡਾਇਆਲੈਕਟਿਕ ਵੀ ਬੇ-ਹਿੱਸ, ਬੇ-ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਅਹਿਮ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੜਾਉ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਾਲੇ ਰੋਲ¹⁰ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

9. “ਅਨੇਕ (ਜਪੁਜੀ) ਟੀਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਣਾਵਾਂ ਤੂੜ ਤੂੜ ਕੇ ਭਰੀਆਂ ਹਨ।...ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਭਾਵਨਾ ਇਹ ਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਆਵੇ ਕਿ ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਮ੍ਰਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨਕੂਲ ਹਨ : (ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., ‘ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਸਫ਼ਾ 8)
10. “ਕਈ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹੀ ਪਰਚਾਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਹੀ ਹਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਪੱਖ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਪਰਚਾਰਨੀ ਹਨ” (ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੀਰਾ, ‘ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ’, ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੁਕਸ਼ਾਪ ਦਿੱਲੀ, 1969, ਸਫ਼ਾ 58)

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ :

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਉਠਾਏ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਸੱਜਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਵਿਸਰੀ ਹੋਈ ਗਿਆਨ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪਰਚੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੁਨਰ-ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਹ ਚੰਗਾ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਗੇ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨਰੋਏ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਦਾ ਦਾਹਵਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਆਪ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਬਾਅਦ ਨਰੋਏ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢ ਸਕੋ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਪੇਪਰ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਵਰਗੇ ਮਸਲੇ ਛੇੜੇ ਗਏ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸਿੱਟੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆ ਸਕਣ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਛੋਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। [ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ 'ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ' ਪਦ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, 'ਗੁਰਮਤਿ-ਦਰਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਸ ਚਲ ਰਹੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਅਸੀਂ 'ਗੁਰੂ ਕਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 361) ਦੱਸਣ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਨਿਰਮਲੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਹਿਲੂ ਤੋਲਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ., ਪੱਧਰ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ :

ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਦੀ ਪਾਣ' ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਨਿਰਮਲ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵੱਡੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਦੇਣ ਨੂੰ ਛੁਟਿਆਉਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿਰਫ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ?

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵੇਦਾਂਤ-ਪਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀ ਦੀ ਦੇਣ ਸੀ। ਹਰ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ, ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਣਕ ਦਾ ਰੰਗ ਜਦੋਂ ਜੰਮਦੀ ਹੈ ਹਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਰੁੱਤ ਬਦਲਣ ਉੱਤੇ ਪੀਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਣਕ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਣ ਦੇ ਨਾਲ ਰੰਗ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਰੰਗ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਰੰਗ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ : ਦੂਜੇ ਰੰਗ ਦਾ ਆਉਣਾ ਪਿਛਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਛੁਟਿਆਇਆ ਜਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਦੇਣ, ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਜਿਸ ਵੱਲ ਗਿ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸ੍ਰੁਤੀਆਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਭਾਵਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੁਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ 'ਨਿਰੁਕਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲੇ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਇਹੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਚੱਲੀ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਫਲਸਫਾ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲੋਂ ਮੂਲਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ :

ਡਾ: ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਵਿਵਾਦਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੁਰਖ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਸਗੁਣ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਹੜਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਿਚ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਫਰਕ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਆਮ ਵੇਦਾਂਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਏਥੇ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਤੇ ਦਯਾ, ਕ੍ਰਿਪਾ, ਆਦਿ ਗੁਣ ਥਾਪ ਉਸ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਗੁਣਤਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਗੁਣ ਹੈ, ਮੁੱਢਲਾ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ :

ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸਵਾਲ ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਏਥੇ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ' ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਹਸਤੀ ਕਰਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾ ਕਰਤਾ ਹੈ ਨਾ ਪੁਰਖ। ਸਾਂਖਯ ਵਿਚ 'ਪੁਰਸ਼' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਡੀ. ਪੀ. ਮੈਣੀ :

ਮੈਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਈ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ-ਪਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਗੁਣ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ 'ਏਕ ਓਮ' ਆਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ? ਵੇਦਾਂਤ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਗੁਣ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਕਿਸ ਅਧਾਰ ਉੱਤੇ ਸਗੁਣ ਮੰਨਦੇ ਹੋ? ਆਪ ਨੇ ਤਾਂ ਸਗੁਣ ਮੰਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਇਹ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰਣ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ, ਆਪ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ ਕਿ ਏਕ ਓਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੁਣ ਹੈ? ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸਤਿਨਾਮ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਨਹੀਂ ਹੈ? ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ 'ਹੈ' ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ'। ਅਕਾਲ ਦਾ ਅਰਥ ਕਾਲਾਤੀਤ ਹੈ। ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸਥਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁੰਨ ਰਿਣਾਤਮਕ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ 'ਸਤਿ' ਆਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧ ਮਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁੰਨਯ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਓਮ ਨੂੰ ਸਤਿ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਸਥਿਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਕਰਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਉੱਤਰ :

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ :

ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ਹੈ ਤੇ ਸਗੁਣ ਕਿਵੇਂ ? ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਕੋਈ ਇਕ ਧਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ); ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ, (ਰਾਮਾਨੁਜ), ਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (ਮਾਧਵ); ਦ੍ਵੈਤ-ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (ਨਿੰਬਾਰਕਾਚਾਰੀਆ); ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ (ਵਲਭ)—ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ । ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਸਗੁਣਤਾ ਇਉਂ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੀ ਐਨਕ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਵਸਤੂ ਹਰੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇਗੀ, ਉਂਜ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ । ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸਗੁਣ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪੱਟੀ ਬੱਝੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਮਾਇਆ-ਅਧਿਆਸ) । ਇਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪੱਟੀ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਐਨਕ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੇਖਣਹਾਰ ਸਤਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਿਕ ਅਰਥਾਤ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ।

ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਨਿਰਗੁਣ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਰਗੀ ਤੇ ਅੰਡੇ ਅਤੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਘਿਉ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਨਿਰਗੁਣ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੁਣ ਤਾਂ ਹੈ । ਬ੍ਰਹਮ-ਪਰਿਣਾਮ-ਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਤੋਂ ਸਗੁਣ ਰੂਪ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਬਾਕੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਈ ਸਤੱਈ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਸ੍ਰੁਤੀਆਂ ਸਿਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ revelatory ਮਜ਼ਬ ਹੈ, derivative ਨਹੀਂ : “ਬੋਲਾਇਆ ਬੋਲੀ ਖਸਮ ਦਾ । (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 74) । ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰ ਆਏ ਹਨ । ਜੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵੇਦਾਂਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਸਤੱਈ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਧਰੋਂ ਓਧਰੋਂ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਵੇਦਾਂ ਬਾਰੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ : “ਵੇਦ ਕਹਹਿ ਵਿਖਿਆਣ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਵਣਾ” (ਉਕਤ ਪੰਨਾ 148) :

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ

ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ, ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਉੱਦਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਇਹ ਧੰਨਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਮਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਧਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਐਵੇਂ ਤੁਰਿਆ ਫਿਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆ ਕੇ ਦੱਸ ਦੇਵੇ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਤਾਂ ਏਨਾ ਧਨ ਹੈ, ਤੂੰ ਭੁੱਖਾ ਕਿਉਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਗਦ ਗਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਅਪਾਰ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੁਪਤ ਧਨ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਐਸਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੌਰਵਾਂ-ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਯੁੱਧ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰਲੇ ਹਮਲਾਵਰ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕੌਰਵ ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੁਕਮ ਕਰੋ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸੌ ਭਰਾ ਹਨ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜ ਹਾਂ। ਤੀਜੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ 105 ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਬਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੋ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਟ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰੋ। ਅਸੀਂ ਖੋਟ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵੀ ਕਰਾਂਗੇ। ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਕਿੱਥੇ ਸੀ? ਜੇ ਉਹ ਫੈਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫੈਲਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲੋ। ਉਸ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਅਪਣਾਓ। ਸਾਡਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ-ਬ੍ਰਹਮਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਵਿਚ ਕਰਮਕਾਂਡ ਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਇਸ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰੰਤੂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਵਧੇਰੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਸਭਾ ਦੇ ਸ਼ਿਗਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਡਾ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਰਜਿਸਟਰਾਰ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਸੱਜਣ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਿੱਠੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਹਾਪੁਰਖ ਹੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਨੌਜਵਾਨ ਹਨ। ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜਤਨ ਨਾਲ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਮੈਂ ਖੰਡਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹੋਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੇਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭ ਸ਼ੰਕੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਸਬੰਧੀ ਮੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵੇਦਾਂਤ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਵੀ ਵੰਡੇ ਹਨ। ਅੱਗੋਂ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਵੇਂ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਏਥੇ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਪੇਪਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਬਹੁਤ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੱਜਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਖੋਜ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸ਼ੰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਪੇਪਰ ਸਰਬ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਏਥੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਨ ਆਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਬਹੁਤ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹਾਮੰਡਲੇਸ਼ੂਰ, ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਹਨ। ਉਹ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸੰਤਪੁਰੇ, ਦਿੱਲੀ, ਵਿਚ ਸਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਉੱਤੇ ਆਏ ਹਨ। ਜੇ ਸਲਾਨਾ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਤੀਆਂ ਟਕਰਾ ਨਾ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਏਥੇ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਆਉਂਦੇ। ਉਹ ਵੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਵੀ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਯੋਗ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਲਾਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋਵਾਂਗੇ।

ਮੇਰੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਦੇਣ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ, ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਤੇ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਤੰਗ ਹਾਂ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ : ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਖੰਡਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ

ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂਤ-ਪਰਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਲੋਕ (ਚੌਦਾਂ), ਕੋਸ਼ (ਪੰਜ), ਕਰਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਦਾ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੁੰਦਾ । ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏਸ ਮੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਥਾਂ ਦੇਵੇਗਾ । ਇਸ ਦੇ ਅਭਾਵ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਨਹੀਂ ਸ੍ਰੀਕਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

-
1. (ੳ) ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, 'ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ', ਪ੍ਰ. ਗਿ. ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1961.
ਸਰਮ—ਖੋਟੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਰਮ ਕਰਨੀ, ਪੰਨਾ 171
ਕਰਮ—ਨਾਮ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੈ, ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੰਨਾ 173
 - (ਅ) ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ', ਪ੍ਰ. ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1881 ਬਿ. (1824 ਈ.)
ਸਰਮ ਖੰਡ ਨਾਮ ਸੁਖ—ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਹੈ—ਪੰਨਾ 241
ਕਰਮ—ਸਕਾਮ ਕਰਮ ਲੈਣਾ—ਪੰਨਾ 244.
 - (ੲ) ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, 'ਪ੍ਰਯਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਐਂਗਲੋ ਉਰਦੂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1936
ਕਰਮ—ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ—ਪੰਨਾ 14.
 - (ਸ) ਸੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925.
ਸਰਮ—ਖੋਟੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ—ਪੰਨਾ 67
ਕਰਮ—ਕ੍ਰਿਪਾ (ਭਗਵਤਿ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੋਈ ਹੈ)—ਪੰਨਾ 99.
 - (ਹ) ਪੰ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ, 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950.
ਕਰਮ—ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਦਾ ਖੰਡ ਹੈ—ਪੰਨਾ 87
 - (ਕ) ਪੰ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, 'ਬਾਲ ਬੋਧੀ ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਮੇਲਾ ਸਿੰਘ, ਠਾਕੁਰ ਦਾਸ, ਬੁੱਢਾ ਮਲ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, 1901,
ਕਰਮ—ਕਰਮ ਕੀ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ—ਪੰਨਾ 183.

(ਚਲਦਾ)

(ਖ) ਭਾਈ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, 'ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਟੀਕ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਭਾਗ 1.

ਸਰਮ ਨਾਮ ਲਜਾ ਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ, ਕੁਲ, ਰਾਜਾ, ਵੇਦ, ਧਰਮ,

ਰਜ ਦੀ ਸਰਮ ਕਰ ਕੇ ਕੁਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ।

ਕਰਮ—ਕ੍ਰਿਪਾ (ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ) ਪੰਨਾ 50.

ਹੁਣ ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਕੁੱਝ ਗੈਰ-ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਖਣੀ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ :

(ਗ) E. Trumpp, *The Adi Granth*, (1871), Munshiram Manohar Lal, New Delhi, 1970, Saram—Joy, happiness (not the persian) p. 12.

(ਘ) 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ; ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ,

ਸਰਮ—ਉੱਦਮ—ਪੰਨਾ 7,

(ਙ) ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ', ਰਾਜ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ, ਜਲੰਧਰ, 1962, ਭਾਗ 1

ਸਰਮ—ਪਰਿਸ਼ਰਮ

ਕਰਮ—ਕ੍ਰਿਪਾ (ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ)—ਪੰਨਾ 125.

(ਚ) ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਭਾਗ 1.

ਕਰਮ—(ਕਰਨੀ) ਅਸਲੀ ਕਿਰਤ (ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਸੇਵਕ ਦੀ 'ਕਿਰਤ')—ਪੰਨਾ 54,

(ਛ) ਪ੍ਰਿੰ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਮੈਨੇਜਰ, 'ਫੁਲਵਾੜੀ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2242

ਸਰਮ—ਉੱਦਮ, ਪੰਨਾ 141

ਕਰਮ—ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਕਰਮ, ਪੰਨਾ 142.

(ਜ) ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ', ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969.

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ "ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਬੰਧ",

ਸਰਮ—ਸਾਧਨਾ

ਕਰਮ—ਬਖਸ਼ੀਸ਼, ਪੰਨਾ 128.

(ਝ) 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ (ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ)', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969.

ਸਰਮ—ਲੱਜਾ (ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਣ ਵਿਚ ਹੋਵੇ)—ਪੰਨਾ 15.

ਕਰਮ—ਮਿਹਰ, ਬਖਸ਼ੀਸ਼, ਪੰਨਾ 17.

(ਵ) ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ), Shiromani Gurdwara Parbhandhik Committee, Amritsar, 1962.

ਸਰਮ ਖੰਡ—ਰੂਹਾਨੀ ਉੱਦਮ (Spiritual effort)

ਕਰਮ ਖੰਡ—ਬਖਸ਼ੀਸ਼ (The Grace)—ਪੰਨਾ 26.

(ਟ) *The Pnnjabi Dictionary*, 1972

Karam Khand—The Part of Religion, which relates to. p. 556.

(ਠ) Guru Nanak Studies Deptt., *Journal of Sikh Studies*, Feb. 1974, (ਚਲਦਾ)

Vol. I, No. 1., pp 18—19

S. Kapur Siugh, The Religion of Grace,
Karam Khand—The Stage (In Spiritual development). Where the action
(Sanskriti Karam) is of foremost importance.

(ਡ) Dr. Gopal Singh Dardi, *Shri Guru Granth Sahib* (English Version),
Gurdas Kapur & Sons, Delhi, 1961, Vol. I p. 8 (Foot Note) 'From
moral living (Dharma), one proceeds to spiritual knowledge (Jnana), or
the knowledge of one in many; from spiritual knowledge to un-know-
ledge, humility or self-surrender (Saram). Through self-surrender one
is ushered into the realm of Grace (Karam Khand) yea, into the Lord's
presence (Sach Khand) or the abode of truth.

(ਚ) ਡਾ: ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸਰ, 'ਨਾਨਕ ਵਾਣੀ', ਮਿਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1951

ਸਰਮ—ਲੱਜਾ

ਕਰਮ—ਕ੍ਰਿਪਾ (ਭਗਵਤ) ਪੰਨੇ 97-98.

(ਣ) ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਗਲ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਕ੍ਸ਼ਣ', ਭਾਸ਼ਾ
ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1971

ਸਰਮ ਖੰਡ—ਸ਼ਰਮ ਖੰਡ, ਪੰਨਾ 299

(ਤ) ਵਿਨੋਭਾ ਭਾਵੇ, 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969

ਸ਼ਰਮ=ਸਾਧਨਾ, ਸਰਮ=ਵਿਨਯ, ਵਿਨਯ ਯੁਕਤ ਉਦਯੋਗ—ਪੰਨਾ 126.

ਕਰਮ=ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਪੰਨਾ 129.

(ਥ) ਸਵਾਮੀ ਹਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ 'ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ', 'ਜਪੁ ਸਹਿਤਾ' ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰਾ ਨੰਦ, ਵੈਦਿਕ ਰੀਸਰਚ
ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1963,

ਆਸਰਮ (ਆਸ਼੍ਰਮ)=ਸ਼ਰਮ—ਪੰਨਾ 254.

ਕਰਮ ਖੰਡ=ਯਗਾਦਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਲੋਕ—ਪੰਨਾ 257.

(ਜ) Dr. Dewan Singh, *Guru Nanak's message in Japji*, Faqir Singh &
Sons, Amritsar, 1970.

ਸਰਮ=ਲਜਿਆ ।

ਕਰਮ=ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ।—ਪੰਨਾ 71.

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ :

ਡਾ. ਮੈਣੀ ਨੇ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ (ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸੂਫੀ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੇ) ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬੈਕੁੰਠ ਵਾਸੀ ਨਹੀਂ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਦੋਂ ਸੱਚਖੰਡ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਪਰ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੱਚਖੰਡ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਟੁਕੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਰੱਬ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਜੱਚਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸੱਚਖੰਡ ਬੈਕੁੰਠ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਪੰਜ ਖੰਡ ਕੋਈ ਉੱਪਰੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹੈ। ਰੱਬ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਰੱਬ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰੱਬ ਸਨ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਇਆ-ਮੁਕਤ ਸਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ ਉਸ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਜੋ ਰੱਬ ਵੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਸੱਚਖੰਡ ਹੈ। ਸੱਚਖੰਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਰਿਤ ਕੇ, ਉੱਠ ਕੇ ਮਾਤਾ ਪਾਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮਾਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰ ਕੇ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਸ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਜਤਨ ਨਿਸ਼ਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਾਧਨਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ, ਸਾਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਗਲਤ ਰਸਤੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਉੱਤੇ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੀ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਬਿਨਾਂ ਇੱਛਾ ਕੀਤੇ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉੱਪਰਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਉਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਅਸੰਗਤ ਨਹੀਂ।

ਉੱਤਰ :

ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ :

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਲੇਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਬਾਕੀ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਖ, ਡੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ :

ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਡਾ. ਮੈਣੀ ਨੇ ਵੰਗਾਰ ਪਾਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਹਿਲੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ 'ਖੰਡਾਂ' ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੈਦਿਕ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਿਜੀ ਤੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੀ. ਐੱਚ. ਡੀ. ਦੇ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।

ਬਾਕੀ ਰਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਮੈਣੀ ਨੇ ਸਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਖੰਡ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਕੋਈ ਔਕੜ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸਰਮ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਉਦਮ 2. ਲਜਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਰਮ ਧਰਮ ਪਦ ਇਕੱਠੇ ਆਏ ਹਨ 'ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਇ...' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 722)। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਮ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕੱਲਾ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, 'ਮੁੰਦਾ ਸੰਤੋਖੁ ਸਰਮੁ ਪਤੁ ਝੋਲੀ...' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 6)। ਮੈਂ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਇਉਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸਰਮ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਚੰਗੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪੇ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਕਰਮਾਤ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਮਾਤ ਤੋਂ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।—'ਨਾਟਕ ਚੇਟਕ'...(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 54)। ਸੋ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸਰਮ ਜਾਂ ਲਜਿਆ ਦੀ ਹੈ। ਸਰਮ ਖੰਡ ਦੇ 'ਸਰਮ' ਪਦ ਦੇ ਅਰਥ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਸ਼ੂਮ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਲਜਿਆ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ੂਮ, ਉਦਮ ਬਾਰੇ ਗੱਲਬਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਕਰਮ ਖੰਡ ਵੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਰਮ ਜਾਂ ਮਿਹਰ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਧਰਮ ਖੰਡ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਖੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰਮਾਂ (actions) ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰ 'ਗਿਆਨੈ ਕਾਰਨ ਕਰਮ ਅਭਿਆਸੁ। ਗਿਆਨੁ ਭਇਆ ਤਹਿ ਕਰਮਹਿ ਨਾਸੁ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1167) ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜੱਗੀ ਨੇ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਅੰਤਰੀਵ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ

ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਡਾ. ਮੈਣੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਸ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਥੀਸਿਸ ਵੇਖਿਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਪਦ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਨਿਰਮਲ ਪਦ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਚਾਰ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਖੋਜ ਕਰਾਉਣ ਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕੀ ਆਧਾਰ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ :

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਬੌਧਿਕ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ :

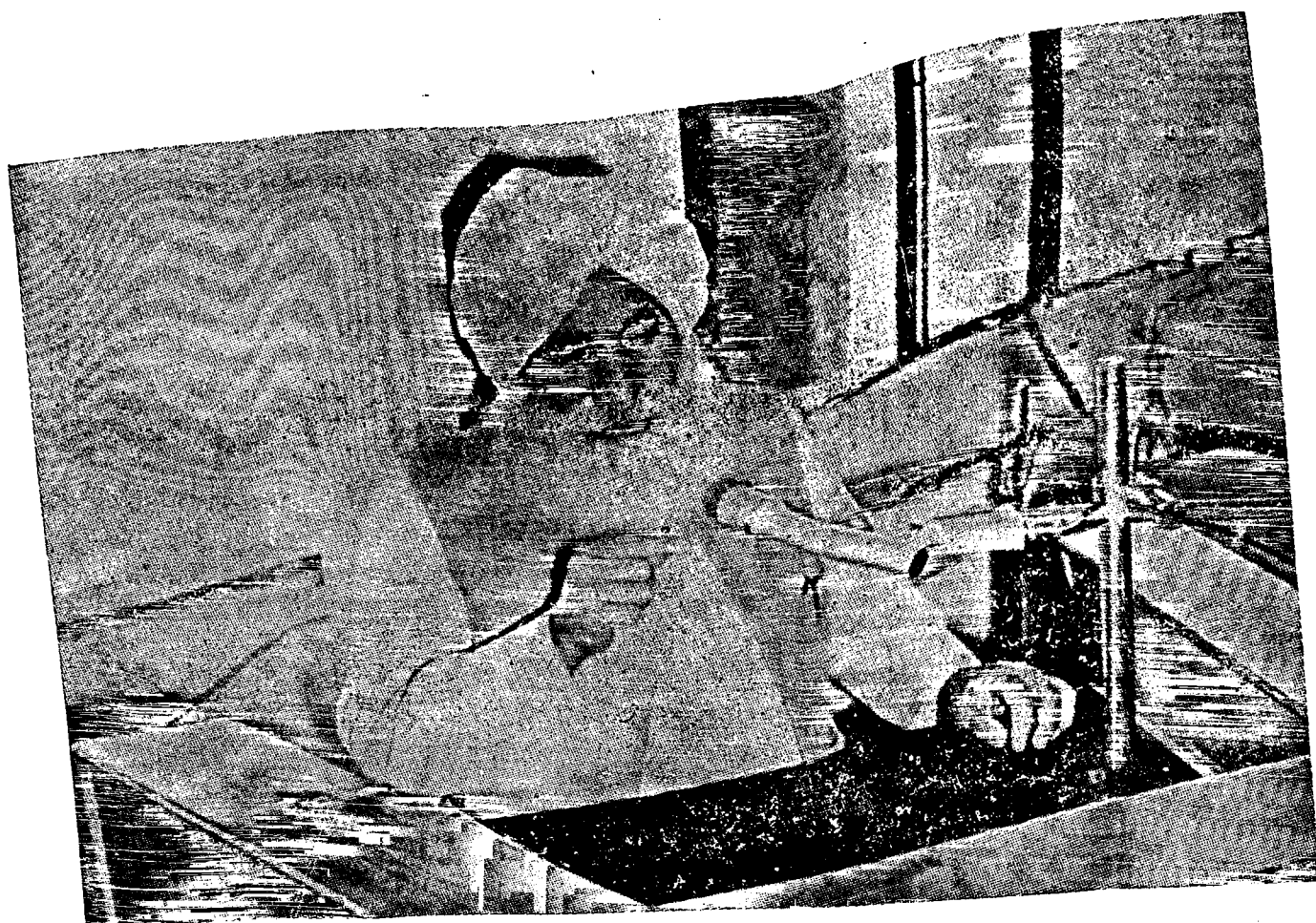
ਜੇਹਾ ਡਿਠਾ ਮੈ ਤੇਹੋ ਕਹਿਆ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 97)

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਉਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਨਾ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਵਧ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੁੱਝ ਘੱਟ।

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਸਰਮ ਦਾ ਅਰਥ ਲਜਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਉਦਮ ਹੀ ਠੀਕ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਦਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦਮ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ-ਕਰਮ (ਕਰਤੱਵਯ) ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਵੇਕ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਉਦਮ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਜੀਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਥ ਦਾ ਚੰਗੇਰਾ ਰਾਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਜੀਵ ਧਰਮ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਰਮ ਖੰਡ ਨੂੰ ਜਦ ਪਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਅਰਥਾਤ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਨਦਰਿ (ਮਿਹਰ ਜਾਂ ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ) ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਉਲਾਂਘ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਖੰਡਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰਮਲੇ-ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਆ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮਹੰਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਪੰਥ ਜਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫੇਰ ਭੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦਾ ਆਪਾਰ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਸਿੱਖ ਕਹਿਲਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਖ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਇਸ ਪਾਵਨ ਸਿੱਖੀ ਸਰਿਤਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ, ਤਾਂ

“ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੋਇ”

(ਗੁਰੂ, ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ 1245)

ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮੇਵਾ ਚੱਖਦੇ ਹੋਏ ਜੀਵਨ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਸੜਕੇ ਪੈ ਗਏ, ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਬਣ ਕੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਦੂਜੇ, ‘ਜਿਨਾ ਸਾਸਿ ਗਰਾਸਿ ਨ ਵਿਸਰੈ ਹਰਿ ਨਾਮਾਂ ਮਨਿ ਮੰਤੁ। ਧੰਨੁ ਸਿ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਪੂਰਨੁ ਸੋਈ ਸੰਤੁ, (ਉਕਤ, 319) ਤਥਾ ‘ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ’ (ਉਕਤ, 297) ਦੇ ਹੁਕਮ ਉੱਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਹ ਬਿਹੰਗਮਾਂ ਦਾ ਸਮੁਦਾਇ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਮ ਜਪਣ ਜਪਾਉਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਦਿਕ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਮਰ ਬਾਣੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਭਾਈ ਭਗੀਰਥ ਜੀ ਹੋਏ। ਏਹ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਉੱਜਲ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਵਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਾਰਨ ਇਹ ‘ਨਿਰਮਲ’ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼-ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਸਿਸਟਮ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬਿਹੰਗਮ ਸਮਾਜ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਨੂੰ ਦਿਲ-ਜਾਨ ਨਾਲ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਸਕਾਰ ਲਈ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਕਤ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਸੰਸਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰਹੋ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਹੀ, ਪਰ ਵਿਅਰਥ ਭੂ-ਮਾਪਣ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹੋ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮਾਨਵ-ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੋ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਰਥ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਾ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਵੱਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਸੱਤਾਂ ਅੱਠਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਵਚਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ । ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ, ਡੇਰੇ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜਨ ਜਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੇ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਤਨ ਮਨ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਲਾ-ਉਪਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਜਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗਾਡੀ ਰਾਹ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ । ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ । ਉੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ।

ਮੌਖਿਕ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮੋਲਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡ-ਮੁੱਲੀ ਹੈ । ਇਸ ਟੀਕਾ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਸਖਣੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ । ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵਧੇਰੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਨਾ ਲੱਭਦਾ । ਬਾਕੀ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹਨ ਸਭ ਏਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ । ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਫਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ । ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ-ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਉਦੈ ਹੋਇਆ । ਉਸ ਨੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਗ ਹੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੋ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਉਰਦੂ, ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ, ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਜੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਆਪ ਪਿੰਡ ਸੇਖਵਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਸੰਤ ਸਨ ਤੇ ਜਨਮ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੈਰਾੜ ਵੰਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਵੰਸ਼ ਸੀ । ਆਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਖੋਜੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਚੜ੍ਹਾਇਆ । ਇਸ ਟੀਕਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸੰਮਤ 437 (1906 ਈ.) ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ । ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ ਇਹ ਟੀਕਾ 456 ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ ਸੰਮਤ 1981 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1925 ਈ.) ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਛਪਾਉਣ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ

ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ ।

ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਵੀ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ, ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੱਕ ਹੀ ਛਪ ਸਕੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ ਨਾਮ ਦੀ ਇਕ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਲਿਖੀ । ਉਸ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੀ ਬਾਮੁਜਬ ਦਫਾ 18 ਐਕਟ ਨੰਬਰ 25 ਸੰਨ 1867 ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕਰਾਈ ਗਈ ਤੇ ਸੰਮਤ 1933 (1881 ਈ.) ਨੂੰ ਛਾਪੀ ਗਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਟੀਕਾ ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਤੋਂ 24-25 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੋਏ ਹਨ । ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸੇਧ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

ਆਪ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਟੀਕਾ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਟੀਕਾ, ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ, ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਉਪਕਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇਗਾ ।

ਆਪ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਕ ਦਰਜਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰਾਂ ਸੰਨ 1884 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੀ ਵੇਰ ਸੰਨ 1975 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਲਾਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ, ਸ਼ਹਿਰ, ਪਿੰਡ, ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਹਲ ਤੇ ਸੰਤਾਨ, ਆਦਿ ਦਾ ਸੋਹਣਾ ਵੇਰਵਾ ਇੱਕੋ ਥਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਫਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਛਪੀ । ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਸੰਤ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੂਰਣ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਛਪਵਾ ਨਾ ਸਕੇ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਆਇ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖਰੜੇ ਪੰ. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਪੰਡਿਤ ਨਰਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਿਆਇ-ਤੀਰਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੇਲੇ, ਸੰਤ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਰਿਦਵਾਰ ਕਨਖਲ ਸੁਕਦੇਵ ਕੁਟੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ ।

ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਇਕ ਟੀਕਾ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ

ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਮਤ 1989 (1932 ਈ.) ਵਿਚ ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰੈਸ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਿਚ (ਦੂਜੀ ਵੇਰ 1000 ਕਾਪੀ) ਛਪੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਬਜਾਜ਼, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੁਣ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪੋਥੀ ਸੰਤ ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਕਦੇਵ ਕੁਟੀ, ਕਨਖਲ ਕੋਲੋਂ ਦੇਖਣ ਲਈ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਤ ਹੋਰ ਪੋਥੀਆਂ ਇਹ ਹਨ :

ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ (ਹਿੰਦੀ) ਟੀਕਾ : ਇਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਮਤ ਬਿਕ੍ਰਮੀ 1971 (1914 ਈ.) ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ।

ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਮਯ ਸਿੱਧਿ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਸਵਾਮੀ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਰੋਸ਼੍ਵਗਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਚਨਾ ਟੀਕਾ ਸੰਮਤ 1982 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1925 ਈ.) ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਮੈਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰਾਂ 1000 ਛਪੀ।

ਜੀਵਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ : ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਚੰਗੇ ਉਪਦੇਸ਼ਪੂਰ ਹਨ। ਇਹ ਤੀਜੀ ਵੇਰਾਂ ਸੰਨ 1963 ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ **ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ** ਸਾਰ ਹਿੰਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ, ਜੋ ਚੰਗੜ ਮਹੱਲਾ ਅਨਾਰਕਲੀ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਨ 1934 ਈ. ਵਿਖੇ ਛਪਿਆ।

ਛੇਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਭੋਗ ਦੇ 'ਸ਼ਲੋਕਾਂ' ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮ-ਅਰਥਕ ਅਨੇਕ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੱਤਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਸ਼ਟਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਆਪ ਧਰਮ-ਰਿਸ਼ੀ ਕਲਾ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸੰਸਥਾਪਕ ਪੰਜਾਬ ਸਿੰਧ ਛੇਤਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਦੇ ਚਰਨ-ਸੇਵਕ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਘਲੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵੈਸਾਖ, ਸੰਮਤ 1929 ਬਿ. (1852 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ। 15 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਤਿਆਗੀ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ "ਮਨ ਨ ਡਿਗੇ ਤਨ ਕਾਹੈ ਕੋ ਡਿਗਾਇਅ" ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨ ਆਪ ਦਾ ਅਡੌਲ ਤੇ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਤੇ ਇਕ-ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਹੋ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਲਿਖ ਗਏ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਅਖੀਰ 29 ਭਾਦਰੋਂ, ਸੰਮਤ 1998 (1941) ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਇਸ ਫਾਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ।

ਕਵੀਰਾਜ ਸੰਤ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਪਿੰਗਲ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਕਵੀ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਰਾਸਾਂ, ਛੀਹ ਰੁੱਤਾਂ, ਦੋ ਆਇਨਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਮੰਗਲਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਮੰਗਲ ਬੜੇ ਕਠਨ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅਰਥ ਕਰ ਕੇ ਬੜਾ ਪੁਨੀਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਰਦਾਰ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਜੁਲਾਈ, 1927 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ ਤੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਆਪ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ, 'ਜਪੁ ਜੀ ਕੀ ਸਰਲ ਬੋਧ ਟੀਕਾ' ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧ-ਭਾਖਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰੋਲ ਸੁੱਧ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੀ ਸੁੱਧ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੜਾ ਅਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥੀ ਛੋਟੀ ਕੇਵਲ 94 ਸਫੇ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਗਾਗਰ ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਭਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਤਿੰਨ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਲਿਖੇ ਹਨ—ਤਤ੍ਵ ਦਰਪਨ, ਅਦ੍ਵੈਤਾਮ੍ਰਿਤ, ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ, ਆਦਿ। ਆਪ ਜਪ ਤਪ ਵਾਲੇ ਪਰ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਤਿੱਖੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਭੈ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1927 ਸੰਮਤ, (1860 ਈ.) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਲੱਪੋਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਮਤ 1997 (1940 ਈ.), ਵੈਸਾਖ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਦ ਨੂੰ ਆਪ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ।

ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ, ਨਾਮੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪੂਰਵ-ਪਰਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਪਿਛਲੀ ਕਹੀ ਬਾਤ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਪਿੱਛੇ ਕੱਢ ਹੋਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਨਾ ਉਸ ਦਾ ਕਥਨ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਕ-ਵਕਤਾ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

“ਮੈਂ ਤੋਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਕੋ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਸਿਮਰਣ ਰੂਪ ਸਮਝਕੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਿਆ ਹੈ।”

ਇਕ ਗੱਲ ਬੜੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲੀ ਲਿਖੀ ਹੈ : ਅਰਦਾਸ ਦੀ ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਜੋ ਭਗਉਤੀ ਸ਼ਬਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ-ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ “ਖੰਡਾ ਪ੍ਰਿਥਮੈ ਸਾਜਿ ਕੈ ਜਿਨ ਸਭ ਸੈਸਾਰੁ ਉਪਾਇਆ—ਪਉੜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— ਤੈਂ ਹੀ ਦੁਰਗਾ ਸਾਜਿ ਕੈ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਨਾਸੁ ਕਰਾਇਆ, (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, 119)। ਭਗਉਤੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਬ੍ਰਹਮਾਦ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਦੁਰਗਾ ਆਦਿ, ਦਾ ਕਰਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਰਗਾ

ਭਗਉਤੀ ਤਾਂ ਦੁਰਗਾ ਭਗਉਤੀ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਈਸ਼ੁਰ ਹੀ ਹੈ ਇਤਿਆਦਿ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ “ਗਜ ਨਵ ਗਜ ਦਸ ਗਜ ਇਕੀਸ ਪੁਰੀਆ ਏਕ ਤਨਾਈ — (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 335) ਕਬੀਰ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵੀ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਅਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ, ਬਾਲ ਮੁਕੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਵੱਡੋਵਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1956 (1899 ਈ.) ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲਭ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਕ ਪੋਥੀ ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ‘ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ’ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਧਰੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕੀ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਠਿਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ।

ਆਪ ਇਕ ਤੇਜਸਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਬੀਰਬਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1912 (1855 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ । ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੁਣ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਸੱਚ-ਖੰਡ ਵਾਸਾ 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1982 (1925 ਈ.) ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆ ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਨਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ **ਨਯਾਯ ਮੁਕਤਾਵਲੀ** ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖ ਕੇ ਬੜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਯਾ ਨਿਰੀ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਜਾਣਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ‘**ਨਯਾਯ ਮੁਕਤਾਵਲੀ**’ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਉੱਤੇ ਤਿੱਖੀ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਚੂੰਕਿ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਦੂਜੇ ਪੰਜਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਅਵੈਦਿਕ, ਯਾਨੀ ਵੇਦ-ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਏ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨਕਾਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦਰਸ਼ਨਕਾਰ ਰਿਸ਼ੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਸਾਂਖਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਨੇ “ਤਤ੍ਵ ਸੰਖਿਆਨ” ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਚਿੱਤ-ਸੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ । ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜੀਵਨ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਹੈ । ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ— ‘ਸਾਂਖਯਯੋਗੋ ਪ੍ਰਿਥਮ੍ਬਾਲਾ : ਪ੍ਰਵਚੰਤਿ ਨ ਪੰਡਿਤਾ’ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਮੀਮਾਂਸਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਚਿੱਤ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਇਕ ਹੈ, ਯਨੀ ਇਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਦੂਸ਼ਕ ਨਹੀਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਗਯਾਨ ਭਿਖਸੂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਮਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ

੧. ਸਾਂਖਯਯੋਗੀ ਪ੍ਰਥਮ੍ਬਾਲਾ: ਪ੍ਰਵਚੰਤਿ ਨ ਪੰਡਿਤਾ: ।

ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ, 5.4.

ਸੁਆਮੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸਭ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅਵੈਦਿਕ ਆਖ ਕੇ ਭੰਡਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪੰਜ ਸ਼ਾਸਤਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਨਾਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਸ ਜੀ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਏਕਾਤਮਵਾਦ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ; ਇਹ ਕੇਵਲ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਹੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਮਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬੜੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਭੈ ਹੋ ਕੇ ਏਕਾਤਮਵਾਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ‘ਉਦਿਯੋਗ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਰਬਧ’। ‘ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ’ ਦੀ ਆਪ ਨੇ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਹੀ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਅਤਿ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਟੀਕਾ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹੀ ਮੰਗਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗਣੇਸ਼, ਆਦਿ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ। ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ, ਸਭ ਤੋਂ ਸਰਲ ਸ਼ਲੋਕ ਉਪਮਾਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਏਥੇ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ : “ਕਿ ਲੋਕੇ, ਕੇਵੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇਤ੍ਰਿਪਿ ਦੁਲੰਭਾਧਿਯਚੋਪਸਾ। ਸਚਿਚਿਦਾਨੰਦ ਰੁਪੇਣ ਕਾਯੋਸਤੀ ਜਾਨਕੀ ਗੁਰੁ।”

ਕਿ ਲੋਕੇ ਵੇਦਸ਼ਾਸਤ੍ਰੇਤ੍ਰਿਪਿ ਦੁਰਲਭਾ ਯਸਯ ਚੋਮਪਾ। ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਰੂਪੇਣ ਵੇਦਯੋਸਤੀ ਨਾਨਕੋ ਗੁਰੁ) ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ : “ਕੀ ਲੋਕ ਵਿਚ, ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਦੁਰਲੱਭ ਹੈ। ਸੱਚਦਾਨੰਦ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਹ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ”। ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਦੀ ਇਹ ਆਰਯ ਭਾਸ਼ਾ ਟੀਕਾ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਖੇਮਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਵੈਂਕਟੇਸ਼ਵਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1988 (1931 ਈ.) ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਗ੍ਰੰਥ-ਰਤਨ ਹੈ, ‘ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਛਾਣ-ਬੀਨ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਜਾਣਕਾਰ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਉਰਦੂ ਘਰ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਅਗਾਧ ਸ਼ਰਧਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਹ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਸਤਕ ਪੇਹ, ਸੰਮਤ 1956 (1899 ਈ.) ਦੇ ਕਰੀਬ ਸ੍ਰੀ ਵੈਂਕਟੇਸ਼ਵਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਆਖਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦਾ, ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਬਣੇ,

ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅਖੀਰ 'ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' 1899 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਵਿੱਚੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਮਤ 1956 (1899 ਈ.) ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਸਿਧਾਰ ਗਏ।

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਵਿਦਿਆ-ਦਿਵਾਕਰ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੂਰਜਵਤ ਰੋਸ਼ਨ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਰ ਲੈਕਚਰਰ, ਹਰ ਗੁਣੀ ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣੂ ਹੈ। ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਪ੍ਰਕਰਣ-ਵੱਸ ਦਿਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਤਰ ਕਰਵਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਆਪ ਨੇ 'ਚਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ' ਨਾਮ ਹੇਠ ਸ੍ਰੀ ਜਪ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਛਪੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕਠਿਨ ਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਮਤ 1955 (1898 ਈ.) ਵਿਚ ਐਂਗਲੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਬੇਮਿਸਾਲ ਹੈ, ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਕਵੀ ਸ਼ੇਖਰ, ਭੂਸ਼ਣ, ਪਦਮਾਕਰ, ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੌਕਿਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਸਨ, ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਅਮਿੱਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1864 (1807 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਅਠਾਸੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਦੀਰਘ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ ਸੰਮਤ ਜੇਠ ਵਦੀ 14, 1952 (1895 ਈ.) ਨੂੰ ਸਮਾ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਅਠਾਰਾਂ-ਵੀਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਚੇਲੇ ਹੋਏ। ਆਪ ਦੀ ਅਮਰ ਕੀਰਤੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਝੁੱਲਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕਾਸ਼ੀ-ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਤਾਰਾਧ ਯਾਨੀ ਅੰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਕਈਆਂ ਕੋਲ ਹੈ, ਪਰ ਪੂਰਵਾਰਧ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਅਖੀਰ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੇਰੀ ਕੁਟੀਆ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਸਥਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਟੀ, ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਰਿਜਾਤ' ਨਾਮ ਦੀ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲੇ ਦੀ, ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਪੌਤੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪਰਤਾਵਾਂਗੇ। ਗ੍ਰੰਥ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਲਿਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰਣ ਜ਼ਰ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ ਤੇ ਓਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰੀਰ ਛੱਡ ਗਏ। ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਜੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਯਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸੁਸਾਇਟੀ ਉਸ ਟੀਕਾ ਨੂੰ ਛਪਵਾਉਣ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰ ਕੇ ਜਸ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣੇ।

ਵਿਦਿਆ-ਮਾਰਤੰਡ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਤੀਜੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ

ਸ੍ਰੀ 108 ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਦੋ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦਾ “ਅਭਾਵ ਰਹਸਯ” ਨਾਮ ਦਾ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ। ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਦੂਜਾ ‘ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ-ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ-ਪੂਰਣ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1897 (1840 ਈ.) ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਕੱਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੇ ਪੂਜ ਪਿਤਾ ਕੋਲੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਸ਼ੀ ਜਾ ਕੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣੇ। ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ-ਕੁਸ਼ਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਕੁਬੇਰ ਵਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਸੰਮਤ 1952 (1895 ਈ.) ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ ਸੰਮਤ 1963 (1906 ਈ.) ਨੂੰ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਦੇ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ।

ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਹਰਿਦਵਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਬੜੇ ਹੀ ਮਿਲਾਪੜੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ, ਹੱਥ ਦੇ ਸਖੀ ਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਉਦਾਰ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਜ ਗੁਰਦੇਵ ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ‘ਨਾਰਾਇਣ ਹਰੀ ਉਪਦੇਸ਼’ ਨਾਮ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਮਤ 1994 (1937 ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵੇਦਾਂ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ, ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਐਸਾ ਅਖੁਟ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਕੋਲ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ, ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਵਾਇਆ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਾਲੀ ਛਾਪ ਕਈ ਵੇਰਾਂ ਛਪੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਬਹਲਾਣੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਨਵਾਬ ਸ਼ਾਹ, ਸਿੰਧ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉਰਦੂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਸਿੰਧੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਤਾਂ ਗਜ਼ਬ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਅਤਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ੀਲ ਤੇ ਕੌਮਲ ਸੁਭਾ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਸਨ। ਆਪ ਸੰਮਤ 1996 (1939 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਗਮਨ ਕਰ ਗਏ।

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਹੀ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਘੇ ਚਮਕਦਾਰ ਸਿਤਾਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਚੱਬੇ ਗੌਤਰ ਦੇ ਜੱਟ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਗੌਰੀ ਤੇ ਪਿਤਾ ਰਾਇਆ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਸੰਮਤ 1789 (1732 ਈ.) ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਖਵ, ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਹਣੀਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। 20 ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਆਏ। ਏਥੇ ਜਦ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੈਰਾਗ-ਮਈ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਬਾਤਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ-ਕਮਲਾਂ ਦੇ ਭੌਰੇ ਬਣ ਗਏ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਨਾ ਮੁੜੇ। ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ

ਪੌੜੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ। ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਬੁੱਧੀ ਵੇਖ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਸ੍ਵਤੀ-ਮੰਤਰ ਦੇ ਜਾਪ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਲਪ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦ ਵੇਦਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪਾਰੰਗਤ ਪੰਡਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਵਾਪਿਸ ਕੁਰਖੇਤਰ ਆ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਪੋਥੀਆਂ ਈਰਖਾਲੂਆਂ ਨੇ ਨਦੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਹੀ ਬਚ ਸਕੀਆਂ। 'ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ' ਤੇ 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ' ਦੋਵੇਂ ਮੌਲਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਤੀਜੇ 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ' ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਨਾਟਕ' ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੋਹ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦਿਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਰਾਜੇ ਦੀ ਯਾਨੀ ਦੈਵੀ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਆਸ਼ੁਰੀ ਸੰਪੱਤੀ ਉੱਤੇ ਵਿਜੈ ਦਿਖਲਾਈ ਹੈ। ਪੰਜਵੀਂ ਪੋਥੀ ਹੈ 'ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼'। ਵੇਦਾਂਤ ਫਿਲਾਸਫੀ ਦਾ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਬਹੁਤ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਨ ਹੈ। ਨਾਸਤਿਕ ਮਤ ਅਤੇ ਨਯਾਯ, ਆਦਿ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ੂਰ ਵਾਂਗ ਉਡਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇਤ੍ਰਹੀਨ ਮਹਾਤਮਾ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਅਰਵਿੰਦਾਨੰਦ ਜੀ, (ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਮ ਸੰਤ ਕਮਲਦਾਸ ਜੀ) ਉਦਾਸੀਨ, ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਨੇ 'ਮਾਰਤੰਡ' ਨਾਮ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ। ਦਰਸ਼ਨਾਚਾਰੀਆ ਪੰਡਿਤ ਨਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ ਨੇ 'ਸੋਭਾਗਵਤੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਮਿਹਰਚੰਦ ਲਛਮਣ ਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਨੇ ਮਿੱਠਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸੰਨ 1926 ਈ. ਨੂੰ ਛਾਪੀ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਅਵਤਰਣਿਕਾ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਸੰਮਤ 2014 (ਸੰਨ 1947 ਈ.) ਵਿਚ ਖਰੌਤੀ ਲਾਲ ਆਗਿਆ ਰਾਮ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਨੇ ਮਹਾਬੀਰ ਗੰਜ, ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਛਪਵਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਦਿਆ ਦੇਸੂਰਜ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ 1977 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ ਕਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੰਡਿਤ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਧੜਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਆਪ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਅਰਥ ਜਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਸੰਬੰਧੀ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਿਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਾਕ ਨਿਕਲਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸਟੈਂਨਗਨ ਵਿੱਚੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਹੋਣ। ਆਪ ਦੀ ਧੂਆਂ ਧਾਰ ਬਹਿਸ ਅੱਗੇ ਮੁਕਾਬਿਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤਖ਼ਲੁੱਸ 'ਕਲਯੁਗ' ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਤਾਂ ਆਪ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚੋਂ ਖਿਸਕ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਏਥੇ ਹਾਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਾ ਵੇਖਣਾ ਪਏ। ਆਪ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰਮਤ-ਦਿਗਵਿਜਯ' ਨਾਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 440 (1909 ਈ.) ਨੂੰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਾਇਆ। ਦੂਜਾ, 'ਬੁੱਧੀ ਵਾਰਿਧ' (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ) : ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ

ਚੰਗਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਤੀਜਾ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ' ਗ੍ਰੰਥ ਆਪ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਕੁਤਰਕ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਸਿੱਖ ਵੀ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਣ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਨ 1901 ਈ. ਵਿਚ ਬਾਬੇ ਮਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਭਤੀਜੇ-ਚੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ, ਮਾਲੂਪੁਰ ਵਾੜੀਆਂ, ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਆਪ ਚੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਲਾਸਾਨੀ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸਨ। ਆਪ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਤੇ ਮਹੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਲੂਪੁਰ ਵਾੜੀਆਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਸਨ। ਆਪ ਸਿਤਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਜਈਏ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ।

'ਮਹੂਰਤ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਪੰਡਿਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਬਰਸ, ਜੋਤਿਸ਼ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮਨਨ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸੂਰਜ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ, ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਨਿਚੋੜ ਕੇ ਇਹ 265 ਸਫ਼ੇ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ। ਸੰਮਤ 438 ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ (1907 ਈ.) ਨੂੰ ਫੁੱਲਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਟਿਆਲਾ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘਟ-ਵਧ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹਾਰਾਜ ਰੂਪਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਇਲਮ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸੰਤ ਗਿਆਨੀ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਯਾਨੀ ਕਿਸੇ ਪੰਗਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੈਠਾਉਣ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਨਾਨਕ ਭਗਤਾ ਸਦਾ ਵਿਗਾਸੁ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 2) ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਲਈ 'ਰਾਜੇ ਪ੍ਰੀਛਤ ਦੀ ਕਥਾ'। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਮਤ ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ 447 (1916 ਈ.) ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪਿਆ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਕਬਿੱਤਾਂ ਤੇ ਸਵੱਈਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। 'ਸ਼ਾਇਦ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਦੁਰਲੱਭ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਪ ਨੇ ਜੋਗ ਸੰਬੰਧੀ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਪਰਿਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ-ਰਤਨ ਤਿਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 1953 ਬਿ. ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਸੈਦ ਮਿੱਠਾ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਛਪਾਇਆ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ, ਦਰਸ਼ਨ, ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸੁੱਚਾ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੀਮਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਓਥੇ ਮਾਨਵ-ਸਰੀਰ ਦੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਜਿਥਾ 'ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਜੇਬੀ ਵੈਦ', ਆਦਿ। 'ਵਿਆਧੀ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਟੀਕਾ' ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ। ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਮਹੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ 'ਚਾਰ ਫਕੀਰ ਕੀ ਚੌਕੜੀ', 'ਚਾਰ ਨਾਰ ਕੀ ਚੌਕੜੀ', 'ਚਾਰ ਬਾਲ ਕੀ ਚੌਕੜੀ', ਆਦਿ ਲਿਖੇ, ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਸੰਤ ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚਕਰਵਰਤੀ ਨੇ ਅੰਤਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ

ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦ ਦੀ ਧੁੰਦਲੀ ਛਾਇਆ ਪਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਫੇਰ ਭੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੋਈ ਸਿਤਾਰਾ ਚਮਕਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਨਾਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ-ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖ ਕੇ ਬੜਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਬਾਕਾਇਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਮਤ 2022 ਬਿ. (1965 ਈ.) ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰ ਕੇ ਛਪਾਇਆ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਿਣੀ ਰਹੇਗਾ। ਇਹ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ 4 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਪਰ ਸਾਰੇ ਮਿਲਦੇ ਨਹੀਂ। 'ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸੱਤ ਪੜਾਉ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। 'ਰਿਖੀਕੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਣ' ਵਿਚ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਹੀਰਾ ਲਾਲ) ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਲਿਖਿਆ, ਜੋ ਅਣਛਪਿਆ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਨੀ ਵਿਆਕਰਣਾਚਾਰੀਆ, ਨ੍ਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਨੇ 'ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਬੋਧਨੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਜਪੁਜੀ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਲਾ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ ਇਕ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਤੇ ਮਾਝ ਰਾਗ ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਛਪੇ ਹਨ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ-ਰਤਨ ਸੰਮਤ 2020 ਬਿ. ਤਦਨੁਸਾਰ 28-1-1964 'ਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਸਚਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸੰਤ ਨਗਰ ਡਾਕਟਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰੋਡ, ਮਕਾਨ ਨੰ. 109, ਸਿਵਿਲ ਲਾਈਨਜ਼, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਨ, ਸੰਤ ਮਧੂਸੂਦਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ' ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰਾਂ ਸੰਮਤ 2006 (1949 ਈ.) ਵਿਚ 1000 ਛਪੀ ਤੇ ਮੁੜ ਦੂਜੀ ਵੇਰਾਂ ਹਿੰਦੂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਿਕ ਪ੍ਰੈਸ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ, ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਿੰਟਰ ਦੁਆਰਾ, ਸੰਨ 1974 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਸੰਨ 1928 ਈ. ਵਿਚ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਰਕਤ ਕੁਟੀਆ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ੍ਰੀ 108 ਪੰਡਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ। ਏਥੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਸ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਕਾਸ਼ੀ ਚਲੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਵਯਾਕਰਣਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਨਯਾਯ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ 108 ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਪੰਡਿਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਉਕਤ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਆਪ ਬਹੁਤ ਮਿੱਠੇ ਠੰਢੇ ਸੁਭਾ ਦੇ ਮਹਾ-ਪੁਰਸ਼ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਕੈਂਬਲਪੁਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1910 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤੇ 1 ਫਰਵਰੀ, 1975 ਈ. ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਏ।

ਮਹੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕ੍ਰੀਟ ਨੇ 'ਨੂਰੀ ਜੀਵਨ' ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਮਿਲ ਸਕੀਆਂ, ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਲਿਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਘੱਟ ਦੇਣ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ, ਭਜਨ-ਬੰਦਗੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਥਾ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਸਤੂਆਣਾ, ਸੰਤ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਤੇ ਭਜਨ-ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰ, ਮਹਾਤਪਸ੍ਵੀ ਯੋਗੀ ਮਹਾ-ਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀ 108 ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ। ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਰਾਲਾ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਰਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਚਵੀਂ-ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਭਜਨ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੱਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਕਥਾ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੁਆਰਾ, ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਬੋਲਾਂ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀ ਤਾਸੀਰ ਸੀ। ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ, ਓਥੇ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਚਰਨਾਂ ਦੇ ਭੌਰੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ। ਆਪ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸੈਂਕੜੇ ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਗਿਆਨੀ ਬਣਾਏ। "ਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਆਘਾਨਿਆ ਗੁਰਿ ਅਮਰੁ ਕਰਾਇਆ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 808) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪੀ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਹਾਂ ਅਮਰ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ

ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵਧੇਰੇ ਚਮਕਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੂਪੀ ਮਹਾ-ਨੱਦ ਵਿੱਚੋਂ ਦੋ ਦਰਿਆ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਸੰਤ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਿਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਜੱਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪੁਨੀਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮੁਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਨਾਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਿਵਾਕਰ, ਸ੍ਰੀ 108 ਮਹਾਰਾਜ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਤੀ ਸੁੰਦਰ ਜੀਵਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਘਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੋਥੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੈਂ ਪਰਸਾਲ ਵਿਰਕਤ ਸੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਲੋਂ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਨ।

ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ :

ਸੰਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵੱਲੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੱਲ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ' ਦੇ ਸਫਾ 17 ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਕਾਫ਼ੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਇੰਨੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਮਥੁਰਾ ਭੱਟ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਨਾ ਆਖਦਾ।

ਦੂਜੇ, ਜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚੋਣਵੇਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਕਿੱਥੋਂ ਭੇਜਦੇ ?

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਨਿਰਮਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਬਾਬਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੁਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆ

ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਬੂਤ ਵਜੋਂ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ' ਦੇ ਪੰਨੇ 395-405 ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ :

ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਦੋ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੇਪਰ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਅਜਿਹੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਅਹਿਮ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਔਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜਾ, ਬ੍ਰਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਕੇਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਨੀਤੀ ਕੀ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਸੌਖੀ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ।

ਉੱਤਰ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸੁਆਲ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਸੀ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਵੀ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ :

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪੰ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ—ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸਤਾਰ ਮੰਗਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜ ਸਿੱਖ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਸਹਿਤ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

ਉੱਤਰ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ਼ਟ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਨਿਰਮਲਾ-ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਵਧਾਈ ਦਾ ਪਾਤਰ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ “ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ” ਉੱਤੇ ਇਕ ਗੋਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜਿੰਨਾਂ ਵੀ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਜਾਣਿਆ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਨਿਸਚੈ ਨਾਲ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨਿਰੀ ਪੂਰੀ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰ (intellectual movement) ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਲ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅੰਕਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੋਸ਼ਟੀ ਉਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਮੈਨੂੰ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਵਾਸਤੇ ਆਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੀ ਸੋਚਿਆ ਹੋਏਗਾ, ਪਰ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਪਹੁੰਚਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਹਾਲਤ ਅਜਿਹੀ ਸੀ ਕਿ ਛੁੱਟ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਜਮਾਤ ਵੀ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਲਿਖ ਹੀ ਲਵਾਂਗਾ। ਆਪਣੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਜਦ ਲੱਗ ਭੱਗ ਇਕ ਦਰਜਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਦੇਖਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮੇਰੇ ਪੱਲੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਲਿਖ ਭੇਜਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖ ਲਿਖਣਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ। ਉਦੋਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਸੰਤ ਪੁਰਾ, ਮਾਡਲ ਟਾਉਨ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ। ਮੈਂ ਸੰਤ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਲੱਗ-ਭੱਗ 40 ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਕ ਪੁਸਤਕ ‘ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰ’, ਜੋ ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਸੰਤ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ। ਮੇਰਾ ਇਹ ਲੇਖ ਉਸ ਇਕ-ਮਾਤਰ ਪੁਸਤਕ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਉੱਤੇ ਹੀ ਅਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣੀਆਂ ਗਿਆਨੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ, ਨਿਮਰਤਾ ਪੂਰਬਕ, ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਦਾਵਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਦੇਗ ਦੇ ਇਕ ਚੌਲ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੌਲਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਜਿੰਨੇ ਅਲਪ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੇਖ ਜਿਗਿਆਸੂ ਬਿਰਤੀ ਨਾਲ ਹੀ

ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਟਿਪਣੀਆਂ ਦਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਵਰਤ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਨ ਸਮਝਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਬਖਸ਼ਣ।

ਜੇ ਇਕ ਵਾਕ ਵਿਚ ਆਖਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਓਹੋ "ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ" ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਮਹਾਨ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਜਗਤ-ਗੁਰੂ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਮਤ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ (ਵੇਦ), ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਸੂਤ੍ਰ ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ 'ਅਦ੍ਵੈਤ-ਵੇਦਾਂਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮਤ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', (ਸੁਖਮਨੀ ਤੇ ਜਪੁਜੀ ਆਦਿ) ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਨਾਲ ਵੇਦਾਂਤ ਪਦ ਜੋੜਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਆਧਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ। ਇਕ-ਰੂਪਤਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੇ ਜੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੋਂ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸੇ 'ਸੱਚ' ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ "ਆਦਿ ਸਚ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ" (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1) ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਭੇਦ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਅਕਾਲ, ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਤੇ ਉਸ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵਿਧੀ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਤਦੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਤ ਜਾਂਹੀਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ, ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਸੰਕਲਿਤ ਹੋਰਨਾਂ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਫਕੀਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਟੀਚੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਕ-ਰੂਪ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਮਰ ਵਿਰਾਸਤ ਹਨ। ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ-ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਕਸਾਨੀਅਤ (Uniqueness) ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ, ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਤਾਲ-ਮੇਲ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਰਿਯਾਦਿਤ ਬਲ ਤੋਂ ਏਧਰ-ਉਧਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਗਲਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਲਤ-ਫਹਿਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਛੰਨ-ਵੇਦਾਂਤੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ-ਸ਼ਾਇਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਕੁੱਝ ਵੇਦਾਂਤੀ, ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪਰਛੰਨ-ਬੁੱਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਪਰਛੰਨ-ਬੁੱਧ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਨਿਰਮਲੇ ਪਰਛੰਨ-ਵੇਦਾਂਤੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਉਸੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ਦੈਵੀ ਸੰਪਦਾ ਕਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਦਗੁਣਾਂ-ਦਇਆ, ਸੰਤੋਖ, ਜਤ-ਸਤ, ਨਿਰਵੈਰ ਮਿੱਤਰਤਾ, ਮੁਦਿਤਾ, ਉਪੇਖਾ, ਅਨੰਦਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਥੋੜਾ ਬੋਲਣਾ, ਖਿਮਾ, ਅਕ੍ਰੋਧ, ਮਾਨ ਰਹਿਤਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਸੋਚ, ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ, ਨਿਰਦੰਭ, ਆਦਿ ਨੂੰ ਧਾਰ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਵੇਦ-ਰੂਪੀ ਸ਼੍ਰੁਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਮਨਨ ਤੇ ਨਿਧਿਧਿਆਸਨ ਦੁਆਰਾ, ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਅਗੰਮ, ਅਕਾਲ, ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਕਰਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖ ਹੀ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਹ ਉਕਤ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰੂਪਣ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ, ਦਸਮ-ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ, ਉੱਪਰੋਂ ਉੱਪਰੋਂ ਮੰਨਦੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਣਾ ਵੀ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬ-ਉੱਪਰਤਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਹੀ ਹੈ।

ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਜੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੀ ਇਕਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਨਵਿਆਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਭਦ ਵਿਆਪਕ ਅਥਵਾ ਸਰਬ-ਭੂਮਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੂਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਕਥਨ ਠੀਕ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ :

ਡਾ. ਮਿੱਤਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਵਿਤਾ ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਇਹ ਦੇਣ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੇ ਬੋਧ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਅਵਤਾਰਾਂ, ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੇ ਸ਼ੁੱਕੇ ਨਵਿਰਤ ਕਰਨ।

ਉੱਤਰ :

ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ :

ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉੱਨੀ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਂ ਗੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਵਾਸਤੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸੰਤਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਦੇ 'ਮਰਮ' ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਉਸੇ 'ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ' ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਆਖਣਗੇ ਕਿ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂਤੀ 'ਵੇਦ ਅਪੁਰਸ਼ੇਯ' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ "ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਦੋਨੋ ਖੜੇ ਕਿਸ ਕੇ ਲਾਗੂੰ ਪਾਇ। ਬਲਿਹਾਰੀ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਜਿਨ ਗੋਬਿੰਦ ਦੀਆ ਦਿਖਾਇ" ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲੇ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਬਾਣੀ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ :

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਜੇ ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੇਦਾਂਤਵਾਦ

ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਕਹਿਣਾ ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ; ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 'ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨ੍ਯਾਯ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ :

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਨ੍ਯਾਯ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਿਚ ਖਾਸਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਮੇਰਾ ਨਿਵੇਦਨ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਉੱਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਹੈ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਵਿਆਖਿਆ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਦੁੱਤ-ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਤਿ ਨੇੜੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਨਹੀਂ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ :

ਸ਼ੰਕਰ ਜੀ ਦਾ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਆਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਸੂਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਰ ਦੇ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਨਾਲ ਰਲ ਗੱਢ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਉੱਤਰ :

ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ :

ਮੈਂ ਤਾਂ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ 'ਰਲ ਗੱਢ' ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ ਕਿ ਸੀ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਅਦੁੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਸੱਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ੰਕਰ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਤੇ ਨਿਰਮਲ-ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਡਾ. ਮਿੱਤਲ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੇਦਾਂਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸਟ-ਅਦ੍ਵੈਤ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਮਾਨੁਜ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰੋਲ ਸਗੁਣ ਪੱਖ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ, ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਿਸਟ-ਅਦ੍ਵੈਤ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿੱਤਲ :

'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦਾ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਰਾਮਾਨੁਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਸਟ-ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵੀ ਢੁੱਕਦਾ ਹੈ—ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਮਤ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਦੂਜਾ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਲੀਲਾ ਮਈ, 'ਆਪਿ ਸਤਿ ਕੀਆ ਸਭੁ ਸਤਿ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 284), ਜਾਂ ਮਾਇਆ ਮਈ ਰੂਪ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਸੰਕਰ 'ਭਜ ਗੋਬਿੰਦਮ ਮੂੜ ਮਤੇ' ਜਿਹਾ ਸਤ੍ਰੋਤ੍ਰ ਰਚ ਕੇ ਅਤੇ ਚਾਰ ਧਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਰ ਮਠ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਗੁਣ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ, ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ।

(ਸ) ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ

- ੦ ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਨਿਰਮਲੇ : ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ
- ੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ :
ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ
- ੦੦੦ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਗੂ :
ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਅਹੂਜਾ
- ੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ :
ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
- ੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ : ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ
- ੦੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਟੀਕਾ-ਪੱਧਤੀ : ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ
- ੦੦੦੦੦੦੦ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ
- ੦੦੦੦੦੦੦੦ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼: ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ : ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਵਿਦਿਆਪਤੀ ਨਿਰਮਲੇ

ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਤੇ ਬਿਰਕਤੀ ਲਈ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ, ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਲਈ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ, ਬੀਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇ ਨਿਸ਼ੰਗਤਾ ਲਈ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੀਰਤੀ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਵਿਦਿਆਪਤੀ' ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਕਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ' ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਖਟ ਕਰਮ ਹਨ :—ਯੱਗ ਕਰਨਾ ਕਰਾਉਣਾ, ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ ਤੇ ਦਾਨ ਲੈਣਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਛੇ ਕਰਮ ਇਹ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ—'ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਜਪਾਉਣਾ, ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਛਕਾਉਣਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਤੇ ਗੁਰ-ਮੰਤਰ ਦੱਸ ਕੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਾਗ ਲਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਛਕਾਉਣ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਥਾਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਾਲਸਈ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਰਸਾ ਕੇ ਪੰਡਿਤ-ਗਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ। ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਗੁਰਮਤ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਜਾਂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦਾ ਮਤ ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਮਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਸਮਾਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ 'ਪੰਚਮ ਵੇਦ' ਸਿਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਖਰੀ ਪਉੜੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਤਰਕ-ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਜਪੁ ਸਹਿੱਤਾ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—

1. 'ਜਪੁ ਸਹਿੱਤਾ' ਵਿਸ਼੍ਵੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ ਵੈਦਿਕ ਰੀਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1963, ਪੰਨਾ 40

“ਭਗਵਾਨ੍ ਵੇਦ ਔਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਦੋਨੋਂ ਮੇਂ ਮੰਤ੍ਰ ਭਾਗ ਸੂਤ : ਪ੍ਰਮਾਣ ਔਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਪਰਤਪ੍ਰਮਾਣ, ਯਹ ਵੇਦ ਵਿਦ੍ਯਾ ਕੇ ਨਿਸ਼ਣਾਤ (ਪ੍ਰਬੀਨ) ਔਰ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕੇ ਮਰਮਗਯ ਪ੍ਰਾਯ : ਸਭੀ ਪੰਡਿਤੋਂ ਕਾ ਮਤ ਹੈ। ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ੍ ਵੇਦ ਮੇਂ ਮੰਤ੍ਰ ਭਾਗ ਕੇ ਪਾਠ ਕਾ ਜਿਤਨਾ ਮਹਾਤਮ੍ਯ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਕੇ ਪਾਠ ਕਾ ਉਤਨਾ ਮਹਾਤਮ੍ਯ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਮੰਤ੍ਰ ਭਾਗ ਕੇ ਪਾਠ ਕਾ ਜਿਤਨਾ ਮਹਾਤਮ੍ਯ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਪੁੰਨ੍ਯ ਹੈ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਕੇ ਪਾਠ ਕਾ ਮਹਾਤਮ੍ਯ ਔਰ ਪੁੰਨ੍ਯ ਭੀ ਉਤਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਭੇਦ ਲੇਸ਼ਮਾਤਰ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਬਸ, ਸਰਵਾਂਗ ਸੁੰਦਰ ਹੋਨੇ ਮੇਂ ਯਹੀ ਮਤ ਮਾਨ੍ਯ ਔਰ ਸ਼੍ਰਧੇਯ ਹੈ। ਯਹੀ ਮਤ ਸ਼੍ਰਵਣਾ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹੋਨੇ ਸੇ ਆਦਰਣੀਯ ਹੈ ਔਰ ਉਪਾਦੇਯ ਹੈ।”

ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਹੋਣਾ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਬਨਾਰਸ, ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਉਜੈਨ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਅਜੇਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਤ ਦੀ ਹੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ੰਕਾ ਉਠਾਈ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਵੇਦਾਂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਨਿਰੋਲ ਸਨਾਤਨੀ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਕੇਵਲ ਬੌਧਿਕ ਕ੍ਰੀੜਾ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਬਾਕੀ ਸਾਧੂ-ਸਮਾਜ ਕਿਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅਭਿਜ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸ਼ੌਕ ਸੀ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਤੇ ਸਦਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਹੈ।

ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੈ ਪੜਿ ਪੜਿ ਪਾਵੈ ਮਾਨੁ ॥

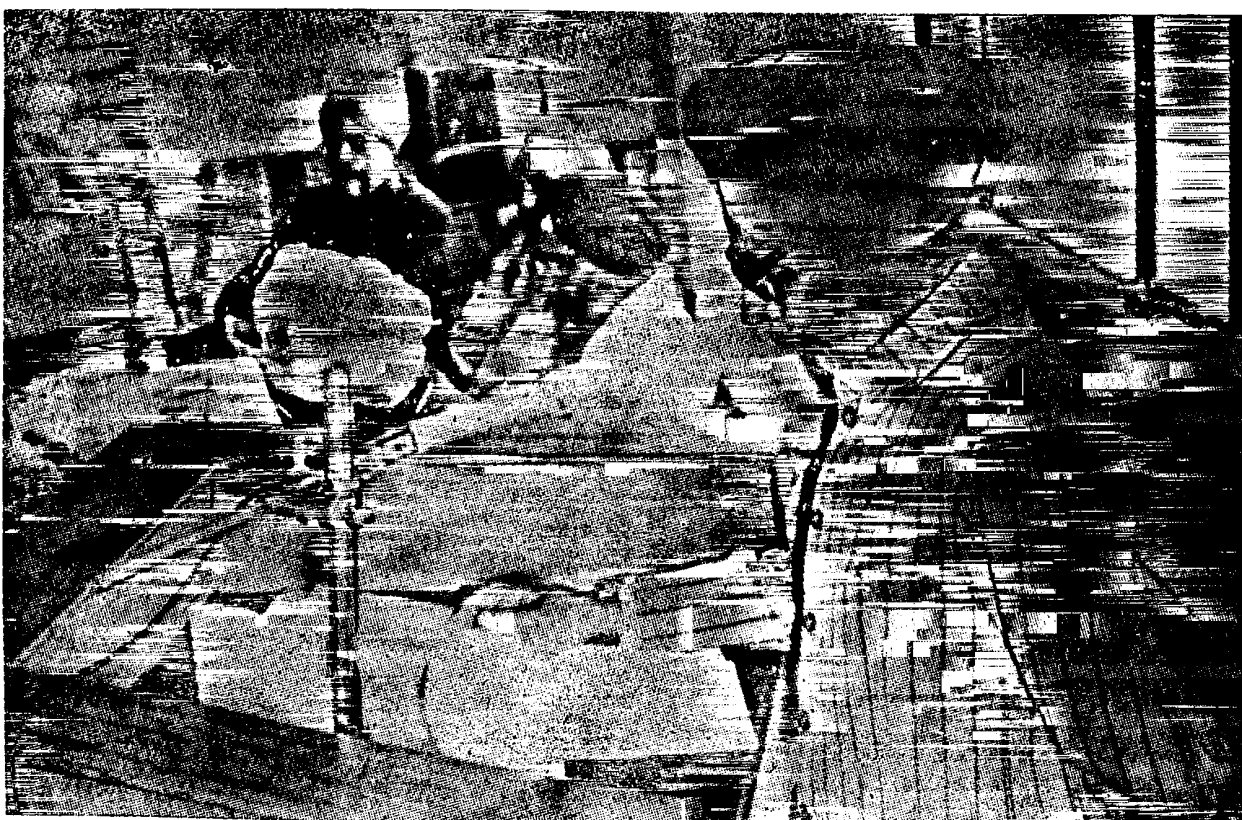
(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1329)

ਜਾਂ

‘ਸਤੀ ਪਹਰੀ ਸਤੁ ਭਲਾ, ਬਹੀਐ ਪੜਿਆ ਪਾਸਿ’।

(ਉਕਤ; ਪੰਨਾ 146)

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਰਬ-ਗਿਆਤਾ ਸਨ ਤੇ ਖੁਦ ਚਾਰ ਪੰਜ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾ ਕਵੀ ਸਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਧਾਰੀ ਯੋਧਾ ਹੋਣ ਦੇ ਉਹ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ, ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸੀਕਲ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੋਧ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਉਹ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਬੁਧੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦੀਵੇ

ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਵਾਂਙ ਜਗਮਗਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਸੀ—‘ਬੁਧਿ ਸੁ ਦੀਪਕ ਜਿਉ ਉਜੀਆਰੈ’।
(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 570)

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ ਆਮ ਚਰਚਾ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦਿਆਂ ਇਕ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :
ਕਹੂੰ ਆਰਬੀ ਤੌਰਕੀ ਪਾਰਸੀ ਹੋ । ਕਹੂੰ ਪਹਲਵੀ ਪਸਤਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਹੋ ।
ਕਹੂੰ ਦੇਸ ਭਾਖਿਆ ਕਹੂੰ ਦੇਵ ਬਾਨੀ । ਕਹੂੰ ਰਾਜ ਬਿਦਿਆ ਕਹੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ॥116॥
ਕਹੂੰ ਮੰਤ੍ਰ ਵਿਦਿਆ ਕਹੂੰ ਤੰਤ੍ਰ ਸਾਰੰ । ਕਹੂੰ ਜੰਤ੍ਰ ਰੀਤੰ ਕਹੂੰ ਸਸਤ੍ਰ ਧਾਰੰ ।
ਕਹੂੰ ਹੋਮ ਪੂਜਾ ਕਹੂੰ ਦੇਵ ਅਰਚਾ । ਕਹੂੰ ਪਿੰਗੁਲਾ ਚਾਰਣੀ ਗੀਤ ਚਰਚਾ ॥117॥
ਕਹੂੰ ਬੀਨ ਵਿਦਿਆ ਕਹੂੰ ਗਾਨ ਗੀਤੰ । ਕਹੂੰ ਮਲੇਛ ਭਾਖਿਆ ਕਹੂੰ ਬੇਦ ਰੀਤੰ ॥
ਕਹੂੰ ਨ੍ਰਿਤ ਬਿਦਯਾ ਕਹੂੰ ਨਾਗ ਬਾਨੀ । ਕਹੂੰ ਗਾਰੜੁ ਗੂੜੁ ਕਥੈ ਕਹਾਨੀ ॥118॥

ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 22

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਸੀ ਲੇਕਿਨ ਆਮ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਸਾਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਖੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਗਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਛੇਵੇਂ ਸਤਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੋਹਸਨ ਫ਼ਾਨੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—‘ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸਿਆਣਦੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ’।

‘ਮੁਰੀਦਾਨਿ ਉਰਾ ਬਜ਼ਬਾਨਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਸਰੇ ਨ ਬਾਸਦ’²।

ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਮੰਨ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤ੍ਵ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਰੂਹਾਨੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਬਾਵਜੂਦ ਅਜਿਹੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮੱਦਦ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਭਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਨਾਥ ਪਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਇਆ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਜਾਤ ਪੁੱਛੀ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਅੰਤ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਪੰਜ ਗੱਭਰੂ ਛਾਟੇ—ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਾਰਸ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ। ਇਹ ਪਰਦੇਸੀ ਸਿੱਖ, ਓਥੇ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਵਿਚ ਪੰ. ਸਦਾ ਨੰਦ ਪਾਸ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਚੂੰਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਤੇ ਦਸਤਾਰੇ ਸਜਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਬਨਾਰਸੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ‘ਨਿਰਮਲੇ’ ਹੋਈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ‘ਹਿੰਦ’ ਨਾਮ ਦੇਣ ਦਾ

2. ਦਬਸਤਾਨਿ ਮਜ਼ਹਬ, ‘ਮਾਖੁਜ਼ਿ ਤੁਾਰੀਖ-ਇ-ਸਿੱਖਾਂ’, (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1949, ਪੰਨਾ 30.

ਸਿਹਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਦੀਰਾਨੀ ਭਾਈਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਡੇ 'ਸਪਤ-ਸਿੰਧੂ' ਨੂੰ 'ਹਪਤ ਹਿੰਦੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਿੰਦੂ' ਯਾ 'ਹਿੰਦੀ' ਪਾਇਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਨਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਾਸੀ ਨਿਰਮਲ-ਉੱਜਲ ਵੇਸਧਾਰੀ ਭੁੰਗੀਆਂ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲੇ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ ਕਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਪਦ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਖਾਲਿਸ ਯਾ ਸੁੱਧ ਵੀ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਰਥੀ ਪਦ ਨੂੰ ਅਰਥਾਉਣ ਵੇਲੇ 'ਨਿਰਮਲ' ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਪੰਥ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਅਨੰਦਪੁਰ ਆਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਅਭਿਲਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸ਼ਿੱਸ਼-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੁਰ ਪਈ, ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਮੇਰੀ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਰਾਇ ਨਾਲ ਸੰਪਤੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

“ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ, ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1.45)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਵਰਤ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰੱਖੀ—‘ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ।’ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਥਾਂ ‘ਨਿਰਮਲ’ ਤੇ ‘ਉਦਾਸੀ’ ਪਦ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਾਚਕ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਸਾਵਲੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਭਾਈ ਦਯਾ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਪੱਧਤੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਚੱਲੀ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਕਲਪ-ਬਿੰਦੂ ਬੀਜਿਆ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਉਦਾਸੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਪਨੀਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘ ਸਜਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੂਰ ਦੂਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਦਿਆ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਗੌਰਵ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਬਲਕਿ ਬਾਬਾ ਸੰਤਰੇਣ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਤੇ ਸੁਆਮੀ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਵਰਗੇ ਧੁਰੰਧਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥੀ ਹੋਏ। ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ 5 ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸੰਖਿਆਂ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

1. ਅਧਿਐਨ ਕਾਰਜ :

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਆਕਰਣ, ਨਯਾਯ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਵੇਚਨ।

2. ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ :

ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਉਣਾ। ਭਾਸ਼ਾ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚਾਰ-ਸਾਗਰ, ਪੰਚਦਸੀ, ਵਿਚਾਰ-ਮਾਲਾ, ਸਾਰੁ-ਕਤਾਵਲੀ, ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ, ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਪ੍ਰਬੋਧਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਨਾਟਕ ਤੇ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਘੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੌਮਦੀ, ਮੱਧ ਕੌਮਦੀ, ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਨਯਾਯ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਅਧਿਐਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ; ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਆਦਿ ਅਰਥਾਂ ਸਮੇਤ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

3. ਕਥਾ ਵਖਿਆਨ ਤੇ ਸੁਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਦਰਸਾਉਣਾ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰਨਾ, ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।

4. ਧਰਮ ਸਥਾਨਾਂ (ਡਰਿਆਂ) ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਸਥਾਨਾਂ (ਟਕਸਾਲ) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਯਥਾਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

(5) ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਨਾ।

1.2. ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ :

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਿਅਕ ਕੇਂਦਰ ਬਨਾਰਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਂ ਇਹ ਪਰਿਪਾਟੀ ਚੱਲੀ ਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਉਪਰੋਕਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜਾ ਕੰਮ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਗੈਰ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੇ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਗਰੀਬ ਕਿਰਤੀ ਭਾਈਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਕਰਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਰਪੂਰ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਬਨਾਰਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਉਜੈਨ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਲਾਹੌਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਿਆਲੇ, ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਚਲਾਈਆਂ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਕਪੜੇ, ਆਦਿ ਵੀ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤੇ। ਅਜੇਹੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਟਕਸਾਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਸਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ' ਵਿਚ 17 ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' (ਚਾਰ ਭਾਗ) ਵਿਚ 33 ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਡੇਰੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਸਾਖਾਂ ਤੇ ਉਪ-ਸਾਖਾਂ ਵੀ ਵਧੀਆਂ ਫੁੱਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਮਾਮ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਿਤੇ

ਕਿਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਹੀ ਸਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਾਧਾਰਣ ਸਿਖਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਤੱਕ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਿਖਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ । 1812 ਈ. ਵਿਚ ਜੌਨ ਮੈਲਕਮ ਨੇ 'ਸਕੈਚ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਜ਼' ਕਿਤਾਬੜੀ ਲਿਖੀ । ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੁਰਮਤ-ਗਿਆਨ, ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਜਰਮਨ ਪਾਦਰੀ ਮਿ. ਟਰੰਪ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ ਮਤ ਦੇ ਮੋਢੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ਼ਿਵਦਯਾਲ ਸਿੰਘ ਆਗਰੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਈ ਥਾਨ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਮੌਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਈ ਸੀ ।

3. ਭਾਸ਼ਣ-ਕਲਾ

ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਥਾ, ਵਾਰਤਾ, ਵਖਿਆਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ, ਆਦਿ ਐਸੇ ਗੁਣ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ, ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਕਰਦੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਡਿਤਾਂ, ਭਾਸ਼ਣ-ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀਆਂ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਗਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠਾਂ ਵਿਚ ਵਾਹ ਵਾਹ ਸ਼ੋਭਾ ਖੱਟੀ ਹੈ । ਪੰਡਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤ੍ਰਿੰਬਕ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਪੰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਨੇਪਾਲ-ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਣਾ ਪਿਆ ਸੀ ।

ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਬਿਹੰਗਮ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ, ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੁਆਬੇ ਤੇ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਫਿਰ ਤੁਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ । ਇਸ ਦੇ ਰਮਤ ਅਖਾੜੇ ਪਾਸ ਹਾਥੀ, ਚਾਨਣੀਆਂ, ਕਨਾਤਾਂ, ਫਰਸ਼ ਤੇ ਭਾਂਡੇ, ਆਦਿ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ । ਇਹ ਲੋਕ, ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਥਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੰ. ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਮੁੰਦ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਜੁਆਲਾ ਦਾਸ ਦਾਦਾਂ ਵਾਲੋਂ, ਸੰਤ ਅਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰ. ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਕੋਕਰੀ, ਆਦਿ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪੰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ, ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਕਾੰਡ ਪੰਡਿਤ ਅਨੇਕਾਂ ਅਨਮਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਮਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਇਹ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਵਿਦਵਾਨ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਦੇ ਤੇ ਮਹੀਨਾ ਕਿਤੇ ਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਕਿਤੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਂਦੇ । ਮਾਲਵੇ ਵੱਲ ਇਹ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਫੇਰੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ । ਅਸਰ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਲਵਈ ਸਿੱਖ, ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੋਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਸ਼ਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੈਂਤ ਦੋਹੜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਸੁੰਦੀਏ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਾਇਆ । ਸੋ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਆਤਮ ਗਿਆਨ, ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਮੁਕਤੀ, ਆਦਿ ਦੇ

ਪਰਮਾਰਥਕ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ।

4. ਵਿਦਿਆਲੇ :

ਜਦੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧੂ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਡੂੰਘਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪੱਕੇ ਟਿਕਾਣੇ ਬਣਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਡੇਰੇ ਬਣਦੇ ਗਏ ਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਚਲਦੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਬਣਾਏ, ਡੇਰੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ, ਲੇਕਿਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਹੈ । ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ । ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵੈਦਗੀ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਭਾਇਆ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤੇ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਸੈਂਕੜੇ ਡੇਰੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਅੱਧ-ਪਚੱਧ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੂਤ੍ਰ-ਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਡੇਰੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇੰਨਾ ਫੈਲਾਉ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਜੱਥਬੰਦੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੁੰਦੀ । ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਓਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਤਿੰਬਕ, ਕੁਰਖੇਤਰ, ਆਦਿ ਕੁਝ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੇਸ ਭਰ ਦੇ ਸਨਿਆਸੀ, ਵੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਤੇ ਸਭ ਦਾ, ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ, ਲੇਕਿਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਗਠਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਬੜੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਮ੍ਹਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਟਿਆਲਾ-ਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਭਾ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਜੀਂਦ ਨੇ ਉਚੇਚੀ ਮਾਇਕ ਇਮਦਾਦ ਦੇ ਕੇ 1861 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਬਕਾਇਦਾ 9 ਦਫਾ ਵਾਲਾ 'ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ' ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗੀ, ਵੈਰਾਗੀ ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਣ ਵਾਲਾ ਸਾਧੂ ਹੀ ਭੇਖ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਅਨਮਤੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰਕੇ ਇਹ ਮਰਯਾਦਾ ਬਹੁਤੀ ਪਰਪੱਕ ਨਾ ਰਹੀ । ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਟਿਕਾਣਾ, ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਹੈ । ਇਸ ਕੇਂਦਰੀ ਅਸਥਾਨ ਬਣਨ ਦਾ ਇਕ ਲਾਭ ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ । ਜਿਸ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਖਾਸ ਲਗਨ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਅਖਾੜਾ ਖਾਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਾ, ਕਨਖਲ ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕਪੜਾ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਆਦਿ ਮੁਫਤ ਦੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪੰ. ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵੇਦਾਂਤ ਕੇਸਰੀ, ਬਨਾਰਸ ਵਿਚ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਵਿਦਿਆਲਾ ਚਲਾ ਰਹੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ, ਸੰਤਪੁਰਾ ਛੁਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਸਤਕਾਲਾ

ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ।

5. ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਨਾ :

ਵਿਦਿਆ-ਮਾਰਤੰਡ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ । ਇਹ ਦੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹਨ—ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਬਾਰੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ, ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਯ, ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੇ ਕੋਸ਼, ਆਦਿ ਲਿਖੇ, ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਗੌਰਵ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਢੰਗ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਨਾਰਸ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ ਲਿਖੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪੰਡਿਤਾਈ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ । ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਛਪਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੀ । ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਦਿਆਂਗੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ।

(ੳ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

1. ਪੰ. ਕੌਰ ਸਿੰਘ (ਚੇਤ ਸਿੰਘ) ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ ।
2. ਪੰ. ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪਾਰਿਜਾਤ ।
3. ਪੰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ ।
4. ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥੋਹਾ ਜਪੁ ਨਿਬੰਧ ਸਹਿੰਤਾ ਗੂਦਾਰਥ ਦੀਪਕਾ ।
ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ ।
5. ਪੰ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤੋਤ੍ਰ ।
ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਮਯ ਸਿੱਧੀ ਕੀ ਟੀਕਾ
ਵੇਦਾਂਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਕੀ ਟੀਕਾ ।
6. ਪੰ. ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਅਭਾਵ ਰਹਸਯ,
ਆਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਰਹਸਯ ।
7. ਪੰ. ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਅਦੁੱਤ ਸਿੱਧੀ ਕੀ ਸੁਗਮਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ।
8. ਪੰ. ਆਤਮ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਅਭੇਦਾਖੰਡ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ।
9. ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਸਤੋਤ੍ਰ ।

(ਅ) ਭਾਸ਼ਾ-ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ :

- ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮੋਖ ਪੰਥ ।
ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਯ ਨਾਟਕ ।
ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ।
ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ।
- ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ।
ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ।

ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰ. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ

ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥੋਹਾ

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ

ਪੰ. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ)

ਪੰ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਕਾਸ਼ੀ

ਪੰ. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪੀਲੀਭੀਤ

ਪੰ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ

ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ

ਪੰ. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਹਰਿਦੇਵ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ।

ਗੁਰੂ ਸਿਖਯਾ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ।

ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰਵਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ।

ਪੰਚਮਤ ਲੱਛਣ ਮਣਿ ।

ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰ ।

ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ।

ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ।

ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ ।

ਚਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ।

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।

ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ।

ਉਦਯੋਗ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਰਬਧ ।

ਨ੍ਯਾਯ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਕੀ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਿਗ ਵਿਜਯ ।

ਗ੍ਰੰਥ ਬੁਧਿ ਬਾਰਿਧਿ ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ ।

ਅਧਯਾਤਮ-ਰਾਮਾਯਣ ।

ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ।

ਇਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ (ਜਪੁ ਸਟੀਕ) ।

ਸਤਿਆਰਥ ਬਿਬੇਕ ।

ਅਦ੍ਵੈਤਾਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।

ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਗਰ ਸੁਧਾ ।

ਤਤ੍ਵ ਦਰਪਣ ।

ਗੁਰੂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ।

ਪਿੰਗਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ।

ਪਿੰਗਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ।

ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪਦਾਰਥ ਟੀਕਾ ।

ਮਲੇਛ ਮਤ ਖੰਡਨ ।

ਮਹੂਰਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ ।

ਨਾਰਾਯਣ ਹਰਿ ਉਪਦੇਸ਼ ।

ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ
ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ
ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨ

ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ

ਮਹੰਤ ਦਯਾਲ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ

ਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ।
ਮੁਮਖਸੂ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।
ਆਤਮਾਨੁਭਵ ਬਿਬੇਕ ।
ਸੁਪਨਵਿਚਾਰ ।
ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।
ਤ੍ਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ।
ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, ਆਦਿ ।
ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ।
ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ ।
ਨਿਰਮਲ ਵੈਦਯ, ਆਦਿ ।
ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ (4 ਭਾਗ) ।
ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ।
ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ ਹਿੰਦੀ (ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ),
ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਯਤੀ ਅਖਾੜਾ
(ਹਿੰਦੀ ਟ੍ਰੇਕਟ) ।

ਵਿਦਿਆਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੋ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ : ਜ਼ਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ । ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕਥਾ ਵਾਰਤਾ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕੀਤਾ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਸੁਸਿੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਇਸ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸੂਤ੍ਰਬਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ । ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪਾਸ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਧੂ ਹਨ, ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਸਾਰੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਲਕੀਅਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਰੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਸਮਝ ਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਵੀ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੇਵਾ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਦਿਅਕ ਟਕਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ, ਇੱਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕੋਰਸ ਰੱਖ ਕੇ, ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਤੇ ਡਿਗਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਜੇ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੇ ਮਹਾਨੁਭਾਵ ਵਿਧੀ ਬਣਾਉਣ ਤੇ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਕੁਲ ਕਾਂਗੜੀ ਵਾਂਗ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ, ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਸ ਖਾਸ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਵੀ ਇਸ ਬੁਝਦੀ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜਗਮਗਾਉਂਦਾ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ :

ਪ੍ਰੋ. ਪਦਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਛਕਾਉਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ-ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿੰਟ ਲਈ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ? ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਦਾ ਸਿੱਖ ਮਰਿਆਦਾ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ?

ਉੱਤਰ

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ :

ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣ ਛਕਾਉਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਉਦਾਸੀ, ਆਦਿ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਕਛਹਿਰਾ, ਆਦਿ ਕਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਬਹਿਸ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਇਹ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰਨ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਇਹ ਬਾਹਰਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸਫੈਦ ਵਸਤਰ ਪਹਿਰਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਂਜ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰਨਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ :

ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਦੋ ਆਦਮੀ ਇਕ ਮਤ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਹਰ ਜਿਉਂਦੀ ਕੌਮ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕਸਾਰਤਾ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਿਚਕਾਹਟ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਹ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣਾ।

ਉੱਤਰ :

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ :

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ “ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1191) ਦਾ ਸਿੰਘਨਾਦ ਗੁੰਜਾਇਆ ਸੀ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਕ. ਕ. ਮਿੱਤਲ :

ਮੈਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਤੋਂ ਡਰ ਜਿਹਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਟੀਚਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਸਮਝਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਵਸਤੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਵੇਦਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਨਿਗਲ ਕੇ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ :

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਰੰਗ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵ

ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫਰਕ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ 'ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮਾਸਮਿ' ਦਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖੀ ਹਉਮੈ ਮੋਟਣ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤੀ ਤਿਆਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਮਤ ਕਰਮਯੋਗੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਮੇਸਰ ਨੂੰ 'ਅਕ੍ਰਿਅ' ਮੰਨਦਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਦਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਭੇਦ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਨਿਆਇ ਸੰਗਤ ਨਹੀਂ।

ਗਿ. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ : ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਅਨਯਮਤੀਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਕੁੰਭਾਂ ਉੱਤੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਤਥਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੈ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਏਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ,

“ਨਾਨਕ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਭਏ ਜਿਨ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ”

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 297)

“ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ”

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 1.45)

ਕਿੰਤੂ ਕਲਗੀਧਰ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਮਾਲ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਉਸ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿੱਧੀ ਸਮਰਾਟ ਤਥਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਸੰਪਤੀ (ਜ਼ਮੀਨ) ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਦਾਰ, ਜ਼ਮੀਂਦਾਰ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਮਨਸਬਦਾਰ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨਯ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ। 'ਖਾਲਸਾ' ਸ਼ਬਦ ਛੇਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਛੇਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ 'ਪੂਰਬ ਦੀ ਸੰਗਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਖਾਲਸਾ ਹਇ'। ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਸੰਗਤਾਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਕੁੱਝ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਖਾਲਸਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।¹ ਮਸੰਦਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੰਗਤ ਨੂੰ 'ਸਹਿਲੰਗ' ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।³

ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮਸੰਦ ਪ੍ਰਥਾ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ

1. 'ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ', ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967, ਹੁ.ਨ. 9, ਪੰਨਾ 15.
2. 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 280; 'ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ', ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਨੰ. 9.
3. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 15.

ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ :

“ਹਰਿ ਸੱਚੇ ਤਖਤ ਰਚਾਇਆ ਸਤਿ ਸੰਗਤਿ ਮੇਲਾ।

...

...

...

ਪੀਵਹੁ ਪਾਹੁਲ ਖੰਡੇ ਧਾਰ ਹੁਇ ਜਨਮ ਸੁਹੇਲਾ।

ਗੁਰ ਸੰਗਤਿ ਕੀਨੀ ਖਾਲਸਾ ਮਨਮੁਖੀ ਦੁਹੇਲਾ।

ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਗੁਰ ਚੇਲਾ।

(ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ 41.1)

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਰਬਤ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜ ਲਿਆ, ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚੋਲਗੀ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਜੋੜ ਕੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ‘ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਮੌਜ।’ ‘ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਸੰਪਰਕ ਜੁੜ ਗਿਆ, ਸਿੱਖੀ ਖਾਲਸਾ ਬਣ ਗਈ, ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ‘ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ’।

ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਦਸਿਆ ਹੈ ਨਾਨਕ ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਨਿਰਮਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਮਲ, ਅਵਿਦਿਆ, ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਆਚਰਨ ਤੇ ਪਾਵਨ ਹਿਰਦੈ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ। ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਇਹੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਅੰਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਜਾਗਤ ਜੋਤ ਜਪੈ ਨਿਸ ਬਾਸੁਰ, ਏਕ ਬਿਨਾ ਮਨ ਨੈਕ ਨ ਆਨੈ।

ਪੂਰਨ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਸਜੈ, ਬ੍ਰਤ ਗੋਰ ਮਤੀ ਮਟ ਭੂਲ ਨ ਮਾਨੈ।

ਤੀਰਥ ਦਾਨ ਦਇਆ ਤਪ ਸੰਜਮ ਏਕ ਬਿਨਾ ਨਹਿ ਏਕ ਪਛਾਨੈ।

ਪੂਰਨ ਜੋਤਿ ਜਗੈ ਘਟ ਮੈ, ਤਬ ਖਾਲਸ ਤਾਹਿ ਨਖਾਲਸ ਜਾਨੈ।

(ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 712)

ਏਥੇ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਭੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ; ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਮਾਨ ਅਰਥਕ ਹਨ। ‘ਖਾਲਸਾ’ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ। ਗੁਰੂ ਦਸਮ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਸ੍ਵਯੰ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਅਦੁਤੀਯ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਅਸੀਰਵਾਦ ਨਾਲ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਦੈਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿੱਤ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਨਾਉਂ ‘ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ’ (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1409) ਦੇ ਪਾਵਨ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਰਿਹਾ, ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਦਵਾਨ ਸਿੱਖ-ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ

ਹੈ। ਵਰਨਾ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਇਕੋ ਹੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਅਨਯਮਤੀਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਤਥਾ ਕੁੰਭਾਂ ਉੱਤੇ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੈ-ਘੋਸ਼ਨਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸੇਵਾ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਮਹਾਨ ਘਾਲਣਾ ਘਾਲੀ, ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ 'ਘਰਿ ਘਰਿ ਮੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਜੀਆਂ; ਬੋਲੀ ਅਵਰ ਤੁਮਾਰੀ' (ਉਕਤ, 1191) ਵਾਲਾ ਵਰਤਾਰਾ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਰਵਾਇਆ। ਵੇਦ, ਵੇਦਾਂਗ, ਵੇਦਾਂਤ, ਨਯਾਯ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵਯਾਕਰਣ, ਵਰਗੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜੀਵਤ ਰੱਖਿਆ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਕਹਿਰ, ਅਤਿਆਚਾਰ, ਜੁਲਮ ਸਿਤਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਦ੍ਰਿੜ ਰਹੀ ਅਤੇ ਰਾਤ-ਦਿਨ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੀ ਤੇ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ; ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਾਗ ਤਿਆਗ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਰੋਚਕ ਅਤੇ ਅਕਥਨੀਯ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੀਆਂ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀਨ ਸੰਤਾਂ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ, ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ, ਸਗੋਂ ਪਰਗਣਿਆਂ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਦਾਨ ਦੇਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਟੇ ਅੱਜ ਵੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ, ਜੋ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਮਤ 1921 (1764) ਵਿਚ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬੱਗਾ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਸੁਜਾਨਪੁਰ ਦਾ ਪਟਾ ਸੰਤ ਲਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਨਾਉਂ ਲਿਖਿਆ। ਸੰਮਤ 1829 (1766) ਵਿਚ ਸੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ, ਬੁੰਗਾ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਸ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ ਸੱਤ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ। ਸੰਤ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ. ਗੁਜਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਜਰਾਤ ਵਾਲੇ ਨੇ ਮੀਰਪੁਰ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਦਾਨ ਦਿਤਾ। ਸੰਮਤ 1846 (1789) ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਘਨਈਆ ਨੇ ਚਾਰ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਕ ਵੀ ਪਿੰਡ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।⁴

ਸੰਮਤ 1853 (1796) ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ

4. 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ', ਪੰਨਾ 81 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਹਿੱਸਾ ੧. ਪੰਨਾ 274.

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਰਬਾਨ ਸੰਤੋਖਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਬਰਾਬਰ ਜਗੀਰ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਪਾੜ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ।⁵ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਮੁੜ ਏਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਕਰਦੀ ਰਹੀ; ਸੰਤ ਮੰਨੇ ਨਹੀਂ; ਬਲਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁶ ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 13 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਲਿਖਾ ਕੇ ਸੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਨਿਰਬਾਣ ਸੰਤੋਖ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਖਾੜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਬੂਟਾ ਦੇ ਮਹੰਤ ਆਪਣੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਉਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।⁷ ਸੰਮਤ 1809 (1752) ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ ਪਤੀ ਦੀ ਸਪੁੱਤਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਰ ਨੇ 30 ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਪਟਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਿੰਡ ਖੁੱਡੀ (ਜਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ) ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ।⁸

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾਪਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮਾਨਯੋਗ ਪੂਜਯ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਭੇ ਆ ਗਏ। ਕਥਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਸਦ-ਮਾਰਗ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਬਣੇ, ਸ੍ਵਯੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ। ਵਿਦਾਇਗੀ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕੀਤੇ। ਅਗੋਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਇਸ ਧਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਲਵੋ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਸਮੁਖੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਹੱਸ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਜੀ ! ਇਹ ਧਨ ਚੁੱਕ ਲਵੋ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ, ਜੋ ਇਕੱਲਾ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਬੇ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਵਿਰਕਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ ਜੋ ਸਵਾ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨੂੰ ਲੱਤ ਮਾਰ ਦੇਵੇ।⁹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਨੇਪਾਲ-ਸਮਰਾਟ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੋਈ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵੀ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਸੀ।¹⁰

5. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਪੰਨਾ 67.

6. 'ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ', ਪੰਨਾ 62, ਅਤੇ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਹਿੱਸਾ ੧, ਪੰਨਾ 276.

7. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਪੰਨਾ 67.

8. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਹਿੱਸਾ ੧, ਪੰਨਾ 275.

9. ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ ਰਲ੍ਹਾਂ, 'ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, 1954, ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ., ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 832. ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰਨਾ 1138.

10. 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ', ਪੰਨਾ 314.

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵੈਰਾਗ ਤਿਆਗ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਜਿੱਥੇ ਲਕਸ਼ਮੀ ਤੋਂ ਸਦਾ ਉਪਰਾਮ ਰਹੇ, ਓਥੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਨਾਲ ਸਦੈਵ ਹੀ ਅਨੁਰਾਗ ਰੱਖਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਹੀ ਅਜੇਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗੁਜਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਕਾਸ਼ੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਰਤਾ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ; ਨਯਾਯ ਗੋਤਮ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਨਯਾਯੋਕ ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫਰੀਦ ਕੋਟ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਥੋਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਭਿਅੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਲਯੁਗ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾ ਮੰਡਲੇਸ਼ਰ ਭਾਈ ਰੂਪਾ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਮਹੇਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਬਲੋਗੀ ਵਾਲੇ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਖੀਮਪੁਰ ਖੀਰੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਾਗਵਤ ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਾਸ਼ੀ; ਨਯਾਯ ਗੋਤਮ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਭਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੋਕਰੀ ਕਲ੍ਹਾਂ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਰੀਏ ਵਾਲਾ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿਖਸੂ, ਹਰਿਦੁਾਰ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤਿਲੋਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਗਰਾਈ ਕਲ੍ਹਾਂ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਵੈਦਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮੁਨੀ' ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਆਕਰਣਾਚਾਰੀਆ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਆਦਿਕ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਣਾ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿੱਤ ਤਾਂ ਰਚਿਆ ਹੀ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ, ਪੁਰਾਣਾਂ, ਉਪ ਪੁਰਾਣਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤਿ, ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਅਨੁਵਾਦ, ਭਾਸ਼ਯ, ਵਿਆਖਿਆ, ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਸਮੂਹ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਕੋਸ਼, ਪਰਿਯਾਯ, ਅਭਿਧਾਨ, ਮੀਮਾਂਸਾ, ਵਿਆਕਰਣ, ਆਦਿਕ ਸੈਂਕੜੇ ਅਦੁਭੁਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸਾਹਿੱਤਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਛੇਤਰ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਸ਼ਰੋਤਿਆਂ ਸਮੁੱਖ ਰੱਖਦਾ ਹਾਂ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ, ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ

ਵਿਦਿਅਕ, ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਛੰਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਗਿਆਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ, ਲਿਪੀ ਵਿਗਿਆਨ, ਸਾਮੁੰਦ੍ਰੀਕ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਗਿਆਨ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਯੋਗ ਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ :

ਲੇਖਕ

ਪੁਸਤਕ

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੇਤਨ ਮੱਠ
ਕਾਸ਼ੀ;

ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧੀ ਕੀ ਸੁਗਮ ਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ
ਸੰਮਤ 1854.

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ;

ਜਪੁ ਨਿਬੰਧ ਗੁਦਾਰਥ ਦੀਪਕਾ (ਜਪੁਜੀ ਟੀਕਾ)
ਸੰਮਤ 1852 (1759)

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ
ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ (ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ)

ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਰਜਾਤ
ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ
ਨਯਾਯ ਮੁਕਤਾਵਲੀ
(ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ)

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ
ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤੋਤ੍ਰ
ਨੈਸ਼ਯਕ੍ਰਮ ਸਿੱਧਿ ਟੀਕਾ
ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ ਟੀਕਾ
ਨੌਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ
ਗੁਰੂਸਤੋਤ੍ਰ
ਅਭੇਦਾਖੰਡ ਚੰਦ੍ਰਮਾ

ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼
ਪੰਡਿਤ ਆਤਮਦੇਵ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਭਾਸ਼ਾ—ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ :

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ

ਸੂਪਨ ਅਧਿਆਈ
ਮੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਟੀਕਾ (1862 ਈ.)
ਸੁਰਤਰੁ ਕੋਸ਼ (1866 ਈ.)
ਗੁਰੂ ਵੰਸਤਰੁ-ਦਰਪਣ (1878 ਈ.)
ਅਦ੍ਵੈਤਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (1808 ਈ.)
ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਰਵਿ
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ
ਪੰਚਮਤ ਲਖਸ਼ਣ ਮਣਿ,
ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ (ਜਪੁ ਸਟੀਕ)

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼
ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲਾ

ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀਲੀਭੀਤ

ਸ੍ਵਾਮੀ ਨਿਰਮਲ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਰਾਮੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਭਾ
ਪੰਡਿਤ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੁੰਗਾ ਸੋਹਲਾਂ
ਪੰਡਿਤ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਗਿਆਨੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਲੀ ਬਾਗਵਾਲੀ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਸੀ

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਬਾਬਾ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਟਈ ਕੋਠਾਗੁਰੂ ਵਾਲੇ
ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਰਨਤਾਰਨੀ

ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਰਨ ਤਾਰਨੀ
ਸੰਤ ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦਰਾਜ

ਸਤਯਾਰਥ ਵਿਵੇਕ

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ (ਹਿੰਦੀ) ਤੇ ਕਈ ਵੇਦਾਂਤ
ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ

ਦਸੋ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦਿਵਾਕਰ (ਹਿੰਦੀ)
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ, ਆਦਿਕ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ
ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ
ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹ (ਪਦਾਰਥ ਟੀਕਾ)

ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹ (ਪਿੰਗਲ)

ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ (ਸਟੀਕ)

ਦਸਮੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼;

ਅਲੰਕਾਰ ਸਾਗਰ ਸੁਧਾ

ਮਲੇਛ ਮਤਿ ਖੰਡਨ

ਪ੍ਰਯਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ;

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਕਾਵਿ)

ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ (ਪੰਜ ਹਿੱਸੇ ਪੰਜਾਬੀ, ਉਰਦੂ)

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ

ਤਵਾਰੀਖ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਆਸਤ ਬਾਗੜੀਆਂ

ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ

ਭੂਪਿੰਦ੍ਰਾਨੰਦ, ਆਦਿਕ

ਭਾਰਤ ਮੱਤ ਦਰਪਨ

ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਨ (ਇਤਿਹਾਸ)

ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ

ਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ

ਰਹਿਤ ਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ

ਆਦਿ ।

ਮੁਮਖਸ਼ੂ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

ਗੁਰੂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ

ਨਿਰਮਲ ਭੋਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬੰਸਾਵਲੀ

ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕ੍ਰੀਟ'

ਜੀਵਨ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡੀਘੋਬ

ਗਿਆਨੀ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖਟ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ

ਕਥਾ ਵਿਖਿਆਨ ਭੰਡਾਰ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੋਰ ਵੀ ਲੰਮੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ, ਇਤਿਹਾਸ, ਭਾਸ਼ਯ, ਟੀਕਾਵਾਂ ਕੋਸ਼, ਪ੍ਰਯਾਯ, ਦਰਸ਼ਨ, ਛੰਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਕਾਵਿ, ਅਲੰਕਾਰ, ਵਯਾਕਰਣ, ਸੰਗੀਤ, ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ, ਆਦਿਕ ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਯੋਗ-ਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਿਆ-ਮਾਰਤੰਡ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਸਰੀ ਅਨੰਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਪੂਜਯ ਚਰਨ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਮਣੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰੇਮ ਸਦਨ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਿਦੁਾਰ; ਮਹਾ ਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਤਪੁਰਾ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕਲਿਆਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਨਖਲ, ਮਹਾ ਮੰਡਲੇਸ਼੍ਵਰ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਗਤ ਚੌਖੰਭਾ; ਸ੍ਰੀ 108 ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਸਰੀ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਾਰਾਣਸੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਅਰਵਿੰਦ'; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤ ਵਾਗੀਸ਼; ਪੰਡਿਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਕਰਮਵੀਰ' ਮਿਰਜਾਪੁਰ, ਪੰਡਿਤ ਦੀਦਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, 'ਚੰਦਨ' ਪ੍ਰਯਾਗ; ਪੰਡਿਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਵਿਯੋਗੀ' ਸੰਤਪੁਰਾ, ਦਿੱਲੀ; ਪੰਡਿਤ ਨਰਹਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਜੈਨ; ਪੰਡਿਤ ਪਰਸ਼ੋਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਮੌਦੀ ਨਗਰ; ਪੰਡਿਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕੱਤ ਨਯਾਯੋਕ ਕਾਸ਼ੀ; ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵੈਦਰਾਜ; ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ., ਡੀ.ਲਿਟ; ਵਾਰਾਣਸੀ, ਆਦਿਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਨਭਾਵ ਦਿੱਲੀ, ਮਥਰਾ, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਉਜੈਨ, ਅਯੁੱਧਿਆ, ਕਲਕਤਾ, ਬੰਬਈ, ਮਦਰਾਸ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ-ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਵਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਸੇ ਵਰਸ਼ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਯੁਵਕ ਨਰ ਰਤਨ ਪੰਡਿਤ ਸਰਬ ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ; ਪੰਡਿਤ ਜਗਦੀਸ਼ ਹਰੀ ਜੀ ਜਗਰਾਉਂ; ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲਛਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੈਰਾਵਾਦ, ਆਦਿਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਤੀਰਣ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਦੈਵ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਬਣ ਕੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਦਰਣੀਯ ਅਤੇ

ਮਾਨਨੀਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜੇ ਗਏ ਹਨ । ਮਾਨਨੀਯ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਉਧਵ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਯਾਯੋਕ ਨੂੰ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ 'ਵਿਦਿਆ ਮਾਰਤੰਡ' ਤਥਾ 'ਵਿਦਿਆ ਸਾਗਰ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਰਾਜਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਲੀਨ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ 7 ਦਿਨ ਰਾਜਕੀਯ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸ਼ੋਕ ਮਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਜਕੀਯ ਧਵਜ ਨੀਵੇਂ ਰਹੇ ਸਨ । ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅੰਨਯ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਦੈਵ ਹੀ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਮੰਨਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਵਾਰ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਭੂਸ਼ਨ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਬਾਲ ਰਾਮ (ਬਾਲਕਰਾਮ) ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਸਥਾਪਕ 'ਗੁਰੂ ਮੰਡਲਾਸ਼ਰਮ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ, ਅਤੇ ਭੇਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਮਾਨਨੀਯ ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਜੀ ਸੰਸਥਾਪਕ 'ਮੁਨੀਮੰਡਲਾਸ਼ਰਮ' ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਸਲੋਕ :

‘ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ, ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ, ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ।
ਹਰਖੁ ਸੋਗੁ ਜਾ ਕੈ ਨਹੀ, ਬੈਰੀ ਮੀਤ ਸਮਾਨਿ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ, ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੈ ਜਾਨਿ ।’

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1427)

ਬਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲਕਸ਼ਣ ਉੱਤੇ, ਅਤੇ ਅਰਥ-ਭੇਦ ਕਾਰਨ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੰਡਿਤ ਬਾਲਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਭੈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਮਤਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪ੍ਰੀਤ ਸੀ । ਨਿਰਣੈ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨਭਾਵ ਨਿਰਮਲ ਕੁਟੀਆ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਏ । ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਜੀ ਨੇ ਉੱਚ ਸੂਰ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ ।

‘ਝਗਰਾ ਏਕੁ ਨਿਬੇਰਹੁ ਰਾਮ ।
ਜਉ ਤੁਮ ਅਪਨੇ ਜਨ ਸੌ ਕਾਮੁ ।’

(ਉਕਤ, 331)

ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ । ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਵਾਕ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਦੋਨਾਂ ਮਹਾਨ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪੂਰਬਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਗਏ ।¹¹

ਮਾਨਨੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਰਿਸ਼ੀ ਕੇਸ਼ (ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ) ਵਾਲੇ

11. ਪੰਡਿਤ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਮੁਨੀ', 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ', ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1952, ਪੰਨਾ 67.

ਬ੍ਰਹਮ ਸ੍ਰੋਤਰੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਠ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਵਰਗੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਦ-ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਵਿਖਿਆਨ ਵਾਚਸਪਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।¹² ਸ੍ਵਾਮੀ ਰਾਮਤੀਰਥ ਜੀ ਐਮ.ਏ.¹³ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਜੀ ਮਾਲਵੀਆ, ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮ, ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਨ।¹⁴ ਸਾਧੂ ਦਯਾ ਨੰਦ ਆਰਯ ਸਮਾਜੀ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨਦਾ ਸੀ।¹⁵ ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼ ਤੇ ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਕਿੰਤੂ 1869 ਈ. ਵਿਚ ਨੇਪਾਲ ਗਏ। ਰਾਜਕੀਯ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਸਿੰਘਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਉਪਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਈ, ਨੇਪਾਲ-ਸਮਰਾਟ ਪਰਵਾਰ ਸਮੇਤ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਮਹੱਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁶ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੇਪਾਲ ਸਮਰਾਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਯੰਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਸਮਰਪਣ ਕਰ ਕੇ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਕਿੰਤੂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕੇ ਉੱਤਰ ਕਾਸ਼ੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਚਲੇ ਆਏ।¹⁷

ਸੰਮਤ 1966 ਬਿ. (1907) ਵਿਚ ਉਜੈਨ ਕੁੰਭ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਵਾਰਸ਼ਕ ਸਮਾਗਮ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਨੂੰ ਉਚੇਚਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਬੁਲਵਾਇਆ। ਰਾਜਕੀਯ ਸਨਮਾਨ ਕਰਕੇ, ਫੂਲ ਬਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਪਰਮ ਮਾਨਨੀਯ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰੀਕੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕਈ ਹਫ਼ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਕੀਤੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਗਵਾਲੀਅਰ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੀ ਕਥਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੌਚਕ ਤਥਾ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤੀ। ਗਵਾਲੀਅਰ ਨਰੇਸ਼ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕੀਂ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੱਖ ਬਣੇ।

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸ੍ਵਾਮੀ ਨਿਰਮਲ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ (ਪੰਡਿਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਦਾ ਆਤਮਕ ਤਥਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੈ। ਸ੍ਵਾਮੀ ਜੀ ਦੀਵਾਲੀ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਂਤ ਨਿਕੇਤਨ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਵਾਰਸ਼ਕ ਵੇਦਾਂਤ ਸਮੇਲਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਵਿਖਿਆਨ ਸੁਣੇ ਹਨ, ਉਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਦੁਭੁਤ ਸਮੇਲਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

12. ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਜੀ ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, 'ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪੰਡਿਤ ਹਾਜੀ ਸਿੰਘ ਜੀ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1916, ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 868, ਪੰਨਾ 241.

13. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 262.

14. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 255.

15. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 242.

16. ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, 'ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ', ਪੰਨਾ 53.

17. ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ; 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਨ', ਪੰਨਾ 327.

ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਭੋਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਅਨੰਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਰਨ ਸ੍ਵਾਮੀ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਰਮ ਸਨਮਾਨ ਹੈ। ਖਟ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ, ਆਦਿਕ ਸਮੂਹ ਸਮੇਲਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਉੱਚ-ਆਸਨ ਉੱਪਰ ਸੁਸ਼ੋਭਤ ਕਰ ਕੇ ਭੂਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੇ ਵੀਚਾਰ ਪ੍ਰਾਮਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਸਹਿਤ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਅਤੇ ਰਹੇਗਾ।

ਸੰਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ :

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਏਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਈ ਕਿ ਇਸ ਜੇਹੀਆਂ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਮਰਾਲੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਰਾਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਦੁਆਰਾ, ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਵਹੀਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਇਸ ਚੱਕਰਵਤੀ ਵਹੀਰ (ਮੰਡਲੀ) ਦੇ ਮੰਡਲੇਸ਼ੁਰ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਚਰਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਖਾਲਸਾ' ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧ ਉਚਾਰਨ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ, ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ, ਸਿੱਖੀ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗਾਤਰੇ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਵਿਦਿਆ-ਮਾਰਤੰਡ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮੰਡਲੀ (ਵਹੀਰ) ਤੁਰਦੀ ਫਿਰਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪੀਠ (ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ) ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਟਕਸਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਪਾਰਾਏ; ਵਯੋਵਿਧ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਇੰਦ੍ਰ ਸਿੰਘ (ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ); ਪੰਥ ਰਤਨ ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਪੰਡਿਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਅਰਵਿੰਦ', ਆਦਿਕ ਸੈਂਕੜੇ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਪਾਂਡਿਤਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਉਤੀਰਣ ਹੋਏ।

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਤੀਰਣ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀਯ ਨਾਉਂ ਇਹ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਥ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੈਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਾਨਨੀਯ ਗਿਆਨੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਥਾ ਵਾਚਕ। ਵਹੀਰ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ

ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਤਾ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਨਾਮ ਦੇ ਰਸੀਏ ਸੁਨਿਮਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਿਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵਹੀਰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਗਰਗਾਮੀ ਤੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਥ ਰਤਨ ਗਿਆਨੀ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਰਗੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਹਾਨ ਭਾਵ ਸ੍ਵਤੰਤ੍ਰ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੂਜਯ ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਤਬਾ ਅਨੰਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭਿੰਡਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਕਰਨੀ, ਘਾਲਣਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਂਤਹ ਸਮਰਣੀ ਸੂਰਣ ਕਾਂਡ ਅੰਕਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ (ਰਾੜੇ ਵਾਲੀ) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਦੇਸ ਭਗਤ, ਸੰਗ੍ਰਾਮੀ ਸਤਿ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ (ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ) ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ (ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ) ਜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਰ ਰਤਨ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ, ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਫਾਂਸੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁ-ਹਰਸ਼ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਿਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ੍ਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼੍ਰੇਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਏ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਖਿਆਤ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਹਨ—ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਵਾਲੇ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਆਇਆ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵਕ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵਕ ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੇਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਨਨੀਯ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਨਿਰਮਲੇ ਸਤਪੁਰਸ਼ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਭੁਚੋਂ ਕਲ੍ਹਾਂ, ਜ਼ਿਲਾ ਬਨਿੰਡਾ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸਨ।

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਹਾਰਪੁਰੀ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਰਖੋਵਾਲ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਿਸ਼ਨਪੁਰਾ ਕਲ੍ਹਾਂ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ; ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰ ਸੇਵਾ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਥ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ 'ਭੋਦੁ ਨ ਜਾਣਹੁ ਮਾਣਸ ਦੇਹਾ' (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 1076) ਦੇ ਪਾਵਨ ਗੁਰਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਂਤਹ ਸਮਰਣੀਯ ਅਨੰਤ ਸ੍ਰੀ ਵਿਭੂਸ਼ਤ, ਪੰਥ ਸ੍ਰਮਣ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਬ੍ਰਹਮ ਸ੍ਰੋਤੀਯ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਠ ਪਰਮ ਪੂਜਯ ਪਾਦਯ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਗੁਰ ਸਾਗਰ ਮਸਤੂਆਣੇ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਆਲਯ

ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਠਨ ਪਾਠਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਕਲਗੀਧਰ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਦਾਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਕੀਯ ਭਾਸ਼ਾ ਫਾਰਸੀ ਸੀ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜੀਵਤ ਰੱਖਿਆ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਿਆਲਯ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਧੂ, ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵਿਦਿਆ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮੂਹ ਵਿਦਿਆਲਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਾਅਧਿਆਪਕਾਂ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ) ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਖਰਚ, ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਵਿਦਿਆਲਯ ਤਕਰੀਬਨ 70 ਵਰਸ਼ ਤੋਂ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦਵਾਰ) ਵਿਖੇ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਟਾਤਾ ਸ੍ਰਯੋ ਭੋਖ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਪੂਜਯ ਸ੍ਰੀ 108 ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਯ ਬਨਾਰਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਵਿਦਿਆਲਯ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਵਾਰਾਣਸੀ (ਕਾਸ਼ੀ) ਵਿਚ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਉੱਚ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਯਾਯ, ਵੇਦਾਂਤ, ਸਾਹਿਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ, ਆਦਿਕ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਯ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਆਲਯ ਬਨਾਰਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਦਿਆਲਯ ਦੇ ਅਧਿਸ਼ਟਾਤਾ ਪਰਮ ਮਾਨਨੀਯ ਸ੍ਰੀ 108 ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੇਦਾਂਤ ਕੇਸਰੀ ਹਨ ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਅਧਿਆਪਕਾਂ (ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ) ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਸੁਵਿਧਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਵਿਦਿਆਲਯ "ਗੁਰ ਗਿਆਨ ਦੀਪਕ ਉਜਿਆਰੀਆ" (ਉਕਤ, 210) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ; ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਕਲਗੀਧਰ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦੀ ਲਾਈ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਲੀਭੂਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ "ਵਿਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ" (ਉਕਤ, 356) ਦੇ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰ ਆਗਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰੋਧਾਰਯ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਸੰਹਾਰ

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਪੰਥ ਦਾ ਮੁੱਖ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਬੁਧੀ ਜੀਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਵਿਦਿਆ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਵਾਰਾ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਸ੍ਰਯੋ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਇਆ

ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਸੁਦੂਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤਥਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਜੈ ਘੋਸ਼ਨਾ ਇਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਵਾਰਾ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਗੁਣਵਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ; ਦੇਸ ਦੇ ਹਰ ਤੀਰਥ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਥਾਨ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂ ਵਿਦਵਾਨ, ਵੀਚਾਰਸ਼ੀਲ, ਸੁਨਿਮਰ ਅਤੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਆਗੂ

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਦੌਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ : ਪਹਿਲਾ ਅਕਬਰ-ਆਜ਼ਮ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਚ, ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਹੇਠ, ਤੀਜਾ ਵਾਈਸਰਾਏ ਵਾਰਨ ਹੇਸਟਿੰਗਜ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਨੀਤੀ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵਲ-ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਸ਼੍ਰਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ। ਇਸ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਸਨ : ਵਿਦਵਤਾ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ : ਅਨੁਵਾਦ, ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾ। ਨਿਰਮਲਾ ਲਹਿਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਪੂਰਣ ਇਕਰੂਪਤਾ (Identity) ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੀ। ਮੈਕਾਲਿਫ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੁਣਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਪਰ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਮੰਦਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਛਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਆਹ, ਨਾਮ-ਕਰਣ, ਜਨੇਊ ਪਾਉਣ, ਕਥਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮਿਰਤਕ ਸੰਸਕਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਬਣਾਉਣ, ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਖੜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਹੱਕ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਸੱਯਦਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਕਾਜ਼ੀ ਬਣ ਸੱਕਣ ਦਾ ਹੱਕ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮਨਾਪਲੀ (monopoly) ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਨਾਥ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੌਤਮ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜਦ ਉਹ ਰੁੱਖਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣੇ ਛਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਲੜਕਾ ਗਊਆਂ ਦੀ ਰਖਵਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੁਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਜਾਗਣ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ ਲੜਕੇ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਕੌਣ ਹੈਂ? ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ

ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਇਕ ਨੌਕਰਾਣੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜਾਤ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਜਾਤ ਦਾ ਸਮਝਣ ਕਰ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇ ਛਾਤਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਨੁਮਤੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਵੱਡਾ ਹੋ ਕੇ ਬੜਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੋਣਵੇਂ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ ਤੇ ਸਨਿਆਸ ਦਾ ਵਰਤ ਰਖਾਇਆ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।

ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਕਾਸ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸੁਤੰਤਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਨਵੀਂ ਲਹਿਰ ਚਲਾਈ, ਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਫੇਰ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸਾਹਿਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪਾਇਆ, ਉਹ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਏਨਾ ਦੱਸਣ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰੀ ਪੰਡਿਤ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਚੇਚੀਆਂ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਉਲਥਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਡਿਤ ਏਧਰ ਉਧਰ ਖਿੰਡ ਪੁੰਡ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਸਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਓਥੇ ਟਿਕ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ, ਗੱਲ-ਬਾਤ, ਪੜ੍ਹਨ-ਲਿਖਣ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਕਰਨਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੱਖ ਰਹੇ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਰਾਗੀਆਂ ਜਿਹਾ ਤਿਆਗੀ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਸੀ। ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਭੇਦ ਭਾਸਦਾ ਸੀ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੋ ਗਏ। ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਤੇ ਬਿਰਾਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦੇ ਰਹੇ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨੀਆਂ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਨੇ ਚੋਲਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਚਿੱਟੇ ਨਿਰਮਲ ਵਸਤਰ ਪਾ ਲਏ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ-ਨਾਲ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ 'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ' ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ : ਇਕ ਉਹ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਰੱਖੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਹ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪੁਰਾਣੇ

ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪੂਜਾ-ਸਥਾਨ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਆਰਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੰਦਾ ਬਿਰਾਗੀ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਬਦਲ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਰਾਜੇ ਤੇ ਪਰਜਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਜਿਹੇ ਜਾਲਮਾਂ ਨੇ ਜਾਨ ਤੇ ਮਾਲ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਪਰਲੋਂ ਆ ਗਈ। ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਧਰਮ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਰੱਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਟੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਫਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਅਰਦਾਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮਗਲ ਸ਼ਾਸਨ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਿਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ, ਉਹ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੜ ਆਏ। ਜੱਥੇ-ਬੰਦੀ ਫੇਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਦਮਾਮੇ ਫੇਰ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਢੱਠੇ ਘਰ ਤੇ ਮੰਦਰ ਫੇਰ ਉਸਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਸੰਗਤਾਂ ਫੇਰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ, ਢਾਢੀ ਫੇਰ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਰਬਾਬ ਫੇਰ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਾਗ ਫੇਰ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ। ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਅੱਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟਿਕ ਗਏ। ਵਿਦਿਆ ਫੇਰ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜ਼ੋਰ ਸ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚਲ ਪਿਆ। ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਤੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਜਾਗੀਰਾਂ ਵੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬੇ-ਫਿਕਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਰਹੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1750 ਨੂੰ ਕੁਰੂਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਖੋਲ੍ਹੀ। ਇਕ ਸੰਤ ਨਿੱਕਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ 1752 ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਬੀਬੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੌਰ ਨੇ ਚੱਵੀ ਪਿੰਡ ਲਾ ਦਿਤੇ। ਸੰਨ 1764 ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਬੱਗਾ ਨੇ ਸੁਜਾਨ ਪੁਰ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਇਸੇ ਸੇਵਾ ਲਈ ਬਖਸ਼ ਦਿਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਸ ਨੇ 1852 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਅਖਾੜਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਖਾੜਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਡੇਰਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ਰਧਾ ਸਿੰਘ, ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਦੇ ਮਹਾ ਪੰਡਿਤ ਸਦਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਦੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਆਨੰਦ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਿੰਡੋਰੀ ਨਿੱਝਰਾਂ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜਿਸ ਨੇ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ** ਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲਾ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਂਦਾ

ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਓਮਾਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ, ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ, ਵਯਾਕਰਣ, ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ, ਆਦਿ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਗੀਤਕ ਤੇ ਸਰਲ 'ਸੰਤ ਭਾਖਾ' ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਪਾਠ, ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਹਰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਲਈ ਉੱਚਿਤ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਾਅਦ ਦੂਜਾ ਸਥਾਨ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਪ੍ਰਿਯ ਹੋਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮਹਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਇਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧ ਪੜ੍ਹਨ ਬੋਲਣ ਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ । ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਕਸਰ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ ਦਾ ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਚਲ ਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ । ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਨਿਰਮਲੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦਾ । ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਭੇਟਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਵੀ ਕਦੇ ਕਦੇ ਸਵਾਦ ਲੈ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਅਖਾੜਿਆਂ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਭਗਤ ਮਾਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਭਾ ਦਾਸ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਰੱਖੀਆਂ ਸਨ, ਅਕਸਰ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਨਿਰਮਲਾ ਸਿੱਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉਹੀ ਸੀ ਜੋ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ । ਹਰਦਿਆਲ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੀ ਜੋ ਪੱਟੀ ਤੇ ਪੈਂਤੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਸਾਡੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਪਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਾਧਾ ਵੀ । ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਆਰੰਭ ਮੌਖਿਕ ਜਾਂ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੀ । ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯਾਦ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਖਿਪਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਹੈ । ਇਹ ਛੇਤੀ ਯਾਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਧਿਆਪਕ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਚਾਰ ਵਾਰ ਆਪ ਆਖਦਾ ਤੇ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਇੱਕੋ ਸਾਹ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰ ਕੇ ਤਾਂ ਜੋ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਸੌਖੇ ਸੌਖੇ ਯਾਦ ਹੋ ਸਕੇ ।

ਇਸ ਸ਼ੁਭ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੱਟੀ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ, ਛਾਤਰ ਉਂਗਲ ਜਾਂ ਕਾਨੀ ਨਾਲ ਰੇਤ, ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਪੱਟੀ ਉੱਤੇ ਨਕਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਪਰ ਇਹ ਲੰਬਾ ਕੰਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਰ ਲਗਦੀ ਸੀ—ਇਕ ਦੋ ਮਹੀਨੇ । ਫੇਰ

ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਜੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਕੇ ਛਾਤਰ ਉਚਾਰਦਾ ਤੇ ਲਿਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਾ, ਦੋ ਮਹੀਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਲਿਖਾਈ ਨਾਲ ਮੌਖਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਉੜੀ, ਪਉੜੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ। ਇਹ ਜ਼ਬਾਨੀ ਤਜਰਬਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੰਧਿਆ ਅਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੰਠਸਥ ਬਾਰ ਬਾਰ ਦੁਹਰਾਉਣ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਾਉਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰਦਰਦੀ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਮਿੱਠਾ ਤੇ ਸੁਆਦੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਚਿਰ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਸਿੱਖਿਆ, ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਬੋਧ, ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਜੋੜਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛਾਤਰ ਏਥੇ ਤੱਕ ਹੀ ਅੱਪੜ ਕੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਕਿਤੇ ਉੱਲੇਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਣਾ ਅਸੁਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਈਏ ਕਿ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਅੰਕੜਿਆਂ ਦਾ ਬੋਧ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੌ ਤੱਕ ਗਣਿਤੀ ਵੀ ਸਿਖਾਈ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਲਿਆਈ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਗਣਿਤ ਵਿਦਿਆ ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਹੁਨਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠ-ਪ੍ਰਸਤਕ ਦੇ ਪੰਨੇ ਵੀ ਜੋ ਛਾਤਰ ਨਾ ਗਿਣ ਸਕੇ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਅਧੂਰੀ ਲਗੇਗੀ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤਾਂ ਅਤਿ-ਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛਾਤਰਾਂ ਦੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਝੜ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੜਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੂਜੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਉਹ ਭਾਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਉਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਹਿਰਾਸ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ, ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ, ਅਨੰਦ, ਸਲੋਕ ਨਾਵਾਂ ਮਹਲਾ, ਆਦਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਹ ਛਾਤਰ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਯਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚਾਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਅੱਛੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਯੋਗਤਾ ਸਾਧਾਰਣ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਾਗ ਜਾਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗ੍ਰੰਥੀ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ-ਪੂਰਵਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਤੀਜੇ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਮੁੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸੂਤਰ ਅਤੇ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਰਾਮਾਇਣ, ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ ਤੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਉੱਚੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਯੋਗ ਕਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰ, ਅਕਸਰ, ਉਚਾਰਣ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਵਾਨੀ ਤੇ ਲੈ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਸੀ। **ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ** ਸੰਤ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਣਾ ਸੌਂਕ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਧੇਰੇ ਕਠਿਨ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀਕਰਨ ਵੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਬੁੰਗੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦਾ ਬੁੰਗਾ, ਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਬੁੰਗਾ, ਵਿਆਕਰਣੀ ਬੁੰਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ।

ਤਿੰਨਾਂ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਉੱਤੇ, ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਇੱਕੋ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਛੋਟੀ ਤੇ ਮੁੱਢਲੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਛਾਤਰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਬਿਠਾ ਕੇ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੱਕੋ ਪੱਟੀ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਨਕਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਸੁਧਾਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਨਵਾਂ ਪਾਠ ਬੋਲ ਕੇ ਸੁਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਛਾਤਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਅਰਥ ਵੀ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਥ ਸੌਖੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਲੇ ਨਾ ਕਾਲਾ ਫੱਟਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਾਲੇ ਫੱਟੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਚੱਲਿਆ ਸੀ। ਪਾਠ ਥੋੜ੍ਹਾ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਦੁਹਰਾਈ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਪਾਠ-ਵਿਧੀ ਸਮੂਹਕ ਸੀ। ਪਰ ਸੁਣਵਾਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਛਾਤਰ ਆਪਣਾ ਪਾਠ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੁਧੀਆਂ ਅਧਿਆਪਕ ਆਪ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਛਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਇਕ ਛਾਤਰ ਨੂੰ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਧਿਆਨ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਛਾਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਜਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾਂ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਮਨੀਟਰ ਦੁਆਰਾ ਛੋਟੇ ਛਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਮਨੀਟਰ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਮੁਖੀਆ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗ ਛਾਤਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਨੀਟਰ ਮੁੱਢਲੇ ਛਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪਰ ਦੂਜੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪਾਠਨ-ਵਿਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੀ। ਉੱਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਛਾਤਰ ਥੋੜੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਾਂ ਔਸਤ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ; ਦੂਜੇ ਅਜੇਹੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ। ਫੇਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਦਾਖਲੇ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਮਿਤੀਆਂ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਵੈਸਾਖੀ,

ਦਸਹਿਰਾ, ਦੀਵਾਲੀ, ਹੋਲੀ, ਬਸੰਤ ਜਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਚੇਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ। ਜਦ ਕੋਈ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੁਕਾ ਲੈਂਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਤੀਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰ ਦੂਜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ, ਕਿਸੇ ਸੂਭ ਦਿਨ, ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਮਿਠਾਈ ਖੁਆ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਂਦਾ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਦੁਹਰਾਈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੁਣਵਾਈ ਆਪੇ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਸਕੇਗਾ ਜਾਂ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਕ ਦੋ ਦਿਨ ਛੁੱਟੀ ਦੇ ਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਆਇ ਯਾਦ ਕਰਨ ਘੋਖਣ ਜਾਂ ਦੁਹਰਾਉਣ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਨਾ ਕੁਝ ਉਹ ਪਿੱਛਲੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਤਰੱਕੀ ਅੱਗੇ ਕਰ ਸਕੇਗਾ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਾ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਵਿਧੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਚਾਰਣ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ, ਛਾਤਰਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਲਿਖਾਈ, ਸੁਣਵਾਈ ਤੇ ਸੁਧਾਈ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੱਛਣ ਸੀ। ਉੱਚੇਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਈਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵੇਲੇ ਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਫੇਰ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕਿੰਤੂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਲੱਛਣ ਮਨੀਟਰ ਦਾ ਸੁਯੋਗ ਭਾਗ ਸੀ। ਅਧਿਆਪਕ ਤੇ ਛਾਤਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਮਰ ਦੀ ਵਿੱਥ ਬਹੁਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰ ਅਧਿਆਪਕ ਛਾਤਰ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜਾਂ ਔਖਿਆਈ, ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛਾਤਰ ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਰੇਖਾ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਮੁੱਖ ਛਾਤਰ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਯੋਗ ਛਾਤਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮ-ਉਮਰ ਛਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਠਿਨ ਤੋਂ ਕਠਿਨ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਨੀਟਰ (Monitor) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਛਾਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ।

ਸਿੱਖਿਆ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਜੋ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਪਿਛਲੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਹੀ ਚਲਾਈਆਂ

ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਸਿਵਾਏ ਕਿੰਡਰਗਾਰਟਨ ਦੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਰਸਰੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਬੜੇ ਅਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਵੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਅਜੋਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਏਨੀਆਂ ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਿ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਈਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਧਰਮ-ਵੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਇਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਬ੍ਰਜੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤ-ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਬ੍ਰਜੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਖੋਜ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਾਇਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਰਾਏ ਨੂੰ ਹੀ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਰਾਏ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੂਜਾ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹਨ। ਤੀਜੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਤਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਖੋਜ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਨਿਰਣੈਜਨਕ ਰਾਏ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਂ ਤੀਜੀ ਰਾਏ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਟਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੁਜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਦੇਣ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੱਜ ਦੇ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਨਿਯਮ-ਬਧ ਸੰਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਰੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਖ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਚੋਣਵੇਂ

ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬੇਸ਼ਕ ਘੱਟ ਹੈ ਪਰ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਰਕਤ ਭਾਂਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

1. ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ।
2. ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ।
3. ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ।
4. ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਭਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਾਂਗੇ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ 1753 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਉੱਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿਹੀ ਕਠਿਨ ਬੋਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬ੍ਰਜੀ ਜਿਹੀ ਸੁਖੈਨ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਜੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਹੋ ਰਹੇ ਝੁਕਾਅ ਦਾ ਸੂਚਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਏ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵੀ ਏਨੀ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਸੁਧਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ : ਇਹ ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਣ ਸਮਾਂ 1858 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਚਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ ਸ. ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗੁਆਹੀ ਤੋਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਹਿਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਿਆਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਭੋਜਨ ਖਾਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਵੀ ਹੈ। ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਤਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਸਿੱਖੀ ਪੰਜ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ ਇਕ ਧੰਦੇ ਦੀ ਜੋ ਲੋਕ ਨਿਗੁਰਾ ਨਾ ਕਹੈ
ਦੂਸਰੀ ਦੇਖਾ ਦੇਖੀ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਬਹੁਤ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਤੀਸਰੀ ਹਿਰਸੀ
ਬਹੁਤੇ ਜੋ ਕਰਨ ਸੋ ਕਰਨਾ...ਪੰਜਵੀਂ ਸਿਦਕ ਦੀ ਭਾਵ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪੂਰਣ ਥੀਂ
ਪੂਰਣ ਜਪਣਾ ਆਸ ਬਾਣੀ ਭਜਨ ਕਰਨਾ ਰਿਦੇ ਸੁਧ ਰਖਣਾ।

...

...

...

ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵੰਡ ਖਾਵੇ, ਸੁਰਮਾ ਦਿਨੇ ਨਾ ਪਾਵੇ, ਨੰਗਾ ਰਾਤੀ ਨਾ ਸਵੇਂ,
ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਖਾਵੇ,—ਜੂਠ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਉਂ ਸੋਚ ਰਖੇ
ਤਿਉਂ ਚੰਗੀ ਹੈ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ **ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ**, ਹੈ ਜੋ ਸੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 1893 ਈ. ਵਿਚ ਲਿਖੀ। ਸੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਠਾਕਰਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬਿਤਾਈ। ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ। **ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ** ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਯਾਚਕਾਂ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ

1. 'ਸੁਧਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ.ਰੇਅਰ. ਜੀ. 243, ਪੰਨਾ 61.

ਰੋਚਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਇਤ ਤਨ ਲਾਗੈ ਬਾਣੀ

ਇਕ ਬਾਣੀਆ ਹੈ ਸੀ। ਸੋ ਸਹੁਰੇ ਗਿਆ। ਤਬ ਉਸ ਦੀ ਸੱਸ ਸੀ ਵੱਡੀ ਸਿਆਣੀ ਹੈ ਸੀ। ਉਹ ਘਿਓ ਥੋੜਾ ਪਾਵੈ। ਏਕ ਦਿਨ ਅਗਨ ਸੇਕਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਪਾਸ ਬੈਠਾ ਗਲਾਂ ਲਾਗਾ ਕਰਨ, ਉਹ ਰੋਟੀ ਦੇਨ ਲਗੀ। ਘਿਓ ਕਾ ਕੁਜਾ ਪੰਗਲਿਆ ਹੈ ਸੀ ਪਾਵਨ ਲਗੀ ਤਬ ਅਰਕ ਹਲਾਇਕੈ ਵਧੇਰੇ ਡੋਲ ਦੀਆ। ਤਬ ਪੁਤਰ ਕੋ ਲਾਗੀ ਵਾਜ ਕਰਨੇ ਹੇ ਮੋਤੀ ਤੂੰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੈਂ ਜੀਜੇ ਨਾਲ ਰੋਟੀ ਖਾਣੀ ਹੈ ਆਓ ਖਾਹਿ ਉਹ ਆਇ ਬੈਠਾ।²

ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਖਣ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ (ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਗੁਰ ਭਾਈ) ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਅਤੇ ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਮੋੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਪੁਸਤਕ ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਹੈ ਜੋ 1898 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੋਲੇ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਜੀ ਮੈ ਖਟਦਰਸਨੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਸੰਯੁਕਤ ਤਥਾ ਸਨੱਧਬੱਧ ਖਾਲਸੇ ਸੰਯੁਕਤ ਦੀਵਾਨ ਮੈ ਬੈਠੇ ਸੀ। ਤਹਾਂ ਏਕ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਆਗੈ ਹਾਥ ਬੰਧ ਕਰ ਠਾਂਢਾ ਭਇਆ। ਤਾਂ ਕੋ ਦੇਖ ਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਭਾਈ ਸਿੱਖਾ ਤੇਰੇ ਮਨ ਮੈ ਕੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ ਸੋ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕਹੁ। ਤਬ ਤਿਸ ਸਿੱਖ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਜੀ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਆਪਨੇ ਏਕ ਰੋਜ ਮੈ ਦੀਵਾਨ ਮੈਂ ਬੈਠਿਆਂ ਆਗਿਆ ਕਰੀ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਸਿੱਖੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਥਾਨਕਾ ਕਾ ਏਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾ ਬਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਸੋ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਸਾਨੂੰ ਲਿਆ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤੋਂ ਤਿਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵੱਡਾ ਮੁਰਾਤਬਾ ਬਖਸ਼ਾਂਗੇ। ਜੀ ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਸੋ ਪੋਥੀ ਏਕ ਸਿੱਖ ਪਾਸ ਹੈ ਜੀ।³

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੈਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਨਾਲ ਜਨ ਸਧਾਰਨ ਦੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ (1822 ਈ. ਤੋਂ 1921 ਈ.) ਜਿਹੇ ਸੁਲਝੇ ਹੋਏ

2. 'ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ', ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1916, ਪੰ. 86.

3. 'ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ', ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1898 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ.ਰੇਅਰ 837, ਪੰਨੇ 104-105.

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਦੀਖਿਆ ਸੰਤ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਤੋਂ ਲਈ ਸੀ । ਆਪ ਨੇ ਵਿਰਕਤ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ **ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕ** ਵਿਚ ਕਾਨੀ ਬੰਦ ਕੀਤਾ । ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਏਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜੋ ਪਰਵਾਨ ਹੋਈ :

ਦੋਹਰਾ :

ਐਸੀ ਆਗਿਆ ਪੰਥ ਕੀ ਮਨ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰ ।

ਸੁਗਮ ਸਰਲ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਚਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹੁ ਫੇਰ ।⁴

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ ਸਨ । ਆਪ ਦੀਆਂ 8 ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬ੍ਰਜੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਮੁਹਰ ਛਾਪ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ । ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ, ਚੁਸਤ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤ੍ਰਣ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਧਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁੱਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਮੁੱਚੀ ਵਾਰਤਕ ਸਰਲ ਅਤੇ ਰੌਚਕ ਹੈ । ਆਪ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਹਿਤਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

‘ਸਰਹੰਦ ਦਾ ਜੰਗ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ’

ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਿਤ ਦੀ ਖੇਤੀ ਕੁਮਲਾ ਰਹੀ ਸੀ ਹੁਣ ਬੰਦੇ ਦਾ ਆਉਣਾ ਬਦਲ ਵਾਂਗ ਵਰਸਿਆ ਤੇ ਮਲੇਰੀਆ ਦੇ ਮਰਨੇ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਨੇ ਚਾਨਣ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ, ਜਿਤ ਦੀ ਆਸਾ ਦਾ ਖੇਤ ਫੇਰ ਫਲ ਪਿਆ, ਦੁਵੱਲੇ ਜੋਧੇ ਤੀਰਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੇ ਸਨ ਬਬੇ ਅਖਰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਧਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਲੜਾਈ ਤੁਲੀ ਖੜੀ ਸੀ । ਝੋਕ ਵਜਦੀ ਨਾ ਵੇਖ ਬੰਦੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਖਸ਼ੇ ਸਨ ਇਕ ਸਰਹੰਦ ਵੰਨੀ ਚਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੇ ਛੁਟਦੇ ਹੀ ਐਡੀ ਕੈਹਰ ਦੀ ਅੰਧੇਰੀ ਛੁਟੀ ਕੰਕਰੀਆਂ ਧੂੜ ਨੇ ਸਤਰੂ ਬਆਕੂਲ ਕਰ ਸੁਟੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹੱਲਾ ਅੱਲਾ ਦਾ ਕਹਿਰ ਸਮਝੋ ਤੀਜੇ ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੀਰ ਵਜੀਦ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਘੋੜੇ ਉੱਤੇ ਦੜ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਸਿਟ ਗਿਆ ਮਾਲਕ ਮਰੇ ਤੋਂ ਮਤੈਹਤ ਐਸੇ ਡਰਪੋਕ

4. ‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 12.

ਹੋ ਕੇ ਨਠ ਤੁਰੇ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਲੋਥ ਭੀ ਨਾ ਚੁੱਕ ਸਕੇ ਬਲਕਿ ਮਰੇ ਸਹਿਕਦੇ
ਦਾ ਪਤਾ ਭੀ ਨਾ ਕੀਤਾ।⁵

ਭਾਵੇਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸੈਨਾ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਜਨਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਰੋਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਲਾਮਈ ਅਲੰਕਾਰਕ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਯੁੱਧਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਬਲਕਿ ਢੁਕਵੇਂ ਸਬਦਾਂ ਨਾਲ ਚਿਤਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਉਤਮ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਅੱਧ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਦੇਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਯੁਗ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਮਹੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਕਰਤਾ ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ) ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਬ੍ਰਜੀ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਦੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਕਾਰ, ਸੰਤ ਰੂਪ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੁਚੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰਮਤ ਵਿਆਖਿਆ, ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਬ੍ਰਜੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਸੰਖਿਆ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ **ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰ** ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜੋ 1929 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ। ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚਾਲੇ ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਸਵਿਸਤਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਰਚਨਾ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਵੇਖਣ ਲਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਹੇਠ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਹਨ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

5. 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ', ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925, ਪੰਨਾ 23.

ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਇਕ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਿਛੋਂ ਸਭਨਾ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਇਸ਼ਟ ਅਸਥਾਪਨ ਕੀਤਾ। ਚਾਹੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਇਕ ਇਸ਼ਟ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਭੀ ਉਸੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਸ ਗੁਰੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਹੈ ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੀ ਬੰਸ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਤਾਲ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੰਸ ਦੇ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਤੋਂ ਐਸੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਸ ਮੰਦਰ ਜਾਂ ਤਾਲ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਸਮਾਨ ਪੂਜਯ ਸਮਝਨਾ ਤਦੋਂ ਤੋਂ ਉਸ ਵੰਸ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਤੁਲਯ ਹੀ ਪੂਜਯ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੁਤ੍ਰਾਇ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁਤ੍ਰ ਕਰਕੇ ਮਾਨਨੀਯ ਤੇ ਪੂਜਯ ਭੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਬੰਸ ਦੇ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।⁶

ਵਾਰਤਕ ਤਰਕਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਹਰਦੇਵ ਸਿੰਘ ਨੇ 1937 ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਦੇਵ ਦੀ ਜੀਵਨੀ **ਨਾਰਾਇਣ ਹਰੀ ਉਪਦੇਸ਼** ਨਾਂ ਹੇਠ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪਖ ਤੋਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕੋਲਿਤਰੇ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਖਰੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪੰਡਿਤ ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਘਰੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮਨ-ਇੱਛਤ ਗੁਰੂ ਢੂੰਡ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਤੀਰਥਾਂ, ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ ਪਰ ਮਨ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਓਥੇ ਹੀ ਲਗੀ ਰਹੀ। ਓਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਲ ਲਈ ਸਭ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਖੇ ਪਹੁੰਚੇ ਪਰ ਜਿਹੌਂ ਜਿਹਾ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦਸਿਆ ਸੀ ਓਹੋ ਜਿਹਾ ਨਜ਼ਰ ਨ ਆਇਆ ਸੋ ਉਦਾਸ ਜਿਹੇ ਹੋ ਕੇ ਰਿਸ਼ੀ ਕੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਏ...ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਇਕ ਨਿਰਜਨ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ ਸੀ ਆਸ ਪਾਸ ਬੜੀ ਦੂਰ ਤੱਕ ਹਰਿਆਵਲ ਹੀ ਹਰਿਆਵਲ ਸੀ ਗੰਗਾ ਦਾ ਇਕ ਪਵਿਤਰ ਕਿਨਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਝਾੜੀ ਸੀ—ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਝਾੜੀ ਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੋਹੜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪਰਮ ਪੂਜਨੀਕ ਸਵਾਮੀ ਬੁਧ

6. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤਸਾਰ', ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1952, ਪੰਨਾ 37.

ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸਥਿਤ ਸਨ, ਆਪ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਜਿਹਾ ਚਿਹਰਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਗ ਦਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਸਭ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਕੋ ਖਿਚ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।⁷

ਪੂਜਨੀਕ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਅਤੇ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਵਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਗ ਦਗ ਕਰਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਮਹੱਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਕ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਕਿਤਸਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਹਿਲੀ ਨਿਰਮਲ ਪੱਤਰਕਾ 1914 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ।

ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਕੁਰਾਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਡਮੁਲੀ ਦੇਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੁਰਾਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮਿਕਾ, ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਭਾਵਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਠਨਾਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਆਵੇ। ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਸੂਝ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਹੇਠ-ਲਿਖੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਔਹ ਹੇ ਪੈਗੰਬਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੂਹ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਵਾਚ ਕੇ ਸੁਣਾਉ ਕਿ ਜਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗਿਆਤੀ ਦੇ ਲੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਆ ਕਿ ਭਰਾਓ ਯਦਪਿ ਮੇਰਾ ਕਹਿਨਾ ਔਰ ਖੁਦਾ ਦੀਆ ਆਯਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਵਾਚ ਕੇ ਸੁਣਾਉਣਾ ਸਮਝਾਉਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਪਰ ਭਾਰਾ ਗੁਜ਼ਰਤਾ ਹੈ ਤਦਾਪਿ ਮੇਰਾ ਭਰੋਸਾ ਅਲਾ ਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਬਸ ਤੁਸੀਂ ਔਰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਜਾਤੀ ਸਾਰੇ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਬਾਤ ਨੀਯਤ ਕਰ ਲਵੋ ਪੁਨਰ ਤੁਹਾਡੀ ਉਹ ਬਾਤ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰ ਗੁਪਤ ਨ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਉਸ ਤਦਬੀਰ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੋ ਸਕਣ।⁸

ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੀ ਸੂਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਅਲਾ, ਖੁਦਾ, ਆਦਿ। ਅਨੁਵਾਦਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਸਰਲ ਤੇ ਠੋਠ ਪੰਜਾਬੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

7. 'ਨਾਰਾਇਣ ਹਰੀ ਉਪਦੇਸ਼', ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968, ਪੰਨਾ 36.

8. 'ਤਰਜਮਾ ਕੁਰਾਨ', ਭਗਤ ਬੁੱਢਾ ਮਲ ਵੈਦ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, 1911 ਈ., ਪੰਨਾ 279.

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਉੱਘਾ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1860 ਈ. ਵਿਚ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰਾਵਣ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡੇਰਾ ਅੰਤ੍ਰਯਾਮੀਆਂ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਬਤਾਏ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਵੀ ਰਹੇ। ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਇਤਿਹਾਸ, ਚਕਿਤਸਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੋ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ, ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ** ਅਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

‘**ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ**’ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਤੇ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ** ਦਾ ਜਿਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। **ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ** ਵਿਚ ਆਤਮਕ ਉਨਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਾਖੀ ਦਾ ਭਾਗ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਸਕੇ :

ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੇਵਕ ਸੀ। ਉਹ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਸੰਤਾਂ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਇਆ ਕਰੇ ਅਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹਥ ਜੋੜ ਕੇ ਇਹ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰੇ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਸਾਧੂ ਦੇ ਮਿਲਣੇ ਕਾ ਕੀ ਫਲ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੁੱਝ ਕਹਿ ਜਾਵੇ ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆਵੇ ਸੋ ਕਹਿ ਦੇਵੇ ਅਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਭਰਮ ਠੀਕ ਠਾਕ ਨਾ ਦੂਰ ਹੋਵੇ ਜਦ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਐਸੇ ਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ।⁹

ਇਸ ਕਾਲ ਦਾ ਵਰਣਨ-ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਵਡਮੁਲੀ ਦੇਣ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ ਜੋ **ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ** ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦਸਦਿਆਂ ਕਰਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ

9. ‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ’, ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1908, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2240.

ਜੋੜ ਕੇ ਵਿਰਕਤ ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਥ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

...ਮੈਂ ਮੁੜ ਹਰ ਕੀ ਪੌੜੀ ਆਣ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗ੍ਰਸਥੀ ਲਿਬਾਸ ਦੀ
ਥਾਵੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਧਯਾਨਧਾਰੀ ਸੰਤ ਬਾਣਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ।¹⁰

...

...

...

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸਾਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਣ ਦਾ ਬੋਝਾ ਕੇਵਲ ਭਿਹਨਾਂ ਹੀ
ਮੋਢਿਆਂ ਪਰ ਰਿਹਾ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਕਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸੇਵਾ ਇਕ ਮਾਤਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ
ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸਹੈਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਹਣੀ ਭੁਗਤਦੀ ਰਹੀ ।¹¹

...

...

...

...ਮਤਲਬ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ¹² ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵਾਂ
ਸਾਧੂਅਨੇ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਭੀ, ਸਿੱਖੀ ਨੁਕਤੇ ਨਾਲ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ
ਇਸ ਵਿਚ ਲਾਭ ਦਿਖਾਇਆ ।¹³

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ
ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਰਕਤ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਸਨ ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ
ਹੇਠਾਂ ਕਰਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ
ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ
ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ । 18 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ
ਇਸਤ੍ਰੀ ਆਈ ਜਿਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ
ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ
ਸਮਝਣ ਲਗ ਪਈ ਪਰ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਕੀਤਾ ।
ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੋ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ ;

ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਐਸੀ ਪਿਆਰ ਦੀ ਰੌ ਚਲੀ ਕਿ
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੇ ਅਖਤਯਾਰ ਹੋਇਆਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਨੂੰ ਗੱਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਵਾਰੋ ਵਾਰ
ਦੋਨੋਂ ਥਨ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ—ਮੈਂ ਬਿਆਨ ਕੀਕੁਨ ਕਰਾਂ ਕਿ ਦੁਧ ਉਛਾਲੇ
ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਗੱਟ ਗੱਟ ਮੇਰੇ ਸੰਘੋਂ ਉਤਰਦਾ ਜਾਣ ਲਗਾ । ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਸਰੀਰ
ਸਮੇਤ ਪਿਘਲ ਕੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਾਣੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਸਿਰ ਉਠਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ

10. 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ', ਮੈਨੇਜਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤਸੰਗ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ.ਰੇਅਰ.ਜੀ. 319, ਪੰਨਾ 25.

11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 108.

12. ਸਰਬ ਹਿੰਦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ।

13. 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ', ਪੰਨਾ 111.

ਚਰਨਾਂ ਤੇ ਢਹਿ ਪਿਆ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਸਾਂ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਠਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਨੋ ਸਦਕੇ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਨਿਵਾਜਿਆ।¹⁴

ਇਸਤ੍ਰੀ ਅੰਦਰ ਮਾਂ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਗਿਆਂ ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਹਾ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਛੁਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ।

ਸੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜੋ 1919 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਯੋਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵਿਵਰਣਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

‘ਵਿਦਾਂਤ ਮਤ’ ਨੂੰ ‘ਸਨਾਤਨੀ ਲੋਕ’ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਕਾਂਡ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ-ਵਿਦਾਂਤ ਬਾਬਤ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਗੇ ਓਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਕਯੋਂਕਿ ਵੇਦ ਨੇਤ ਨੇਤ ਆਖ ਕੇ ਚੁਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਆਖਦੇ ਹਨ ‘ਸੰਤ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਬੇਦ ਨਾ ਜਾਨਹਿ’ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਨਭਉ ਬੇਦਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ ਅਰ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਪਰਮ ਸੰਤ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨਭਉ ਸਿਧਾਂਤ ਫੇਰ ਭਲਾ ਬੇਦਾਂ ਦੀ ਗਮ ਤੋਂ ਕਯੋਂ ਨਾ ਬਾਹਰਾ ਹੋਊ’¹⁵।

ਮੌਤ ਰਹੱਸਯ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ **ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ** ਅਤੇ **ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ** ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। **ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ** ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਥਾਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਲਿਕ ਨਹੀਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਪਰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਢੰਗ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਦਰ-ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਖੀ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸਾਖੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਰਸਿਕ ਹੈ, ਲਟਕਾਅ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ

14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 18.

15. ‘ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਬਯੋਰਾ’, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਲਾਹੌਰ, 1913, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 863, ਪੰਨਾ 50.

ਜਾਣਨ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਧਰ੍ਮ ਭਗਤ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਪੈਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇਹ ਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਸੁਨੀਤੀ ਸੋਚੀ ਪੈ ਗਈ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਚਕ-ਰਾਉਣ ਲਗ ਪਿਆ ਉਹ ਸੋਚਣ ਲਗੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਬਾਲਕ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕੀ ਉੱਤਰ ਦੇਵੇ? ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਵਧ ਗਈ ਅੱਖਾਂ ਅਥਰੂ ਕਿਰ ਕੇ ਧਰ੍ਮ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਥਰੂਆਂ ਦੀ ਗਰਮਾਈ ਨੇ ਧਰ੍ਮ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ।¹⁶

ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਿਆਨਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੂਝਵਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵਾਂਗ ਸੂਖਮ ਛੁਹਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸੁਨੀਤੀ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ।

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਸ ਖੋਜ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਹੱਤਾ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਮੰਡਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਹੈ ਜੋ 1908 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਪੂਰਣ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਮੱਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੱਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮਹੱਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ : ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਸੰਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਅਵੱਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀਕਾ-ਕਾਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟੀਕਾ ਅਤੇ ਟਿਪਣੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਰਨਣ-ਯੋਗ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੂਈਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਰਹਿਤਨਾਮਾ ਸੁਧਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਟਿਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ : ਆਪ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿੱਸ ਬਣ ਕੇ 1921 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣ ਗਏ।

16. 'ਭਗਤ ਮਾਲ ਸਟੀਕ', ਪੰਨਾ 369.

ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ । ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ, ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਜੈਤਸਰੀ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਆਪ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ :

‘ਧਧਾ ਧਾਵਤ ਤਉ ਮਿਟੈ ਸੰਤ ਸੰਗਿ ਹੋਇ ਬਾਸੁ’

ਧਧਾ ਅਖਰ ਦੁਆਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ (ਧਾਵਤ) ਦੌੜਨੇ ਵਾਲਾ ਜੋ ਮਨ, ਤਾਂ ਮਿਟਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਨ ਤਾਂ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਜੀਣ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਥਵਾ ਜੀਵ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਭਗਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਮਸ ਹੋਵੇ ।¹⁷

ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਉਹ ਨਿਰਮਲਾ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਦੇਣ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ । ਖੋਜ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਚਕਿਤਸਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੁਸਤਕ **ਅਧਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਦੀ ਟੀਕਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮੁੱਚਾ ਪਿੰਡਾ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਲੱਗਿਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਬਹੁਤੇ ਅਰਥਕਾਰ ਉਪਰੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਰਥ ਦੀ ਸਿਧੀ ਵਾਸਤੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਓਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਕੌਡੀ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਬੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਥ ਟੌਲਦੇ ਟੌਲਦੇ ਬਾਜੇ ਵੇਲੇ ਮੂਲ ਵੀ ਗੁਆਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸੌ ਉਕਤ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਸਹਸਕ੍ਰਤੀ ਆਦਿ ਛੋਟੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ । ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਉੱਪਰੋਂ ਘਟ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ‘ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਤੀ’ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

17. ‘ਕਲਿਆਣ ਮਾਰਗ : ਸਟੀਕ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ’, ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਝੱਟਾਂ ਵਾਲੀ (ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ), 1941, ਨਾ 95

ਨਿਹਫਲੈ ਤਸ੍ਰ ਜਨਮਸ੍ਰ ਜਾਵਦ ਬ੍ਰਹਮ ਨ ਬਿਦੰਤੇ ॥

ਸਾਗਰੰ ਸੰਸਾਰਸ੍ਰ ਗੁਰ ਪਰਸਾਦੀ ਤਰਹਿ ਕੇ ॥

ਕਰਣ ਕਾਰਣ ਸਮਰਥੁ ਹੈ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਬੀਚਾਰਿ ॥

ਕਾਰਣੁ ਕਰਤੇ ਵਸਿ ਹੈ ਜਿਨਿ ਕਲਿ ਰਖੀ ਧਾਰਿ ॥

ਟੀਕਾ : (ਤਿਸ ਪੁਰਖ ਦਾ) ਤਦ ਤੀਕ ਨਿਸਫਲ ਜਨਮ ਹੈ ਜਦ ਤੀਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦਾ। (ਇਸ) ਸੰਸਾਰ ਸਮੁੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਕੋਈ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਤਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਾਰਣ = ਜੋ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਕਰਨੇ ਨੂੰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸਮਰੱਥ ਹੈ, (ਇਹ) ਕਾਰਣ (ਕਾਰਜ) ਕਰਤੇ = ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਖੇ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰੇ (ਜਗਤ) ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਾ = ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰ ਰੱਖੀ ਹੈ।¹⁸

ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ (ਜਨਮ 1831 ਈ.) ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ **ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਅਤੇ **ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ 'ਜਪੁ ਜੀ' ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਜਫਰਨਾਮਾ** ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਲਵਲੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਇਕ ਮਿਥੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ **ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਜੀ ਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕਾਰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਰੰਗ ਵੀ ਲਭਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਕਲਿਤਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਈ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਤਹਿ ਥਲੇ ਲੁਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਤਮਾ ਲਭਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬ੍ਰਜੀ ਮਾਧਿਅਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ

18. 'ਸਲੋਕ ਸਹਿਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਤ ਗਾਥਾ', ਭਾਈ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1918, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ.ਰੇਅਰ. 1436 ਪੰਨੇ 1,5.

ਬੋਲੀ ਸੁਭਾਵਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਉੱਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਸਪਸ਼ਟ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਸੂਝਵਾਨ ਕਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਪਿੰਗਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਾਂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਮਿਸ਼ਰਨ ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਸਾਂਖਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵਸੀ ਭੂਤ ਕੀਤੇ ਜਿਸੇ ਆਖਦੀ ਨਾਰ ਨਾਚਾਇ ਸੋਈ :

ਪਸੂ ਆਦਮੀ ਨੱਕ ਨਾਕੇਲ ਪਾਕੇ ਮੋਹ ਕਾਮ ਤੇ ਨਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਈ।

ਨਹੀਂ ਭੇਤ ਅਮੀਰ ਗਰੀਬ ਦੇਤੀ ਸਉਹਾਂ ਖਾਇਕੇ ਵਾਤ ਵਾਨਾਇ ਰੋਈ।

ਦੇਖ ਨਾਰ ਨਾ ਸੁੰਦਰੀ ਭੂਲ ਪਯਾਰੇ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਵਿਹਾਰ ਮੈਂ ਨਾਰ ਖੋਈ॥^{੧੯}

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਨਾਲ ਕਵੀ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੱਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਦੇ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਹੋ ਰਹੇ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੋਇ ਭਾਸ਼ਾ।

ਹੈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਗਤ ਵਿਚ ਖਾਸਾ।

ਅਧਿਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ।

ਨਿਸਚੇ ਕੀਤਾ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।

ਫਿਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਕਈ ਉਦਾਸ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗਯਾਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਆਸ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ।

ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗੀਤਾ।

ਆਤਮ ਵੇਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸਿਖਿਆ।

19. 'ਗ੍ਰੰਥ ਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹ' ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਸਿ.ਰੈ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1504, ਪੰਨਾ 109.

ਦਿਲ ਵਿਚ ਜਾਨ ਸੁਖਲਾ ਢੰਗ ।

ਮਾਦ੍ਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਰੰਗ ।²⁰

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਆਤਮ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੱਤ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਬਿਆਨਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਢੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਸੁਣਾਵਾਂ ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਿਚ ਫਿਰ ਘਟਾਵਾਂ ।

ਰਾਜੇ ਸੀ ਇਕ ਮੈਹਲ ਬਣਾਇਆ ।

ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਉਹ ਖੂਬ ਸਜਾਇਆ ।

ਸਤ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉਸਦੀਆਂ ਜਾਨ ।

ਚੜ੍ਹਨਾ ਜਿਸ ਤੇ ਦੁਰਘਟ ਮਾਨ ।

ਰਾਜੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ।

ਮੋਤੀ ਲਾਲ ਜਵਾਹਰ ਨਾਨਾ ।

ਸਤਵੀਂ ਮੰਜ਼ਲ ਤੇ ਸੀ ਸਾਰਾ ।

ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰਾ ।

ਇਤਨੀ ਵੇਖ ਹੁੰਦੀ ਤਕੜਾਈ ।

ਉੱਠਿਆ ਬੀਰ ਫੇਰ ਇਕ ਭਾਈ ।²¹

ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਤਮ-ਉਨਤੀ ਲਈ ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੱਤ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦਸ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਕੁੱਝ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਹਾਉ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਲੈ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੋਦੀ ਗੁਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਤਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਢੂੰਡ ਲਿਤਾ ਵਰ ਅਪਣਾ ਮਾਏ,

ਦਿਲ ਸੁਲਖੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।

ਚਿੰਤਾ ਲੈ ਗਈ ਤੇਰੇ ਮਗਰੋਂ,

ਰੱਬ ਤੁਵਕੱਲੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।—1

ਨਿਤ ਤੂੰ ਕਰਦੀ ਗਲ ਮੈਂ ਮੇਰੀ,

ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨੀ ਏ ਬੱਚੀਏ ਤੇਰੀ ।

20. 'ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ' ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950, ਪੰਨਾ 50.

21. ਓਹੀ, ਪੰਨੇ 18-19.

ਇਹ ਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਲ ਮਿਲਾਇਆ,
ਕੰਮ ਸੁਵੱਲੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।—2
ਵਰ ਮੇਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਨ ਕੋਈ,
ਜਿਤ ਵਲ ਵੇਖਾਂ ਦਿਸਦਾ ਓਹੀ ।
ਵਖ ਕਦੇ ਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੋਈ,
ਮੇਲ ਦੁਵੱਲੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ।—322

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਨਣ-ਯੋਗ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲਾ ਕਵੀ ਸੰਤ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ ਹੈ । ਜੀਵਨ ਫੁਹਾਰ, ਨੂਰੀ ਝਲਕਾਂ ਅਤੇ ਨੂਰੀ ਰਿਸ਼ਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ । 1914 ਈ. ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰਕਾ 'ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ' ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਸੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਪੱਤਰਕਾ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬ੍ਰਜੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ) ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀਆਂ ਝਲਕੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੇ ਇਸ ਪੱਤਰਕਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਪੱਤਰਕਾ ਥੋੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਛਪਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ । ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਉਦਮ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜੋ 30 ਨਵੰਬਰ, 1960 ਈ. ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਛਪ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਪਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਪੱਤਰਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਿਖ ਸੰਦੇਸ਼ ਪੱਤਰਕਾ ਹੈ ਜੋ ਡੇਰਾ ਡਿਗਿਆਨਾ, ਜਮ੍ਹੂਂ ਤਵੀ ਤੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਿਛਲੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੋਲੀ ਵਿਕਾਸਮਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ । ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬ੍ਰਜੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁੱਧ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾ ਲਿਆ । ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ

ਬ੍ਰਜੀ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ । ਕਲਮ ਦੀ ਇਸ ਯਾਤ੍ਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਫਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਤਸਮ ਤੇ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੇ ਉਤਰਦੇ ਹਨ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਹੇਠਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

(ੳ) ਦੀਖਿਆ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਭਿਖੂ, ਅਪੇਖਿਆ, ਮੋਖ, ਸੂਖਮ ।

(ਅ) ਭੇਖ, ਉਪਨਿਖਦ, ਰਿਖੀ, ਪੁਰਖ, ਔਖਦ, ਆਕਰਖਣ, ਵਿਖਯੋਂ ਮੇਂ (ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ) ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਨਿਰਣੈਜਨਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਧਾਤੂ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲੇ ਗਏ ਹਨ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਅਖਰ ਖ (ਕ + ਸ ਨੂੰ) ਬਦਲ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ 'ਖ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਛ' ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕ + ਸ (ਖ) ਨਾਲੋਂ 'ਖ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਧਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੂਕਸ਼ਮ (ਸੂਖਸ) ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਕਸ਼ਤ ਨੂੰ ਸਾਖਿਆਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਲਈ ਜੋ ਨਿਯਮ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੇ ਅਪਣਾਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਤਤਸਮ ਤੋਂ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਉਪਰੋਕਤ ਸੂਚੀ (ੳ) ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਵਿਚ 'ਖ' ਖ ਦੀ ਥਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਸੂਚੀ (ਅ) ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਖ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 'ਥ' ਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਖ-ਸ਼' ਦੀ ਮਿਲਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਜਿਹੇ ਦੀ ਧੁਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । 'ਥ' ਦੀ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੇ 'ਖ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । 'ਖ = ਸ਼' ਦੀ ਰਲਵੀਂ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ 'ਖ' ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ 'ਥ' ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ 'ਖ' ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵੀ ਇਸੇ ਰੀਤ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਥ' ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਖ ਵਰਤਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਤਦਭਵ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਕੁੱਝ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੱਖੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਧੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ, 'ਔਸ਼ਦ', ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਭਾਸ਼ਾ, 'ਰਿਸ਼ੀ', ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ 'ਔਖਦ', 'ਭਾਖਾ', ਰਿਖੀ, ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । 'ਥ' ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ 'ਖ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਲਈ ਵਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ ।

the State Dept. to the Civil Liberties Division, and to the State Dept. to the Civil Liberties Division, and to the State Dept. to the Civil Liberties Division.

The above information was obtained from the files of the
 FBI & was furnished to the Bureau for its information.
 The FBI is not aware of any other information which may be
 pertinent to this case. The Bureau is not aware of any other
 information which may be pertinent to this case.

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮੇ-ਪਲੇ ਸੰਤਾਂ-ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਤੇ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਓਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਗ਼ੈਰ ਹਿੰਦੀ-ਭਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨੇ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਆਦਿ ਕਵੀ ਚੰਦ੍ਰ ਬਰਦਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਅਨੇਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੱਕ ਅਟੁੱਟ ਲੜੀ ਹਿੰਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ।

ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਯੋਗ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ। ਸਗੋਂ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ-ਬਹੁਤ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਬੜੀ ਭ੍ਰਮਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੰਨੇ ਪਰਮੰਨੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਸ਼ੁਕਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਹੈ—

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ।

ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ, ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 633)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਨੀਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਤੇ ਬੁੱਧਿ ਸਾਗਰ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਰਚਨਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਲਈ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੋ ਲਿਪੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ—ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾਮ ਲਈ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਫਾਰਸੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਬ੍ਰਜੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਈ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦੀ ਸੀਮਾ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਹੋਵੇ।

ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਹਿੱਤ-ਭੰਡਾਰ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਲੱਗ ਭੱਗ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬ੍ਰਜੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ-ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਇਸੇ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦੇ ਸਨ।

ਪਿਛਲੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਰਹੇ। ਇਸ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ, ਉਤਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਮੋਢੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਨਿਮਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਸਤਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦੋਹਾਂ ਪੱਖੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਾਵਿ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ ਲਿਖੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਗੁਰੂ ਸਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਤ ਉਬਾਰਨ-ਦੁਸ਼ਟ ਸੰਘਾਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ, ਜਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਗੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਘਾਲਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵੀ ਜਨ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉੱਘੇ ਮਹਾਨ ਉੱਦਮ ਦਾ ਇਕ ਵਡ-ਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ।

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁੱਲੰਕਣ ਸਮੁੱਚੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਥੀਸਿਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਛਪ ਵੀ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਮੂਲ ਧਾਰਾ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਿਆ, ਵਧੇਰੇ ਮੂਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਨਜਾਣ ਹਨ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪਾਠ-ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ-ਮਾਤਰ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਕੋਈ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵਡ-ਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪਹਿਲੂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਹਿੰਦੀ-ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਰਮ ਭੂਮੀ ਪੰਜਾਬ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਰਹੇ, ਓਥੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿਚ ਵੀ

ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾਏ ਅਤੇ ਓਥੇ ਵੱਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ।

ਹਰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਇਕ ਦੋ ਐਸੀਆਂ ਕਲਾਸਿਕੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਯੂਰਪੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਲੇਟਿਨ ਤੇ ਗ੍ਰੀਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੱਗ ਭੱਗ ਉਹੀ ਕੰਮ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੂਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ-ਅਧਿਆਪਨ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਕੇਂਦਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੋਈ, ਤਸ਼ੀਲਾ ਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਿਆਲਾ ਤੇ ਪਾਣਿਨੀ ਜਿਹਾ ਵਿਆਕਰਣੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਦੇਣ ਸਨ। ਪਰ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੇਂਦਰ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਣੇ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੁੜ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਯੁਗ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਲੱਗ ਭੱਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ, ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਆਪਣੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਮਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਛਾਨਣ, ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਨੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਭੁਲੇਖਾ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਦੇਵ-ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗੁਣਗਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਭਾਰਤ ਸੰਤ ਨੇ ਇਸ ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਉਂਦੀ-ਜਾਗਦੀ ਤੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ। ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ-ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਪੰਥੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੇ ਨਿੰਦਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਬਣਨਾ ਪਿਆ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਉਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਬੜੀਆਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਤਬਕੇ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਭਗਤੀ ਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਫਾਰਸੀ, ਬ੍ਰਜੀ, ਡਿੰਗਲ, ਰੇਖਤਾ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਸ਼ਾਇਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਏਥੋਂ

ਦੇ ਲੋਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ, ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਜਾਣਗੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਬਿਪ੍ਰ-ਰੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਪਰ ਬਿਪ੍ਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਲਵਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰੀ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ। ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਵੰਡ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਵੀ ਉਸ ਕੜੀ ਦਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਸ ਨਿਰਮਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਸੰਪਰਕ ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨਾਲ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧੀਵਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਮੰਨਦੇ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਮੁੱਲੰਕਣ ਹੇਠਲੇ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ —

- (1) ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ, ਰੂਪਾਂਤਰ ਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ।
- (2) ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੇ ਕੋਸ਼।
- (3) ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ।
- (4) ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਰਚੇ ਗਏ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਰੂਪਾਂਤਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ, ਮੋਖ ਪੰਥ; ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਬਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਯਣ; ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨੈਸ਼ਯ ਕ੍ਰਮ ਸਿੱਧਿ, ਵੇਦਾਂਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ; ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਰਚਿਤ ਅਦ੍ਵੈਤਾਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਯਾਯ ਮੁਕਤਾਵਲੀ, ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਸੰਤ ਨਿਰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਾਗਰ ਦੀ ਟੀਕਾ; ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਰਚਿਤ ਅਧਿਯਾਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਟੀਕਾ, ਆਦਿ ਕੁਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂਤਰ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖਣ

ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਅਦਿੱਸ਼ ਸਾਂਥਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਤ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰੱਖਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਤਿੰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਬੁੱਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾਲੀ, ਮਾਗਧੀ ਤੇ ਅਰਧ-ਮਾਗਧੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸ਼੍ਵਥਥ, ਧਰਮ ਕੀਰਤੀ, ਨਾਗਾਰਜੁਨ ਜੇਹੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਪਈ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ । ਗੁਰੂ ਕ੍ਰੋਮੁਦੀ (ਪੰਡਿਤ ਕੌਰ ਸਿੰਘ) ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪਾਰਿਜਾਤ (ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤੋਤ੍ਰ (ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ), ਗੁਰੂ ਸਤੋਤ (ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ) ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ (ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ), ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਬੜੀ ਲੰਮੀ ਹੈ । ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ (ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ), ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ (ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਜਪੁਜੀ, ਰਹਿਰਾਸ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਦੀ ਟੀਕਾ) ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਜਗਤ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਾਇਆ ਸਗੋਂ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਾਇਆ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਨਵੇਕਲੀ ਥਾਂ ਹੈ । ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ :

1. ਦੇਵ-ਪੁਰਖ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੇ ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ, ਕੇਸਵ ਦਾਸ ਦੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ ਅਤੇ ਸੂਰਦਾਸ, ਨੰਦ ਦਾਸ, ਆਦਿ ਅਸ਼ਟ-ਛਾਪ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ 'ਰਾਮ' ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ, ਜਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ । ਸੰਸਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਨੂੰ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਨੇ ਨਿੰਦਿਆ ਵੀ ਹੈ—

ਗਾਏ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਜਨ ਗੁਨ ਗਾਨਾ ।

ਸਿਰ ਧੁਨ ਗਿਰਾ ਲਾਗਿ ਪਛਤਾਨਾ ॥

2. ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਕਲਪਿਤ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹਿੰਦੀ ਸੂਫੀ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣ

ਲਈ ਕੀਤਾ। ਮਲਿਕ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਯਸੀ, ਕੁਤਬਨ, ਮੰਝਨ, ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਨ।

3. ਤੀਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਉਹ ਸੰਸਾਰੀ ਪੁਰਖ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਤਰ ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਕਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਨਵਾਬ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਵਿਚ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੰਦ੍ਰ ਬਰਦਾਈ ਦਾ ਨਾਇਕ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ, ਜਗਨਿਕ, ਦੇ ਨਾਇਕ ਆਲ੍ਹਾ ਤੇ ਉਦਲ, ਕੇਸ਼ਵ ਦੇਵ ਦੇ ਨਾਇਕ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ, ਭੂਸ਼ਣ ਦਾ ਨਾਇਕ ਸ਼ਿਵਾ ਜੀ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਾਤਰ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾਇਆ। ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ-ਨਾਇਕ ਉੱਤੇ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਵ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਾਤਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਲਈ ਆਰਾਧਯ-ਦੇਵ, ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਖ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦੇਵ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਜਤਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਉਹ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਏਥੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਦੇਵ ਪੁਰਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਤਤਿ, ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ; ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਉਸਤਤਿ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿਕ ਵਡਿਆਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਦੁਖਤ ਭਈ ਧਰਨੀ ਜਬ ਹੀ, ਜਗ ਨਾਯਕ ਪੈ ਇਹ ਭਾਂਤਿ ਪੁਕਾਰੀ।

ਆਕੁਲ ਬਿਆਕੁਲ ਹਵੈ ਨਿਜ ਮਾਤਰ, ਰੋਵਤ ਥੀ ਬਹੁ ਪਾਪ ਨਿਹਾਰੀ।

ਅਕਾਲ ਸੁ ਦੇਵ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਯੋ ਯਾ ਬਿਧਿ ਸੋ ਬਚੁ ਸੁਧੁ ਉਚਾਰੀ।

ਹੋਹੁ ਨ ਆਤੁਰ ਧੀਰ ਧਰੋ, ਨਿਜ ਧਾਰਤ ਸੰਤ ਅਨੰਤਾਵਤਾਰੀ॥5॥੩॥¹

ਨਿਰਮਲੇ ਕਵੀ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ—

ਕਲਿ ਕੇ ਸਭ ਦੁਖ ਨਿਵਾਰਣ ਕੋ ਭਵ ਤਾਰਣ ਕੋ ਜਗ ਭੀਤਰ ਆਏ।

ਜਗਜੀਰਣ ਸਾਧਨ ਦੂਰ ਕਰੇ, ਦ੍ਰਿਢ ਸਾਧਨ ਰਾਮਹਿ ਨਾਮ ਬਤਾਏ।

1. 'ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ', (ਸੰਪਾ. ਡਾ. ਜਯ ਭਗਵਾਨ ਗੋਇਲ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 30.

ਤਜ ਭੋਗ ਰਮੇ ਹਰਿ ਮਾਹਿ ਭਲੇ, ਸਭ ਸੇਵਕ ਕੇ ਦੁਖ ਦੂਰ ਮਿਟਾਏ ।

ਕਰੁਣਾਨਿਧਿ ਨਾਨਕ ਕੇ ਪਦ ਮੰਜੁਲ, ਬੰਦਿਤ ਹੋਂ ਮਮ ਨੀਤ ਸਹਾਏ² ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਚਰਿਤ-ਕਾਵਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਦੇਵ-ਪੁਰਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮੰਗਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—

ਕਰਤਾਰਨਿ ਸੇ ਸੁਭ ਬਾਕ ਬਿਲਾਸ, ਬਿਹੰਗ ਬਿਕਾਰਨ ਕੋ ਕਰਤਾਰਨਿ ।

ਕਰਤਾਰ ਨਹੀਂ ਮਨ ਜਾਨਤਿ ਜੇ, ਤਿਨਕੇ ਹਿਤ ਕੋ ਸਿਫਤੀ ਕਰਤਾਰਨ ।

ਕਰਤਾਰਨਿ ਪਾਪ ਉਤਾਰਨ ਕੋ ਗਨ ਦੰਤ ਛਪੇ ਸਵਿਤਾ ਕਰਿਤਾਰਨ ।

ਕਰਤਾਰ ਨਿਹਾਰ ਗੁਰੂ ਬਰ ਨਾਨਕ, ਦਾਸ ਉਧਾਰਨ ਜਿਉਂ ਕਰਤਾਰਨਿ ।³

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਮਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਸ੍ਵਾਸੋ ਸ੍ਵਾਸੋ ਜਪਯੋ ਨਾਮ ਜਾਨਯੋ ਰੋਮ ਰੋਮ ਰਾਮ,

ਮਨ ਬਚ ਕਾਇਕੇ ਕੋ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਾਸ ।

ਜਯੋ ਹਰਿ ਚੰਦ੍ਰੋਰੀ ਦੁਮ ਛਾਯਾ ਤਯੋਂ ਬਿਲਾਸ ਗਨ,

ਮ੍ਰਿਗ ਜਲਵਤ ਜਾਨ ਜਗ ਤੇ ਰਹੇ ਉਦਾਸ ।

ਨਿਜ ਮੈਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਗਨ ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਸੇਵਕ,

ਸੋ ਸੁਘਰ ਸੁ ਜਾ ਕੋ ਦਾਸ ਰਾਮ ਦਾਸੁ ।

ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਗਿਆਨ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਨ ਕੋ,

ਅਮਰ ਕਰੇਯਾ ਐਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ।⁴

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ । ਉਹ ਹੈ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ, ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਉੱਤਮ ਰਾਮ-ਕਾਵਿ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਕਾਵਿ ਉੱਤੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਿਆ । ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੋਂ ਕਹੀ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬੜੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸੌ ਤ੍ਰੀਹ ਫੁਟਕਲ ਛੰਦ ਹਨ । ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਰਾਮ-

2. 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', (ਟੀਕਾ ਗਿ. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ), ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1908, ਛੰਦ. 2, ਪੰਨਾ 3.

3. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ', (ਸੰਪਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ), ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਰਾਸਿ 1, ਅੰਸੂ 1, ਛੰਦ 8, ਪੰਨਾ 1273.

4. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸਿ. ਰੈ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 4805, ਪੰਨਾ 4 ਅ.

ਕਾਵਿ ਪ੍ਰਬੰਧਤਾਮਕ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਪਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ—ਵਨਿਯ, ਭਗਤੀ-ਯਾਚਨਾ, ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਗੋਚਰਤਾ; ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਸ਼ੀਲ, ਸਦਾਚਾਰ, ਗ੍ਰਹਿ-ਤਿਆਗ; ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਗਤ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਯਾਚਨਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ—

ਸੈਲ ਕਪੀਸਰ ਪਾਰ ਪਰੇ ਇਹੁ ਭਾਂਤ ਸੁਨਯੋ ਹਰ ਜੀ ਬਲ ਤੋਰਾ।

ਹੈ ਮਨ ਚੰਚਲ ਬਾਨਰ ਸੋ, ਅਰ ਸੈਲ ਸਮਾਨ ਸੁ ਚੀਤ ਕਠੋਰਾ।

ਨਾਹਿ ਕਰੀ ਤਪਸਾ ਤੁਮਰੇ ਬਲ; ਔਸਰ ਬੈਨ ਸੁਨੋ ਪ੍ਰਭ ਮੋਰਾ।

ਨਾਥ ਭਲੇ ਭਗਵਾਨ ਹੁਤੇ, ਮਮ ਦਾਸ ਕੀ ਬੋਰ ਭਯੋ ਬਲ ਥੋਰਾ।⁵

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਬੜੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਤੇ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਉਚਿੱਤ ਮੁਲੰਕਣ ਹੋਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ।

5. 'ਭਾਵਰਸਾਮਿਤ', ਛੰਦ 86, ਪੰਨਾ 46.

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਟੀਕਾ-ਪੱਧਤੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਮੰਨਣੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ ਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ, ਭਾਵ 'ਗੁਰਮਤ', ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੌਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੁਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕੰਮ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ, ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿੱਧਤਾ ਸਾਧੂ ਅਨੰਦਘਣ ਜੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾ-ਕਿਰਤਾਂ (ਜਪੁਜੀ, ਆਰਤੀ, ਵਾਰ ਆਸਾ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ਅਨੰਦੁ) ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸੋਢੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਟੀਕਾ ਦੀ ਪਰਮਾਰਥ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਗਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪੁੱਤਰ, ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਚਤਰਭੁਜ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾ ਕਿਰਤਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ, ਨਿਜੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਗਿਆਨੀ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ) ਟੀਕਾ ਟਕਸਾਲਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈਆਂ ਜੋ ਹੁਣ ਤੱਕ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਨਵੀਨ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਢਲ ਕੇ ਜੋ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਕਈ ਜਤਨ ਹੋਏ ਹਨ, ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰਿਆਇ ਤੇ ਕੋਸ਼ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ, ਵਿਚਾਰ-ਕੋਸ਼ ਤੇ ਨਿਰੁਕਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਕੇਤ-ਕੋਸ਼ ਛਪੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ, ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਰੂਪ ਇਸ ਦਾ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਇੱਕੋ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਦੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਸਤਹੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਰੰਗ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਹਜ, ਉਦਾਸੀ, ਭਾਈ, ਪਰਮਾਰਥ, ਨਿਰਮਲਾ, ਗਿਆਨੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ

ਆਦਿ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਏ ਹਨ :

(1) ਸਹਜ	—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ
(2) ਭਾਈ	—ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ
(3) ਪਰਮਾਰਥ	—ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ
(4) ਗਿਆਨੀ	—ਗਿਆਨੀ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ
(5) ਉਦਾਸੀ	—ਸਾਧੂ ਆਨੰਦਘਣ
(6) ਨਿਰਮਲਾ	—ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ
(7) ਸਿੰਘ ਸਭਾਈ	—ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ
(8) ਹੋਰ ਆਧੁਨਿਕ, ਫੁਟਕਲ	—ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਏਥੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਟੀਕਾ-ਪੱਧਤੀ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

(ੳ) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕੀ ਸੀ । ਆਪ ਸਦਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਤੇ ਸੰਪੰਨ ਸਨ । ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, 'ਵੇਦ' (ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਰਾਮਾਇਣ, ਮਹਾਭਾਰਤ) ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਰੱਖੀ । ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਤੇ ਆਪ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ । ਆਪ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੇ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪ ਵੀ ਰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਜਤਨ ਪੂਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਏ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਿਰਮਾਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹਿ ਕੇ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਆਪ ਸਾਰੇ ਵੇਦ-ਸਾਹਿੱਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂ ਰੱਖਣਾ ਉੱਚਿਤ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

(ਅ) ਆਪ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਕੇ ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰਨ ਲਈ ਤੋਰਿਆ ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੋਂ ਜੋ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਰੀ ਉਹ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣੀ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਟਕਸਾਲ ਤੋਰੀ ਜਿਸ ਟਕਸਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਹੋਏ । ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਹੋਏ ਹਨ ।

(ੲ) ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਮਗਰਲੇ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ

1. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974, ਪੰਨਾ 712.

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਪਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੀਤ ਵੈਦਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਰੀਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਰੀਤ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਬੇਦੀਆਣੀ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਬੀਚਾਰੁ ।
 ਦੇ ਦੇ ਲੈਣਾ ਲੈ ਲੇ ਦੇਣਾ ਨਰਕਿ ਸੁਰਗਿ ਅਵਤਾਰ ।
 ਓਤਮ ਮਧਿਮ ਜਾਤਿ ਜਿਨਸੀ ਭਰਮਿ ਭਵੈ ਸੰਸਾਰੁ ।
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ ਤਤੁ ਵਖਾਣੀ ਗਿਆਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਆਈ ।
 ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਜਾਤੀ ਸੁਰਤੀ ਕਰਮਿ ਧਿਆਈ ।
 ਹੁਕਮੁ ਸਾਜਿ ਹੁਕਮੈ ਵਿਚਿ ਰਖੈ ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਵੇਖੈ ।
 ਨਾਨਕ ਅਗਹੁ ਹਉਮੈ ਤੁਟੈ ਤਾਂ ਕੋ ਲਿਖੀਐ ਲੇਖੈ ॥੧॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 1243)

(ਸ) ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਸ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਏ ਸਨ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਨਾ ਸੰਭਵ ਸੀ, ਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਦਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਏਧਰੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਛਾਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਲੱਗੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਤਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਜ਼ਰੂਰ ਉਪਜੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਨਵੈ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਇਹੋ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮਿਲਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਆਤਮਾ, ਜਗਤ, ਗੁਰੂ, ਨਾਮ, ਮਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਰੱਖੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਪ੍ਰੋੜਤਾ, ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ, ਕਥਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਜੁਟਾਏ। ਇਸ ਜਤਨ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਓਧਰ ਉਲਾਰ ਹੋਇਆ, ਕੋਈ ਏਧਰ, ਕੋਈ ਵੱਧ ਦ੍ਰਿੜ, ਕੋਈ ਘੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਾ ਟੀਕਾ-ਪੱਧਤੀ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ।

(ਹ) ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਿਰਮਲ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਤਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਟੀਕਾ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਅਵੱਸ਼ ਪਿਆ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਹ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਗਿਆਨੀ, ਗੁਰਮਤਿ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਏ, ਪਰ ਗੁਰਮਤ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹੇ।

(ਕ) ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਮੌਖਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਵਧੇਰੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਨ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਬਚਨ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਤਾ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਚਨ ਹੈ :

ਧ੍ਰਿਗੁ ਤਿਨਾ ਕਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਵੇਚਹਿ ਨਾਉ ।

ਖੇਤੀ ਜਿਨ ਕੀ ਉਜੜੈ ਖਲਵਾੜੈ ਕਿਆ ਥਾਉ ॥

(ਉਕਤ, 1245)

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨਾ ਟੀਕਾਕਾਰ ਲਈ ਸੁਖਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕਿਸੇ ਮਾਲੀ ਲਾਭ ਲਈ ਟੀਕਾ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮੌਖਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਕਥਾ ਵਾਚਣਾ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਆਪ ਪੁੱਟਣ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਕਿਸੇ ਲੋਭ-ਲਾਲਚ ਵਿਚ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਓਥੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੇ ਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਬਲਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਆਦਿ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ।

(4) ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਟੀਕਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਛਪ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਾਲੀ ਛਾਪੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ। ਜਿੰਨਾਂ ਬੋੜਾ ਕੁੱਝ ਮੇਰੀ ਗਿਆਤ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇੱਥੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ;

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਨਾਮ

ਟੀਕਾਕਾਰੀ

1. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
(1787-1843 ਈ.)

ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਗਰਬਗੰਜਨੀ

2. ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

1. ਜਪੁ ਜੀ, ਰਹਰਾਸ,
ਸੋਹਿਲਾ, ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ
2. ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ
3. ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ
4. ਟੀਕਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

3. ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ

1. ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਮਰਮ
ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਆਪ ਨੇ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ,
ਫੁਨਹੇ, ਚੋਬੋਲੇ, ਸੂਯੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ
ਤੇ ਭੱਟ ਦੇ ਸੂਯੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਹਨ।

4. ਸੰਤ ਟਹਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ

ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ
ਟੀਕਾ ਆਪਣੀਆਂ ਆਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ
ਕੀਤਾ ਹੈ।

5. ਭਾਈ ਦਲ ਸਿੰਘ

1. ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ ਭਾਵਾਰਥ
ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ

6. ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ

2. ਟੀਕਾ ਗਉੜੀ ਰਾਗ
ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਟੀਕਾ

7. ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ	ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ
8. ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ	ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ
9. ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ	1. ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ
ਮਹਲਾ 5
	2. ਸਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ
	3. ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ ਮ. 5
10. ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਚਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ
ਚੰਦ੍ਰਿਕਾ (ਟੀਕਾ ਜਪੁ ਜੀ)
11. ਪੰ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ	ਟੀਕਾ ਵਾਰ ਆਸਾ
12. ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ	ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਨਮ ਤੇ ਦੇਹਾਂਤ ਦੀਆਂ ਤਿਥਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕੋਈ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਜਨਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਉਹ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਰਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਟੀਕਾ-ਸਕੂਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

(5) ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਸੁਚੇਤ ਤੇ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਨੂੰ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ; ਅਤੇ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੀ, ਜੋ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਪੁ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਹੈ, ਟੀਕਾ, ਸਿੱਧਾਂਤ, ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਤ੍ਰਾਣ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਆਪ ਵੱਲੋਂ 'ੴ' ਦੀ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਧਰਮ ਕੀ ਸਥਿਰਤਾ ਕੇ ਹਿਤ ਜਗਤ ਕੇ ਉਧਾਰਥੇ ਹਿਤ ਜੋ ਸਰੁਤਿ 'ਏਕ ਓਅੰਕਾਰ' ਮੇਂ ਰਾਖੀ ਹੈ, ਸੋਈ ਕਹਤ ਹੈ। ਜਥਾ ਸਰੁਤੀ: ਏਕੋਹੰ ਬਹੁ ਸ੍ਯਾਮ: ਜਬ ਮਾਯਾਸਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਭਯੋ, ਤਬ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟਯੋ। 'ਏਕੋਹੰ' ਏਕ ਜੋ ਮੈਂ ਸੋ ਬਹੁ ਹੋਵੈ। ਇਸ ਕਹਿਨ ਤੇ ਬਿਸਤਾਰ ਕੋ ਜਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਤ ਭਯੋ। 'ਏਕੋਹੰ' ਇਸ ਕਹਿਨ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਮ ਇਹ ਭੀ ਕਹਿਨਾ ਨਹੀ ਬਨਤ ਹੁਤੋ। 'ਏਕੋਹੰ' ਇਨ ਅਖ੍ਯਰਨ ਤੇ 'ਏਕ ਓਅੰਕਾਰ' 'ੴ' ਬਨਯੋ ਸੋ ਕਹਿਤ ਹੈ। 'ਏਕੋਹੰ', 'ਏਕੋ' ਕੇ ਕਕਾਰ ਤੇ ਉਕਾਰ ਨਿਕਾਸਯੋ। 'ਹੰ' ਕੇ ਬੀਚ ਤੇ ਅਕਾਰ ਸ੍ਵਰ ਅਰ ਮਕਾਰ ਕੀ ਜੋ ਬਨੀ ਬਿੰਦੀ, ਸੋ ਦੋਊ ਨਿਕਾਸੇ ਤੀਨ ਅਖ੍ਯਰ ਹੋਤ ਭਯੋ: ਉਕਾਰ, ਅਕਾਰ, ਮਕਾਰ। ਤੀਨੋ ਅੱਛਰੋਂ ਤੇ 'ਓਅੰ' ਬਨਯੋ। ਸੋ 'ਏਕ ਓਅੰਕਾਰ' ਅਰਥ ਭਯੋ। ਯਾਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੇਦੁ ਕੀ

ਸਰੁਤੀ ਰਾਖੀ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤੋਂ ਬੇਦ ਭੀ ਤਿਨਕੇ ਹੀ ਸ੍ਵਾਸ ਰੂਪ ਥੇ। ਤਿਨੋਂ ਸੇ ਬਿਰੁਧ ਜੇ ਕਹਿਤੇ ਬਾਨੀ ਤੋਂ ਅਪਨੇ ਮਤ ਮੇ ਬਿਰੋਧ ਪਰਤੋ। ਯਾਂਤੇ ਸੋਈ ਬਾਨੀ ਮੋ ਕਹਯੋ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰਬ ਬੇਦ ਮੇਂ ਆਪਿ ਬਰਨਨ ਕਰਯੋ ਹੈ। ਸਰਬ ਜੋ ਜਗਤ ਓਅੰਕਾਰ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਸਭ ਹੀ ਜਗਤ ਓਅੰਕਾਰ ਕੋ ਵਾਚ੍ਯ ਹੈ। ਓਅੰਕਾਰ ਇਸ ਕੋ ਵਾਚਕ ਹੈ, ਅਰ ਇਹ ਜੋ ਓਅੰਕਾਰ ਨਾਮ ਹੈ, ਅਰੁ ਜਗਤ ਨਾਮੀ ਹੈ। ਯਾਂਤੇ ਜਗਤ ਓਅੰਕਾਰ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ... ਏਕ ਸਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਏਕ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਿਛੁ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਸ੍ਵਨਾਦਿਕੋ ਮੇ ਹੈ ਸੋ ਸਭ ਸਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਕੇ ਅੰਤਰਗਤਿ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਸੇ ਮਨ ਬਾਨੀ ਤੇ ਪਰੇ ਹੈ। ਇਸੇ ਹੇਤ ਤੇ ਸਭਨ ਕੇ ਆਦਿ ਓਅੰਕਾਰ ਲਿਖਯਤਿ ਹੈ। ਜਿਸੁ ਮੰਤ੍ਰ ਕੇ ਆਦਿ ਓਅੰਕਾਰ ਹੋਤਾ ਹੈ ਸੋ ਮੰਤ੍ਰ ਭੀ ਓਅੰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਤ ਹੈ।²

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਫੇਰ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਉਪਰੰਤ 'ਗੁਰਮਤਿ' ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਕੀਤਾ, ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਵਿਚ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਵੰਸ਼ ਤਰੁ ਦਰਪਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਟੁਕਾਂ ਏਥੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :

ੴ : ਵੇਦ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ ਮੈ ਓ ਕੇ ਆਦਿ ਮੇ ਏਕ ਅੰਗ ਨਹੀਂ
ਕਹ੍ਯਾ ਹੈ ਅਰ ਈਹਾਂ ਕਹ੍ਯਾ ਹੈ। ਤਿਸ ਕਾ ਯਹ
ਤਾਤਪਰਯ ਹੈ ਸਭ ਕੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਸਿਧਾਂਤ
ਵਸਤੂ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ, ਦ੍ਵੈਤ ਨਹੀਂ। ਯਾਂ ਤੇ ਜੀਵ ਈਸ਼ ਏਕ
ਰੂਪ ਹੈ। ਬੇਰਾਗੀਯੋਂ ਕੇ ਮਤ ਵਤ ਦੋ ਨਹੀਂ।...

ਸਤਿ : ਵੇਦ ਮੇ ਸਤਿ ਪਦ ਚਿਤ ਅੰ ਆਨੰਦ ਕੇ ਬਹੁਤ ਕਰ
ਸਾਥ ਸੁਨਿਆ ਜਾਵੇ ਹੈ। ਯਾਂ ਤੇ ਈਹਾਂ ਭੀ ਤਿਨ ਕਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ...

ਕਰਮੀ ਆਵੇ ਕਪੜਾ ਨਦਰੀ ਮੋਖੁ ਦੁਆਰ—ਹੇ ਸਿਖਯ ਕਰਮੋ
ਸੇ ਕਰਮੀ ਕਹੀਏ। ਕਹਮਾ ਵਾਲੇ ਪੁਰਖ ਕੋ ਪੁਰਬ
ਸਰੀਰ ਛੋਡ ਕੇ ਕਪੜਾ ਨਾਮ ਬਸਤ੍ਰ ਕੁਲ ਪਹਰਨੇ
ਕੋ ਦੂਸਰਾ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਬਸਤਰ ਹੀ ਮਿਲੈ ਹੈ।
ਬਿਦੇਹ ਕੇਵਲ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ।...ਮੋਖ ਦੁਆਰ
ਕਹੀਯੋ ਮੁਕਤੀ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਗਯਾਨ ਸੇ ਨਦਰੀ ਨਾਮ

2. 'ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ : ਗੁਰਬਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ', ਮਹਾਂਕਵੀ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1961, ਪੰਨੇ 5,6.

ਗਯਾਨੀ ਪੁਰਖ ਕੇ ਤਾਪ ਤ੍ਵਯ ਰੂਪ ਸੰਸਾਰ ਦੁਖ ਕਾ
ਨਾਸ ਐ ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਰੂਪ ਮੁਕਤੀ ਹੋਵੇ
ਹੈ, ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇ...।³

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚਾਰ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਾਰੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿਤ ਹੈ।

(ੳ) ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਇਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਲੋਕ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਧੁਨਿਕ ਨਮੂਨੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖੇਪ, ਸਰਲ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਵਾਧੂ ਵਿਸਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਦੋ, ਤਿਨ ਅਰਥ ਨਹੀਂ, ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਅੱਖਰ ਕਮਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਪਦ-ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ।

ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਮਹਲਾ ੧ ਦਾ ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਟੀਕਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ । ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ ॥
ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਨ ਸਾਰੰ ॥ ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ ॥
ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕ ਲਿਲਾਟੰ ॥ ਦੋਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟੰ ॥
ਜੋ ਜਾਨਸਿ ਬ੍ਰਹਮੰ ਕਰਮੰ ॥ ਸਭ ਫੋਕਟ ਨਿਸਚੈ ਕਰਮੰ ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਿਸਚੈ ਧ੍ਰਿਵੈ ॥ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਬਾਟ ਨ ਪਾਵੈ ॥੧॥

ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋ ਪੁਸਤਕ (ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪੋਥੀਆਂ ਨੂੰ), ਕਰਦੇ ਹੋ ਸੰਧਿਆ (ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ) ਅਰੁ ਬਾਦ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਅਰਥ ਸੰਬੰਧੀਵਾਦ ਵਿਵਾਦ = ਗੌਸਟ ਚਰਚਾ ਅਰਥਾਤ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਿਸਿਆ ਨੂੰ) ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਸਿਲ (ਸ਼ਾਲਗ੍ਰਾਮ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਆਦਿ ਪੱਥਰਾਂ) ਨੂੰ ਪੂਜਦੇ (ਅਤੇ) ਬਗਲ ਸਮਾਧੀਆਂ (ਮਾਯਾ ਦੀ ਲੋਚਾ ਵਿਚ) ਸਾਧਦੇ ਹੋ ਮੂੰਹ ਦਾ ਸਾਰੰ (ਸਾਰਿਆਂ-ਸਾਜਿਆ ਹੋਯਾ ਹੈ) ਝੂਠ ਨੂੰ ਬਿਭੂਖਣ (ਸੋਹਣਾ ਗਹਣਾ)—ਅਰਥਾਤ—ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਮਟਕਾ ਮਟਕਾ ਕੇ ਝੂਠ ਨੂੰ (ਸੱਚ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਲਾ ਝੂਠ)। ਤ੍ਰੈਪਾਲ (ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਮੰਤ੍ਰ) ਤਿੰਨੇ ਕਾਲ (ਸਦੀਵ) ਵਿਚਾਰਦੇ (ਮੰਨਦੇ) ਹੋ (ਮਹਾਤਮ ਵਾਲਾ)। ਗਲ ਵਿਖੇ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਲਿਲਾਟੰ (ਮੱਥੇ) ਤੇ ਧਾਰਦੇ ਹੋ ਤਿਲਕ ਨੂੰ। ਦੋ ਧੋਤੀਆਂ ਤੇ ਬਸਤ੍ਰ ਕਪਾਟ ਕਿਵਾੜ-ਪੜਦਾ ਢੱਕਣ ਵਾਲਾ ਕਪੜਾ ਲੰਗੋਟੀ) ਪਹਰਦੇ ਹੋ। ਜੇ ਕਰਕੇ ਜਾਨਦੇ (ਸਮਝਦੇ) ਹੋਵੋ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਮ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਾਧਨ ਰੂਪ ਸਾਧਨਾ) ਨੂੰ। ਤਾਂ ਨਿਸਚੈ ਕਰਕੇ (ਨਿਰਸੰਦੇਹ) ਸਾਰੇ ਹੀ (ਉਕਤ) ਕਰਮ ਫੋਕਟ (ਅਸਾਰ) ਹਨ—ਭਾਵ ਨਿਰਸ (ਅਕਾਰਥੇ)। ਆਖਦੇ ਹਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ (ਕਿ ਬੰਦਾ) ਨਿਸਚੈ (ਸਭ ਸੰਸੇ ਤਿਆਗਕੇ) (ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹੀ)

3. 'ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ', ਸੰਪਾ. ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਆਫਤਾਬ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, 1881 ਈ., ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 927, ਪੰਨੇ 11, 16, 61.

ਧਿਆਇ ਰਹੇ । (ਜਿਸਦੀ) ਵਾਟ (ਅਰਾਧਨ ਦੀ ਜੁਗਤ) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ । ੧।⁴

(ਅ) ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ

ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਆਪ ਉੱਤੇ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਅੱਖਰ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਸਾਧਾਰਨ, ਸਰਲ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪ ਨੇ ਗੂੜ੍ਹ, ਰਹੱਸਮਈ ਤੇ ਮਰਮੀ ਬਣਾ ਕੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਬੋਲੀ ਵੀ ਬੜੀ ਔਖੀ ਸੰਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਟੀਕਾ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਨਿਬੱੜਿਆ ਹੈ । ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਤੱਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ,

ਮੂਲ ਪਾਠ

ਟੀਕਾ

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ

ਹੁਕਮੀ (ਮਾਯਾ) ਉਪਾਧਿ ਵਾਲੇ ਈਸ਼ੁਰ ਸੇ ਹੀ (ਆਕਾਰ) ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਦੇਹ ਚਿਦਾਭਾਸ ਯੁਕਤ (ਹੋਵਨ) ਹੋਤੇ ਹੈ ਯਾਂਤੇ ਦ੍ਰੈਤ ਕੋ ਮਾਯਕ ਹੋਨੇ ਸੇ ਵਾਸਤਵ ਅਦ੍ਰੈਤ ਕੀ ਸਿਧੀ ਹੈ ।

ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ

(ਹੁਕਮ) ਸਾਖਯਾਤ ਈਸ਼ੁਰ ਦੀ ਆਗਯਾ ਰੂਪ ਸਰੁਤੀ ਸੇ ਭੀ ਸਤ ਅਦ੍ਰੈਤ (ਕਹਿਆ ਨ ਜਾਈ) ਕਹਾ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ।

ਗਾਵੇ ਕੋ ਤਾਣੁ ਹੋਵੈ ਕਿਸੇ ਤਾਣੁ

(ਤਾਣ) ਕਹੀਏ ਬ੍ਰਹਮ ਸੇ ਵੇਦ ਕਾ ਤਾਤਪਰਯ (ਗਾਵੇ ਕੋ) ਕੌਣ ਕਥਨ ਕਰੇ ਹੈ । (ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ) (ਤਾਣ) ਜਿਸ ਕਿਸੀ ਕੋ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੇ ਤਾਤਪਰਯ ਕਾ ਗਯਾਨ ਰੂਪ ਸਮਰਥ ਹੈ ਵਹ ਕਥਨ ਕਰੇ ਹੈ ।

ਗਾਵੈ ਕੋ ਸਾਜਿ ਕਰੇ ਤਨੁ ਖੇਹ

(ਤਨ) ਸਰੀਰਾ ਇਕੋ (ਸਾਜ) ਆਤਮਾ ਸੇ ਆਰੋਪ ਕਰਿ ਕੇ ਪੁਨ: (ਖੇਹ) ਤਿਨ ਕੇ ਅਪਵਾਦ ਕਾ ਕਥਨ ਤੱਤ੍ਵ ਵੇਤਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਕੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕਰ ਸਕਤਾ ਹੈ ਐਰ ਦੇਹਾਦਿ ਕੋ ਮੇਂ ਅਹੰਤਾਦਿਕ ਤਿਸਕੋ ਪ੍ਰਾਰਥ ਕਰਮ ਜੰਨਯ ਹੈ ਕੋਈ ਭ੍ਰਾਂਤ ਜੰਨਯ ਨਹੀਂ ਪੁਨ: ਆਖੇਪ ਕਰੇ ਹੈ ।

ਦੇਦਾ ਦੇ ਲੈਦੇ ਥਕਿ ਪਾਹਿ

(ਥਕ ਪਾਹਿ) ਸੰਸਾਰ ਮਾਰਗ ਸੇ ਸ੍ਰਮ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੂਏ ਹੈ ਵੁਹੀ ਈਸ਼ੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੇ ਮੁਮੁਖੁ ਹੂਏ (ਲੈਦੇ) ਉਪਦੇਸ਼ ਗ੍ਰਹਣ ਕਰੇ ਹੈਂ ਐਰ (ਦੇਦਾ)

4. 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਮਰਮ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕੇ ਸਮੇਤ', ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਿਕ ਵਿਦਯਾਲਯ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 1955, ਪੰਨਾ 498.

ਸੋ ਦਰੁ ਕੇਹਾ ਸੋ ਘਰੁ ਕੇਹਾ

ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣੇ ਵਾਲੇ ਤਤ੍ਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭੀ ਤਿਨੋਂ
ਕੋ ਹੀ (ਦੇ) ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਤੇ ਹੈਂ ਔਰ ਕੋ ਨਹੀਂ ।

(ਦਰੁ) ਮੋਖ ਕਾ ਦੁਾਰ ਜੋ ਗਯਾਨ ਹੈ (ਸੋ) ਵੁਹ
(ਕੇਹਾ) ਕੈਸਾ ਹੈ ਭਾਵ ਯਿਹ ਹੈ ਵੁਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸੇ
ਭਿੰਨ ਹੈ ਯਾ ਅਭਿਨ ਹੈ । ਭਿੰਨ ਕਹੋ ਤੋ ਬ੍ਰਹਮ
ਕੋ ਗਯਾਨ ਕਾ ਵਿਖਯ ਹੋਨੇ ਸੇ ਘਟਾਦਿਕੇ ਕੀ
ਨਯਾਈ ਜੜਤਾ ਹੋਗੀ ਅਭਿੰਨ ਕਹੋ ਤੋ ਵੁਹ
ਗਯਾਨ ਨਿਤਯ ਹੋਗਾ ਵਾਕਯ ਜੰਨਯਤਾ
ਨਹੀਂ ਬਨੋਗੀ ।

ਪੰਚ ਪਰਵਾਣ ਪੰਚ ਪਰਧਾਨੁ

(ਪੰਚ) ਬ੍ਰਹਮ (ਪਰਵਾਣ) ਪਰਮ ਸੂਖਮ ਹੈ
ਸ੍ਰੀਕਾ-ਪਰਮ ਸੂਖਮਪਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੇ ਸਾਖੀਓ
ਨੇ ਮਾਨਾ ਹੈ ਯਾਂਤੇ ਤਿਸ ਕੋ ਭੀ ਪੰਚ ਕਰਨਾ
ਚਾਹੀਏ । ਸਮਾਧਾਨ (ਪੰਚ ਪਰਧਾਨ) ਅਧਿਸਠਾਨ
ਬ੍ਰਹਮ ਮੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਲਪਿਤ ਹੈ ਯਾਂਤੇ ਪਰਮ
ਸੂਖਮਤਾ ਕੀ ਅਵਧਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਹੀਂ ।⁵

ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ

ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲਾ ਦੀ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਟੀਕਾ, ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੁਨਸ਼ੀ
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ ਦੁਆਰਾ ਸੰਨ 1904 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ । ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨੇ 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ' ਦੀ ਵੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ । ਇਹ
ਟੀਕਾ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪਰਵਿਤੀ
ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਗੀਤਾ, ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦੀ
ਵਿਆਖਿਆ ਵਜੋਂ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਪੀ-ਅੰਤਰ ਕਰਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ
ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਕਥਾ-ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ
ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਮ ਕਰਦੇ ਹੀ ਸਨ ਲਿਖਤੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਰਿਵਾਜ
ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ
ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵੇਦਾਂਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੈ,
ਬੋਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਕਠਿਨ ਹੈ ।

ਨਮੂਨੇ-ਮਾਤਰ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਪਉੜੀ ਨੰ. 38 ਦਾ ਟੀਕਾ ਏਥੇ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :
ਜਤੁ ਪਾਹਾਰਾ ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ ॥ ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ ॥
ਭਉ ਖਲਾ ਅਗਨਿ ਤਪ ਤਾਉ ॥ ਭਾਂਡਾ ਭਾਉ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਤੁ ਢਾਲਿ ॥

5. 'ਜਪੁ ਪਦਾਰਥ ਸੰਬੋਧਨੀ', ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 1932 ਈ., ਪੰਨੇ 12,16,17.

ਘੜੀਐ ਸਬਦੁ ਸਚੀ ਟਕਸਾਲ ॥ ਜਿਨ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰਮੁ ਤਿਨ ਕਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਨਦਰਿ ਨਿਹਾਲ ॥38॥

ਹੇ ਸਿਖਯ ਜੋ (ਜਤਿ) ਜਿਤ ਇੰਦ੍ਰੇਤਾ ਹੈ ਸੋ ਵੈਰਾਗਯ ਬਿਨਾ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਯਾਤੇ ਵੈਰਾਗਯ ਯੁਕਤ ਤੱਯਾਗੀ ਪੁਰਖ ਪਹਾਰਾ ਹੈ । ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵੈਰਾਗਯ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਕੇ ਟੀਕਾ ਮਹਿ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤਹਾਂ ਦੇਖ ਲੈਨਾ । ਏਹਾਂ ਨਹਿ ਲਿਖਾ ਹੈ ਗਹਿਨਾ ਬਨਾਨੇ ਕਾ ਜੋ ਸੁਨਿਆਰੇ ਕਾ ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿਸ ਮਹਿ ਗਹਿਨੇ ਬਨਾਨੇ ਕੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਰਖੀ ਰਹਿਤੀ ਹੈ ਤਿਸਕੋ ਪਹਾਰਾ ਕਹੈ । ਔਰ ਤਤ੍ਵ ਗਯਾਨ ਰੂਪ ਗਹਿਨਾ ਬਨਾਨੇ ਕੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਿਤ ਇੰਦ੍ਰੇ ਪੁਰਖ ਹੈ । ਤਿਸ ਕਾ ਨਾਮ ਤੱਯਾਗੀ ਹੈ । ਔਰ ਤਿਸੀ ਕੋਂ ਹੀ ਸੰਨ੍ਯਾਸੀ ਕਹੈ ਹੈ । ਤਿਸ ਸੰਨਿਆਸ ਕਾ ਸਰੂਪ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਾ ਹੈ । ਰੇ ਮਨ ਐਸੋ ਕਰਿ ਸੰਨਿਆਸਾ । ਬਨ ਸੇ ਸਦਨ ਸਭੀ ਕਰ ਸਮਝੋ ਮਨ ਹੀ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸਾ । ਭਾਵ ਦਿਤ ਕੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਕੋਂ ਹੀ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨਿਆਸ ਮਾਨ੍ਯਾ ਹੈ । ਇਸੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਕਾ ਗੀਤਾ ਮਹਿ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਾ ਹੈ । ਤਥਾਹੀ । ਅਨਪੇਖ੍ਯ: ਸੁਚਿਤ ਦਖ੍ਯ ਉਦਾਸੀਨੋ ਗਤਵਯਥ: ॥ ਸਰਵਾਰੰਭਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ ਯੋਂ ਮਦ ਭਕ੍ਤ: ਸਮੇਪ੍ਰਿਯ:

ਇਤੀ ਮੂਲੰ । ਗੀਤਾ : ਅਧਯਾਯ 12 ਸਲੋਕ 16 ।

ਅਨਪੇਖ੍ਯ ॥ ਸੁਚਿ ॥ ਦਖ੍ਯ: ॥ ਉਦਾਸੀਨ: ॥ ਗਤਵਯਥ: ॥ ਸਰਵਾਰੰਭ ਪਰਿਤ੍ਯਾਗੀ ॥ ਯ: ॥ ਮਦਭਕ੍ਤ: ॥ ਸ: ॥ ਮੇਂ ॥ ਪ੍ਰਿਯ: ॥ ਇਤੀ ਪਦਛੇਦ: ॥ ਅਰਥ— (ਅਨਪੇਖ੍ਯ:) ਨਾਮ ਦੈਵ ਯੋਗ ਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਰਬ ਭੋਗਸਾਮਗ੍ਰੀ ਮੈ ਇਛਾ ਰਹਿਤ ਔਰ (ਸੁਚਿ:) ਵਾਹਜਯਜਲ ਮ੍ਰਿਤਕਾ ਕਰਕੇ ਤਥਾ ਅੰਤਰੀ ਵਰਾਗ ਦੁਖ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਰੂਪ ਸੋਚ ਕਰਕੇ ਸੰਪੰਨ ਹੈ ਔਰ (ਉਦਾਸੀਨ) ਪਖ੍ਯਪਾਤ ਰਹਿਤ ਹੈ ਅਰੋ (ਗਤਵਯਥਾ) ਮਾਯਕ'ਪਾਪੀਯੋਂ ਸੇ ਪੀੜਤ ਕਰ੍ਯਾ ਹੂਆ ਭੀ ਪੀੜਾ ਰਹਿਤ ਹੈ ਔਰ ਸਰਬ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੋ ਆਰੰਭੋਂ ਕੋ ਤੱਯਾਗ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਹੈ ਹੇ ਅਰਜੁਨ ਐਸਾ ਜੋ ਮੇਰਾ ਭਕ੍ਤ ਹੈ ਸੋ ਮੇਰੇ ਕੋਂ ਪਿਆਰਾ ਹੈ । (ਧੀਰਜੁ ਸੁਨਿਆਰੁ) ਜੋ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਧੀਰਜ ਕਰਕੇ ਉਪਲਖ੍ਯਤ ਸੰਤੋਖ ਗੁਣ ਕਾ ਭੀ ਗ੍ਰਹਣ ਹੈ ਯਾ ਤੇ ਤਿਨ ਦੋਵੀ ਗੁਣੋਂ ਕਰਕੇ ਯੁਕ੍ਤ ਕਰਕੇ ਸੋ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ ਸੋ ਗਯਾਨ ਰੂਪ ਗਹਨੇ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਣੇ ਵਾਲਾ ਹੋਨੇ ਸੇ ਸੁਨਿਆਰ ਨਾਮ ਸੇ ਕਹਿਆ ਹੈ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਧੀਰਜ ਕਾ ਲਛਣ ਗੀਤਾ ਮੈ ਲਿਖਾ ਹੈ । ਤਥਾ ਹੀ —ਧ੍ਰਿਤ੍ਯਾਯਾ ਧਾਰਯਤੇ ਮਨ: ਪ੍ਰਾਣੇ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਿਯਾ: ॥ ਯੋਗੇ ਨਾਵਯਭਿਚਾਰਿਣਯਾ ਧ੍ਰਿਤਿ: ਸਾਪਾਰਥ ਸਾਤ੍ਵਿ ਕੀ । ਗੀਤਾ ॥ ਅਧਯਾਯ ॥ 18 ਸਲੋਕ ॥33॥

ਧਿਰਿਤਯਾ ॥ ਯਥਾ ॥ ਧਾਰਯਤੇ । ਪ੍ਰਾਣ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਿਯਾ: ਯੋਗੇਨ । ਅਵਯਭਿ ਚਾਰਿਣਯਾ । ਧਿਰਿਤ: ॥ ਸਾ ॥ ਪਾਰਥ ॥ ਸਾਤ੍ਵਿ ਕੀ ਹੇ ਪਾਰਥ ਅਰਜੁਨ ਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵਯਾਪਤ ਜਿਸ ਧੀਰਯ ਕਰਕੇ ਯਹ ਪੁਰਖ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਇੰਦ੍ਰਿਯੋਂ ਕੇ ਕ੍ਰਿਯਾਵੋਂ ਕੋ ਨਿਰੁਧ ਕਰੇ ਹੈ ਸਾ ਧੀਰਜ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਕਹਿਆ ਜਾਵੇ ਹੈ । ਇਤੀ ਪਦਾਰਥ: । ਜਿਸ ਧੀਰਯ ਸੇ ਸਾਸਤ੍ਰ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਟਤੀ ਕੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾਵੇ ਹੈ ਸੋ ਧੀਰਜ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ (ਮਤਿ) ਹੈ (ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥਿਆਰੁ) ਸੋ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ (ਮਤਿ) ਬੁਧੀ ਹੈ ਸੋ ਅਹਰਣਿ ਹੈ ਔਰ ਗੁਰੂ ਉਪਦਿਸ਼ਟ

ਵੇਦ ਵਚਨੋਂ ਕਾ ਵਿਚਾਰ (ਹਥੀਆਰੁ) ਹਥੋੜਾ ਹੈ ਭਾਵ ਜੈਸੇ ਹਥੋੜੇ ਸੇ ਸੁਨਿਆਰ ਭੂਖਣ ਬਨਾਤਾ ਹੈ ਤੈਸੇ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਧੀਰਯ ਯੁਕਤ ਸਮ ਸੰਤੋਖਾਦਿਕ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਧਿਕਾਰੀ ਭੀ ਗੁਰੂ ਉਪਦਿਸ਼੍ਟ ਵਚਨੋਂ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਸੇ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਮਤ ਰੂਪ ਅਹਰਣ ਮੇ ਗਯਾਨ ਰੂਪ ਭੂਖਣ ਕੋ ਬਨਾਤਾ ਹੈ। ਔਰ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ਬੁਧੀ ਕਾ ਲਛਣ ਗੀਤਾ ਮੇ ਕਹਾ ਹੈ। ਤਥਾ ਹੀ—
ਪ੍ਰਵਿਰਤਿੰਚ ਨਿਵਿਰਤਿੰਚ ਕਾਰਯਾ ਕਾਰਯੇ ਭਯਾਭਯ । ਬੰਧੰ ਮੋਖਯੰਦ ਯਾਵੇਤਿ ਬੁਧਿ:
ਸਾਪਾਰਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ ।

ਗੀਤਾ ॥ ਆਧਯਾਯ ॥ 18 ਸਲੋਕ ॥30॥ ਇਤੀ ਮੂਲੰ ।⁶

ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪਉੜੀ ਨੰ. 5 ਦੀ ਟੀਕਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :

ਥਾਪਿਆ ਨ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ । ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ।
ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨਿ ਪਾਇਆ ਮਾਨੁ । ਨਾਨਕ ਗਾਵਿਐ ਗੁਣੀ ਨਿਧਾਨੁ ।
ਗਾਵਿਐ ਸੁਣਿਐ ਮਨਿ ਰਖੀਐ ਭਾਉ । ਦੁਖੁ ਪਰਹਰਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਲੈ ਜਾਇ ।
ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ।
ਗੁਰ ਈਸਰੁ ਗੁਰ ਗੋਰਖੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬਤੀ ਮਾਈ ।
ਜੇ ਹਉ ਜਾਣਾ ਆਖਾ ਨਾਹੀ ਕਹਣਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਈ ।
ਗੁਰਾ ਇਕ ਦੇਹਿ ਬੁਝਾਈ ।

ਸਭਨਾ ਜੀਆ ਕਾ ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਮੋ ਮੈ ਵਿਸਰੁ ਨ ਜਾਈ ॥5॥

ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਸਿਧੋਵਾਚ । ਤਾਂ ਸਿਧਾਂ ਕਿਹਾ ਹੇ ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਕਥਨ ਕਰਿਆ ਹੈ ਸੋ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬਿੰਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਕਿਸੀ ਕਾ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਹੈ । ਵਾ ਕਿਸੇ ਕਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਰ ਉਸ ਕੀ ਸੇਵਾ ਟਹਿਲ ਕਰਨੇ ਸੇ ਕਿਆ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਤਾ ਹੈ ਅਰ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਰਤੰਤ੍ਰ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਵਤੰਤ੍ਰ ਹੈ ਮਾਯਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਯਾ ਸੇ ਰਹਿਤ ਹੈ ।

ਉਤਰ—ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨੰ । ਅਥਿ । ਆਦਿ ਬਾਣੀ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਸਿਧ : ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨੰ ॥ ਗਯਾਰਾਂ ਪੰਕਤੀਓਂ ਕਾ ਚਤੁਰਥੋਂ ਸਲੋਕ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ॥

ਥਾਪਿਆ ਨਾ ਜਾਇ ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ । ਆਪੇ ਆਪਿ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ।

ਜਿਨਿ ਸੇਵਿਆ ਤਿਨਿ ਪਾਇਆ ਮਾਨੁ । ਨਾਨਕ...

ਤੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੁਨ ਕਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿਤੇ ਭਏ ਕਿ ਸੁਣੋ ਸਿਧੋ ਥਾਪਿਆ ਨ ਜਾਏ ਕਹੀਏ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਸੀ ਕਾ ਥਾਪਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਭਾਵ

6. 'ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1904 ਈ., ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2243, ਪੰਨੇ 383-85.

ਕਿਸੀ ਕਾ ਅਸਥਾਪਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ। ਕਹੀਏ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਹੀ। ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਉਸ ਕਾ ਸਰੀਰ ਕੋਈ ਨਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਓਸ ਨੂੰ ਤਿਲਕ ਦੇਵੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸੂਤਹਿ ਸਿਧ ਹੈ। ਵਾ। ਥਾਪਿਆ। ਕਹੀਏ ਕਿ ਥਾਪਿਆ ਨਹੀ ਜਾਤਾ ਏਸ ਜੀਵ ਪਾਸੋਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਲ ਕੋ ਜਾਂ ਕਿਸੀ ਵਕਤ ਇਹੀ ਕਾਮ ਜਰੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿਯੋਂਕਿ। ਕੀਤਾ ਨ ਹੋਇ। ਆਪਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਹੋਤਾ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਰ ਵਹੁ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਕੈਸੇ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਾਕ ਹੈ। ਕਿ। ਮਤਾ ਕਰੈ ਪਛਮ ਕੈ ਤਾਈ ਪੂਰਬ ਹੀ ਲੈ ਜਾਤ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਕਥਨ ਕਰਤੇ ਹੈ ਹੇ ਸਤ ਪੁਰਸ਼ੋ ਇਹਿ ਜੀਵ ਮਤਾ ਪਕਾਵਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੇ ਚੜਦੇ ਕੀ ਤਰਫ ਜਾਨਾ ਹੈ ਅਰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਤਿਸ ਕੋ ਲਹਿੰਦੇ ਦੀ ਤਰਫ ਲੇ ਜਾਤਾ ਹੈ। ਹੇ ਸਿਧੋ॥ ਇਤੀ॥⁷

ਸੋ, ਨਿਰਮਲਾ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ

(ਅ) ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ।

(ੳ) ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ :

1. ਉਹ ਵੇਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੇਦ-ਸਮਾਨ।
2. ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੁਕਮ ਵੇਦ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਬਦਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕੇਵਲ ਜੁਗ ਜੁਗ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਭਾਖਾ ਬਦਲਦੀ ਹੈ।
3. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇਵ-ਬੋਲੀ ਹੈ।
5. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਤੀਰਥ-ਵਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਨਿੰਦਦੀ; ਪਰ ਮੂਰਤੀ-ਪੂਜਾ ਦੀ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ।
6. ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਮ-ਜਪਣ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੀ ਹੈ।
7. ਗੁਰਬਾਣੀ, ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ; ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਕਰਮ, ਆਵਾਗਵਣ, ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ-ਗ੍ਰੰਥ।
8. ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵੇਦ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ, ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ।

(ਅ) ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਹ ਹਨ :

(1) ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਤਮਿਕ ਤੇ ਵਿਸਤਾਰਿਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

7. 'ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ. ਨੰ. 4780, ਪੰਨੇ 38-39.

(2) ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਾਧ-ਭਾਖਾ ਹੋ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਵਧਦੀ ਗਈ।

(3) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦ-ਛੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕੋ ਤੁਕ ਦੇ ਕਈ ਪਾਠ ਤੇ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲਗੀਆਂ।

(4) ਸਥਾਈ ਤੇ ਗੌਣ ਅਰਥ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ।

(5) ਇਕ ਇਕ ਲਫਜ਼ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਅਰਥ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਸਤਰ ਦੇ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

(6) ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਿੱਥ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਉਥਾਨਕਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

(7) ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਤੁਕਾਂ, ਮੰਤਰ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਜੁਟਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣੈ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਘੱਟ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਡੇਰੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਤਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਚੰਗੀਆਂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਹਨ ਤੇ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਿਰਮਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰੰਕਾਰੀ :

ਡਾ: ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸਨ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨਾਲ ਚਲੇ ਜਾਂ ਇਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਤੁਰੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਅਸੀਂ 'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੀ ਰਾਇ ਹੈ ?

ਉੱਤਰ :

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਾਂਗਾ।

'ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਮੁੱਖ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ :

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਤੁੱਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਧਰਮ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ। 'ਅਹਰਣਿ ਮਤਿ ਵੇਦੁ ਹਥੀਆਰੁ' (ਗੁਰੂ, ਗ੍ਰੰਥ, 8) ਵਰਗੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਸੂਸ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਨਵੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਪੂਰਬਲੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੇ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਮੇਰਾ ਸ਼ੰਕਾ ਨਵਿਰਤ ਕਰ ਦੇਣ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵਾਂਗਾ।

ਉੱਤਰ :

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਕੁੱਝ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ

ਅੰਸ਼ ਵੀ ਵੇਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਵੇਦਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ :

ਅਸੀਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨਾ ਵਿਵਰਜਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਏ ਵੇਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਇਸ ਉੱਤੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਉੱਤਰ :

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ :

ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕਤਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੱਖਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਗ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਅੰਗ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਵੱਸ਼ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ :

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਫੇਰ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਨਵੀਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਭਰਤੀਬ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਅਪਣਾਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਵੀ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ :

ਦੋ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਓਪਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੂਖਮ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਗਿਲਾ ਹੈ ਕਿ ਟੀਕਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸਦਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ।

ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ੧ੳ ਅੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ੳਅੰਕਾਰ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ੳਅੰਕਾਰ ਹੈ। ਛੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ੧ੳ ਅੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸੇ; ੳਅੰਕਾਰ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ੳਅੰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੂਰਬਲੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਅਯੋਗ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵੇਦ-ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸੁਭਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਆਖਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਕ ਸਚਾਈ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਹਾ ਪੁਰਖਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਗਿਆਨ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲ ਵੇਦਾਂ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕਹੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅੰਗ੍ਰੇਜੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਜਰਮਨ, ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਬੰਗਾਲੀ, ਮਰਾਠੀ, ਸਿੰਧੀ, ਤਮਿਲ, ਥਾਈ, ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਲੱਗ ਭੱਗ ਢਾਈ ਸੌ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਅਨੁਵਾਦ, ਭਾਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਆਦਿ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਤੀਹ ਟੀਕਾਵਾਂ ਪ੍ਰਯਾਯ ਤੇ ਭਾਸ਼, ਆਦਿ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਟੀਕਾ’ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਟੀਕ’ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕੁਦਣਾ। ਟੀਕਾ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਸ਼ਰਹ (ਜਿਸ ਤੋਂ ਤਸਰੀਹ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ) ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ (ਮੁਖ ਤੇ ਪੜਤਾ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 887) ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿੱਤ੍ਰਿਕਾਰ ਨੂੰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਟੀਕਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ‘ਵਿਉਤਪੱਤੀ-ਮੂਲਕ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦਾ ਬੋਧ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਵਾਕ-ਸਾਧਨ।’ “ਫਲ-ਸਰੂਪ, ਕਿਸੇ ਵਾਕ ਜਾਂ ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਕ ‘ਟੀਕਾ’ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਤ੍ਰਿਕ ਜਾਂ ਕਲਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਕਈ ਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਟੀਕਾ, ਵਿਆਖਿਆ, ਭਾਸ਼, ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਪਰਮਾਰਥ, ਨਿਰੁਕਤ, ਆਦਿ। ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਟੀਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ; ਪਰਮਾਰਥ ਤੇ ਟੀਕਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਅੰਤਰ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਭ ਲਈ ਟੀਕਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਪੂਰਣ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ

1. ਦੇਖੋ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ, (ਅਨੰਦ ਘਨ)’, (ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨਾ 1.
2. ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਰ-ਪ੍ਰਬੋਧਿਨੀ ਟੀਕੇ। ਦੇਖੋ ‘ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ, (ਅਨੰਦ ਘਨ)’, ਪੰਨਾ 1.

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਪਰਮਾਰਥ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ³ ਦੇ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਚਤੁਰ ਭੁਜ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖੇ।⁴

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹੈ। ਟੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਬਣਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉੱਥਾਨ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਾਖ ਅਖਵਾਈ।⁵ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਅਗਾਂਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼ਾਖਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ।

2

ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੋਢੀ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਸਨ⁶। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ ਜੀ⁷ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਚੇਲੇ ਬਣੇ⁸। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਾਂਹ ਚਾਰ ਸੇਵਕ (ੳ) ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ, (ਅ) ਅਲਮਸਤ (ੲ) ਫੂਲ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ (ਸ) ਗੋਂਦਾ ਜਾਂ ਗੋਇੰਦਾ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੇ ਚਾਰ ਧੁਏਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਹਰਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਵੈਦਿਕ ਮੁਨੀ, ਸੁਆਮੀ

3. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪੋਤਾ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦਾ ਵਡਾ ਲੜਕਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖੀ ਪੋਥੀ ਸਚ-ਖੰਡ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ', ਸੰਚੀ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ 1962 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।
4. ਜੋ ਕਿ ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜੀ ਤੇ ਪੋਥੀ ਚਤੁਰਭੁਜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਸੰਚੀ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਰੀਸਰਚ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ 1969 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋਈ।
5. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ (ਅਨੰਦ)', ਪੰਨਾ 3.
6. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹੋਇਆ।
7. ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਪੁੱਤਰ।
8. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਪੰਨਾ 7.

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਿੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਪਰਮਾਨੰਦ, ਅਨੰਦਘਨ, ਸੁਆਮੀ ਸੰਕਰਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ, ਸਿੰਧ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਆਪਣੇ ਅਖਾੜੇ ਤੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ⁹। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ¹⁰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਦਸਨਾਮੀ ਸਾਧੂ ਅਖਵਾਏ¹¹। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ 'ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ' ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਆਏ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਭਿਖਸੂ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦੇ ਸਨ¹²।

3

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਨੇ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ 'ਮੀਣਾ'¹³ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਸੌਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਨ। ਸੌਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ, ਜਪੁਜੀ, ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਓਅੰਕਾਰ, ਪਟੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।¹⁴ ਪਰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ।¹⁵

'ਮੀਣਾ' ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਭਾਵੇਂ ਟੀਕਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਗਾਂਹ ਕਾਇਮ ਹੀ ਰਹੀ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਹਾਈ

9. "ਕੁਝ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਪੂਰਕ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਲਗ ਭਗ ਵਿਲੀਨ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ" ਰਤਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ', ਪੰਨਾ 4.

10. ਜੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੇਰਵੇ ਲਈ ਦੇਖੋ 'ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 7.

11. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 7.

12. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ', ਪੰਨਾ 3.

13. ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 'ਮਿਨ੍ਹਾ, ਕਪਟੀ ਜੋ ਮਨ ਦੇ ਛਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਵੇ। ('ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਦੂਜੀ ਛਾਪ, ਪੰਨਾ 729)। ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ (ਦੇਖੋ, ਵਾਰ 36)। ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਨੂੰ ਮੀਣੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਗੱਦੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਸੌਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਨੂੰ ਛੇਵਾਂ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਛੇਵਾਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਵਾਂ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ।

14. ਦੇਖੋ, 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', ਸੰਚੀ 1, ਪੰਨੇ 38-41; ਸੰਚੀ 2, ਪੰਨੇ 60-62.

15. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕੇ', ਪੰਨਾ 4.

ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਵਿਚ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਜਾਂ ਵਾਕਾਰਥ ਨਹੀਂ । ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਹਿੰਦੂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਹਨ । ਹਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਸੰਬੰਧੀ ਉਥਾਨਿਕਾਵਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ।¹⁶

4

ਚੌਥੀ ਸ਼ਾਖ ਨਿਰਮਲੇ ਧੰਤਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੋਇਆ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਨਿਰਮਲ ਹੋਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਗਾਂਹ ਚਾਟੜੇ, ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਭੇਸ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਜੱਥੇਬੰਦ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਅਰੂੜ ਹੋ ਕੇ, ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਸੀ । ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੰਡਿਤ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ । ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਕੁੱਝ ਕੁ ਟੀਕਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਾਂਗ ਲੰਬਕ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ, ਆਦਿ ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ । ਨਾਮ ਦਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਮਰਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਅਜੇਹੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜਤਨ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਸਭ ਜਤਨ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਝਦੇ ਸਨ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਹੱਥ ਲਿਖਿਤ ਟੀਕਾਵਾਂ ਭਾਵੇਂ ਅੰਦਰਲੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਟੀਕਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ, ਆਦਿ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਅਗਿਆਤ ਹੀ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਵਾਂਗ, ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ,

16. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਸਾਫ਼ ਮਨੋ ਘੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਸੰਚੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ।

ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ, ਵੇਦਾਂਤੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਆਸ਼ਾ ਹੀ ਪਤਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧਾਂ ਦਾ ਚੋਖਾ ਜ਼ੋਰ ਰਿਹਾ,¹⁷ ਜੋ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੱਕ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਜੋ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਜੀ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈਆਂ ਉੱਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਛਾਪ ਸਪਸ਼ਟ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਹਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸ਼ਾਖ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧੁਰੰਧਰ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਤਾਹੀਓਂ ਕਈਆਂ ਨਾਲ 'ਪੰਡਿਤ' ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਿਰੋਲ ਵੇਦਾਂਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਾਧੂ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਚੂੰਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉੱਤਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਆਉਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ **ਮੋਖ ਪੰਥ ਤੇ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਈਆਂ ਨੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਦੁਆਰਾ।

ਕੁੱਝ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦਾ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀ, ਮੀਣੇ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ, ਨਿਜੀ ਘਾਲਣਾ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਇਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੀਲੀ ਭੀਤ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਯਾਯ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ। ਆਪ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਕੀਤੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਹੋ ਕੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ੰਕਰਦਿਆਲ

17. ਦੇਖੋ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1955, ਪੰਨਾ 217.

ਜੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ (ਜੋ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਰਜਮਾ ਹੈ) ਇਕ ਹੈ । ਇੰਜ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਬੂ ਛੱਟਨ ਬਖਸ਼ ਅਹਿਲਮਦ ਸਬ-ਜਜ ਗੋਡਾ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਉਰਦੂ, ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬੇਅੰਤ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਟੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਹਨ ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਹਨੁਮਾਇ ਦੀਦਾਰਿ ਹਕ ਵਰਨਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪੰਜ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ, ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸੱਤ ਸੌ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਹੈ । ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਸਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ । ਇਸ ਟੀਕਾ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਜਦੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘਟਣ ਲਗ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਸੌਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ (ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵਾਲੀ ਸੀ) ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ । ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਲੱਗ ਭੱਗ ਹਰ ਟੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਉਹ ਕਠਿਨ ਸਨ ਹੁਣ ਸੌਖੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕਈਆਂ ਨੇ ਇੰਜ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਸੰਖੇਪ ਹਨ ਇਹ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ । ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਤੇ ਦੂਜੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਵਾਸਤੇ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸੇ ਨੇ ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸੌਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਐਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ । ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਲੋਕ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ । ਫੇਰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖਤਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਹੀ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਪਰ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ-ਉਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੱਕ ਦੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ

ਬਹੁਤੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ।

ਜੋ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਗਾਂਹ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀ ਕੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ—ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਖੋਜ ਦੀਆਂ ਮੁਥਾਜ ਹਨ । ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਲਿਖਤਾਂ ਮਿਲ-ਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ । ਇਹੋ ਗੱਲ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਜੋ ਟੀਕਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋ-ਤਮ ਰਚਿਤ ਜੋ ਕਿ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ ਛਪੀ । ਉਸ ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1951 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ ਤੱਕ¹⁸ ਲੱਗ ਭੱਗ ਇਕ ਦਰਜਨ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪ੍ਰੀਚਯ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਅੱਗੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

5

ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੀ ਜੋ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੁੱਝ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਦਿ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏਗੀ ।

ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਪੁਜੀ ਟੀਕਾ **ਜਪੁ ਗੁਢਾਰਥਦੀਪਕਾ** ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਟੀਕਾਵਾਂ ਰਚਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੱਤਾ ।

“ਜਪੁ ਗੁਢਾਰਥਦੀਪਕਾ”

ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ ਬੋਹਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ । ਆਪ ਚੌਖਾ ਸਮਾਂ ਕਾਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ) ਰਹੇ ਅਤੇ ਓਥੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 1849 ਈ. ਵਿਚ ਗੁਢਾਰਥਦੀਪਕਾ ਨਾਮ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ।¹⁹

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੁਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਚੌਖੇ ਹਵਾਲੇ

18. ਭਾਵੇਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕੁੱਝ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁੱਝ ਭਾਗ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1960 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ ।
19. ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਸਾਬਕਾ ਮੁਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਟਡੀਜ਼ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਕਾਪੀ ਕੰਵਰ ਮ੍ਰਿਗੇਂਦ੍ਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਜਦ ਇਹ ਟੀਕਾ ਛਪੀ ਤਾਂ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਣ । ਇਸ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ **ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ।

ਟੀਕਾ ਗੁਰੁ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ । ਗਿੜਵੜੀ (ਜ਼ਿਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਇਹ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ । ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ।

ਆਪ ਦੀ ਟੀਕਾ **ਗੁਰੁ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ** ਸੰਨ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਯੰਤ੍ਰ ਆਫਤਾਬ; ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛਪੀ । 272 ਪੰਨਿਆਂ ਤੱਕ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹੈ । ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਰੂਪ ਕੁੱਝ ਕਵਿਤਾ ਹੈ । ਟੀਕੇ ਦਾ ਆਦਿ (ਪੰਨਾ 2) ਇਸ ਕਬਿੱਤ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

"ਸ੍ਵਤੋਸਿੱਧ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਨਿਤਯ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ,
ਨਿਰਜੁਰ ਨਿਰੀਹ ਨਿਰਦੋਖ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ।
ਅਜੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਆਦਿ ਅਤਿ ਸੇ ਬਿਹੀਨ ਰੂਪ,
ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਪਾਰ ਨਿਖਲ ਪਸਾਰ ਹੈ ।
ਏਕ ਰੂਪ ਏਕ ਜੋਤਿ ਏਕ ਸੁਖ ਏਕੇ ਓਤ,
ਏਕ ਨਿਧੀ ਏਕ ਦੇਵ ਏਕਾ ਏਕੰਕਾਰ ਹੈ ।
ਵਹੀ ਨਿਜ ਮਾਯ ਮੇ ਪਸਾਰ ਜੋਤਿ ਤੀਨ ਰੂਪ,
ਧਾਰ ਕੇ ਕਹਾਯੋ ਗਿਰਾਸਾਰ ਓਂਕਾਰ ਹੈ ।"

ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ । ਲਿਖਤ ਪਦ-ਛੇਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ।

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ **ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ** ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੰਡ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ।

ਪਹਿਲੇ ਦਸ ਪੰਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਂ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਟੀਕਾ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਹੇਠਾਂ "ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ..." ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸ਼ੈਲੀ

ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ :

“ਆਦਿ ਪਦ ਪੂਰਬ ਕਾਲ ਕਾ ਐ ਹੇਤੁ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ।
ਜੁਗਾਦਿ ਪਦ ਜੁਗ ਹੈ ਆਦਿ ਜਿਸ ਕੇ ਸੋ ਕਹੀਯੋ ਜੁਗਾਦਿ ।
ਵਾ ਜੁਗੋ ਕਾ ਜੋ ਹੋਵੇ ਆਦਿ ਜੋ ਕਹੀਯੋ ਜੁਗਾਦਿ ।
ਐਸੇ ਦੋ ਅਰਥੋ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ਦੋਨੋ ਮੇ ਪਹਲੇ ਅਰਥ ਵਿਖੇ
ਜੁਗਾਦਿ ਪਰ ਸਤ ਤੇਤਾ ਦ੍ਰਾਪਰ ਕਲਿਜੁਗ ਹੈ । ਆਦਿ
ਨਾਮ ਹੇਤੁ ਜਿਸ ਆਪਨੇ ਸੇ ਉਤਪਨ ਹੋਨੇ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਪੰਚ
ਕੇ ਤਿਸ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਮੈ ਜੁਗਾਦਿ ਪਦ
ਜੁਗੋਂ ਸੇ ਲੇ ਨਿਖਲ ਸਥੂਲ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਾ ਆਦਿ
ਨਾਮ ਹੇਤੁ ਜੋ ਬਹੁਤ ਹੋਨੇ ਕੀ ਇਛਾ । ਤਿਸ ਇਛਾ ਕਾ ਬੋਧਕ
ਹੈ ਵਾ ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਮੇ ਹੀ ਜੁਗ ਜੋ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਜਲ
ਅਗਨਿ ਵਾਯੁ ਚਾਰ । ਤਿਨ ਕਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਹੇਤੁ ਜੋ ਆਕਾਸ
ਤਿਸ ਆਕਾਸ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ਐਸੇ ਤੀਨੋ ਅਰਥੋ ਮੇ
ਜੁਗਾਦਿ ਪਦ ਕਾਲ ਸਹਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸੂਖਮ ਸਥੂਲ
ਜਗਤ ਕਾ ਬੋਧਕ ਹੈ²⁰...

ਪੋਥੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਜਪ ਜੀ ਕਾ

ਪੰਡਿਤ ਹਰ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੱਥਰ ਦੇ ਛਾਪੇ ਵਿਚ 1884 ਈ. ਵਿਚ ਯੰਤ੍ਰ ਆਫਤਾਬ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛਾਪੀ ।

ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ‘ਭਾਖਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਬਾਣੀ’ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਹਾਤਮਾ ਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਕਹਿ ਕੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਦੱਤਾਤ੍ਰੇਯ ਅਵਧੂਤ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਮੰਨਣ-ਯੋਗ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੰਤ੍ਰ ਉਪਦੇਸ਼²¹ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਤਾਈਂ ਹੈ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਾਦ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਟੀਕਾਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ

20. ‘ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ’, ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1881, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 927, ਪੰਨਾ 34.

21. ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਜਪੁ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਮੰਤ੍ਰ ਕਿਹਾ ਹੈ । ਟੀਕਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੋ ਸ਼ੁਯਾ ਟੀਕਾਕਾਰ ਰਚਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਇੰਜ ਹੈ —

“ਜਪੁ ਮੰਤ੍ਰ ਮਹਾਨ ਕੋ ਸਾਰ ਕਹੋ, ਜੁ ਕਰਯੋ ਗੁਰ ਬੇਦ ਕੋ ਭਾਵ ਲਿਯੋ” ।

ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਪਰਿਚਯ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਕਿਉਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸੰਸਾਰ-ਯਾਤਰਾ ਮਗਰੋਂ 'ਐਰਾਵਤੀ ਨਦੀ' ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਉੱਤੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਜਗਤ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ "ਕੋਈ ਐਸਾ ਗੰਭੀਰ ਧੀਰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਵੀ ਸੰਪਤ ਸਪੰਨਯ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਹੋਇ" ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰਿਨਾਮ ਦਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਥਾਪਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਹੋਈ। ਏਕਾਂਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਚਰਨ ਪੂਜੇ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਦਇਆ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਦੁਆਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪੰਡਿਤ ਹਰ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਪੰਡਿਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਹਰ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ²² ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ²³ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਸੇਵੀ ਹਨ।

ਇਹ ਟੀਕਾ 155 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਬ੍ਰਜ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ "ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ..." ਦੇ ਅਰਥ ਇੰਜ ਹਨ।

"...ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹੇ ਹੈ ਹੇ ਸਿੱਖਯ ਜੋਨ ਸਤਿਨਾਮ ਕਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੁਮ ਕੋ ਕੀਯਾ ਹੈ ਤਾ ਕਾ ਅਰਥ ਜੋ ਸਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੋ ਸਚ ਆਦਿ ਮੇ ਜਬ ਸ੍ਰਿਸ੍ਟਿ ਸੰਕਲਪ ਹਰੀ ਕੋ ਨਹੀਂ ਹੁਯਾ ਥਾ ਤਿਸ ਕਾਲ ਮੇਂ ਭੀ ਰਹਾ ਐ ਜਿਸ ਕਾਲ ਮੇ ਹਮ ਬਹੁਤ ਰੂਪ ਹੋਵੈ ਐਸਾ ਸ੍ਰਿਸ੍ਟਿ ਸੰਕਲਪ ਹਰੀ ਕੋ ਹੁਯਾ ਤਿਸ ਜੁਗਾਦਿ ਕਾਲ ਮੇ ਭੀ ਸੋ ਸਚੁ ਰਹਾ। ਐ ਜਿਸ ਕਾਲ ਮੇਂ ਸ੍ਰਿਸ੍ਟਿ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਹੈ ਐਸਾ ਜੋ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਤਾ ਮੇ ਭੀ ਸੋ ਸਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹੇ ਹੈ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ। ਭਵੱਖਯਤ ਕਾਲ ਮੇ ਜਬ ਸ੍ਰਿਸ੍ਟਿ ਬਯਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਗਾ ਤੋ ਭੀ ਸੋ ਸਚ ਹਰੀ ਰਹੇਗਾ।²⁴...

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਪ ਮਹਾਂ-ਮੰਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ

22. ਭੂਮਿਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਦੋਹਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਦਿਆ-ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

"ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਮੇ ਕਰਿ ਹਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਣਾਮ।

ਧਰਮਾਰਥ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਕੋ ਕਹਿਤ ਬੁੱਧਿ ਅਨੁਮਾਨ"।

23. ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਚਰਣਾਬਿੰਦੋਪਾਯਕ ਹਰ ਸਿੰਘ ਸਾਧੂ ਕ੍ਰਿਤ ਜਪ ਟੀਕਾ ਯੋ ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਕਾਯੋ ਉਤਾਰਾਰਧੋ ਸਮਾਪਤੰ ॥

24. 'ਪੋਥੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਕਾ', ਯੰਤ੍ਰ ਆਫਤਾਬ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ, 1884.

ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਂ ਖੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜ ਖੰਡ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਹਨ । ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਐਸਾ ਅਰਥ ਸੂਚਨ ਇਨ ਪਾਂਚ ਖੰਡ ਕਰਿ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਕੀਯਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸੋ ਖੰਡ ਪਾਂਚੋ ਜੈਸੇ ਬਾਹਰ ਹੈ ਤੈਸੇ ਪਿੰਡ ਕੇ ਭੀਤਰ ਹੈ । ਅਭਯਾਸ ਕਰਿ ਤਿਸ ਬਾਤ ਕਾ ਨਿਰਣਯ ਹੋਵੇ ਹੈ” ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਨਿਰਾਤੁਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਅਜਾਮਲ, ਗਨਕਾ, ਦੋਪਤੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹਨ । ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਦਗੀਤਾ ਦੇ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ।

ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ

ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ । ਆਪ ਨੇ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਗੁਫਾ ਵਾਲੇ ਸੰਤ, ਛਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਿਰਕਤ ਅਤੇ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਦਿ ਕੁਝ ਮਹਾਤਮਾ ਜਨਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵੀਚਾਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਭ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ । ਗੁਫਾ ਵਾਲੇ ਛਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਪੁ ਜੀ, ਰਹਿਰਾਸ ਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਤਿੰਨਾਂ ਬਾਣੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕਰੋ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਛਾਪਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਸੰਤ ਛਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਚੰਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਨ 1899 ਈ. ਵਿਚ ਛਪੀ । ਸੂਚੀ ਪੱਤ੍ਰ²⁵ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਨਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤਿ ਆਦਿਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਿਖ ਕੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਬਣਾਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ²⁶ ਅੱਖਰ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਸੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤਿ, ਆਦਿਕ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ਪੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਤੀ ਸਮ੍ਰਿਤਿ

25. ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸੂਚੀ ਪਤ੍ਰ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੈ ।

26. ਭਾਵ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ,

ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਆਦਿ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਤਯਾਰਥ ਬਿਬੇਕ ਨਾਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਸਮ੍ਰਿਤਿ, ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖੀ ਹੈ।

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੁਤੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ) ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਠਕ ਉਸ ਨਾਲ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਪਾਠ ਮਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਮਿਲਾ ਲਵੇ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਜੋ ਟੀਕਾਵਾਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਅਰਥ ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇਸੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਇਕ ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਟੀਕਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਭੂਮਿਕਾ (ਸੂਚੀ ਪਤ੍ਰ) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਬ ਗੁਰੂ ਬਚਨੋਂ ਕਾ ਬਿਰੋਧ ਰਹਿਤ ਅਰਥ ਕਰਣਾ ਚਾਹੀਏ, ਅਤੇ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਤ ਅਠ ਅਜੇਹੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਟੁਟਿਮੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਯਾ ਯੁਕਤ' ਅਰਥ ਨਾ ਕਰਣਾ ਚਾਹੀਏ।

ਪਹਿਲੇ ਵੀਹ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਪੁ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ ਤੇ 21 ਤੋਂ 329 ਪੰਨੇ ਤੱਕ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਜੀ ਦੇ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ ਅਜੇਹਾ ਸਰਬ ਵੇਦ ਦਾ ਰਹਸ੍ਯ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰੋ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਨੇ 'ਏਕ ਅੰਗ ਔਓ ਸੇ ਲੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪ੍ਰਯੰਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਆ'—ਸੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ :

“ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰਵੈਰੁ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ
ਅਜੂਨੀ ਸੈਭੰ ਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਜਪੁ” ॥

ਇਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਪ ਪਦ ਤੋਂ ਜਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਜਪਿਆ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਪਵਾਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਜਪਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਆਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤਾ।

ਸਾਰੇ ਅਰਥ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ 'ਜਾਪ ਮੰਤ੍ਰ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਮਗਰੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ :

‘ਹੇ ਗੁਰੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਾ ਅਧਿਸਠ੍ਯਾਨ ਕੌਣ ਹੈ ਔਰ ਭੂਤ ਭਵਿਖਯਤ ਵਰਤਮਾਨ ਇਨ ਤੀਨ ਕਾਲ ਮੈਂ ਯਹੈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਿਸ ਮੇਂ ਅਸਥਿਤ ਹੈ?’

ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ..." ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ :

"ਜੋ ਪੂਰਬ ਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਮੈ ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਆ ਹੈ ਸੋਈ ਇਸ ਪ੍ਰਪੰਚ ਕਾ ਆਦਿ ਨਾਮ ਅਧਸਨ੍ਹਾਨ ਸਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ (ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ) ਸਤ ਯੁਗ ਤ੍ਰੇਤਾ ਦ੍ਵਾਪਰਾਦਿ ਵਰਤਾਰੇ ਕੇ ਭਾਵ ਕਾਲ ਮੇ ਤਿਸ ਸਤਰੂਪ ਅਧਿਸਨ੍ਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਯਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੈ (ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ) ਭੀ ਕਹੀਏ ਪੂਰਬ ਉਤਪਤੀ ਰਹਿਤ ਕਾਲ ਮੈਂ ਜੈਸੇ ਯਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਧਿਸਨ੍ਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਥਾ ਤਿਸ ਕੀ ਨਯਾਈ ਯਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਅਬ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਮੇਂ ਭੀ ਸਤ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹੇ ਹੈ ਭੀ ਕਹੀਏ ਪੂਰਬ ਕਹੀ ਰੀਤੀ ਸੇ ਭਵਿਖਯਤ ਕਾਲ ਮੈ ਭੀ ਯਹ ਪ੍ਰਪੰਚ ਸਤਰੂਪ ਅਧਸਨ੍ਹਾਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਭਵਿਖਯਤ ਨਾਮ ਅਗਲੇ ਕਾਲ ਕਾ ਹੈ ਭਾਵ ਯਾਵਤ ਪ੍ਰਪੰਚ ਹੈ ਤਿਸ ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਾ ਸੇ ਜੁਦੀ ਸਤਾ ਨਾ ਹੋਨੇ ਸੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋ ਬੋਧਨ ਕਰਨੇ ਵਾਲਾ ਗਯਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਵਿਖਯ ਸਿਧ ਹੁਆ..." ਅਗੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : ਇਸ ਅਰਥ ਕੋ ਸ੍ਰੁਤੀ ਭੀ ਕਹੇ ਹੈ।

ਤਥਾ ਹੀ : "ਸਦੇਵ ਸੰਮ੍ਯੇਦ ਮਗ੍ਰ ਆਸੀਦੇਕਮੇਵਾ ਦਿਤ੍ਰੀਯੰ"²⁷

ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ

ਕ੍ਰਿਤ ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਉਹੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਟੀਕਾ **ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ **ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ **ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਾਰਥ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੁਤੀ ਤੇ ਸਮਿ੍ਤਿ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ। ਕੇਵਲ ਮੂਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ **ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਐਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਪਰ ਉਹ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਵਿਚਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵੀ ਬਣਾਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਇਹੋ **ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ** ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ 'ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਥ' ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਢੰਡੋਰਾ ਜਪੁ-ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਸਟੀਕ

ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ,

ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਕੋਠਾ ਵਜੀਰਾਬਾਦ (1901 ਈ.)

ਟੀਕਾਕਾਰ ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਸੰਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-

27. 'ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ', ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1904, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ.ਚੇਅਰ 2243, ਪੰਨੇ 57-58.

ਗੁਰੂ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਦੇ ਬੰਸ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਵਿਚ ਜਪੁ, ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ, ਰਹਿਰਾਸ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹਨ। ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ 201 ਪੰਨੇ ਤੱਕ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਦੇ ਦੋਹਿਰੇ ਤੇ ਚੌਪਈ ਛੰਦ ਹਨ। ਇਕ ਦੋਹਿਰਾ ਹੈ :

‘ਸਸਿ ਨਿਧ ਪਾਂਡਵ ਨਾਗ ਕੁਲ ਸੰਮਤ ਕਾਤਕ ਮਾਸ।

ਕੁਸ਼ਲ ਪਖ ਦਸਮੀ ਵਿਜੈ ਇਤੀ ਟੀਕ ਜਪੁ ਪਾਸ’।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟੀਕਾ 1958 ਸੰਮਤ (1901 ਈ.) ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ।

“ਭੂਮਿਕਾ” ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਅਸਾਂ ਕਿਸੇ ਲਾਲਚ ਤੇ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਵਾਰਤਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਫਕਤ ਈਸਵਰ ਕੀ ਤੇ ਸੰਤਸੰਗੀ ਭਗਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੇ ਵਾਸਤੇ ਗਏ ਹੈਂ ਓਥੋਂ ਓਥੋਂ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰੇਮੀ ਭਗਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਕਹਿਣਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੜਦੇ ਹੈ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਦੋਂ ਕੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਖਾਸ ਕਰ ਬਹੁਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਆਪ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਦ ਪਦ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਕਥਾ ਕਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਿਲਾਂਦੇ ਹੋ ਕਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਨਿਤ ਨੇਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਾਲਾ ਮੰਤ੍ਰ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਰਹਿਰਾਸ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਲੇ ਦਾ ਏਹਨਾਂ ਚਾਰੇਂ ਬਾਣੀਆਂ ਕੇ ਪਦੋਂ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਟੀਕਾ ਕਰ ਦੇਵੋ ਤਾਤਪਰਾਜ ਦਸ ਕੇ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਹਛਾ ਹੈ।”

ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ : “ਭਾਈ ਬੰਨੋ ਜੀ ਕੀ ਬੰਸ ਮੈ ਹੋਣੇ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸੇਵੀ ਸੰਤ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰੂ ਕੋਠਾ ਛੀਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕਰਾ ਹੈ”।

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਲਈ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ...” ਦੇ ਅਰਥ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ :

“...ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਰਬ ਕੀ ਆਦਿ ਹੈ। ਅਰ ਸਤ ਹੈ। ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ। ਜੁਗਾਂ ਕੀ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਕਾਲ ਮੇਂ ਭਈ ਹੈ ਤਬ ਭੀ ਸਤ ਸਰੂਪ ਜਿਉ ਕਾ ਤਿਉ ਹੀ ਰਹਿਓ। ਵਧਾ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ। ਜਬ ਜਗਤ ਬਨਯੋ ਤਬ ਭੀ ਪੂਰਬ ਕੀ ਨਿਆਈ ਸਚ ਹੀ ਰਹਿਓ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿ ਹੈ। ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ। ਜਬ ਸੰਸਾਰ ਕਾ ਨਾਸ ਹੋਸੀ ਤਬ ਭੀ ਸਚੁ ਹੀ ਰਹਿਗੋ। ਕਿਆ ਨਿਵਿਕਾਰ ਹੀ ਰਹਿਗਾ।...ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪਰਲੈ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਮੈਂ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿ ਹੈ ਸਰੂਪ ਜਿਸ ਕਾ ਤਿਸ ਅਪਨੇ ਆਪ ਸਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਕੋ ਤੂ ਜਾਨ...” (ਪੰਨਾ 16)

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸੁਣੀਐ’ ਦੀਆਂ ਪਉੜੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : “ਛੰਦੋਗ ਉਪਨਖਿਦ ਕੇ ਖਸਟੇ ਧਿਆਏ ਮੇ ਸੂਵਨ ਕੀ ਰੀਤ ਐਸੇ ਹੈ ਜੈਸੇ

ਜਪੁ ਮੈਂ ਦਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖਟ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕੇ ਸੰਜੁਗਤ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਿਖ ਕੋ ਸਰਵਣ ਕਾ ਉਪਦੇਸ ਦੇ ਕਰ ਅਗੇ ਮੰਨਨ ਕੋ ਉਪਦੇਸ ਦੇਵੇ ਹੈ'।²⁸ (ਪੰਨਾ 78)

ਕੁੱਝ ਕੁ ਥਾਈਂ ਇਸ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਐਸੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ “ਮੰਨੇ ਕੀ ਗਤਿ ਕਹੀ ਨਾ ਜਾਏ”। ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ “ਕਾਗਦਿ ਕਲਮ ਨ ਲਿਖਣਹਾਰੁ” ਦੇ ਅਰਥ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਕਾਗਦਿ ਕਲਮ ਨਾ ॥ ਕਿਆ ਹੈ ਤਿਸ ਕੋ ਜੋ ਗਦਿ ਨਾਮੁ ਦੁਖ ਹੈ। ਅਰ ਕਿਆ ਹੈ ਤਿਸ ਕੇ ਮਨ ਕੋ। ਕਲ, ਨਾਮ ਜੋ ਕਲਪਨਾਂ ਹੈ। ਅਰਥ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਦੁਖ ਕਲੇਸ਼ ਕਲਪਨਾਂ ਸੇ ਮਨ ਸਾਂਤ ਭਯੋ। **ਲਿਖਣਹਾਰੁ**। ਪਾਪ ਅਤੇ ਪੁਨ ਰੂਪ ਕਰੇ ਕਰਮ ਕਾ ਜੋ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਚਿਤਰ ਗੁਪਤ ਹੈ ਸੋ ਭੀ ਹਾਰ ਨਾਮੁ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਹੈ, ਤਿਸ ਪੁਰਖ ਕੇ ਲੇਖਾ ਲਿਖਣ ਥੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਐਸੇ ਮੰਨਨ ਹਾਰਾ ਜੋ ਪੁਰਸ ਹੈ ਸੋ ਹੰਗਤਾ ਸੇ ਰਹਿਤ ਹੂਆ ਹੈ।” (ਪੰਨੇ 73-80)

ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪੀਲੀ ਭੀਤ

ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਾਰੀ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੁਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪੀਲੀ ਭੀਤ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼) ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜੋ ਕਿ 1906 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਇਸ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ²⁹ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜਪੁਜੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ, ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ

ਸਾਧੂ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇਹ ਟੀਕਾ 1911 ਈ. (ਸੰਮਤ 1938 ਬਿ.) ਵਿਚ ਲਵਪੁਰ ਅਰੋੜਬੰਸ ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁੱਲ 150 ਪੰਨੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹਨ। ਪੂਰਬਾਰਧ ਤੇ ਉੱਤਰਾਰਧ। ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। “ਅਥ ਜਪੁ ਪਦਾਰਥ ਸੁਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖਯਤੇ”। 56 ਪੰਨੇ ਤੱਕ ਪੂਰਬਾਰਧ ਹੈ ਅਤੇ “ਅਸੰਖਨਾਵ...” ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ (ਨੰ. 19) ਤੱਕ ਦੀ ਟੀਕਾ ਹੈ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰਾਰਧ ਦੀ ਟੀਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਟੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਪਨ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ੧ੳ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇੰਜ ਹੀ ਜਿੱਥੋਂ ਉੱਤਰਾਰਧ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਪੰਨੇ ਉੱਪਰ ੧ੳ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ੳ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ੳ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

28. ‘ਗੁਰੂ ਢੰਢੇਰਾ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਸਟੀਕ’, ਮੇਲਾ ਰਾਮ, ਠਾਕਰ ਦਾਸ, ਬੁੱਢਾਮਲ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, 1901, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 29.

29. ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਕੰਵਰ ਮਿਗੇਂਦਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹਨ “ਇਤਿ ਸ੍ਰੀਮਤ ਨਿਰਮਲ ਸ੍ਰਿਤਾਨੁ ਵਰਤੀ ਸ੍ਰੀ 108 ਮਤ ਸਵਾਮੀ ਹਰਿ ਹਰਿ ਪੂਜਯਯਾਦ ਸੁਬੋਧਨਿਆਂ ਉਤ੍ਰਾਰਧੰ ।

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਤੁਕਾਰਥ ਹੈ ਪਰ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਕਾ-ਸਮਾਧਾਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੂਲ-ਮੰਤਰ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਅੰਤਲੇ ਸਲੋਕ ਦੀ ਟੀਕਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ੍ਰਯਾ, ਸਲੋਕ, ਦੋਹਾ, ਸੋਰਠਾ ਤੇ ਕਬਿੱਤ, ਆਦਿ ਲਿਖੇ ਹਨ ।

ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ :

“ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਅਰਥ ਅਗਾਧ ਹੈ ਮਮ ਮਤਿ ਅਲਪ ਸੁ ਆਹਿ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਤਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਹੈ ਕਰ ਹੈ ਆਪ ਨਿਬਾਹ ।”

“ਵਿਗਿਆਪਨ” ਸਿਰ-ਲੇਖ ਹੇਠ ਟੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕੁੱਝ ਸਤਰਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਜਿਸ ਤੋਂ ਟੀਕਾ ਛਾਪਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ।

“ਮੋਖ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇ ਸਾਧਨ ਵੇਦਾਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥੋਂ ਮੇ ਅਨੇਕ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੇ ਮੇ ਸਰਬ ਜਨ ਸਾਮਰਥ ਨਹੀਂ ਐਸੇ ਦੇਖ ਕਰ ਸਰਬ ਜਨੋਂ ਕੇ ਉਪਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਅਵਤਾਰ ਕੋ ਸਰਬ ਜਨੋਂ ਕੇ ਉਪਕਾਰ ਅਰਥ ਭਾਖਾ ਬਾਨੀ ਮੇ ਰਚਨਾ ਕਰਤੇ ਭਏ । ਭਾਖਾ ਹੋਨੇ ਪਰ ਭੀ ਪਰਮ ਗੰਭੀਰ ਅਟਥਾਵਲੀ ਜਪੁਜੀ ਨਾਮਕ ਬਾਨੀ ਕੇ ਤਾਤਪਰਜ ਕੇ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਜਗਯਾਸੂ ਜਨ ਨਹੀਂ ਜਾਨ ਸਕੇਂਗੇ । ਯਿਹ ਬੀਚਾਰ ਕਰ ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਦਵਾਨੋਂ ਨੇ ਅਨੇਕ ਟੀਕਾ ਰਚਨਾ ਕੀ ਪਰੰਤੂ ਵਹ ਟੀਕਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਤਾਰ ਯੁਕਤ ਹੈ ਇਸ ਲੀਏ ਉਨ ਸੇ ਥੀ ਸ਼ੀਘ੍ਰ ਅਰਥ ਕਾ ਲਾਭ ਅਲਪ ਸੰਸਕਾਰ ਵਾਲੋਂ ਕੋ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਯਹ ਬੀਚਾਰ ਕਰ ਤਥਾ ਸ੍ਰਮਿਤ੍ਰ ਵਰ ਕੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੋ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਯਿਹ ਅਲਪ ਟੀਕਾ ਇਸ ਭਿਖੂ ਨੇ ਰਚਨਾ ਕੀ । ਯਦਯਪਿ ਮੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਗੁਰੂ ਬਾਨੀ ਕੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਕੁਛ ਸਾਮਰਥ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਜੈਸੇ ਅਨੇਕ ਮਲਨਿ ਨਾਲੋਂ ਕਾ ਜਲ ਸ੍ਰੀ ਗੰਗਾ ਜੀ ਕੇ ਪਾਵਨ ਜਲ ਸੇ ਮਿਲ ਕਰ ਸੁੱਧ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ ਵੈਸੇ ਮੇਰੀ ਅਲਪ ਬੁਧੀ ਕਰ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੋਈ ਦੇਖ ਯੁਕਤ ਟੀਕਾ ਪਰਮ ਨਿਰਦੋਖ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੇ ਮਿਲ ਕਰ ਨਿਰਦੋਖਤਾ ਕੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਗੀ ।...”

“ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਚਿੰਤਨ ਪੂਰਵਕ ਪਾਠ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਤਥਾ ਵੇਦਾਂਤ ਸੰਸਕਾਰ ਯੁਕਤ ਮੁਮੁਖੂ ਜਨੋਂ ਕਾ ਪਰਮ ਉਪਯੋਗ ਇਸ ਟੀਕਾ ਕੋ ਜਾਨ ਕਰ ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਮੇ ਦੁਭੇਰਨ ਗ੍ਰਾਮ ਕੇ ਨਿਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੇਵੀ ਤਥਾ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਕੇ ਅਭਯਾਸੀ ਮਹਾਜਨ ਕੁਲ ਉਤਪੰਨ ਸਹੋਦਰ ਭ੍ਰਾਤਾ ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਤਥਾ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੇ ਛਪਵਾਨੇ ਕੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀ ਸੋ ਤਿਨੋਂ ਨੇ ਹਮਾਰੀ ਆਗਯਾ ਕੋ ਪਾ ਕਰ ਸਰਬ ਸੰਤੋਂ ਤਥਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਨੋਂ ਕੇ ਦੇਨੇ ਕੇ ਅਰਥ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਲਵਪੁਰ ਆਰੋੜਵੰਸ਼ ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ

ਮੇ ਛਪਵਾਇਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੀਆ । ਸੰਮਤ 1968 ਬਿ.”

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਾਂ ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਅਰਥ ਵੀ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ” ਤੁਕ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ “ਆਦਿ ਸਚੁ” ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਰਥ ਹੇਠਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ।

1. ਕਹੀਏ ਜਗਤ ਕੀ ਉਤਪਤਿ ਸੇ ਪੂਰਵ ਸਤ ਹੀ ਥਾ ।
2. ਆਦਿ ਕਹੀਏ ਗਯਾਨ ਕੇ ਸਰਬ ਸਾਧਨੋ ਸੇ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋਨੇ ਵਾਲਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਧਰਮਾਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਕੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਕਾ ਹੇਤੂ ਵੁਹ ਭੀ ਸਚੁ ਕਹੀਏ ਸਤ-ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ ।
3. (ਆਦਿ) ਕਹੀਏ ਮਾਯਾ ਉਪਾਧਿ ਵਾਲਾ ਜੋ ਜਗਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ । ਵੁਹ ਭੀ (ਸਚੁ) ਕਹੀਏ ਸਤ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਹੈ ।³⁰

ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਅਰਥਾਤ ਵੱਡਾ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਭਾਗ ਨੰ. ੧ ਸਮੇਤ ਦੋ ਪਉੜੀਆਂ ਵਧੀਕ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ)

(ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ (ਮਾਰਚ, 1916)

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਹੈ, ਜੋ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਸਰਦਾਰ ਚੰਦ ਭਗਤ, ਭੇਰਾ ਨਿਵਾਸੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਦੋ ਕਬਿੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ । ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉੱਤੇ ‘ਵਧੀਕ ਪਉੜੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਮਹਲਾ ੧’ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਕ ਪਉੜੀ ਦਰਜ ਹੈ, ਜੋ ਇੰਜ ਹੈ :

“ਇਹ ਜਪੁ ਕਰਤੇ ਪੁਰਖ ਕਾ ਸਚ ਨਾਨਕ ਕੀਆ ਬਖਾਨ ।

ਜਗਤ ਉਧਾਰਨ ਕਾਰਨੇ ਧੁਰੋਂ ਹੋਇਆ ਫੁਰਮਾਨ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਚੁ ਨਾਮ ਜਪੁ ਜਪੀਐ ਕਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ।

ਜੋ ਮਨਸਾ ਮਨ ਮੇ ਧਰੇ ਪੂਰਨ ਕਰੇ ਭਗਵਾਨ ।

ਅਹਿਨਿਸ ਜਪੁ ਜਪਦਾ ਰਚੈ ਦਾਸ ਨਾਨਕ ਦੀਜੈ ਦਾਨ ।”

ਇਹੋ ਪਉੜੀ ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੇ ਅਖੀਰ ਉੱਪਰ ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭਾਗ ਨੰ. 2, ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਵਧੀਕ ਪਉੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੀ ਵਧੀਕ ਪਉੜੀ ਨੰ. 2 ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ; ਇਸ ਥਾਂ ਪੰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਛੇ ਤੁਕਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਚੌਥੀ, ਹੇਠ-ਲਿਖੀ ਤੁਕ ਵਾਧੂ ਹੈ :

• “ਜੋ ਹਿਤ ਚਿਤ ਜਪੁ ਕੋ ਪੜੈ ਸੋ ਔਸਰ ਕਰੇ ਨਿਧਾਨ ।”

30. ‘ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ’, ਲਵਪੂਰ ਅਰੋੜਵੰਸ਼, ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ, ਲਾਹੌਰ, 1911 ਈ., ਪੰਨੇ 6-7.

ਏਥੇ ਹੀ ਵਧੀਕ ਪਉੜੀ ਨੰਬਰ ੧ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਇੰਜ ਹੈ :

ਸੂਹੀ ਕੀ ਵਾਰ ਮ. 3 ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧

“ਦੁਇ ਦੀਵੇ ਚਉਦਹ ਹਟ ਨਾਲੇ ।

ਜੇਤੇ ਜੀਆ ਤੇਤੇ ਵਣਜਾਰੇ ।

ਖੁਲੇ ਹਟ ਹੋਆ ਵਾਪਾਰ ।

ਜੋ ਪਹੁਚੈ ਸੋ ਚਲਣਹਾਰੁ ।

ਧਰਮੁ ਦਲਾਲੁ ਪਾਏ ਨੀਸਾਣੁ ।

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਲਾਹਾ ਪਰਵਾਣੁ ।

ਘਰਿ ਆਏ ਵਜੀ ਵਾਧਾਈ ।

ਸਚ ਨਾਮ ਕੀ ਮਿਲੀ ਵਡਿਆਈ ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 789)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ‘ਵਧੀਕੀ ਪਉੜੀਆਂ’ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ‘ਕਈ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਖ ਕਹਿਤੇ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਕੁੱਲ ਚਾਲੀਸ ਪਉੜੀਆਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਉਚਾਰੀਆਂ ਹੈ । ਜਿਨ ਕੇ ਸੁਧ ਪਾਠ ਕਰਨੇ ਸੇ ਕਈ ਮਹਾਤਮਾ ਨੇ ਮੁਰਦੋਂ ਕੋ ਜਿੰਦਾ ਕਰ ਦੀਆ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਮੇ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਪਉੜੀਆਂ ਨਿਕਾਲ ਕਰ ਉਨ ਕੇ ਬਦਲੇ ਨਿਧਿ-ਧਿਆਸਨ ਕੀ ਕੁਛ ਪੰਕਤੀਆਂ ਬਾਕੀ ਦੀ ਅਠੱਤੀ ਪਉੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਔਰ ਕਈ ਸਿਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਵਰਤਮਾਨ ਅਠੱਤੀਸ ਪਉੜੀਆਂ ਔਰ ਸਲੋਕ ਹੀ ਉਚਾਰੇ ਥੇ ।

ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਹਲਾ 10 ਹੇਠ ਇਉਂ ਅੰਕਿਤ ਹੈ । “ਬਿਨ ਜਪੁ ਪੜੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੋ ਖਾਵੈ । ਕਹਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਓਹ ਜਮਪੁਰ ਜਾਵੈ” ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਵਿਗਯਾਪਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੀ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਆਸ਼ੋ ਨਾਲ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਣਾਂ ਕਰ ਕੇ ਕਠਿਨ ਸਨ, ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ । ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਅਰਥ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਟੀਕਾ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਚਾਰ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਕਈ ਥਾਈਂ ਤਾਂ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਛੇ ਸੱਤ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ “ਸੋਚੇ ਸੋਚ ਨ ਹੋਵਈ” ਤੁਕ ਦੇ ਪੰਜ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ।

(1) ਜਲ ਮ੍ਰਿਤਕਾ ਮਿੱਟੀ ਵਾ ਸਾਬਨ ਸੇ ਸਰੀਰ ਯਾ ਬਸਤ੍ਰ ਕੋ ਸੋਚ ਕਹੀਏ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਰਖਨੇ ਸੇ ਹੀ ਅੰਤਰਕਰਣ (ਮਨ) ਕੀ ਸੁੱਧੀ ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਤੀ ਚਾਹੇ ਲਾਖੋਂ ਵਾਰੀ ਐਸਾ ਸੂਚਮ ਕਰਤਾ ਰਹੇ ।

(2) ਇਸ ਬਾਹਿਰਲੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾਈ ਸੇ ਸੋਚ ਕਿਆ ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੀ ਪਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਤੀ । ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਕੀ ਸੁੱਧੀ ਵਾ ਪਰੀਤੀ ਸੇ ਉਹ ਰੀਝਤਾ ਹੈ ।

(3) ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ ਯਾ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨੇ ਸੇ ਭਗਵੰਤ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ

ਨਹੀ ਹੋ ਸਕਤਾ ।

(4) ਚਿੰਤਾ ਕਰਨੇ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਨਿਮੋਝਾਣਾ ਹੋ ਕਰ ਬੈਠ ਰਹਿਨੇ ਸੇ ਪਰਮੇਸਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤਾ ।

(5) ਪਰੰਤੂ ਜੇ ਕਰ ਲਖ ਕਹੀਏ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਵੀਚਾਰ ਗੁਰੂ ਦਵਾਰੇ ਕਰੇ ਤਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਪਰਾਪਤ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ।³¹

ਟੀਕਾਕਾਰ, ਟੀਕਾ ਦੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਮੰਡਲੀ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ (ਗੁਰੂ) ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰੀਂ । ਉਸ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਮਹੰਤ ਨੇ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਤੇ ਮਾਲਾ ਮੰਤ੍ਰ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸਾਂ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ੧ੳ ਤੋਂ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਜਪੁ ਤੱਤ੍ਰ ਮੂਲ ਜਪ ਮੰਤ੍ਰ ਸਿਖਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਤੇ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ” ਤੱਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ।

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵੰਨਗੀ ਲਈ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ” ਦੇ ਅਰਥ ਇੰਜ ਹਨ :

“ਜਗਤ ਕੀ ਉਤਪਤੀ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਥਾ । ਸਤਿਜੁਗ ਤ੍ਰੇਤਾ ਆਦਿਕ ਜੁਗੋਂ ਕੇ ਆਦਿ ਮੇਂ ਜੋ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਥਾ । ਵਰਤਵਾਨ ਕਾਲੁ ਮੇ ਭੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਚੁ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ ਕਿ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲੈ ਮੈਂ ਭੀ ਪਰਮੇਸਰ ਸਤਿ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਯਾ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਇਸ ਅਰਥ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੂਸਰਾ ਅਰਥ ਇੰਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

(ਆਦਿ ਸਚੁ) ਸੋ ਕਾਰਣ ਰੂਪ ਨਿਸਚੈ ਕਰਕੈ ਸਤਿ ਹੈ । (ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ) ਜੁਗ ਕਹੀਏ ਤੋ ਸੰਭੁ ਮਨਿ ਵਾ ਸਤਿਰੂਪਾ, ਜੀਵ ਈਸ਼ਵਰ, ਯਾ ਅਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਇਨ ਦੋਨੋਂ ਸੇ ਪਹਿਲੇ ਭੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸਤਿ ਥਾ । (ਹੈ ਭੀ ਸਚੁ) ਇਸ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਮੇ ਉਹ ਸਚੁ ਹੈ । (ਨਾਨਕ ਹੋਸੀ ਭੀ ਸਚੁ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਕਹਿਆ ਕਿ ਅਗੋਂ ਭਵਿਖਤ ਕਾਲ ਮੇ ਭੀ ਉਹ ਸਚੁ ਹੋਵੇਗਾ । ਤਾਂ ਸਿਧ ਤੀਨ ਕਾਲ ਮਾਨਤੇ ਥੇ, ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਚਾਰੋਂ ਕਾਲ ਮੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਨਿਸਚੈ ਕੀਆ ।”³²

ਇਹ ਟੀਕਾ 200 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਅੱਗੇ, ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਪੰਨੇ ‘ਵਧੀਕ ਪਉੜੀਆਂ’³³ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ, ਆਦਿ ਦੇ ਹਨ । ਪੰਨਾ 200 ਉੱਪਰ ਟੀਕਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ਇੰਜ ਹੈ :

31. ਦੇਖੋ, ਪੰਨੇ 18,19.

32. ‘ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੰਨੇ 16-17.

33. ਦੂਜੀ ਵਧੀਕ ਪਉੜੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਦੋ ਵਾਧੂ ਤੁਕਾਂ ਨਾਲ, (ਕੁੱਲ ਅੱਠ ਤੁਕਾਂ) ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੋਥੀ ਹਰਿ ਜੀ (ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਲੜਕੇ, ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੇ ਪੋਤੇ) ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ ਨੰਬਰ 208 ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ । ਜਪੁ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਲੋਕ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਸਸੀ ਨਾਥ ਮੁਨਿ ਨੈਨ ਜੋ ਸੰਮਤ ਲੇਹੁ ਪਛਾਨ ।

ਫਲਗੁਣ ਮਾਸ ਬਖਾਨੀਏ ਕੀਨਾ ਇਹ ਬਖ੍ਯਾਨ ।

ਭਾਵ ਸੰਮਤ 1972 ਦੇ ਫੱਗਣ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ ਗਈ ਜੋ ਕਿ 1915 ਈ. ਬਣਦਾ ਹੈ । 1916 ਈ. ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ।

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ

1920 ਤੱਕ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ 1926 ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਜਦ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ** ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਆਪ ਨੇ ਛੇ ਸੱਤ ਵੈਦਯਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ ।

ਆਪ ਦਾ **ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ** ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਰਹਿਰਾਸ ਸਟੀਕ', 'ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਟੀਕ' ਤੇ ਸੁਖਮਨੀ ਸਟੀਕ' ਆਪ ਦੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹਨ ।

ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਆਪ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤਕ ਰੰਗ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਆਪ ਭਾਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂੰ ਸਨ ।

ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਖੁੱਡਾ ਨਿਵਾਸੀ ਨੇ ਇਕ ਆਮ ਕਿਤਾਬੀ ਸਾਈਜ਼ ਦੀ 76 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਛਾਪੀ । ਆਪ ਨੇ ਨਵੰਬਰ, 1924 ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਕਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ ਜੋ ਕਿ ਜਨਵਰੀ, 1925 ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ । ਇਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਛਾਪੀ ਗਈ । ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਿਸ ਹੇਠਾਂ ਨਾਮ "ਮਹੰਤ" ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਉੱਪਰ ਨਾਮ "ਸੰਤ" ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਹੈ । ਇਸ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ "ਤੁਕ ਤੁਕ ਦਾ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰਾ ਥੋੜੇ ਵਿਚ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਅਰਥ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਤੁਕ ਦਾ ਭਾਵ ਝਟ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਰੀਝ ਵਧਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਇਸ ਅਭਯਾਸ ਵਲੋਂ ਮਨ ਮੁੜਦਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਤੂ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ"।³⁴

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੀ ਟੁਕ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਤੁਕ ਅਰਥ ਹੀ ਹੈ । ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ । ਬੋਲੀ ਸਰਲ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ :

34, 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 673, ਪੰਨਾ 76.

“ਜਗਤ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਚਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਤਿਜੁਗ ਆਦਿ ਜੁਗਾਂ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਭੀ ਸੱਚਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਭੀ ਸੱਚਾ ਹੀ ਹੈ (ਤੇ ਪ੍ਰਲੈ ਕਾਲ ਨੂੰ ਭੀ) ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੱਚਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।³⁵

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ

ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ

ਇਹ ਟੀਕਾ ਆਮ ਕਿਤਾਬੀ ਸਾਈਜ਼ ਦੀ 176 ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ 1951 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਹ ਡੇਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰੀ, ਗਲੀ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲੀ, ਕਟੜਾ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਨੂੰ ਛਪਵਾਣ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੱਟੀ, ਮਹਿਤਾਬ ਗੜ੍ਹ (ਜ਼ਿਲਾ ਪਟਿਆਲਾ), ਕਰਨਾਲ, ਕੈਥਲ (ਜ਼ਿਲਾ ਕਰਨਾਲ), ਸੰਗਰੋਲੀ (ਕਰਨਾਲ), ਦਿੱਲੀ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ ਪੰਝੀ ਸੱਜਣਾਂ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਰਥ ਪ੍ਰੇਮ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮਹੰਤ ਡੇਰਾ ਲਾਇਲਪੁਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਨੇ ਵੀ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਟੀਕਾ ਬੜੀ ਸੌਖੀ ਤੇ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨਜਾਣ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਮੁਖ ਬੰਧ ਵਿਚ ਸੰਤ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਕੇ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ।

ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਲਾਇਲਪੁਰੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ³⁶ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਿਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ³⁷ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਜਾਂ ਟਕਸਾਲੀ ਅਰਥ ਸਿੱਖੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।³⁸

ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਥਾਨਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਜਦ ਭਾਈ ਲਹਿਣਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨਾਮ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਬਲ ਕੰਧਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰਿਆ ਤੇ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ, ਓਥੇ ਇਕ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਸੰਗਤ ਨੇ

35. ਉਕਤ, ਪੰਨਾ 2.

36. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਸੱਤੋ ਵਾਲੀ, ਕਟੜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ।

37. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

38. ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਥਿਤ ਟੀਕੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਪੰਨਾ 8 ਤੇ ਦੇਖੋ।

ਇਹ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਅਰਸਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕਹਿਆ : 'ਸੰਗਤ ਜੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਈ, ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਉਲਾਦਾਂ ਦੇ ਸੁਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਸਿਮਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨੀ। 'ਸੰਗਤ ਨੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਭੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਓਥੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਾਲ ਭੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਇਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ : ਹੇ ਸਤਿਗੁਰ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ, ਸਹੰਸਰ ਨਾਮ, ਆਦਿਕ ਜਪ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਸੇਵਕਾਂ, ਸੰਗਤਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਮੰਤਰ ਦਾ ਨਿਤਨੇਮ ਜਪ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੋਵੇ, ਸੋ ਉਹ ਪਾਠ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਸੋ ਜੀ। ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਹੇ ਪੁਰਖਾ ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈ, ਤੂੰ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਬੀਜ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਉੱਪਰ ਵੱਡਾ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੋ ਸੁਣ, ਏਹ ਜੋ ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਪੁ ਮੰਤਰ ਸਾਡਾ ਅਗੇ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਸਿਧਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੇ ਉੱਤਰ ਰੂਪ ਸੰਬਾਦ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਹੀ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਗੁਪਤ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਤੇ ਸੰਤ ਇਸ ਜਪੁ ਮੰਤਰ (ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ) ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਪੜੇਗਾ, ਅਥਵਾ ਸੁਣੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਤੇ ਦੁਖ ਨਾਸ ਹੋਣਗੇ, ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਜੱਗ, ਤਪ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ ਓਹ ਜਨਮ ਮਰਨ, ਸੰਸਾਰ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ, ਭਾਵ ਕਿ ਏਹ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਦਾ ਸੁਖੀ ਤੇ ਅਨੰਦ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ ਉੱਪਰ ਗਏ, ਓਥੇ ਗੌਰਖ ਨਾਥ, ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ, ਆਦਿਕ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਿੱਧ ਓਥੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਜਾ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਕਰਤਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਵੱਡਾ ਆਦਰ ਦੇ ਕੇ ਬੈਠਾਇਆ, ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਾਤ ਲੋਕ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦੇਵ ਅਸਥਾਨ (ਸੁਮੇਰ ਪਰਬਤ) ਉੱਪਰ ਕਿਸ ਦੇ ਬਲ (ਸ਼ਕਤੀ) ਨਾਲ ਇਸ ਜਗਹ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋ। ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿਆ, ਕਿ ਹੇ ਸਿੱਧੋ ਅਸੀਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਓਹ ਏਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੀ ਜਾਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦਾ ਕੇਹੜਾ ਨਾਮ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਮ ਦਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਤਨਾ ਬਲ ਹੈ। ਆਪ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਮਾਲਾ ਮੰਤਰ ਕਿਹੜਾ ? ਤਾਂ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ

ਸਾਡਾ ਅਦ੍ਵੈਤ ਮੱਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਇਕ ਜੋ ਸੁਧ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਤਿ ਚਿਤ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਜਾਤੀ ਵਿਜਾਤੀ ਸੁਗਤ ਭੇਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਐਸਾ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ “ਰੂਪ ਨਾ ਰੇਖ ਨਾ ਰੰਗੁ ਕਿਛੁ ਤਿਹੁ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ਭਿੰਨ” ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ (ਅਧਿਸ਼ਠਾਨ) ਮੂਲ ਕਹੀਏ ਆਸਰਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਉਸੇ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਤੇ ਜਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। “ਨਿਰਗੁਣ ਆਪ ਸਰਗੁਣ ਭੀ ਓਹੀ” ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਇਹ ਹੈ।

ਇਹ ਟੀਕਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੁਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਟੀਕਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ... ਸਾਰੇ ਵੇਦਾਂ ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਸਾਰ-ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਪਰਮ ਗੋਪ ਮਾਲਾ-ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤਾਈਂ ਦੇ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਪਰ ਸੀਸ ਧਰ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ; ਅਰ ਸਭ ਸਿੱਧ ਭੀ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਤੇ ਭਏ, ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪੂਜਨ ਕੀਤਾ।...ਸੋ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਮੰਗਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਲੇ ਸਲੋਕ ਪਵਣ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਸੂਤ੍ਰ ਰੂਪ ਚਾਲੀ ਪੌੜੀਆਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਪੁਰਖਾ ਇਸ ਨੂੰ ਸਦੀਵ ਕਾਲ ਜਪੁ ਤੇ ਜਪਾਓ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਪਰਮ ਗੋਪ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਰਧਾ ਪ੍ਰੇਮ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਪੇਗਾ ਸੇ ਧਰਮ ਅਰਥ ਨਾਮ ਮੋਖ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਜਪੁ ਮਹਾਤਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪਰਥਾਇ ਇਕ ਸਾਖੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਸੁਣਾਇਆ :

ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਮਹਲਾ ੧

ਏਹ ਜਪ ਕਰਤੇ ਪੁਰਖ ਕਾ ਸਚ ਨਾਨਕ ਕੀਆ ਬਖਾਨ।

ਜਗਤ ਉਧਾਰਨ ਕਾਰਨੇ ਧੁਰੋਂ ਹੋਯਾ ਫੁਰਮਾਨ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਸਚ ਨਾਮ ਜਪੀਐ ਕਰ ਇਸਨਾਨ।

ਹਿਤ ਚਿਤ ਕਰ ਜਪੁ ਕੋ ਜੋ ਪੜੇ ਸੋ ਪਾਵੇ ਦਰਗਹ ਮਾਨ।

ਜੰਮਣ ਮਰਨਾ ਕਟੀਐ ਜੋ ਜਪ ਸੰਗ ਲਾਵੈ ਧਿਆਨ।

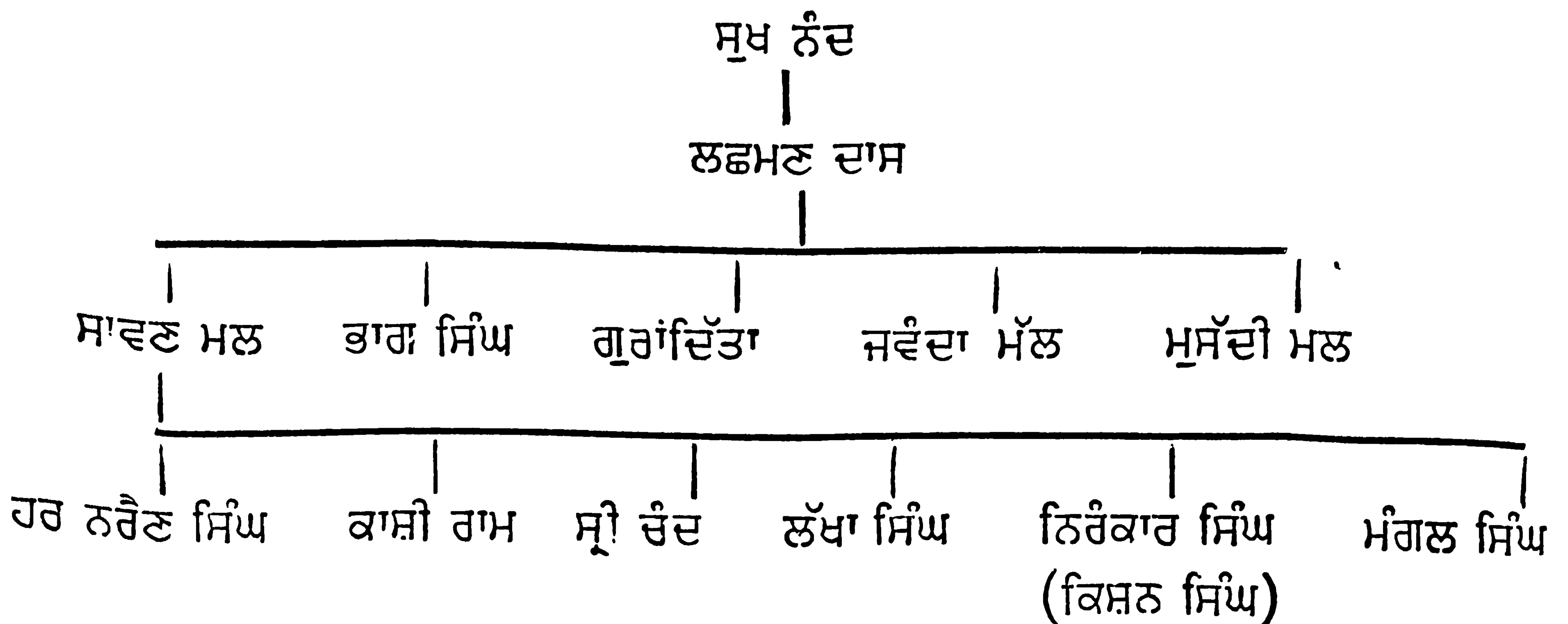
ਜਿਉ ਤਿਉਂ ਕਰ ਕੇ ਜਪ ਪੜੇ ਸੋ ਅਉਸਰ ਜਿਤੇ ਨਿਦਾਨ।

ਜੋ ਮਨਸਾ ਮਨ ਮੇ ਧਰੇ ਸੋ ਪੂਰਨ ਕਰੇ ਭਗਵਾਨ।

ਅਹਿਨਿਸ ਜਪ ਜਪਤਾ ਰਹੇ ਦਾਸ ਨਾਨਕ ਕੀਜੇ ਦਾਨ।੧।³⁹

39. ਇਹ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ‘ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਪੋਥੀ ਵਿਚ ਜਪੁ ਜੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਮਗਰੋਂ ਦਿੱਤਾ ਸਲੋਕ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸੰਤ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਟੀਕਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਇੰਜ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ “ਜੋਤ” ਵੱਲੋਂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਚੌਪੜਾ, ਕਲਰਕ ਦਫਤਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਕਰਤਾ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਪਰਿਚਯ ਹੈ। ਤੱਤ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ :

ਸੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਇਕ ਰੱਬੀ ਦਾਸ ਸੀ।... ਆਪ ਦੀ ਖੁਸ਼ਨਵੀਸੀ ਅਥਵਾ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਲੰਡੇ, ਫਾਰਸੀ ਅਰਬੀ ਗੁਜਰਾਤੀ ਅਤੇ ਸਿੰਧੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਮਾਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਇਛਿਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਟਾਈਪ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡੇਢ ਸੌ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਛਪਾਈ ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ ਲਿਆਂਦਾ। 1921 ਵਿਚ ਆਪ ਸੰਤ ਬਣ ਗਏ ਤੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਰਖਿਆ। 67 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ (ਸੰਨ 1951) ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ।

ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ (ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ)

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ

ਇਹ ਟੀਕਾ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵੇਦਰਾਜ ਹਨ ਜੋ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਸਪਤਾਹਿਕ); ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ 12 ਨਵੰਬਰ, 1975 ਦੇ ਪਰਚੇ ਤੋਂ ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਣੀ ਆਰੰਭੀ ਹੈ। ਇਸ ਟੀਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ।

“ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਉਧਾਰ ਵਾਸਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਕੋ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਆ ਹੈ । ਤਿਸ ਕਾ ਅਰਥ ਬੜੇ ਬੜੇ ਬੁਧੀਵਾਨ ਪੰਡਤ ਗਿਆਨੀ ਜਨੋਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੇ ਸਹਿਤ ਵਿਸਤਾਰ ਸੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਆ ਹੈ । ਇਸ ਲੀਏ ਨਵੀਨ ਟੀਕਾ ਰਚਨੇ ਕੀ ਯੱਦਪਿ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤਉ ਭੀ ਉਨ ਟੀਕਿਓਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਪੁਰਖੋਂ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤੀ ਅਰ ਇਸ ਮੂਲ ਮੰਤ੍ਰ ਕੇ ਨਿਤ ਨੇਮ ਪਾਠ ਵਿਖੇ ਗੁਰੂ ਮਤ ਕੇ ਸਭ ਮਾਈ ਭਾਈ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਨਪੜ੍ਹੇ ਕੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੇਖਨੇ ਮੈਂ ਆਵੈ ਹੈ ਅਰ ਉਨਕੇ ਮਨ ਮੈਂ ਇਹ ਭੀ ਰੁਚੀ ਹੈ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਅਰਥ ਸੀ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਸ ਆਵੈ ਅਰ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਐਸਾ ਸੁਖੈਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਇਕ ਅਰਥ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਠ ਕਰਨ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਵਿਚ ਬਾਲਕ ਅਤੇ ਮਾਈਆਂ ਭੀ ਸਮਝ ਲੈਣ । ਸੋ ਸਿਰਫ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਅਤੀ ਸੁਖੈਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੇ ਕੇਵਲ ਅਖਰੀ ਅਰਥ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਇਸੀ ਕਾਰਨ ਤੇ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਸਮੀਚ ਹੈ ।”

ਅਗੇ ਉਥਾਨਕਾ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਵਿਖੇ ਧਰਮਸਾਲ ਬਧੀ ਤੇ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਦ ‘ਸਚ ਖੰਡ ਚਲਨੇ ਕੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੀ ਤਬ ਭਾਈ ਬੁਢਾ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਕੋ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕੇ ਆਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਜੀ ਸਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੈਸੇ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾ ਗਾਯਤ੍ਰੀ ਸਹਸ੍ਰ ਨਾਮ ਕਾ ਜਾਪ ਪਾਠ ਕਰਤੇ ਹੈ ਤੈਸੇ ਆਪ ਕੀ ਸੰਗਤ ਕੋ ਕਿਸ ਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਨਿਤ ਨੇਮ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਸੋ ਉਪਾਇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਕੇ ਕਹੋ ਜੀ” । ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਬੋਲੇ ਕਿ “ਹੇ ਪੁਰਖਾ ਤੂੰ ਧੰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਤੈਨੇ ਹੀ ਸਿਖੀ ਦਾ ਬੀਜ ਰਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਉਪਰ ਵਡਾ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸੋ ਸੁਣ ਜੋ ਏਕ ਪਰਮ ਪਵਿਤ੍ਰ ਜਪੁ ਮੰਤ੍ਰ ਸਾਡਾ ਅੱਗੇ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਸੰਬਾਦ ਰੂਪ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸੋਈ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਦਾ ਗੋਪਤਾਤ ਪਰਜ ਮੰਤ੍ਰ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿਖ ਇਸ ਜਪੁ ਮੰਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਸੰਜੁਗਤ ਪੜੇਗਾ ਅਥਵਾ ਸੁਣੇਗਾ ਤਿਸ ਕੇ ਸੰਪੂਰਣ ਪਾਪ ਨਾਸ ਹੋਵਨਗੇ ਤੇ ਅਨੇਕ ਜੱਗ ਤਪ ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ ਅਰ ਜੇ ਕੋਈ ਗੁਰਮੁਖ ਤੇ ਤਿਸ ਕੇ ਅਰਥ ਕੋ ਸੁਣ ਕਰ ਧਾਰਨ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਜਨਮ ਮਰਨ ਸੰਸਾਰ ਚੁਰਾਸੀ ਤੇ ਛੁਟ ਕਰਕੇ ਪਰਮ ਧਾਮ ਸੁਧ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ ।”

ਇਸ ਟੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ “ਆਦਿ ਸਚੁ ਜੁਗਾਦਿ ਸਚੁ...” ਦੇ ਅਰਥ ਵੰਨਗੀ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ :

“(ਏਕ ਸੇ ਅਨੇਕ ਹੋਨੇ ਕੀ ਇਛਾ ਤੇ) ਆਦਿ ਕਹੀਏ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਚ ਹੈ ਸੀ (ਫੇਰ ਸੂਖਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋ ਰਚ ਕਰ ਕੇ) ਸਤ ਜੁਗ ਤ੍ਰੇਤਾ ਆਦਿਕ ਜੁਗੋਂ ਕੀ ਮਰਯਾਦਾ

ਬਨਾਵਨੇ ਕੇ ਆਦ ਭੀ ਸਚ ਹੋਤਾ ਭਇਆ ਪੁਨਾ ਹੈ ਭੀ ਕਹੀਏ ਇਸ ਕਾਲ ਮੈ ਨਾਨਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਜਗਤ ਮਰਯਾਦਾ ਕੇ ਹੋਇਆ ਭੀ) ਸਚ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮਹਾਰਾਜ ਕਹਿਤੇ ਹੈਂ (ਹੇ ਸਿਧੋ) ਸੋ ਪ੍ਰਮੇਸਰ ਆਗੇ ਭੀ ਸਚ ਹੋਵੇਗਾ ਭਾਵ ਏਹ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਕਾਰਨ ਰੂਪ ਜਗਤ ਕੇ ਨਾਸ ਹੋਇਆ ਪੀਛੇ ਭੀ ਸਚ ਰਹੇਗਾ।⁴⁰

40. 'ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼', (ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 12 ਨਵੰਬਰ, 1975.

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ :

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਪੁਜੀ-ਟੀਕਾ 1881 ਈ. ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਜਪੁਜੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਕੇਵਲ ਸੌ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਬਾਣੀ ਹੈ । ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਇਸ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡੇਢ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਕਿਉਂ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹੇ ?

ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦੀ ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ, ਦੋਵੇਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਪਦੇ ਸਨ । ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਦੀ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਇਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਗਿਆਨੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ।

ਤੀਜਾ, ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਦੇਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਵੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਟੀਕਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ; ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਅੰਤਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੂਰਤ ਜਤਨ ਦਾ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ।

ਉੱਤਰ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਡਾ. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਜਤਨ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਪੰ. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਹ 1849 ਈ. ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ

ਰਚਿਤ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਜਪੁਜੀ-ਟੀਕਾਵਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਰਚਿਅਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਵਾਸਤੇ ਉਹੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਿਆਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲਾ ਛਾਪ ਲਾਈ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਹੈ ।

ਦੂਜਾ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਸੈਂ ਤੁਲਨਾ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ ।

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ : ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ

ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਔਕੜਾਂ, ਕਠਨਾਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੇ ਸੰਤਾਪਾਂ ਵੱਲ ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ-ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜੇ. ਜੇ. ਸਕਾਲੀਜਰ ਦੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਕਥਨ ਲਾਤੀਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਪੁਸਤਕ **ਮੈਨੁਅਲ ਆਫ ਲੈਕਸੀਕੋਗ੍ਰਾਫੀ**¹ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਕਾਲੀਜਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, “ਸੰਗੀਨ ਜੁਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮ੍ਰਿਤੂ ਦੰਡ ਦੇਣ ਜਾਂ ਬਾਮੁਸ਼ੱਕਤ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ (ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੀਂ ਸਜ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ) ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿਓ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤਸੀਹੇ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।”²

ਸਕਾਲੀਜਰ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦੁਖੜਿਆਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਵਰਣ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਆਖਿਰ ਏਨਾ ਡਰਾਉਣਾ ਤੇ ਕਸ਼ਟ-ਦਾਇਕ ਕਸਬ ਕਿਉਂ ਹੈ; ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਉੱਘਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਲਈ ਕਈਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ, ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਵਿਗਿਆਨ (semantics), ਵਿਆਕਰਣ, ਧੁਨੀ-ਵਿਉਂਤ (phonology), ਸ਼ੈਲੀ-ਸ਼ਾਸਤਰ (stylistics), ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ (logic) ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ। ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕੋਸ਼ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਖਦਾਈ ਪੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ

1. ਕਰਤਾ, ਲਾਡੀਸਲਾਵ ਜਗੁਸਟਾਰ (Ladislov Zgustar), ਕਈਆਂ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ।
2. “...the worst criminals should neither be executed nor be sentenced to forced labour, but should be condemned to compile dictionaries, because all the tortures are included in this work,”

Manual of Lexicography, p. 15.

ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਸਾਰ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ, ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਹੀ ਇਕ ਮਾਰੂ ਜੁੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੇ ਉੱਚੇ ਸਤਰ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਦੋ, ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਖਪ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪਰ ਜੁਲਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਕੋਸ਼ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਲਏ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਉਸ ਦੀ ਭੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਭੰਡੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੰਨੇ-ਪਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ; ਅਧਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਆਲੋਚਕਾਂ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਕਈਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਸ਼ ਵੇਖਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਨ ਪੰਡਿਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਨਾੜੀ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਗਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਨਿੰਦਿਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਇੰਦਰਾਜ ਠੀਕ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਭੱਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ; ਠੀਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ; ਪਰ ਜੇ ਇਕ ਇੰਦਰਾਜ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਘਾਟ, ਕੋਈ ਤਰੁਟੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਸੁੱਧੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਗਰੀਬ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਭੁਗਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਮਣਾ ਖੱਟਣ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਲਈ ਹੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨੂੰ ਉਚੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅੱਜ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਮ; ਸਨਮਾਨ ਤੇ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦਾ ਨਾਮ ਅਜਿਹੇ ਸਤਿਕਾਰ ਲਈ ਘੱਟ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਇਕ ਬਦਨਸੀਬ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?

ਕੋਸ਼ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਅਸਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਵਿਚਾਰ-ਅਧੀਨ ਹੈ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਜੋ ਸੰਮਤ 1946 (ਸੰਨ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸੈਂਚੀ ਸੰਨ 1891 ਈ. ਵਿਚ, ਤੇ ਦੂਜੀ 1896 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਛਪਾਈ, ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ, ਲਿਖੋਗ੍ਰਾਫੀ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਿਮ

ਗੁੰਥ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੁੰਦਰ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਪਰ ਕੋਸ਼, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਕਾਰਨ, ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਸਧੁੱਕੜੀ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੀ ਪਰਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਹਰ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕੋਸ਼ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੋਸ਼ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਸਗੋਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਅਰਥਾਤ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਕੋਸ਼ਾਂ, ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫਰਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਮਰ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ (ਜੋ ਚੌਥੀ ਤੋਂ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ 25 ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ—ਸੂਰਗ ਵਰਗ, ਆਕਾਸ਼ ਵਰਗ, ਦਿਸ਼ਾ ਵਰਗ, ਆਦਿ। ਹਰ ਵਰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਅੱਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯਾਦਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੈਸ਼ਯੰਤੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦਾ ਅਰਥਾਤ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ-ਉਚਾਰਖੰਡੀ (monosyllabic), ਫੇਰ ਦੋ-ਉਚਾਰਖੰਡੀ, ਤਿੰਨ-ਉਚਾਰਖੰਡੀ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਲਿੰਗ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਪੁਲਿੰਗ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਿੰਗ, ਨਿਪੁੰਸਕ ਲਿੰਗ। ਅਤੇ ਫੇਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਹੇਮਚੰਦ੍ਰ ਨੇ ਬਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਰਥਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ-ਉਚਾਰਖੰਡੀ ਤੋਂ ਛੇ ਉਚਾਰਖੰਡੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਲੰਬਾਈ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ; ਹਰ ਵਰਗ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਰੱਖੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਅਨੇਕਾਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਲੰਬਾਈ ਦੀ, ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਜਾਂ ਲਿੰਗ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ, ਪਰ ਆਰੰਭਿਕ ਅੱਖਰ ਤੇ ਅੰਤਿਮ ਵਿਅੰਜਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਰਣ ਤੇ ਨਾਲ ਲੱਗੀ ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਵੀ ਤਰਤੀਬ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੱਕੇ

ਮੁਕਤੇ ਵਾਲੇ, ਫੇਰ ਕੱਕੇ ਨੂੰ ਕੰਨੇ ਵਾਲੇ, ਫੇਰ ਸਿਹਾਰੀ ਵਾਲੇ... ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅੰਜਨ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਮਾਤਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੀ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕ੍ਰਮ ਸੰਤੋਖਜਨਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ; ਇਸ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਸ਼ਬਦ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸੱਸੇ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਆਏ ਹਨ—ਸਰੋਵਰ; ਸਰਵਰ, ਸਮਾਚਾਰੀ, ਸਹਚਾਰੀ, ਸਰਬਰ, ਸਰਪਰ, ਸਦਵਾਰ, ਸਮਸਰ, ਸਹੋਦਰਾ। ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਖੁੱਭੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼, ਅਧਿਕਤਰ, ਛੰਦ-ਬੱਧ ਹਨ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸ਼ਲੋਕ ਜਾਂ ਆਰੀਆ ਛੰਦ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ, ਸਗੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ—ਪਰ੍ਯਾਯ (synonyms) ਤੇ ਅਨੇਕਾਰਥ (homonyms)। ਅਧਿਕਤਰ ਕੋਸ਼ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੇ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਅਥਵਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸਾਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸਮਝਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇੱਕੋ ਸਮਾਨ-ਅਰਥਿਕ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਦੱਸਣ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਕਈਆਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰ੍ਯਾਯ' ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਿਆਕਰਣਾਂ ਵਿਚ ਧਾਤੂਆਂ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਵੀ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵਿੱਛੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਪੜਨਾਂਵ ਤੇ ਸੰਬੰਧਕ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਰਤਾ ਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ 'ਜੇ, ਸੋ, ਜੈਸੇ, ਕੈਸੇ, ਏਹ, ਓਹ, ਕ੍ਯਾ, ਕੌਨ, ਜਯੋਂ, ਕਯੋਂ, ਇਤ੍ਯਾਦਿ' ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਸਰਵਨਾਮ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਨਾਮ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕ੍ਰਿਆ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਜਾਂ ਪੜਨਾਂਵ ਵੀ ਹੋਣ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਨੀਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੰਝ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼, ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨੇ ਕਈ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਵਾਧੇ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਅਜੋਕੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਸ਼ਾਂ

ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ । ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਸ਼ (general dictionaries) ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੋਸ਼ (restricted dictionaries) । ਇਸ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ — ਉਪਭਾਸ਼ਈ ਕੋਸ਼, ਪੇਸ਼ਾਵਾਰਾਨਾ, ਸ਼ਬਦ ਸੂਚੀਆਂ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੇਖਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਸ਼, ਆਦਿ । ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਉਪਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦ-ਸਮੂਹ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹਰ ਅਰਥ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ-ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਕੋਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਤੱਕ ਉਸ ਵਿਚ ਸੋਧ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਮਹਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਉਹੋ ਅਰਥ, ਜਿਹੜੇ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੇ ਵਾਕ ਵਿਚ ਢੁਕਦੇ ਹੋਣ । ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸੀਮਿਤ ਕੋਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਾਫੀ ਸੁਖਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਾਫੀ ਸੁਚੱਜੀ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਉਕਾਈਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣਗੀਆਂ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਜਪੁਜੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਣਿਐ' ਤੇ 'ਮੰਨੈ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ 'ਸੁਣਨ, ਮਨਨ, ਨਿਧਿਧਿਆਸਨ, ਨਾਲ ਹੈ । ਇੰਝ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ । ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਧੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਹੋ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਥੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤੋਂ ਗਏ ਰੂਪ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਦਰਜਾ ਕੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਣਿਐ' ਦੇ ਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕ੍ਰਿਆ-ਮੂਲ 'ਸੁਣ' ਤੋਂ ਕਾਰਜ-ਕਾਰਣ ਕਿਰਦੰਤ ਹੈ । ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਹੋ ਰੂਪ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪ ਆਏ ਹੋਣ ਸਭ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਹੁਕਮੁ' ਹੁਕਮਿ, ਹੁਕਮ, ਹੁਕਮੀ, ਹੁਕਮੈ' ਆਦਿ । ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ

ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਧਾਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ 'ਦੋਪਦੀ' ਤੇ 'ਦੋਪਤੀ' ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇੰਦਰਾਜ ਰੱਖੇ ਹਨ, ਪਰ 'ਸਤਗੁਰੂ', 'ਸਤਗੁਰ', 'ਸਤਗੁਰਿ' ਤੇ 'ਸਤਗੁਰਏ' ਇੱਕੋ ਇੰਦਰਾਜ 'ਸਤਗੁਰੁ' ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਅਰਥ ਦੇਣ ਲੱਗਿਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨਰਥ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੂਰਾ ਇੰਦਰਾਜ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇੰਝ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਸਤਗੁਰੁ. ਸੰ. ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ ਕੇ ਤਾਈ ਯ. ਸਤਗੁਰ ਏ ਨਮਹ ॥

ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ ਨੇ ਯ. ਸਤਗੁਰ ਸਾਚੀ ਸਿਖ ਸੁਣਾਈ,

ਪੂਜਯ ਗੁਰੂ ਯ. ਸਤਗੁਰੁ ਗੁਰ ਵੇਚੋਲੀ ਪੂਜਯ

ਗੁਰੂ ਵਡੇ ਵਕੀਲ ਹੈਂ, ਹੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋ ਯ.

ਮੇਰੇ ਸਤਗੁਰਾ ਮੈ ਤੁਝ ਬਿਨ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ।³

ਏਥੇ ਸ਼ਬਦ ਸਤਗੁਰੁ ਦੇ ਚਾਰ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆਂ, ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ, ਪਰ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ ਕੇ ਤਾਈ' ਅਤੇ 'ਹੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋ' ਤਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੀ ਅਸੁੱਧ ਹਨ। ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਤੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ ਕੇ ਤਾਈ' ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਗੁਰੁ' ਦੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਸਤਗੁਰਏ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਏਥੇ ਸਤਗੁਰ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਪਿਛੇਤਰ-ਏ ਕਾਰਕੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ ਜੋ 'ਕੇ ਤਾਈ' ਅਥਵਾ 'ਨੂੰ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਵੇਂ ਹੀ 'ਹੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋ' ਵੀ 'ਸਤਗੁਰੁ' ਦੇ ਨਹੀਂ 'ਸਤਗੁਰਾ' ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਅਤੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਪਿਛੇਤਰ-ਆ (ਾ) ਸੰਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ। ਸੋ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਗੁਰ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ ਕੇ ਤਾਈ' ਅਤੇ 'ਹੇ ਮੇਰੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੁਰੋਂ', ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਜਾਂ ਨਵੀਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੁੱਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਉਦਾਹਰਣ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇੰਝ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ—'ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ', ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ 'ਕੋਸ਼' ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ, ਜਿਸ ਲਈ ਅਸਾਂ ਨਵਾਂ ਸ਼ਬਦ 'ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼' ਘੜਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—'ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡਿਕ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ' ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ 'ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਕੋਸ਼' ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਇਸ ਤੀਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਾਫੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ ਅਰਥ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ

3. 'ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼' ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1891, ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 62, ਪੰਨੇ 229-30.

ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਸ਼ਬਦ 'ਦੋਖ' ਦੇ ਅਰਥ ਇੰਝ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

ਦੋਖ. ਸੰ. ਵਸਤੂ ਕੀ ਹੀਨਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਧਰਮ ਜੈਸੇ ਕਵਿਤਾ ਕੀ
ਹੀਨਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਸੁਤਿਕ੍ਰਦਾਦਿ ਦੋਖ ਹੈ । ਹੇਤੁ ਕੀ
ਨ੍ਯੂਨਤਾ ਸਿਧ ਕਰਨੇ ਵਾਲੇ ਬ੍ਯਭਿਚਾਰਦਿ ਦੋਖ ਹੈ । ਬਾਤ ਪਿਤ
ਕਫ ਸੌ ਬਿਗੜੇ ਹੂਏ ਸਰੀਰ ਕਾ ਨਾਸ ਕਰੇ ਹੈ⁴...
(ਹੋਰ ਕਾਫੀ ਲੰਮਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ)

ਸ਼ਬਦ 'ਕਲਾ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਜਾਂ ਪੰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ।

ਪਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਤੇ ਕਥਾਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਦਿੱਤੇ ਹਨ; ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚੋਂ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਵਿਹਾਰਿਕ ਨੁਕਤੇ ਆਮ ਦਿੱਤੇ ਹਨ; ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਭੂਗੋਲ, ਨਛੱਤਰ-ਗਿਆਨ, ਤਰਕ-ਸ਼ਾਸਤਰ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਟੋਟਕੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਗੱਲ ਕੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ । ਪਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਹੁਕਮ, ਨਦਰ, ਗੁਰੂ, ਹਉਮੈ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬੜੇ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਨ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਪਰ ਇਹ ਕਮੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਭ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਜੋ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਮ **ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਲਿਟਰੇਚਰ** ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਈ ਹੈ; ਪਰ ਸਿੱਖ-ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ । ਅਜਿਹੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਜੇ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ।

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੂਬੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਗੁਣ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀਆਂ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀਆਂ ਆਕਸਫੋਰਡ, ਵੈਬਸਟਰ, ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ

4. ਉਹੀ, (1896 ਈ.), ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 110.

ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਸੁੰਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉੱਤਮ ਕੋਸ਼ ਉਹੋ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ।

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪੱਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ; ਪਰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਅਰਬੀ, ਫਾਰਸੀ, ਦੱਖਣੀ (ਮਰਾਠੀ), ਮਾਰਵਾੜੀ ਬਾਂਗਰੂ, ਸਿੰਧੀ ਬੰਗਾਲੀ, ਪੂਰਬੀ, ਪਰਬਤੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ-ਮਾਝੀ, ਦੁਆਬੀ, ਮੁਲਤਾਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰੀ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਕਰਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਈ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਅੱਖੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਬੜੇ ਵਿਦਵਤਾ-ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼-ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ, ਨਿਰੁਕਤ, ਕੋਸ਼ ਤੇ ਟੀਕਾ ਦਾ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਖੇਤਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ (ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਧਾਤੂ-ਪਾਠ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਸਨ), ਵਿਉਤਪਤੀ, ਨਿਰੁਕਤ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ; ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਅਰਥ, ਕੋਸ਼ ਵਿਚ। ਏਸੇ ਲਈ ਹੀ **ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼** ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸਥਿਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਉੱਤਮ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਚੁੱਭਵੀਂ ਗੱਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ। ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਈ ਪਰ੍ਯਾਯ ਕੋਸ਼, ਆਦਿ ਹੋਰ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗਲਤੀ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਤ ਸੁਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ; **ਪ੍ਰਯਾਇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ**, ਜੋ ਸੰਮਤ 429 ਨਾਨਕਸ਼ਾਹੀ (1897 ਈ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਟੀਕਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ 110 ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੋਦਰ ਅਤੇ ਸੋਹਿਲਾ ਦੀ ਵੀ ਵਿਆ-

ਖਿਆ ਹੈ। ਅਗੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਪਿੱਛਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਕੋਸ਼ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਯਾਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸੰਤ ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੂਰਾ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਹਰ ਤੁਕ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਕੇ, ਹੇਠਾਂ ਬਰੀਕ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾ ਕਈਆਂ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਛਪੀ। ਇਹਨਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਭਾਵੇਂ 'ਪਰ੍ਯਾਯ' ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰ੍ਯਾਯ ਜਾਂ ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ 1899 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦੇ 480 ਪੰਨੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕਾਫੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ। 1420 ਪੰਨੇ ਦੀ ਇਹ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨੌਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਵਿਚ, 1927 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੌਰਾਣਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਕੇਤਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਇੱਕੋ-ਇਕ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਵੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਮੁਕਤੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦਿਆਂ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਸਬੰਧੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਦਰਜਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਏ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥ, ਨੰਬਰ ਦੇ ਕੇ, ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਮਾਤਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕੱਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਇਹ ਹੈ : ਕਮਾਦੈ, ਕੁਮੁਦਨੀ, ਕਮੀਨ, ਕਾਮਨਾ, ਕਾਮਾ...ਕੁਮਰੇ, ਆਦਿ। ਸੂਰਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਅ, ਏ, ਓ ਰੱਖੀ ਹੈ।

ਅਰਥ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ, ਠੀਕ ਚੱਲਦੇ ਹਨ।

ਸੌਢੀ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਪਰਕਾਸ਼ 1932 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪੰਨੇ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਅਰਥ, ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ, ਕਾਲਮਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਅੱਗੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ (=) ਪਾ ਕੇ ਬਾਰੀਕ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਹੋ ਰੂਪ ਲਿਖਿਆ ਹੈ,

ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਰਥ ਵੀ ਉਹੋ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਥਾਂ ਠੀਕ ਬੈਠਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਪੰਨਾ 456 ਉੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇੰਝ ਹਨ :

ਪਤਿਤ = ਪਾਪੀਆਂ ਨੂੰ

ਪੁਨੀਤ = ਪਵਿੱਤ੍ਰ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ, ਪਰ ਅਸਲ ਤੁਕ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਥੇ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਉਹੋ ਅਰਥ ਬਣਦੇ ਹਨ । ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਆਕਰਣਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ।

ਸ਼ਬਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਪੰਨੇ ਵਾਰ ਕੋਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਆਏ ਹਨ ।

ਨਿਰਸੰਦੇਹ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਪੰਨੇ ਦੇ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਫੇਰ, ਅਰਥ ਵੀ ਠੀਕ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੁਕ ਵਿਚ ਉਹ ਠੀਕ ਬੈਠਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਤੁਕ ਵਿਚ ਆਏ ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਤਾਂ ਹੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਇਹ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਤੁਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਪੰਨੇ ਉੱਤੇ ਹੈ । ਇਹ ਕਠਨਾਈ ਨੂੰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਅਖਰ-ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੀ ਅਮਰ ਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਹਰ ਕਠਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਮਿਲਦੇ ਹਨ; ਬਹੁਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ; ਵਿਉਂਤਪਤੀ ਤੇ ਮੂਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ; ਕੁੱਝ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਏ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਕਈਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਮ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਇੰਝ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁੱਝ ਹੈ ।

ਕੁੱਝ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਕਠਨ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਕੁੰਜੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਅੰਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਪਰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਕੋਸ਼ਾਂ

ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ। ਕਈਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੇ ਪਰ੍ਯਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨਾਮ—ਪ੍ਰਯਾਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ; ਭਾਈ ਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ। ਇਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼-ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਦਾ, ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਦਾ ਤੇ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ। ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰ੍ਯਾਯ, ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਟੀਕੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰੇ ਗਏ ਦੋਵੇਂ ਪਰ੍ਯਾਯ ਵੀ ਟੀਕਾਵਾਂ ਹਨ, ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਇੰਝ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਦੋ ਹੀ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਹਨ (ਟੀਕਾਵਾਂ ਨਹੀਂ), ਨਿਰੋਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਹਨ, ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਕੋਸ਼ ਕਹਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਉੱਚ ਸਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਈਆਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਅੱਗੇ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਅਰਥ ਅਜੇ ਤੱਕ ਟਕਸਾਲੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੰਮਲ ਕੋਸ਼ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਰ੍ਯਾਯ ਬਾਰੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ ਕਿ ਉਹ ਟੀਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਸ਼। ਫੇਰ, ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਨਾਲ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ, ਸ਼ਰਧਾ, ਲਗਨ, ਸਿਰੜ ਤੇ ਕਈਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਮਿਹਨਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਦਵਤਾ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਯਾਦਗਾਰ ਹੈ। ਖੇਦ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਛਾਪਣ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ :

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੋਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਕਾਫ਼ੀ ਭਰਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਤੋਂ ਪੂਰਬਲੀ ਭਾਰਤੀ ਕੋਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ, ਬਾਰੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਏਨਾ ਨਿਵੇਦਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਪਰਿਆਇ, ਕੋਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਉਹ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਵੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ; ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪਰਿਆਇ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਸ਼।

ਕਿਰਪਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉੱਤਰ :

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ :

ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰਿਆਇ' ਨੂੰ ਬੜੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਪਰਿਆਇ' ਹੈ, ਉਹ ਕੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਟੀਕਾ ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ 'ਪਰ੍ਯਾਯ' ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਾਏ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ:

ਕੇ. ਕੇ. ਮਿੱਤਲ :

ਮੇਰਾ ਸੁਝਾਉ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ-ਕੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਬਾਰੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਦੋਸ਼ ਇਸ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਹੀ ਮੁਲੰਕਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ :

ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਸ਼-ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਨੁਕਸ ਕੱਢਣਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ

ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ :

ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਬੜੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਪੰ. ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਕੋਸ਼-ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਜੋਕਾ ਵਿਕਾਸ ਪੱਛਮੀ ਤਕਨੀਕ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਪਾਸੋਂ ਅਜੋਕੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਪੱਧਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਕਰਨੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਕ੍ਰਮ ਕਿਹੜਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਨਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਜਾਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੋਂ ਆਏ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ?

ਉੱਤਰ :

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸੰਸਥਾ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਛਾਪੇ । ਇਹ ਕੌਮ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਜੇ ਪੱਛਮੀ ਤਕਨਾਲੋਜੀ ਨੂੰ ਲਾਭੇ ਵੀ ਰੱਖ ਦੇਈਏ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਿਆਕਰਣ ਤੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ । ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਵਰਗੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਈਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਏਥੇ ਦਿੱਤੇ ਅਰਥ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ । ਲੇਖ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤਗੁਰ' ਦੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਕ੍ਰਮ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਉਹ ਠੀਕ ਹੈ । ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਅਵੱਸ਼ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ, ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ੁਰਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ । ਅਧੱਕ, ਟਿੱਪੀ, ਬਿੰਦੀ ਨੂੰ ਆਮ ਕ੍ਰਮ ਲਈ ਨਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ !

ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਸ਼ਬਦ 'ਸਤ', 'ਸੱਤ', ਤੇ 'ਸੰਤ' ਏਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾਣ, ਅਧਕ ਜਾਂ ਟਿੱਪੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਟਿਕਾਣੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ।

ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦੀ ਧੁਨੀ ਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਵੇਂ ਹੀ ਜ਼ ਵੀ ਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣਾ ਵਿਅੰਜਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰੱਖਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ । ਅਤੇ ਜ਼ ਨੂੰ ਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ । ਪਰ ਸ਼ ਤੇ ਜ਼ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕਿੱਥੇ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

(ਹ) ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਤੇ ਸੰਤ

- ੦ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ : ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ
- ੦੦ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ : ਓਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਨੰਦ
- ੦੦੦ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਲੰਕਣ : ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਮਦਾਨ
- ੦੦੦੦ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ : ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
- ੦੦੦੦੦ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ : ਮੁਲੰਕਣ : ਨਵਰਤਨ ਕਪੂਰ
- ੦੦੦੦੦੦ ਕੁੱਝ ਅਣਗੌਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ : ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਤਹਿਸੀਲ ਚੂਨੀਆਂ ਦੇ ਪਿੰਡ “ਸੈਖਵ” ਵਿਚ ਸੰਮਤ 1786 ਬਿ. (1729 ਈ.) ਨੂੰ ਹੋਇਆ ।¹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਰਾਇਆ (\angle ਰਾਯਾ \angle ਰਾਜਾ) ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਮ ਗੌਰੀ ਸੀ । ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਗੌਰੀ ਜਨਨੀ ਲੋਕ ਮੈਂ ਰਾਇਆ ਜਨਕ ਮਹਾਨ ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੁਤ ਤਾਂਹਿ ਕੇ ਕੀਨੋ ਨਾਟਕ ਬਖਾਨ ।”²

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਵਿਦਿਆ ਸਾਂਤਿ ਸੁਗਯਾਨ ਸੁਖਦਾਇਕ ਫਲ ਸੁਭ ਚਾਰ ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਦਾ, ਬੰਦੋਂ ਪਾਦ ਉਦਾਰ ।”³

ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਭਾਰਤ ਭੂਮ ਪੁਨੀਤ ਪਦ ਤਪੋ ਗਿਆਨ ਅਵਤਾਰ ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਕੋ ਨਮੋ ਤਾਰਣ ਕਰਣਾ ਸਾਰ ।”⁴

ਮੋਖ ਪੰਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਪਿਕਾ ਵਿਚ ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਚਰਣ ਸਿਖਯਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘੇਨ

ਗੌਰੀ ਰਾਇਆ ਆਤਮੇਜਨ ਵਿਰਚਤੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇ...ਪੰਚਮੋ ਨਿਵਾਸ : ।”⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਬੜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਚਨਾ ਅੱਜ ਨਹੀਂ

1. ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਵੇਖੋ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 317.

2. ‘ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ’, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, MS. 114, 1846 ਬਿ. (1789 ਈ.), ਪਤਰਾ 73 (ਓ)

3. ‘ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ’, (ਟੀਕਾਕਾਰ ਗਿ. ਬਸ਼ਨ ਸਿੰਘ), ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਛੰਦ ਨੰ. 4, ਪੰਨਾ 4.

4. ‘ਪ੍ਰਬੋਧ’ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ, ਪੱਤਰ 1 (ਓ)

5. ਓਹੀ, ਪੱਤਰਾ 289 (ਓ)]

ਮਿਲਦੀ। ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਉਹ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਹੋਣਗੇ।

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ : ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ :

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸੁਣੀ ਸੁਣਾਈ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਈ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਡੂੰਘਾ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਪੂਰਬ ਪੰਡਿਤਾਈ ਅਤੇ ਅਦਭੁਤ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਛੱਡਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਸੀ। 'ਭਾਸ਼ਾ' ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਡੂੰਘਾ ਲਗਾਉ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਰਚਨਾਵਾਂ :—ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਬਹੁ-ਮੁਖੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ-ਸੰਸਾਰ ਵੀ ਬਹੁ ਰੰਗਾ ਹੈ। ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਈਰਖਾ-ਵੱਸ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਗੇ-ਦੱਸੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਜਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

1. ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ :	1834 ਬਿ. (1777 ਈ.)
2. ਮੋਖ ਪੰਥ :	1835 ਬਿ. (1778 ਈ.)
3. ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ :	1836 ਬਿ. (1779 ਈ.)
4. ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਨਾਟਕ :	1846 ਬਿ. (1789 ਈ.)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚਯ ਇਉਂ ਹੈ :

1. ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ : ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਗੁਣ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਰਸ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੋਈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਰਸ' ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਵੁਕ ਭਗਤੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਰਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਆਰੰਭਿਕ ਪਦਾਂ ਵਿਚ :

ਬੈਠ ਬਧੂ ਕੁਚ ਕੁੰਕਮ ਕੇ ਸਰ, ਤੀਖਨ ਸੋਂ ਜੁ ਕਰੇ ਜਗਰਾਤੇ।

...

...

...

ਯੋ ਬਿਧਿ ਯਾਹਿ ਭਈ ਤੁ ਕਹਾਂ ਜਬ ਜਾਨਕੀ ਨਾਥ ਕੇ ਰੰਗ ਨ ਰਾਤੇ।⁶

6. 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', ਛੰਦ 16 ਪੰਨਾ 10.

ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਖਿੱਚਾਂ ਤੋਂ ਵਿਰਕਤੀ ਸੂਚਕ ਭਾਵ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਭਰਥੂਹਰਿ ਕ੍ਰਿਤ **ਵੈਰਾਗਯ ਸ਼ਤਕਮ** ਦੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਦੀ ਝਲਕ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਦੇ ਕਈ ਪਦਾਂ ਉੱਤੇ ਪਈ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਕੀਮਤੀ ਰਚਨਾ ਹੈ।

2. ਮੋਖ ਪੰਥ : ਇਹ ਰਚਨਾ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਤੰਜਲ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ, ਨਯਾਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਅਕਸਰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਏਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਵੇਚਨ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿੱਪੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ; ਉਲੇਖ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਜ਼ਾਨਾਦੈਵ ਕੈਕਲ੍ਧਸ੍ ਨਾਨ੍ਧ ਪੰਥਾ-ਕਿਥ੍ਯੈ ਅਧਨਾਥ

ਵਰਗੇ ਸ਼ੁਰੁਤੀ ਬਚਨ ਉੱਧ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਮਨਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਮੋਖ ਪੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :—

‘ਕ ਭਲੋ ਬੁਰੋ ਅਧਯਾਸਹ ਜੋਈ। ਰਾਗ ਦ੍ਰੇਸ ਕੋ ਕਾਰਣ ਸੋਈ।’

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ **ਮੋਖ ਪੰਥ** ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ‘ਰੱਜੂ ਸਰਪ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਦਾਹਰਣ ‘ਸੀਪ ਰਜਤ’ ਜਿਹੀ ਤੁਲਨਾ ਨਾਲ **ਮੋਖ ਪੰਥ** ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਪੱਧਤੀ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ ‘ਭ੍ਰਮ’ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਵੀ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਮਰਮ-ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸੰਰਚਨਾ : **ਮੋਖ ਪੰਥ** ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਰਚਨਾ ਬਹੁਤ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਇ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਨਿਵਾਸ’ (ਪੜਾਉ) ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ‘ਪੰਥ’ ਅਤੇ ‘ਨਿਵਾਸ’ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹਨ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਦ੍ਰੈਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸਤਾਰ, ਕਾਵਿ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ ਸਮੇਤ, **ਮੋਖ ਪੰਥ** ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ) ਨਿਰਮਲਾ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਲਿੱਪੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਪਵਾਇਆ ਸੀ।

7. ‘ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 4 (ਉ)

ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ : ਇਹ ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਮ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਮੂਲ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਇਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫੇਰ ਵੀ ਮੂਲ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ੳ. ਕਦਾਚਿਤ ਨਾਰਦੀ ਯੋਗੀ ਪਰਾਨੁਗ੍ਰਹ-ਕਾਛਧਾ
ਪਧਟੰਨ੍ ਸਕਲਾਨ੍ ਲੋਕਾਨ੍ ਸਤ੍ਯਾਲੋਕਸੁਪਾਗਤ:।

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਅਨੁਵਾਦ : ਏਕ ਸਮੇ ਨਾਰਦ ਮੁਨਿ ਯੋਗੀ। ਸਭ ਲੋਗਨ ਕੇ ਹਿਤ ਉਦਯੋਗੀ।
ਕ੍ਰਮ ਕਰ ਸਗਲ ਲੋਕ ਮੇ ਗਏ। ਸਤ ਲੋਕ ਪੁਨ ਜਾਵਤ ਭਏ।⁸

ਅ. ਪੁਰਾਰਿ ਗਿਰਿ ਸੰਸ੍ਰੁਤਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾਰ੍ਯਕਿ ਸੰਗਤਾ
ਅਥਯਾਤਮਰਾਸ ਗੰਗੇਤਿ ਪੁਨਾਤਿ ਖ੍ਰੁਕਨਤ੍ਰਯਸ੍।

ਅਨੁਵਾਦ : ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰਿ ਗਿਰ ਤੇ ਭਈ, ਮਿਲੀ ਰਾਮ ਨਿਧਵਾਰ।
ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮ ਸੁਗੰਗ ਯਹ, ਤੀਨ ਭਵਨ ਮਲਹਾਰ।⁹

ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਇਆ ਅਨੁਵਾਦ ਆਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਠੀਕ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਮੂਲ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਕਾਫੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ।

‘ਸ਼੍ਰੀ ਫੇਕਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ‘ਕਾਮ ਦਾਸ ਨਾਰੀ ਤਿਨ ਦੇਵਾ’ ਪੰਕਤੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਇਹ ਪੱਧਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਾਸਤੇ ਉੱਤਮ ਪੱਧਤੀ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਛੰਦ : ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਈ ਛੰਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਬਿੱਤ ਤੇ ਸਵੈਯਾ ਵਰਗੇ ਵੱਡੇ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਦੋਹਰਾ, ਚੌਪਈ, ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਨਰਾਜ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਛੰਦ ਵੀ ਥਾਂ-ਪੁਰ ਥਾਂ ਬੜੀ ਕਲਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਦ, ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੁੱਧ ਅਤੇ ਲੈ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਧੁਰ ਹਨ।

ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ : ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਰ ਦਾ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਕਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ। ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਭਾਵ-

8. ‘ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ’, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. MS. 101, ਪੱਤਰਾ 3 (ੳ)

9. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 11 (ੳ)

ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਕਦਰ-ਕੀਮਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਮਿਸ਼ਰ ਨੇ ਭਾਵੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਸ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਛਪੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਾਠ ਭੇਦ ਹਨ। ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਆਸਾਵਧਾਨੀ ਨੇ ਪਾਠ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਪਾਠ ਸੰਬੰਧੀ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾਮਾ ਯੋਗੀ ਸ਼ਿਵਨਾਥ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਦੀ ਆਪਣੀ ਟੀਕਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵੀ ਯੋਗੀ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਗਿਆਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਯਾ ਕੋ ਸੁਨੈ ਸੁ ਕਾਨ ਮੈ, ਨੀਕੇ ਚੀਤ ਲਗਾਇ।

ਆਸੁਰ ਸੰਪਦ ਦੂਰ ਤਜਿ, ਬੇਗ ਗਯਾਨ ਵਹੁ ਪਾਇ।¹⁰

ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਭੂਪਨ ਬੋਧ ਸੁਬੋਧ ਨਹੀਂ, ਅਤਿ ਕੰਤਕ ਮਾਹਿ ਰਹੇ ਲਪਟਾਏ।

ਬੋਧ ਬਿਨਾ ਜਗ ਮੋਖ ਕਹਾਂ, ਇਸ ਸੰਤ ਸਭੈ ਮੁਖ ਬੇਦ ਅਲਾਏ।

×

×

×

ਬੋਧ ਉਪਾਵਨ ਹੇਤ ਸੁਨੋ, ਨਰ ਨਾਹਨ ਕੇ ਇਹ ਗਰੰਥ ਬਨਾਏ।¹¹

ਨਾਟਕ ਰੂੜੀਆਂ :

ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸੂਤਰਧਾਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ :

“ਨੇਪਥ ਕੀ ਓਰ ਤਿਨ ਹੇਰ ਕੈ ਪੁਕਾਰ ਕਹਿਓ,

ਆਰਜੇ ਸੁ ਆਉ ਇਤ ਤਬੀ ਨਟੀ ਆਈ ਹੈ।

ਆਰਜ ਸੁ ਕੌਨ ਕਾਜ, ਮੋਹ ਕੋ ਬੁਲਾਯੋ ਆਜ,

ਕੀਜੀਏ ਸੁ ਕਾਜ ਅਬ, ਬਰ ਕਿਉਂ ਲਗਾਈ ਹੈ।¹²

ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਰੂੜੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਵੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

10. ‘ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਨਾਟਕ’ ਪੱਤਰਾ 1 (ਅ).

11. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 1 (ੳ).

12. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 2 (ਅ).

ਰਸ ਸ਼ਾਂਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿਵੇਦਨ ਕੈ ਜਗ ਆਪ ਬਿਨੋਦ ਕਰੇ ਇਮ ਭਾਏ ।¹³
 ਨਾਟਕੀ ਰੂੜੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਆਈ ਹੈ ।
 “ਅਥ ਨੇਪਥੇ ਕਲਕਲਾ” ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਸੰਕੇਤ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦੇ
 ਹਨ । ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਨਾਟਕੀਅਤਾ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਅੰਤ
 ਵਿਚ ਨਾਦੀ ਦਾ ਪਦ ਵੇਖੋ :

ਜੱਦਪ ਪੂਰਨ ਆਹਿ ਮਨੋਰਥ, ਤਦਪ ਮਾਤ ਸੁ ਏਹੁ ਵਰੇ ।

ਰੁਚ ਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੇ ਬੁਖਾ ਘਨ, ਭੂਪਤ ਭੂਮ ਸੁਪਾਲ ਕਰੇ ।¹⁴

ਨਾਟਕੀ ਰੂੜੀਆਂ ਦੇ ਪਾਲਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਚਨਾ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ।
 ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਕਹਿਨੇ ਕੋ ਯਹਿ ਨਾਟ ਹੈ, ਦਰਪਨ ਅਹੈ ਅਚਾਰ ।

ਪਾਵੈ ਪਾਵਨ ਮੋਖ ਕੋ, ਕੀਨੈ ਯਾਹਿ ਬਿਚਾਰ ।¹⁵

ਨਾਲ ਹੀ :

ਬਹੁ ਨਾਟਕ ਹੈ ਭਵ ਮੰਡਲ ਮੈ, ਨਰ ਨਾਹਿਨ ਕੋ ਯਹਿ ਨਾਟ ਨਯੋ ।¹⁶

ਲਿਖ ਕੇ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨਵ-ਨਾਟ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਦੇ ਲੇਖਕ (ਅਨੁਵਾਦਕ) ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾਟਕ
 ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਚਿੱਤਵਿਤੀਆਂ ਦੇ
 ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨਵੀਨ ਯੋਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਲੇਖਕ
 ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਕ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹੀ, ਜਸ ਖੱਟਿਆ ਹੈ ।

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ :

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵੈਰਾਗ ਹੈ । ਵੈਰਾਗ
 ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸ ਮਈ ਹੈ । ਇਸ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਨੇ
 ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਖਲਿਹਾਰਿਆ ਹੈ ।

ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਸਾਖੀ ਹੈ :-

ਕੈ ਮਹਿ ਮੰਡਲ ਰਾਜ ਦਿਜੈ, ਨਹਿ ਏਕ ਕਮੰਡਲ ਹੀ ਕਰ ਮਾਂਹਿ ।

ਕੈ ਤਨ ਮਾਂਹਿ ਪਟੇਬਰ ਦੈ, ਨਹਿ ਏਕ ਮ੍ਰਿਗੰਬਰ ਹੀ ਜਗ ਮਾਂਹਿ ।

ਹਾਟਕ ਧਾਮ ਨਿਵਾਸ ਦਿਜੈ, ਨਹਿ ਪਰਣ ਕੁਟੀ ਸੁਖ ਸੋ ਬਨ ਮਾਂਹਿ ।

ਦੋਨਨ ਮੇਂ ਪ੍ਰਭ, ਏਕ ਦਿਜੈ, ਸਮ ਹੀ ਫਲ ਤੈ ਪਦ ਪੰਕਜ ਮਾਂਹਿ ।¹⁷

13. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 1 (ੳ).

14. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 12 (ਅ).

15. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ (ੳ).

16. ਉਹੀ,

17. ‘ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ’, ਛੰਦ 6, ਪੰਨਾ 8.

ਇਹ ਸਵੈਯਾ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਭਰਥਰੀ ਹਰਿ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਦ, 'ਏਕੋ ਦੇਵ : ਕੇਸ਼ਵੋ ਵਾ ਸ਼ਿਵੋ ਵਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਸ ਪਦ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਪਰ, 'ਮਹਿਮੰਡਲ', 'ਕਮੰਡਲਾ', 'ਪਟੰਬਰ' ਤੇ 'ਮ੍ਰਿਗੰਬਰ' ਜਿਹੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਸ਼ਰਦ-ਯੋਜਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਥਾਂ-ਪਰ-ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਹੈ। ਪਾਖੰਡ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਕਿੰਨਾ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਮਈ ਹੈ :

ਛਪੈ ॥ ਜਗ ਤਜੈ ਨ ਮਾਯਾ ਮੋਹਿ, ਨਾਮ ਅਤੀਤ ਕਹਾਵੈਂ :

ਘ੍ਰਮੈ ਲੇਹਿ ਕੁਸੀਦ, ਭੀਖ ਪੁਨ ਮਾਗਨ ਜਾਵੈਂ।

ਰੈਣ ਕਰੈਂ ਰਸ ਭੋਗ, ਦਿਨੇਂ ਤਨ ਭਸਮ ਲਗਾਵੈਂ।

ਆਪ ਕਰੈਂ ਸਭ ਪਾਪ, ਔਰ ਕੋ ਧ੍ਰਮ ਬਤਾਵੈ।¹⁸

ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਤਿ-ਹਾਸ ਵਿਚ ਅਮੁੱਲ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ।

ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤ : ਦਰਸ਼ਨ, ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਵੀ ਮਹਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜੀਵਨ ਬਿੰਦੂ ਹਨ :—

1. ਅਦ੍ਵੈਤ ਭਾਵ।

2. ਰਾਮ ਭਗਤੀ।

ਅਦ੍ਵੈਤ ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉੱਤਮਤਾ ਨਾਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ **ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ** ਤੱਕ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਦੂਜੀ ਹੈ ਕਿ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ। **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦੀ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਰਾਮ ਭਗਤੀ :

'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੱਛਣ ਬਣਾਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ **ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ** ਤੱਕ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਅਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ

18. 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ ਨਾਟਕ', ਪੱਤਰਾ ਨੰ. 21 (ੳ).

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਖ ਭਾਵਨਾ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਮੰਜਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਦ੍ਵੈਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਇਸ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ

ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਉਪਜਾਊ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੈ, ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤ ਜਿੰਨਾ ਏਥੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਓਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਚਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ੀ ਹੋਣ ਦਾ ਗੁਮਾਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਅਭਿਕਥਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਚੇ ਗਏ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕ-ਰੂਪਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਉਸ ਅਨੇਕ-ਰੂਪਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਮਨਵੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਓਤ-ਪੋਤ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਕਾਂ ਨੇ ਹਰ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿੱਤ-ਸਿਰਜਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਵਾਨਾ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1732 ਈ. ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ¹। ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਗੌਰੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਗਰਾਏ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੰਦ-ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਥਵਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕੇਵਲ 'ਰਾਇਆ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਬਚਪਨ ਬਿਤਾ ਕੇ ਜੁਆਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਾਸ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਹੀ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਦਰ-ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਠਹਿਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕੁਰਕਸ਼ੇਤਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਓਥੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲਈ। ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਫਾਰਸੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਇਸ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਇਕਲੌਤੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਦੀਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਧੂ ਬਣਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਉੱਤੇ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ

1. *A History of Panjabi Literature*, Bharat Prakashan, Jullundur, 1971 (III), p. 101.

ਵੰਸ਼-ਵਿਧੀ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਹ, ਆਦਿ ਲਈ ਆਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ। ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਏਨਾ ਵਚਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਅਮਰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਗਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹਰੇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਹੈ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਚਯ ਦੀਆਂ ਨਿਜੀ ਸਾਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਗਉਰੀ ਥੀ ਸੁਭ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਜਗਰਾਇਆ ਨਾਮਾ ।
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮਤਿਮਾਨ ਭਯੋ ਸੁਤ ਤਾਂ ਕੇ ਧਾਮਾ ।
ਪੁਰ ਸੇਖਵ ਕੁਰਖੇਤ ਬਾਸ ਸੁਭ ਸੰਤ ਮਨਾਏ ।
ਪ੍ਰਾਚੀ ਕੂਲ ਸੁ ਤੀਰਥ ਨੀਰ ਸੁਰਸੁਤੀ ਛਾਏ ।
ਤਹਾਂ ਬੈਨ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਤਿਨ ਕਥਾ ਰਾਮਾਯਣ ਪਾਪਹਰ ।
ਮੈਂ ਸਰਬਗ ਨਾ ਭਈ ਭੂਲ ਕਛੂ ਸੰਤ ਸੁਧਾਰੋ ਖਿਮਾਕਰ² ॥

ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਉਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਮਦਰ ਦੇਸ਼ ਮੰਡਨ ਮਹਾਂ ਪੁਰ ਸੇਖਵ ਅਭਿਰਾਮ ।
ਰਾਇਆ ਜਨਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜਗ ਜਨਨੀ ਗੌਰੀ ਨਾਮ ॥—84
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤਿਨ ਧਾਮ ਸੁਤ ਕਰੀ ਗੁਰਨ ਕੀ ਸੇਵ ।
ਗੁਰ ਗੁਬਿੰਦ ਕੋ ਪੰਥ ਮਹਿ ਹੇਰਓ ਆਤਮ ਦੇਵ ।—85³

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੀਖਿਆ-ਗੁਰੂ ਪੰਡਿਤ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਂ ਭੀ ਹਰੇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। **ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ** ਅਨੁਸਾਰ :

(1) ਜਿਹ ਅਗਿਆਨ ਨਿਵਾਰਯੋ ਦੀਨੋ ਮੋਖ ਅਪਾਰ ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਚਰਨ ਕੋ ਬੰਦੋ ਬਾਰੰਬਾਰ।⁴

ਅਤੇ : ਗੁਰੂ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਪਦਾਰ ਬਿੰਦ ਅਲੰਬਨਾ ਉਰ ਠਾਨ ।

ਕੁਰਖੇਤ ਪ੍ਰਾਚੀ ਕੂਲ ਤਟ ਯਹੁ ਕੀਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਖਾਨ।⁵

2. 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 101, 1839 ਬਿ. (1782 ਈ.) ਪੱਤਰੇ 259 ਓ. ਅ.

3. 'ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 48, 1835 ਬਿ. (1778 ਈ.), ਪੱਤਰੇ 288 ਅ., 289 ਓ.

4. 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 114, 1789 ਈ. ਪੱਤਰਾ 73 (ਓ).

5. ਉਹੀ।

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਵਿਚ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਜਾ ਪਦ ਪੰਕਜ ਨੀਰ ਲਹਿ ਬੰਧਨ ਦਏ ਨਿਵਾਰ ।

ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰ ਕੋ ਨਮੋ ਤਪੋ ਗਿਆਨ ਅਵਤਾਰ ।⁶

ਆਪਣੇ ਨਿਰਮਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ **ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਇਹ ਸੁਝਾਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ । ਇਕਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਕੇ, ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਧਰਤੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧੀ ਜਾਣ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨਿਰਮਲਾ' ਸੰਗਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ । ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਦੱਸ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸੁ ਹੈ ਪੂਰਣ ਹਰਿ ਅਵਤਾਰ ।

ਰਚਯੋ ਪੰਥ ਭਵ ਮੈ ਪ੍ਰਗਟ ਦੋ ਵਿਧ ਕੋ ਵਿਸਤਾਰ ।-86

ਏਕਨ ਕੈ ਕਰ ਖੜਗ ਦੈ ਭੁਜਬਲ ਬਹੁ ਬਿਸਤਾਰ ।

ਪਾਲਨ ਭੂਮੀ ਕੋ ਕਰਯੋ ਦੁਸ਼ਟਨ ਮੂਲ ਉਖਾਰ ।-87

‘ਔਰਨ ਕੀ ਪਿਖ ਵਿਮਲ ਮਤਿ ਦੀਨੋ ਪਰਮ ਵਿਵੇਕ ।

ਨਿਰਮਲ ਭਾਖੇ, ਜਗਤ ਤਿਹ ਹੇਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੁ ਏਕ ।-88

ਤਿਨ ਪਦ ਪੰਕਜ ਨੀਰ ਲਹਿ ਪਾਯੋ ਮੋਹਿ ਵਿਚਾਰ ।

ਤਿਨੁ ਅਨੁਯਾਈ ਬਾਲ ਮੇਂ ਕੀਨੋ ਗ੍ਰੰਥ ਉਚਾਰ ।⁷

ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਪੰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਦੇ ਦੋਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਰੂਪ ਜਗ ਤਪ ਪੰਜ ਅਪਾਰ ।

ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਕੋ ਦਯੋ ਤਿਨ ਦਯਾ ਪਰਮ ਉਧਾਰ ।⁸

‘ਛਪੈ’ ਛੰਦ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਗੁਰ ਅੰਗਦ ਅਮਰ ਸੁ ਰਾਮਦਾਸ ਗੁਰ ਅਰਜਨ ਧੀਰ ।

ਹਰਿ ਗੁਬਿੰਦ ਹਰਿ ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਗਹੀਰ ।

ਗੁਰ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਭਯੋ ਜਗਤ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਰੂਪ ।

ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਹ ਗੁਰ ਭਯੋ ਸੁ ਤਾ ਕੋ ਪੂਤ ਅਨੂਪ ।

ਸੁਭ ਤਾਹ ਚਲਾਯੋ ਪੰਥ ਜਗ ਸਾਂਤ ਤੇਜ ਪਥਿ ਯੁਗਮ ਰਤਿ ।

6. ‘ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ’, ਪੱਤਰਾ 590 ਅ.

7. ‘ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰੇ 288-89.

8. ‘ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ’, ਪੱਤਰਾ 589 ਉ.

ਇਹ ਸਾਂਤਿ ਅਨੁਗ ਲਘੁ ਬਾਲ ਜਨ ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਸੁੱਯਥਾ ਮਤਿ ।⁹

ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪੰਥ ਦੀ ਦੀਖਿਆ, ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਨਵੈਵਾਦੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਘਨ-ਹਰਤਾ ਗਣੇਸ਼, ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ, ਸੀਤਾ-ਪਤੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਤੇ ਸੀਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਤੇ ਉਸਤਤ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਵ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

(1) ਗੌਰੀ ਪੁਤ੍ਰ ਗਣੇਸ਼ ਪਦ ਬੰਦੋ ਬਾਰੰਬਾਰ ।
ਕਾਰਜ ਕੀਜੈ ਸਿਧ ਮਮ ਦੇਹੁ ਸੁਬਧ ਉਦਾਰ ।¹⁰

(2) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੋਬਿੰਦ ਗੁਰੂ ਜਾ ਸਮ ਔਰ ਨਾ ਕੋਇ ।
ਅਭਬੰਦਨ ਪਦ ਕਮਲ ਤਿਨ ਜੋਰ ਸਦਾ ਕਰ ਦੋਇ ।¹¹

ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ **ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ** ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਰਾਮ ਦੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੰਦਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

(1) ਬੰਦੋ ਸੀਤਾਪਤਿ ਸਦਾ ਚਿਦਘਨ ਬ੍ਰਹਮ ਮੁਰਾਰ ।
ਲੰਕ ਰਾਜ ਦਿਉ ਭਗਤ ਕਉ ਰਾਵਣ ਕੋ ਰਣ ਮਾਰ ।

(2) ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਮੰਜੁਲ ਚਰਨ ਉਦਾਰ ।
ਨਿਸਦਿਨ ਬੰਦਉ ਜੋਰਿ ਕਰ ਭਵਮੋਦਨ ਸੁਖਸਾਰ ।¹²

ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਦੇਵੀ ਮਾਤਾ ਸਾਰਦਾ ਸਰਦ ਇੰਦੁ ਸਮ ਹਾਸ ।
ਬੰਦੋਂ ਪਦ ਪੰਕਜ ਸਦਾ ਕਰੋ ਸੁਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ ।¹³

ਸੰਕਰ ਛੰਦ-ਗਣ ਨਾਥ ਦਾਸ ਨਿਵਾਇ ਮਸਤਕ ਬੰਦਨਾ ਪਗ ਧਾਰ ।
ਕਰਯੋ ਚਹੂੰ ਓਰ ਰਾਮ ਕਉ ਜਸੁ ਦੇਹੁ ਬੁਧਿ ਉਦਾਰ ।
ਸੁਰ ਗੁਰ ਕਰੇ ਸੁਰ ਰਾਜ ਕਾਰਜ ਪਾਦ ਕੰਜ ਮਨਾਇ ।
ਹੇਰੰਬਨਾਥ ਅਨਾਥ ਕੇ ਮੇਂ ਧੀਰ ਬੀਰ ਕਹਾਇ ।¹⁴

ਸਵੈਯਾ—ਅਜ ਸੂਰਯ ਵੰਸ਼ ਵਿਖੇ ਨਿਪ ਜੇ ਰਿਖਿ ਯਗ੍ਰ ਵਿਨਾਸ਼ਿਕ ਪ੍ਰਾਣ ਨਿਕਾਰੇ ।
ਰਿਖਿ ਨਾਰਿ ਉਬਾਰ ਕਰੀ ਖਿਨ ਮੈ ਜਿਹ ਬੀਚ ਸਮੁੰਦਹਿ ਭੂਧਰ ਤਾਰੇ ।

9. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 589 ਅ, 590 ਓ.

10. 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ', ਪੱਤਰਾ 1 ਓ.

11. ਉਹੀ

12. 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', 126-127, ਪੰਨੇ 64-65.

13. 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ', ਪੱਤਰਾ 1 ਓ.

14. ਉਹੀ

ਰਣ ਰਾਵਣਿ ਕੇ ਦਸ ਸੀਸ ਕਟੇ ਜਿਨ ਦਾਸ ਬਿਭੀਖਨ ਕਾਜ ਸਵਾਰੇ ।
 ਜਨਕਾਤਮ ਜਾਪਤਿ ਰਾਮ ਵਹੀ ਮਤਿਦਾਇਕ ਹੈ ਅਵਲੰਬ ਹਮਾਰੇ ।
 ਪਰਮਾਤਮ ਰਾਮ ਰਾਤੇ ਜਗ ਜੇ ਸਭ ਲੋਗ ਜਿਨੈ ਪਗਬੰਦਨ ਧਾਰੇ ।
 ਜਿਨ ਨਾਮ ਮੁਕੰਦਹ ਸੇਤੁ ਬਤਾਇ ਸੁ ਸੇਵਕ ਕੇ ਗਨ ਪਾਰ ਉਤਾਰੇ ।
 ਜਿਹ ਕੀਰਤਿ ਪੂਰ ਰਹੀ ਅਵਨੀ ਗੁਨ ਸਿੰਧੁ ਕਹਾਂ ਬਰਨੇ ਹਮ ਬਾਰੇ ।
 ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਵੈ ਪਦ ਮੰਜੁਲ ਕੋ ਕਉ ਕਰ ਜੋਰ ਸਦਾ ਅਭਿਬੰਦ ਹਮਾਰੇ ।¹⁵

ਅਨੰਗ ਸ਼ੇਖਰ ਛੰਦ ਵਿਚ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਗੁਰੂ ਗੁਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੋ ਨਮੋ ਸੁ ਹਾਥ ਜੋਰ ਕੈ
 ਕੁਸੱਤ੍ਰ ਤੇਜ ਤੋਰ ਜਾਹਿ ਪਾਲਯੋ ਹਿੰਦਾਨ ਕੋ ।
 ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸੀਸ ਹਾਥ ਦੈ ਸੁ ਕੀਟ ਤੇ ਕਰੇ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ
 ਇੰਦ੍ਰ ਚਾਪ ਲਾਜ ਪੇਖ ਨਾਥ ਕੀ ਕਮਾਨ ਕੋ ।
 ਅਪਾਰ ਦੂਖ ਟਾਰ ਕੈ ਨਿਵਾਰ ਕੈ ਕਲੇਸ ਦਾਸ
 ਵਾਸੁ ਤੋ ਬਿਕੁੰਠ ਤੇਜ ਪੂਰਯੋ ਜਹਾਨ ਕੋ ।
 ਭੁਜਾ ਭੁਜੰਗ ਰਾਜਸੀ ਵਿਰਾਜ ਸੀਸ ਕੇਸ ਚੇਦ
 ਸਾਮਤਾ ਨ ਹੋਇ ਤਵ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਸਾਨ ਕੋ ।¹⁶

ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ :—

ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਵਿਸ਼ਯਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ, ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਅਤੇ ਰਾਮਗੀਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਭਰਥਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸੂਰਾਜ੍ਯ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਛਾਇਆ-ਅਨੁਵਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਛਾਇਆ-ਅਨੁਵਾਦ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸੂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈਯੇ-ਦੋਹਰੇ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ ਤੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ :

ਭਵਿਸ਼ਯਤ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼—ਜਿਹਾ ਕਿ ਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅੱਗੋਂ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ—ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ

15. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 1 ਓ. ਅ.

16. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 1 ਅ, 2 ਓ.

ਨਿਜੀ ਕਥਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ-

ਯਹਿ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਕੰਠ ਕਰੇ ਸੁ ਕੁਬੁੱਧ ਜਰਾ ਸਭ ਜਾਇ ਖਲਾਈ ।
ਸੁਖਦੇਵ ਪੁਰੀ ਗੁਰ ਮੇਰ ਦਈ ਉਰ ਸਾਂਤਿ ਸੁਰਾਂਗਨਿ ਮੋਦ ਬਢਾਈ ।
ਅਮਰਾਤਮ ਦੇਵ ਭਯੋ ਜਗ ਮੈ ਉਰ ਕਾਲ ਕਰਾਲ ਕੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ।
ਵਹੁ ਔਰਨ ਕਉ ਦੁਖ ਦੂਰ ਕਰੇ ਪਦ ਪਾਵਨ ਸੇਵਹਿ ਨੀਤ ਲੁਕਾਈ ॥¹⁷

ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹਾੜ੍ਹ ਦੀ ਪੂਰਨਮਾਸੀ, ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਆਪ ਹੀ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ :

ਸਤ ਅਸਟ ਦਸਾ ਸੁਭ ਸੰਬਤ ਥੋ ਤ੍ਰਿੰਸਤ ਚਾਰ ਭਏ ਅਧਿਕਾਈ ।
ਘਨ ਪੂਰ ਰਹੇ ਦਿਸ ਚਾਰ ਘਨੇ ਪੁਨ ਮੰਦ ਸਮੀਰ ਸੁ ਬੁੰਦ ਸੁਹਾਈ ।
ਸਸਿ ਪੂਣਿਮਾ ਰਵਿ ਬਾਰਸ ਥੋ ਸੁਧ ਹਾੜ ਸਮਾਪਤ ਕੀ ਤਿਥਿ ਪਾਈ ।
ਦਿਨ ਤਾਹਿ ਸਮਾਪਤ ਗ੍ਰੰਥ ਭਯੋ ਹਰਿ ਕੇ ਪਦ ਪੰਕਜ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹਾਈ ॥¹⁸

ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਈ । ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਵੈਯਾ ਛੰਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਅਧਿਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਕੁੱਝ ਕੁ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰਚਨਾਕਾਰ ਨੇ ਆਪ ਇਉਂ ਸੂਚਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ :

ਕਹਿ ਵੇਦਾਂਤ ਕੋ ਅਰਥ ਹੈ ਕਹਿ ਮਮ ਬੁਧ ਵਿਚਾਰ ।
ਰਘੁਪਤਿ ਅਉ ਗੁਰਪਦ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀਨੋ ਕਛੂ ਉਚਾਰ ॥¹⁹

ਸੰਮਤ 1835 (1778 ਈ.) ਵਿਚ ਰਚੀ ਆਪਣੀ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੋ ਸਵੈਯਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਈਸ਼੍ਵਰ ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਆਸ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਵਿਆਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇਵ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਥੋੜੇ ਲੋਗ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਈਸ਼੍ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਜਣਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਯਹਿ ਮਾਰਗ ਨਾਹਿ ਅਪੂਰਵ ਹੈ ਕਛੂ ਆਹਿ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੁ ਵੇਦਨ ਮਾਂਹੀ ।
ਨਰ ਨਾਹਿ ਨਿਹਾਰ ਸਕੈ ਤਿਹ ਕੋ ਤਬ ਬ੍ਰਯਾਸ ਕਹਯੋ ਸੁ ਸਰੀਰਕ ਮਾਂਹੀ ।
ਵਹ ਆਹਿ ਗੰਭੀਰ ਪਿਖੇ ਤਿਹ ਧੀਰ ਗ੍ਰੰਥੇ ਜਿਨ ਤੇ ਸੁਰਬੈਨਨ ਮਾਂਹੀ ।

17. 'ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', 124, ਪੰਨੇ 63-64.

18. ਉਹੀ, 130, ਪੰਨਾ 67.

19. 'ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੱਤਰੇ 288 ਓ.

ਨਰ ਜੇ ਨਹਿ ਤਾਂਹਿ ਨਿਹਾਰ ਸਕੇਂ, ਪੁਨਿ ਤਾਂ ਹਿਤ ਸੋਇ ਕਹਯੋ ਇਨ ਮਾਹੀ ।

ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ : ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਮਤ 1846 (1789 ਈ.) ਵਿਚ ਹੋਈ । ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ-ਪੱਧਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕ, ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾਪਨ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ ਛੰਦਾਂ ਤੇ ਸਰਸ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਫਲ ਰਚਨਾਕਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ।

ਆਪਣੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ :

- (1) ਕਹਿਨੇ ਕੋ ਯਹਿ ਨਾਟ ਹੈ ਦਰਪਨ ਅਹੈ ਅਚਾਰ ।
ਪਾਵੈ ਪਾਵਨ ਮੋਖ ਕੋ ਕੀਨੇ ਯਾਹਿ ਬਿਚਾਰ ।²¹
- (2) ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ ਨਾਟਕੰ ਸੁਬੋਧ ਗਰੰਥ ਮੈਂ ਕਰੋਂ ।
ਅਲੰਬ ਸਾਧ ਸੰਗ ਕੇ ਵਿਚਾਰ ਚਿਤ ਮੈਂ ਧਰੋਂ ।
ਸੁਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁ ਜੋ ਨਰਾ ਨਿਵਾਰ ਮੋਹਿ ਬੰਧਨਾ ।
ਲਹੈ ਅਪਾਰ ਮੋਖ ਕੋ ਤੁਟੇ ਸਮਸਤ ਫੰਧਨਾ ।²²

ਰਾਮਗੀਤਾ : ਇਹ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਗਤ ਨੇ **ਅਧਯਾਤਮ-ਰਾਮਾਯਣ** ਦੇ ਉੱਤਰ ਕਾਂਡ ਵਿੱਚੋਂ, ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਵੱਖ ਕਰ ਕੇ **ਰਾਮ ਗੀਤਾ** ਦਾ ਨਾਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ ਨੇ ਅਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਜੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੱਸਦਿਆਂ, ਉਸ (ਗਿਆਨ) ਨੂੰ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਤਾਇਆ ਹੈ :

ਗ੍ਰਾਨ ਅਖਿਲ ਸ੍ਰੁਤਿ ਸਾਰ ਭ੍ਰਾਤ ਮੈਂ ਤੋਹ ਸੁ ਗਾਏ ।
ਵੇਦਾਂਤ ਵੇਦਯ ਸੁਭ ਚਰਣ ਸੁ ਮੇਰੇ ਬੇਦ ਬਤਾਏ ।
ਜੋ ਸਰਧਾ ਕਰ ਪਢੇ ਕਰੇ ਗੁਰ ਭਗਤਿ ਨਿਰੰਤਰ ।
ਮੋ ਸਮ ਰੂਪ ਸਮਾਇ ਰਹੇ ਨਹਿ ਰੰਚ ਸੁ ਅੰਤਰ ।
ਸੁਨ ਜੋ ਮਮ ਵਚਨਨ ਮਾਹਿ ਪੁਨਿ ਭਗਤ ਹੋਇ ਜਗ ਤਾਂਹਿ ਉਰ ।
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਜ ਭ੍ਰਾਤ ਕਉ ਰਾਮ ਬਖਾਨਯੋ ਔਪੁਰ ।²³

ਸੰਮਤ 1839 (1782 ਈ.) ਵਿਚ ਰਚੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਹੋਰਨਾਂ ਰਾਮਾਇਣਾਂ ਵਾਂਗ, ਕਾਂਡਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਸਰਸ ਬ੍ਰਜ ਹੈ । ਦੋਹਾ,

20. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 287 ਓ. ਅ.

21. 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦੋਦਯ ਨਾਟਕ', ਪੱਤਰਾ 73 (ਉ)

22. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 1 (ਉ).

23. 'ਰਾਮਗੀਤਾ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ., ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 46, ਪੱਤਰੇ 61 (ਉ, ਅ)

ਚੌਪਈ, ਕਬਿਤ, ਸਵੈਯਾ, ਮਾਲਤੀ, ਤੋਮਰ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਕਰ, ਨਰਾਜ, ਅਤੇ ਅਨੰਗ ਸ਼ੇਖਰ ਨਾਮੀ ਨਵੀਨ ਛੰਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਛੰਦ-ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸਿੱਧਾ ਦਸਮੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ, ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਉਪਰੰਤ ਅਨੇਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਅਲੰਕਾਰ-ਵਿਧਾਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਹੈ। ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਵਿਚ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਦਾ ਉੱਚਿਤ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਮਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੋਸੁਆਮੀ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੇ **ਰਾਮਚਰਿਤ ਮਾਨਸ** ਦਾ ਹਰੇਕ ਰਾਮਭਗਤ ਪਾਤਰ ਸ੍ਰੀਰਾਮ ਦੇ ਹਰ ਵਚਨ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦਾ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਪਣਾ ਤਰਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ-ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਥਾ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਸ ਵੀ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸੰਕੋਚ-ਵਿਸਤਾਰ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਰਸ-ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਅਗੇਰੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਮਚਰਿਤ ਮਾਨਸ ਵਿਚ ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੂਲ ਕਥਾ ਸ਼ਿਵ-ਪਾਰਵਤੀ-ਸੰਬਾਦ ਤੋਂ ਚਲਾਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਨੇਕ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਵੰਦਨਾ-ਉਸਤਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਪਰੰਤ ਸ਼ਿਵ-ਸਤੀ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ, ਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਗ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਦਖਸ਼ ਦੇ ਯੱਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਣਾ, ਓਥੇ ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰਨਾ, ਫੇਰ ਮੁੜ ਹਿਮਾਲਾ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਗਹਿਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਿਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹ, ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੀ ਯਾਦ ਉੱਤੇ, ਰਾਮ-ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਖੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਥਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਇਸ ਦਾ ਅਪਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦਮ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਪੂਰਕ ਗਿਰਜਾ ਜੋਰ ਕਰ ਕੀਨੋ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸਨੇਹ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਤੰਤ੍ਰੁ ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰ ਜੂ ਕਹਯੇ ਵਾਂਛਾ ਏਹ ।-29

ਨਿਜ ਪਤਿਨੀ ਪ੍ਰਤਿ ਗੂਢ ਜੋ ਕੀਨੋ ਸਿਵਹਿ ਬਖਾਨ ।

ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਨਾਮ ਤਿਹ ਪੁਰਾਣੋਤਮ ਪਹਿਚਾਨ ।-30²⁴

ਚੌਪਈ ਛੰਦ- ਬ੍ਰਹਮ ਹਨਨ ਲੋ ਪਾਪ ਸੁਜੇਤੇ । ਗਰਜੇਂ ਯਾ ਜਗ ਤੋ ਲੋ ਤੇਤੇ ।

ਜੋ ਲੋ ਯਹ ਰਾਮਾਇਣ ਜੋਈ । ਜਗਤ ਮਾਹਿ ਉਦੈ ਨਹਿ ਹੋਈ ।-32

ਬਿਚਰੈ ਨਿਰਭੈ ਯਮ ਭਟ ਤੋ ਲੋ । ਨਾਹਿ ਰਾਮਾਇਣ ਉਦੈ ਜੋ ਲੋ ।-33

24. 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ', ਪੱਤਰਾ 5 (ਅ).

ਦੋਹਰਾ ਤੋਂ ਲੋ ਰਾਮ ਸਰੂਪ ਜੋ ਦੁਰਵਿਗੋਯ ਅਤਿ ਆਹਿ ।

ਜੋ ਲੋ ਉਦੇ ਨ ਹੋਵਈ ਰਾਮਾਇਣ ਜਗ ਮਾਂਹਿ ।-35²⁵

ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਮਾਯਣ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ । ਝੱਟ ਹੀ ਪਾਰਵਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ :

ਜੋ ਪਰਮਾਤਮ ਜਾਨਤ ਆਪ । ਸੀਤਾ ਹਿਤ ਕਿਉ ਕੀਨ ਵਿਲਾਪ ।

ਜੋ ਨਹਿ ਜਾਨੇ ਤੱਤ ਸੁ ਸੋਈ । ਸਮ ਸਭ ਜੀਵਨ ਭਜੇ ਨ ਕੋਈ ।-15

ਯਾ ਮੈ ਕੋ ਉਤਰ ਪ੍ਰਭੁ ਕਹੋ । ਮੇਰੇ ਉਰ ਕੋ ਸੰਸੋ ਦਹੋ ।

ਔਰ ਸਮਰਥ ਨ ਕੋ ਜਗ ਆਹਿ । ਵਿਸ਼ਵ ਹਿਤਾਰਥ ਪ੍ਰਛੋਂ ਠਾਹਿ ।-16

ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਈਸ਼ੁਰ ਦੇ ਬੋਲ ਹਨ :

ਰਾਮ ਤੱਤ ਜਾਨਨ ਕੀ ਚਾਹ । ਧੰਨ ਧੰਨ ਤੂ ਯਾ ਜਗ ਮਹਿ ।

ਪਰਮ ਗੋਪ ਯਿਹ ਆਹਿ ਭਵਾਨੀ । ਕਿਨੈ ਨ ਪ੍ਰਛੀ ਨਾਹਿ ਬਖਾਨੀ ।-17

ਤੈਂ ਅਬ ਪ੍ਰਛੀ ਕਰੋਂ ਬਖਾਨ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਪਦ ਬੰਦਨ ਠਾਨ ।

ਰਾਮ ਏਕ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ । ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਪਰੇ ਪੁਨਿ ਪੁਰਖ ਅਨੂਪ ।-18

ਨਿਜ ਮਾਯਾ ਕਿ ਜਗ ਉਪਜਾਇ । ਬਾਹਰ ਭੀਤਰ ਰਹਯੋ ਸਮਾਇ ।

ਹੈ ਸਭ ਅੰਤਰ ਆਤਮ ਗੂੜ । ਨਾਹਿ ਪਿਖੇ ਤਾਂ ਕੋ ਨਰ ਮੂੜ ।-19²⁶

ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਦੌਹੇ ਵਿਚ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੂ ਬਿਨਤੀ ਕਰੀ ਲੀਨੋ ਨਰ ਅਵਤਾਰ ।

ਅਵਨੀ ਭਾਰ ਉਧਾਰਣ ਹਿਤ ਕ੍ਰਿੜਾ ਕਥਾ ਉਦਾਰ ।²⁷

ਸੀਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਹਨੂਮਾਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਾਮ-ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਨੂੰ ਮੇਹ, ਕ੍ਰੋਧ, ਆਦਿ ਕਿਉਂ ਵਿਆਪੇ ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦਿਆਂ ਸੀਤਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ :

ਪਰੰਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪੰ ਵਿਜਾਨੀਹੰ ਰਾਮੰ ।

ਅਨਾਸ਼ੀ ਸਦਾ ਸਚਿਦਾਨੰਦ ਨਾਮੰ ।

ਵਿਨੋ ਪਾਧਿ ਰੂਪੰ ਨ ਬਾਨੀ ਬਖਾਨੇ ।

ਅਨੰਦੰ ਸੁਸਾਂਤੰ ਮਲੰ ਹੀਨ ਮਾਨੇ ।

ਨਰਾਜ ਛੰਦ ਨਿਰੰਜਨੰ ਬਿਕਾਰਹੀਨ ਬਯਾਪਕੰ ਪਛਾਨਿਯੇ ।

ਸੁਆਤਮਾ ਅਕਲਮਖੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਜਾਨਿਯੇ ।

ਜਗਤ ਮੂਲ ਕਾਰਣੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਮੋਹਿ ਮਾਨਿਯੇ ।

25. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 6 (ਉ).

26. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 12 (ਉ, ਅ).

27. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 13 (ਅ).

ਉਪਾਇ ਪਾਲ ਸੰਹਰੋ ਨ ਰਾਮ ਹੇਤ ਠਾਨਿਯੇ ।²⁸

ਫੇਰ ਕਥਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਹਾਦੇਵ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਹਨੂਮਤੰ ਤਤੋਂ ਸੁ ਰਾਮ ਤੱਤ ਕੋ ਬ੍ਰਿਖਾਨਯੋ ।

ਸੁਆਤਮਾ ਅਨਾਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭਾਨਯੋ ।²⁹

ਜਦੋਂ ਰਾਵਣ ਜੈਸੇ ਪਾਪੀਆਂ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਵਧ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ-ਲੋਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੋਲ ਅਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਕੀਤੀ। ਬ੍ਰਹਮਾ ਖੀਰ-ਸਾਗਰ ਪਹੁੰਚੇ, ਜਿੱਥੇ ਹਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਜਲਦੀ ਹੀ ਦਸ਼ਰਥ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਧਰਤੀ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ :

ਕਸ਼ਪ ਮੋ ਹਿਤ ਤਪੁ ਕੋ ਕੀਨੋ । ਹੋਇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਮੋਹਿ ਵਰ ਦੀਨੋ ।

ਮੋ ਸੁਤ ਯਾਚਯੋ ਤਿਨੇ ਉਦਾਰ । ਤਥਾ ਕਿਯੋ ਮੈ ਅੰਗੀਕਾਰ ।

ਸੋ ਅਬ ਕੱਸਪ ਦਸਰਥ ਨਾਮ । ਭੂ ਤਲ ਮੈ ਹੈ ਅਜ ਕੇ ਧਾਮ ।

ਕੌਸਲਯਾ ਨਾਮ ਤਾਹਿ ਪਟਰਾਨੀ । ਤਾ ਪੁਤ੍ਰ ਤਾ ਮੈਂ ਉਰ ਮਾਨੀ ।

ਚਾਰ ਪੁਕਾਰ ਆਪ ਕੋ ਕਰੋਂ । ਏਕ ਕੌਸਲਯਾ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿ ਧਰੋਂ ।

ਤੀਨ ਇਤ੍ਰ ਦੋਨੋ ਮੈ ਧਾਰੋ । ਭੂ ਕੋ ਨਿਖਿਲ ਸੁ ਭਾਰ ਉਤਾਰੋਂ ।

ਯੋਗ ਮਾਯਾ ਸੀਤਾ ਇਤ ਨਾਮ । ਉਪਜੋਗੀ ਮਿਥਲਾਪਤਿ ਧਾਮ ।

ਤਿਨ ਸਮੇਤ ਬਿਧਿ ਕਾਰਯ ਥਾਰੋ । ਕਰੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋ ਉਰ ਧਾਰੋ ।

ਯਾ ਬਿਧਿ ਬਿਸ਼ਨ ਸੁ ਬੈਨ ਬਖਾਨ । ਭਯੋ ਤਹਾਂ ਪੁਨਿ ਅੰਤਰ ਧਯਾਨ ।³⁰

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਾਂਦਰ, ਆਦਿ ਬਣ ਕੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ :

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇਵਨ ਬੈਨ ਉਚਾਰੇ । ਰਘੁਕੁਲ ਮੈ ਹਰਿ ਨਰ ਤਨੁ ਧਾਰੇ ।

ਤੁਮ ਸਭ ਅੰਸਨ ਕੈ ਜਗ ਮਾਹੀ । ਬਾਨਰ ਤਨ ਧਾਰੇ ਬਨ ਮਾਹੀ ।

ਬਿਸ਼ਨ ਸਹਾਇ ਕਰਉ ਜਗ ਤੋ ਲੋ । ਬਿਸ਼ਨ ਰਹੋਗੋ ਭੂ ਤਲ ਜੋ ਲੋ ।³¹

ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਦੇ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜੋ ਕਥਾਨਕ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਤਾਂ ਚੁਸਤ ਹਨ ਹੀ, ਰਸ ਅਤੇ ਬਿੰਬ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਠੋਸ ਤੇ ਸਫਲ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਕੇਵਲ ਗਿਣੇ ਚੁਣੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ :

ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ **ਰਾਮਚਰਿਤ ਮਾਨਸ** ਵਿਚ ਪਰਮ ਰਾਮ ਦੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਸੰਬਾਦ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ

28. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 14 (ਅ).

29. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 15 (ਅ), 16 (ੳ).

30. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 21 (ੳ, ਅ)

31. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 21 (ਅ)

ਪਾਸੇ ਲਛਮਣ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਕੌੜੇ-ਤਿੱਖੇ ਵਿਅੰਗ-ਵਚਨ ਕਹਾਏ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਭਗਤ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਸ ਰਾਮ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਚੰਦ੍ਰ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਟੱਕਰ ਹੋਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਓਦੋਂ ਤੱਕ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਠੰਢਾ ਪੈ ਚੁੱਕਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਪਾਤਰ ਸਾਨੂੰ ਓਪਰੇ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਤਰਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਛੋਹਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਵਿਚ ਇਹੋ ਪਰਸ ਰਾਮ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਪਰਸ ਰਾਮ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜਨਕ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਓਦੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਵਿਆਹ ਕੇ ਬਰਾਤ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਨੂੰ ਧੂੜ ਦੇ ਵਿਰੋਧੇ ਉੱਠਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕੁਸ਼ਗਨ ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰੋਹਤ, ਬਸਿਸਠ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਬਸਿਸਠ ਲਗਨ-ਮਹੂਰਤ ਦੇਖ ਕੇ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਡਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ, ਲੇਕਿਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਸਿਸਠ ਜੀ ਅਜੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪਰਸ ਰਾਮ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਓਥੇ ਆ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਦਾ ਵਰਣਨ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ :

ਮਿਥਿਲਾ ਤੇ ਜਬ ਰਾਮ ਜੀ ਗਏ ਸੁ ਜੋਜਨ ਤੀਨ ।

ਨਿਮਿਤ ਸੁ ਭਾਵੀ ਭੀਤ ਕੇ ਹੇਰੇ ਨ੍ਰਿਪ ਪ੍ਰਬੀਨ ।³²

ਜਬੈ ਬਸਿਸ੍ਟ ਯੋਂ ਕਹਯੋ ਵਵਾਤਿ ਘੋਰ ਤੋਨਿਲਾ ਸੁ

ਨੈਨ ਸਰਬ ਕੇ ਮੁੰਦੇ ਸੁ ਧੂਰ ਧਾਰ ਯੋ ਬਹੀ ।

ਤਤੋ ਜਗਾਮ ਅਗ੍ਰ ਤਾਸੁ ਤੇਜ ਰਾਸ ਕੇ ਸਮੰ

ਨਿਹਾਰ ਪ੍ਰਸੁਰਾਮ ਕਉ ਪ੍ਰਤਾਪ ਪੁੰਜ ਹੈ ਸਹੀ ॥

ਸੁ ਦੇਹ ਨੀਲ ਮੇਘ ਸੀ ਜਟਾ, ਕਪਾਲ ਸੀਸ ਮੈ

ਕੁਠਾਰ ਐ ਕਮਾਣ ਪਾਣ ਕੋਪ ਦਾਹਨੇ ਗਹੀ ।

ਮਨੋ ਸੁ ਪ੍ਰੇਤਰਾਟ ਕੋਪ ਕੂਰ ਦ੍ਰਿਸ੍ਟ ਦੰਡ ਲੈ

ਹਨੇ ਸਮਸਤ ਲੋਕ ਕੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੁ ਰੰਚਹੂੰ ਨਹੀਂ ।³³

ਸਵੈਯਾ ਦੇਖ ਸੁ ਭੂਪ ਡਰੇ ਤਿਨ ਕੋ ਸਭ ਭੂਲ ਗਈ, ਅਰਘਾਦਿਕ ਪੂਜਾ ।

ਤ੍ਰਾਹਿ ਸੁ ਤ੍ਰਾਹਿ ਬਕੈਂ ਮੁਖ ਤੇ ਨ੍ਰਿਪ ਕੇ ਮੁਖ ਬੋਲ ਨ ਆਵਤ ਦੂਜਾ ।

ਦੰਡ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸੁ ਭੂਪ ਕਰੀ ਤਨ ਕਾਂਪਤਿ ਪੇਖ ਸੁ ਰਾਮ ਮਹੂਜਾ ।

ਔਰ ਹਨੋ ਤੁਹਨੋ ਦਿਜਰਾਜ ਸੁ ਦਾਨ ਕਰੋ ਮਮ ਰਾਮ ਤਨੂਜਾ ।

ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧ ਵਧਦਾ ਹੈ ।

32. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 54 (ੳ).

33. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 54 (ਅ) 55 (ੳ).

ਇਹ ਭਾਂਤ ਬਖਾਨਤ ਭੂਪਤਿ ਕੋ ਸੁ ਅਨਾਦਰ ਕੈ ਕਰ ਧਾਰ ਕੁਠਾਰਾ ।
 ਦ੍ਰਿਗ ਕੋਪ ਸੁ ਲਾਲ ਫੁਰੇ ਅਤਿਸੈ ਤਿਨ ਰਾਨ ਸੁ ਨਿਨੁਰ ਵਾਕ ਉਤਾਰਾ ।
 ਤੁਮ ਬਾਹੁਜ ਨੀਚ ਸੁ ਰਾਮ ਇਹੈ ਮਮ ਨਾਮ ਕਹੋ ਤਨ ਮੈ ਕਿਨ ਧਾਰਾ ।
 ਯਦਿ ਬਾਹੁਜ ਹੈਂ ਕਰ ਯੁਧ ਹਮੈ ਨਿਜ ਸੀਸ ਸਹੋ ਸੁ ਕੁਠਾਰ ਕੀ ਧਾਰਾ ।

ਚਾਪ ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਕਰ ਕੋ ਤੁਮ ਤੋਰ ਕਹਾਂ ਮਨ ਸੈ ਗਰਬਾਵੋ ।
 ਬਿਸ੍ਨੁ ਸੁ ਚਾਪ ਇਹੈ ਪਿਖ ਰਾਮ ਸੁ ਜੋ ਗੁਨ ਯਾਹਿ ਕੇ ਬੀਚ ਚਢਾਵੋ ।
 ਤੋ ਤੁਮ ਸੰਗ ਸੁ ਜੁਧ ਕਰੋਂ ਭਿਰ ਮੋ ਸੰਗ ਰਾਮ ਨ ਜੀਵਤ ਜਾਵੋ ।
 ਨਾਹਿ ਚਢੇ ਤੁ ਹਨੇ ਸਭ ਕੋ ਯਮ ਕੇ ਪੁਰ ਕੀ ਅਬ ਸਾਸਨ ਪਾਵੋ ।

ਇਹ ਭਾਂਤਿ ਕਹਯੋ ਜਬ ਤਾ ਦਿਜਰਾਜ ਸੁ ਕਾਪ ਉਠੀ ਵਸੁਧਾ ਤਬ ਸਾਰੀ ।
 ਦ੍ਰਿਗ ਮੁੰਦ ਗਏ ਸਭ ਲੋਗਨ ਕੇ ਤਮ ਭੂਰਿ ਭਯੋ ਸੁ ਮਨੋ ਨਿਸ ਕਾਰੀ ।
 ਪਿਖ ਰਾਮ ਸੁ ਤਾਂ ਭ੍ਰਿਗੁਨੰਦਨ ਕੋ ਅਤਿ ਕੋਪ ਭਰੇ ਸੁ ਮਹਾਂਬਲ ਧਾਰੀ ।
 ਧਨੁ ਤਾ ਕਰ ਤੇ ਹਰਿ ਛੀਨ ਲਯੋ ਗੁਣ ਰੋਪ ਦਯੋ ਨ ਲਗੀ ਕੁਛ ਵਾਰੀ ।

ਕਾਢ ਨਿਖੰਗ ਤੇ ਬਾਣ ਲਯੋ ਧਨੁ ਬੀਚ ਦਯੋ ਪੁਨ ਐਚ ਕਮਾਨਾ ।
 ਰਾਮ ਕਹਯੋ ਦਿਜਰਾਜ ਸੁਨੋ ਯਹ ਪੇਖਤ ਹੋ ਧਨੁ ਬੀਚ ਸੁ ਬਾਨਾ ।
 ਆਹਿ ਅਮੋਘ ਸੁ ਸਾਇਕ ਰਾਮ ਸ਼ਿਤਾਬ ਦਿਖਾਇ ਸੁ ਯਾਹਿ ਨਿਸਾਨਾ ।
 ਪਾਦ ਹਨੋ ਤਵ ਲੋਕ ਹਨੋ ਬਦ ਬੇਗ ਸੁ ਬਾਮਨ ਢੀਲ ਨ ਮਾਨਾ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਦੇਖ ਕੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਹੁਰੀਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੱਥ ਜੋੜ
 ਕੇ ਉਸਤਤ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ :

ਸੁਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਯਹ ਬਾਤ ਕੋ ਦਿਜ ਭਯੋ ਬਦਨ ਮਲਾਨ ।
 ਕਰ ਯਾਦ ਪੂਰਬ ਕਥਾ ਕੋ ਦਿਜ ਰਾਮ ਕੀਨ ਬਖਾਨ ।
 ਸੁਨ ਰਾਮ ਬਾਹੁ ਬਿਸ਼ਾਲ ਨੈਨਾ ਜਾਨਯੋ ਤਵ ਭੇਵ ।
 ਹਰਿ ਪੁਰਖ ਪੂਰਣ ਬਿਸ੍ਨੁ ਤੂ ਜਗ ਕਾਰਣੋ ਸੁਨਿ ਦੇਵ ।³⁴

ਚੌਪਈ—ਸੋਈ ਬਿਸ੍ਨੁ ਰਾਮ ਤੁਮ ਹਰੀ । ਅਵਤਾਰ ਲਯੋ ਬਿਧ ਬਿਨਤੀ ਕਰੀ ।
 ਮੋ ਮੈ ਤੇਜ ਹੁਤੋ ਤਵ ਜੋਈ । ਤੋਹ ਲਯੋ ਪੁਨ ਤੇਜ ਸੁ ਸੋਈ ।
 ਆਜ ਸਫਲ ਭਯੋ ਜਨਮ ਹਮਾਰਾ । ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਰਣ ਹਰਿ ਨੈਨ ਨਿਹਾਰਾ ।³⁵

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਬੋਲੇ—ਤੋ ਪੈ ਤੁਸ਼ਟ ਭਯੋ ਮੈਂ ਬ੍ਰਾਹਮਨ । ਮਾਂਗੋ ਵਰ ਭੀਤਰ ਹੈ ਜੋ ਮਨ ।
 ਦੇਵੋ ਅਖਲ ਵਸਤੁ ਹੈ ਜੋਈ । ਸੰਸੈ ਯਾ ਮੈ ਕਰੋ ਨ ਕੋਈ ।³⁶

34. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 55 (ੳ) ਤੋਂ 56 (ਅ)

35. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 57 (ਅ)

36. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 60 (ੳ)

ਪਰਸ ਰਾਮ ਵੀ ਇਕ ਸੱਚਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦੀ ਮੰਗ ਹੀ ਮੰਗਦਾ ਹੈ :

ਯਦਿ ਮੋ ਪਰ ਹੈ ਦਯਾ ਤੁਮਾਰੀ । ਮਧੂਸੂਦਨ ਹਰਿ ਰਾਮ ਮੁਰਾਰੀ ।
ਤੋ ਤਵ ਭਗਤਨ ਕੋ ਸਤਸੰਗਾ । ਮੋ ਕੋ ਹੋਇ ਸੁ ਸਦਾ ਅਭੰਗਾ ।
ਮੋ ਕੋ ਦੀਜੇ ਯਹ ਬਰਦਾਨਾ । ਰਾਮਚੰਦ ਪੂਰਣ ਭਗਵਾਨਾ ।

ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ 'ਤਥਾ ਅਸਤੂ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਸ ਰਾਮ ਜੀ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਹੇਂਦ੍ਰਾਚਲ ਪਰਬਤ ਵੱਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

ਤਥਾ ਹੋਇ ਰਘੁਵੀਰ ਬਖਾਨੀ । ਤਬ ਦਿਜਵਰ ਪਰਕਰਮਾ ਨਾਨੀ ।
ਬਹੁਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਰਾਮ ਕੋ ਕਰੀ । ਤਬ ਰਘੁਵਰ ਪੂਜੇ ਦ੍ਰਿਜਵਰੀ ।
ਬਹੁਰ ਰਾਮ ਤੇ ਆਗ੍ਯਾ ਪਾਈ । ਗ੍ਯੋ ਮਹੇਂਦ੍ਰਾਚਲ ਦਿਜਰਾਈ ।³⁷

ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । ਰਾਜਾ ਦਸ਼ਰਥ ਦੁਆਰਾ ਧੂੜ ਉੱਡਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਗਣ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਬਸਿਸਠ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਲਈ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਚੰਗੇ-ਮਾੜੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ ਛੱਤ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਪੁਰਾਣਾ ਵੈਰ-ਭਾਵ, ਆਤਮ-ਸ਼ਲਾਘਾ, ਦੋ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਵੀਰ-ਭਾਵਨਾ, ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਛੱਤ੍ਰੀ ਸਮਨਵੇ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ । ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਬਾਲੀ-ਸੁਗ੍ਰੀਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਲੀ ਦੀ ਪਤਨੀ ਤਾਰਾ ਦਾ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਏਨਾ ਕੁ ਸਮਝਾਉਣ ਤੇ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸ਼ਰੀਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ ਹੀ ਨਿੱਤ ਹੈ, ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਰਾ ਸ਼ੌਕ-ਮੋਹ ਛੱਡ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਤਾਰਾ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਤੁਲਸੀ-ਰਾਮਾਯਣ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਤਾਰਾ ਵਿਕਲ ਦੇਖ ਰਘੁਰਾਇਆ । ਦੀਨ ਗਿਆਨ ਹਰ ਲੀਨੀ ਮਾਇਆ ।
ਛਿਤਿ ਜਲ ਪਾਵਕ ਗਗਨ ਸਮੀਰਾ । ਪੰਚ ਰਹਿਤ ਯਹ ਅਧਰ ਸਰੀਰਾ ।
ਪ੍ਰਗਟ ਸੋ ਤਨੁ ਤਵ ਆਗੇ ਸੋਵਾ । ਜੀਵ ਨਿੱਤ ਕੇਹਿ ਲਗਿ ਤੁਮ ਰੋਵਾ ।

ਪਰੰਤੂ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਵਿਚ ਤਾਰਾ, ਪਤੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉੱਤੇ ਸ਼ੌਕ-ਸੰਤਪਤ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਤਰਕਵਾਦੀ ਸੁਰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ । ਤੁਲਸੀਦਾਸ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਵਾਂਗ ਜਦੋਂ ਤਾਰਾ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ :

37. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 60 (ੳ, ਅ)

ਕਿਉਂ ਸੋਕ ਭੀਰੂ ਤੂ ਕਰੇਂ ਪਤਿ-ਸੋਕ ਲਾਇਕ ਨਾਂਹ ।
 ਕਹੁ ਸਾਚ ਮੋ ਕੋ ਭਾਮਿਨੀ ਪਤਿ ਜੀਵ ਕੈ ਤਨ ਆਹ ।
 ਤੁਚ ਮਾਂਸ ਹਾਡ ਸੁਸੋਣ ਤੋ ਤਨ ਪਾਂਚ ਭੂਤਕ ਜੋਇ ।
 ਕਰ ਕਾਲ ਕਰਮ ਸੁ ਜੋ ਭਯੋ ਵਹ ਪਰੋ ਆਗੇ ਸੋਇ ।
 ਜੋ ਜੀਵ ਮਾਨੇ ਤੂ ਪਤੀ ਵਹ ਰੋਗ ਬਿਨੁ ਜਗ ਆਹਿ ।
 ਨਹੈ ਮਰੇ, ਜਾਮੇ ਬੈਠ ਹੈ ਪਥਿ ਮਾਹਿ ਚਾਹੇ ਨਾਂਹ ।
 ਨਹਿ ਨਾਰਿ ਪੁਰਖ ਨਪੁੰਸਕੋ ਵਹ ਜੀਵ ਸਭ ਗਤ ਆਹਿ ।
 ਅਦੁਤੀ ਏਕ ਅਕਾਸ ਸੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ ਕਛੁ ਤਾਂਹ ।

ਦੋਹਰਾ—ਨਿਤ੍ ਗ੍ਰਾਨ ਮੈ ਸੁਧ ਹੈ, ਜੀਵ ਸਨਾਤਨ ਰੂਪ ।
 ਤਾਰਾ ਸੋਕ ਨ ਕੀਜੀਏ ਤਜੋ ਸੁ ਭ੍ਰਮ ਤਮ ਕੂਪ ।

ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਤਾਰਾ ਦਾ ਤਰਕ ਬੜਾ ਜਬਰਦਸਤ ਹੈ ਕਿ :
 ਦੇਹ ਕਾਠਵਤ ਜੇ ਜੜ ਰਾਮ । ਜੀਵ ਸਨਾਤਨ ਚੇਤਨ ਧਾਮ ।
 ਸੂਖ ਦੂਖ ਤਬ ਕਿਨ ਕੋ ਹੋਈ । ਰਾਮ ਬਿਚਾਰ ਕਹੋ ਮਮ ਸੋਈ ।³⁸

ਇਸ ਤਰਕ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤਰਕ ਦਾ ਐਸਾ ਲੰਬਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਪੂਰਨ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਸ਼ਰੀਰ ਦਾ, ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਿਸ਼ਟੀ ਦਾ, ਮੌਖ ਤੇ ਬੰਧਨ ਦਾ; ਸੱਤ, ਰਜ, ਤਮ; ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਦਰਸ਼ਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਤਾਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਯੋ ਤੁਮ ਐਸੋ । ਕੋਵਿਦ ਕੋਇਕ ਕਰੇ ਸੁ ਜੈਸੋ ।
 ਅਹੰਕਾਰ ਕੋ ਦਿਢ ਸੰਬੰਧ । ਤਨ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸੋਂ ਭਇਓ ਅਭਿਸੰਧ ।
 ਜੋ ਲੋ ਹੈ ਤੋ ਲੋ ਸੰਸਾਰ । ਅਰਗਨ ਮੂਲਕ ਆਤਮ ਬਿਕਾਰ ।
 ਮਿਥ੍ਯਾ ਯਹ ਸਾਰ ਬਤਾਏ । ਤਦਪਿ ਨ ਬ੍ਰਿਤ ਆਪਨਹ ਪਾਏ ।
 ਮਨ ਹੀ ਯਹ ਸੰਸਾਰ ਭਨੀਜੈ । ਮਨ ਹੀ ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਕਹੀਜੈ ।
 ਆਤਮ ਮਨ ਕੇ ਹੋਇ ਸਮਾਨੇ । ਬੰਧਨ ਆਪਨ ਮਾਂਹ ਸੁਮਾਨੇ ।
 ਜਿਉਂ ਸਫਟਕ ਅਤਿ ਉਜਲ ਅਹੈ । ਲਾਲ ਕੁਸਮ ਕੀ ਸੰਗਤ ਗਹੈ ।
 ਲਾਲ ਵਰਣ ਤਿਨ ਭੀਤਰ ਹੋਈ । ਵਸ੍ਤ ਬਿਚਾਰੇ ਵਰਣ ਨ ਕੋਈ ।
 ਬੁਧੀਦ੍ਰਯੇ ਕੀ ਸੰਗਤਿ ਧਾਰੀ । ਆਤਮ ਭਯੋ ਸੁ ਤਿਉ ਸੰਸਾਰੀ³⁹ ।

ਪਰਮਾਤਮ ਤੱਤ ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ, ਅਥਵਾ ਆਤਮ ਤੱਤ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ । ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਮੋਖ ਦਾ

38. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 25 ਓ, ਅ)

39. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 254 (ਅ) 255 (ਓ, ਅ)

ਮਾਰਗ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

ਤਨੁ ਇੰਦ੍ਰੈ ਪ੍ਰਾਣ ਹੰਕਾਰ । ਇਨ ਤੇ ਭਿੰਨ ਜੁ ਰੂਪ ਉਦਾਰ ।

ਸੰਤ ਅਨੰਦ ਸੁ ਏਕ ਅਨੂਪ । ਤਾਂ ਕੋ ਜਾਨ ਸੁ ਆਤਮ ਰੂਪ ।

ਹੋਵੈ ਮੁਕਤ ਬਾਰ ਨ ਲਾਗੇ । ਬੰਧਨ ਸ੍ਰਬ ਸੁ ਜਗ ਕੈ ਤਯਾਗੇ⁴⁰ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਰੋਚਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੀਤਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਥੱਕ ਕੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਕਹਤ ਅਨੁਜ ਸਤ ਕਥਾ ਅਨੇਕਾ ।

ਭਗਤਿ, ਵਿਰਤਿ ਨ੍ਰਿਪਨੀਤਿ ਵਿਵੇਕਾ ।”

ਵਰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਲਛਮਣ ਉਸ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਨਿਵਿਰਤ ਕਰਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਅਕਸਰ ਆਤਮ-ਅਨਾਤਮ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਿਥਿਆ ਹੋਣ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਤਿ ਸੰਬੰਧੀ ਹਨ । ਇਕ ਦੇਖਣ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਅਮੋਲਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਛੜ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀ ਤਾਂ ਗੱਲ ਹੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਹੋਈ ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਏਨਾ ਚਿੰਤਾਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਤਨ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਾਗਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਇਸ ਪਾਸੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਛਮਣ ਕੇਵਲ ਵਿਵੇਕ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਆਪ ਵੈਰਾਗ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਹਨ; ਇਸੇ ਲਈ ਲਛਮਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਰੋਚਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਉੱਤਰ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਬਹੁ ਬਿਸਤਾਰਾ । ਭ੍ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਕਛੁ ਤਿਨ ਕੇ ਪਾਰਾ ।

ਤਦਪਿ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਬਤਾਵੇਂ । ਕਰਮ ਤੈ ਸਕਲ ਸੰਦੇਹ ਮਿਟਾਵੇਂ ।

×

×

×

ਗੁਰੂ ਤੈਂ ਲੈ ਮੰਤ੍ਰ ਬਿਧਿ ਜੈਸੇ । ਮੈਂ ਕੋ ਭਜੈ ਕਹੈ ਗੁਰੂ ਜੈਸੇ ।

ਕੈ ਹਿੰਦੇ ਕੇ ਪਾਵਕ ਮਾਹੀ । ਪੂਜੇ ਮੋਹ ਪ੍ਰੇਮ ਉਰ ਮਾਹੀ ।

ਪ੍ਰਤਿਮਾ ਮੈਂ ਕੈ ਰਵਿ ਕੈ ਮਾਹੀ । ਕੈ ਪੁਨਿ ਸਾਲਗ੍ਰਾਮ ਕੈ ਮਾਹੀ ।

ਹੋਇ ਨਿਰਾਲਮ ਪੂਜਨ ਕਰੇ । ਮੇਰੇ ਨਾਮ ਸਦਾ ਮੁਖ ਰਹੈ ।

ਮੈਂ ਵਪੁ ਜਾਨ ਕਰੇ ਗੁਰ ਪੂਜਾ । ਤਾ ਮੈ ਭਾਵ ਨ ਆਨੈ ਦੂਜਾ ।⁴¹

40. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 256 (ੳ, ਅ)

41. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 261 (ੳ, ਅ) ਅਤੇ 262 (ੳ)

ਅਸਲ ਵਿਚ ਏਥੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਵਿਚ ਮਰਯਾਦਾ-ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਝਲਕੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਨੇ ਅਰਜੁਨ ਨੂੰ—

अहं त्वा सर्वं पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः

“ਅਹੰ ਤੂ ਸਰ੍ਵ ਪਾਪੇਭ੍ਯੋ ਮੋਖਯਿਸ਼ਯਾਮਿ ਮਾ ਸ਼ੁਚ:”⁴²

ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ—“ਮਾਮੇਕੰ ਸ਼ਰਣੰ ਵ੍ਰਜ” ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਾਮ ਵਿਚ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਲਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦਾ ਕਰਮ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ ਤੇ ਤੁਲਸੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਉਹ ਕਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਧਿਕ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਹ **ਤੈਤਰੀ ਸੰਹਿਤਾ** ਅਤੇ **ਵਾਜਸਨੇਈ ਸੰਹਿਤਾ** ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

(1) ਆਦਰ ਸੰਹਤ ਸੁ ਤੈਤਰੀ ਸ੍ਰੁਤਿਵ ਕਹੇ ਸੰਨਯਾਸ।

ਨਿਖਲ ਕਰਮ ਕੋ ਤਯਾਗ ਕਰ ਧਰੇ ਗ੍ਰਾਨ ਉਰ ਆਸ।

(2) ਵਾਜਸਨੇਹੀ; ਸ੍ਰੁਤੀ ਪੁਨਿ ਐਸੇ ਕਰੇ ਬਖਾਨ।

ਤਾ ਤੇ ਕਰਮ ਨਾ ਮੋਖ ਹਿਤ ਗ੍ਰਾਨ ਏਕ ਪਹਚਾਨ।⁴³

ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਰਮ-ਤਿਆਗੀ ਲਈ ਵੀ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੈ; ਫੇਰ ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਹੀਂ। ਕਰਮ-ਜਾਲ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ : ‘ਰਿਤੇ ਗਿਆਨਾਤ ਨ ਮੁਕਤੀ’। ਬਹੁਤ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਪੰਗਤੀ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਤਤ੍ਵਮਸੀ ਯਹ ਵਾਕ ਉਚਾਰੈ। ਮੁਮਖੂ ਤਿਹ ਸ੍ਰਧਾ ਉਰ ਧਾਰੈ।

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸੁਨੇ ਬਚ ਬੇਦ। ਜੀਵ ਪਰਾਤਮ ਲਖੈ ਅਭੇਦ।⁴⁴

ਬਿੰਬ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੇ **ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ** ਨੂੰ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਉਹੀ ਪਰਸ ਰਾਮ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੀ ਕਾਫੀ ਰਹੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਰੂਪ-ਬਿੰਬ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ-ਬਿੰਬ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਸ ਰਾਮ ਦਾ

42. ‘ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਦ ਗੀਤਾ’, ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ, 2009 ਬਿ., 18.66.

43. ‘ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ’, ਪੱਤਰਾ 537 (ੳ)

44. ਉਹੀ, ਪੱਤਰਾ 537 (ਅ)

ਦਿਤਰ ਹੈ ਕਿ :

“ਸੁ ਦੇਹ ਨੀਲ ਮੇਘ ਸੀ ਜਟਾ ਕਪਾਲ ਸੀਸ ਪੈ
ਕੁਠਾਰ ਐ ਕਮਾਣ-ਪਾਣ ਕੋਪ ਦਾਹਨੇ ਗਹੀ ।
ਮਨੋ ਸੁ ਪ੍ਰੇਤਰਾਟ ਕੋਪ ਕੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਦੰਡ ਲੈ
ਹਨੇ ਸਮਸਤ ਲੋਕ ਕੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਸੁ ਰੰਚਹੂੰ ਨਹੀਂ ।⁴⁵

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਦੂਜੇ-ਤੀਜੇ ਸਵਯੇ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਬਿੰਬ ਅਧੀਨ ਰੂਪ-ਬਿੰਬ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪਰਸ ਰਾਮ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੁੱਝ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਸੁਨਿ ਰਾਮ ਕੀ ਯਹ ਬਾਤ ਕੋ ਦਿਜ ਭਇਓ ਬਦਨ ਮਲਾਨ ।
ਕਰ ਯਾਦ ਪੂਰਬ ਕਥਾ ਕੋ ਦਿਜ ਰਾਮ ਕੀਨ ਬਖਾਨ ।⁴⁶

ਤਾਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਬਿੰਬ ਉੱਭਰਨਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪਰਸ ਰਾਮ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਹੋਰ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਤਿਸੰਗ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਵਿਚ ਵਿਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਰਾਮ-ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਲਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਦਾ ਅਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ ।

45. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 55 (ੳ)

46. ਉਹੀ, ਪੱਤਰੇ 56 (ਅ)

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿਸਰਾ :

ਡਾ. ਆਨੰਦ ਦੇ ਪੇਪਰ ਤੋਂ ਮਾਲੂਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਰਾਮਾਇਣ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਅਨੁਵਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਕਿਸੇ 'ਅਨੁਵਾਦ' ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਹੈ। ਅਨੁਵਾਦ ਤਾਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ, ਇਸ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰਾ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਜਾਵੇ।

ਉੱਤਰ :

ਓ.ਪੀ.ਅਨੰਦ :

ਚੰਗੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਮੂਲ ਕਵੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੁਚੱਜੇ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਨੁਵਾਦ ਆਮ-ਅਨੁਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਚੰਗੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਵਿਚ 'ਪਰਸੁਰਾਮ' ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਤੇ 'ਤਾਰਾ' ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੂਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਢੁਕਵੀਂ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਛੰਦ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ-ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤੇ ਬਿੰਬ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਹੈ।

ਸਮਰਾਟ ਹਰਸ਼ਵਰਧਨ ਦੇ ਰਾਜਕਵੀ ਬਾਣਭੱਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਧੂਰੀ ਰਚਨਾ ਕਾਦੰਬਰੀ ਦੇ ਉੱਤਰਾਰਧ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਹਰੇਕ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਇਕ ਚੰਗੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਵਜੋਂ ਇਕ ਵਾਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ :

“ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਸੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਦਰਖਤ ਹੈ”

ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ :

शुष्कः वृक्षास्त्विच्छत्यग्रे ।

ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ :

तिष्ठत्यग्रे शुष्कः वृक्षः ।

ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ :

नीरस तरुकर किलसति पुरतः ।

ਅਤੇ ਕਾਦੰਬਰੀ ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਪੂਰਨ ਕੀਤੀ। ਆਮ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਚੰਗੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਸ੍ਰੀ ਓ.ਪੀ. ਆਨੰਦ ਨੇ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਬਾਰੇ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵੀ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸ ਮਤਿ ਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਨੁਵਾਦ ਨਿਰਾ ਅਨੁਵਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਵਾਦਕ ਦੇ ਮਤਿ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ : ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਲੰਕਣ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਬਹੁਮੁੱਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਖਿਆਤਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਹੈ। ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਉੱਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਰਮ-ਉਘਾੜਨ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਖੇਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ।¹

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਮਤ 1879 ਬਿ. (1822 ਈ.) ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਧ-ਸੰਗਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ। ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ, ਵੇਦਾਂਤ, ਦਰਸ਼ਨ, ਵਿਆਕਰਣ, ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਰਮ-ਗਿਆਤਾ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣ ਗਏ।

ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੂੰ 'ਮਾਨ੍ਯਵਰ, ਵਿਦਯਾ ਰਤਨ, ਸਾਹਿਤਯ ਵਾਚਸਪਤਿ, ਵਿਦਯਾਲੰਕਾਰ, ਰਾਜਗੁਰੂ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਹ ਨਰੋਤਮ' ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।²

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਿਤਤ੍ਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਨੇ ਸੰਮਤ 1932 (1875 ਈ.) ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਜਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

ਰਚਨਾਵਾਂ : ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ।

1. ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ।
2. ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ।
3. ਕਰਮ-ਕਾਂਡ ਸੰਬੰਧੀ ਰਚਨਾਵਾਂ।

1. ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਭੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਦਤੀ ਪੰਡਿਤ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਛਿਆਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰਣ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਵੀ ਚੰਗੇ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਜਾਣੂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰੂ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਖੋਜੀ ਸਨ।

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 421.

2. ਮੁਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਸੁਆਮੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ' ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ, 1952, ਪੰਨਾ 90.

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੋਂ ਏਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਇਸੇ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼ ਲਿਖੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਮਾਰਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਤੇ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੇ ਯਾਤ੍ਰਾ-ਵਿਵਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਨਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ।

ਨਰੋਤਮ ਗੱਦ :—ਨਰੋਤਮ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦ ਹੈ।

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਤੇ ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ ਨੇ ਨਰੋਤਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਜੋ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਧੂਰੀ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

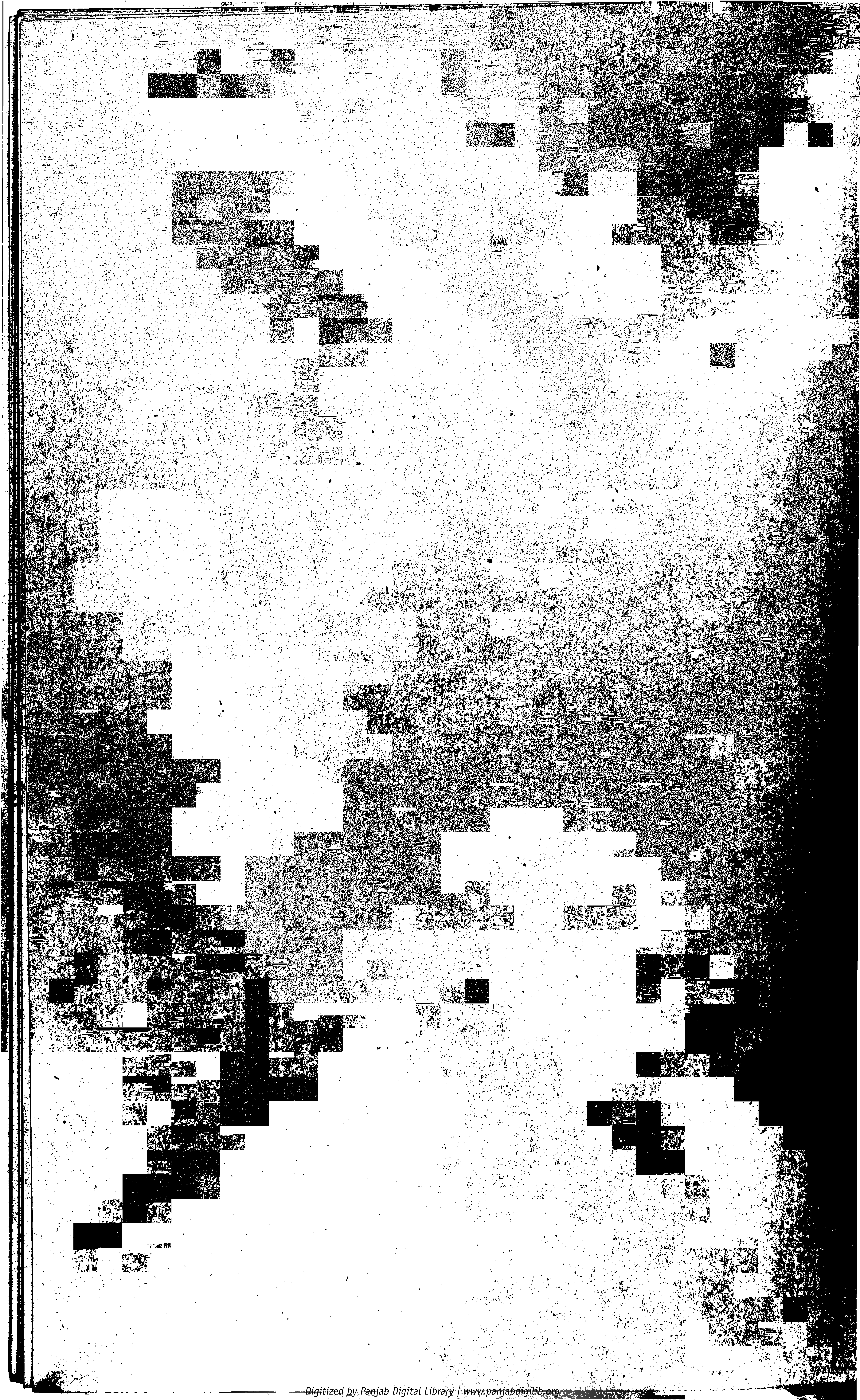
ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ	ਰਚਨਾ	ਰਚਨਾ ਕਾਲ	ਪੰਨੇ
1.	ਮੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਟੀਕਾ	ਸੰ. 1922 (1865 ਈ.)	ਅਪ੍ਰਾਪਤ
2.	ਸੁਰਤਰੂ ਕੋਸ਼	ਸੰ. 1923 (1866 ਈ.)	„
3.	ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ	ਸੰ. 1934 (1877 ਈ.)	557
4.	ਪਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਣ	ਸੰ. 1935 (1878 ਈ.)	44
5.	ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ	ਸੰ. 1935 (1878 ਈ.)	19
6.	ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ	ਸੰ. 1935 (1878 ਈ.)	24
7.	ਕਾਲਾਦਿ ਸ਼ਬਦਾਰਥ	ਸੰ. 1935 (18-8 ਈ.)	14
3.	ਗੁਰ ਬੰਸਾਵਲੀ ਅਥਵਾ ਗੁਰਬੰਸ ਤਰੂ ਦਰਪਣ	ਸੰ. 1935 (1878 ਈ.)	ਅਪ੍ਰਾਪਤ
9.	ਜਪੁ, ਰਹਿਰਾਸ, ਸੋਹਿਲਾ	ਸੰ. 1937 (1880 ਈ.)	427
10.	ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ	ਸੰ. 1939 (1882 ਈ.)	910
11.	ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ	ਸੰ. 1940 (1883 ਈ.)	280
12.	ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਟੀਕਾ	ਸੰ. 1942 (1885 ਈ.)	466
13.	ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 1)	ਸੰ. 1946 (1891 ਈ.)	717
14.	ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ 2)	ਸੰ. 1953 (1898 ਈ.)	706

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸ਼ਬਦ-ਕੋਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ-ਦਿਆਂ, ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਂਖਯ ਦਰਸ਼ਨ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਭਗਤੀ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ, ਆਦਿ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

3. ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1975, ਪੰਨੇ 274-75.

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ :

ਜਦ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ, ਤਦ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਡੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਲਗ ਪਈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਏਨਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਆਵੱਸ਼ਕ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਇਕ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਪਦਿਆਂ ਦਾ ਸੰਤੋਖ-ਜਨਕ ਅਧਿਐਨ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਓਨੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਵਿਆਖਿਆ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ। ਟੀਕਾ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਆਰੰਭਿਕ ਰੂਪ ਜਨਮ-ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੀਣਾ-ਵਰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੜੀ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂੰ ਸਨ। ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥਾਨਕਾ ਦੇ ਕੇ, ਫੇਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਪਾਠ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੂਰਣ ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਰਮਾਰਥ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਭਾਵਾਰਥ ਵੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਜਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਨੰਦਘਣ ਦਾ ਨਾਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕੋਸ਼-ਵਿਆਕਰਣ ਸੰਗਤ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਸਨ ?

ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਰਚੀ ਜਪੁਜੀ ਦਾ 'ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ' ਟੀਕਾ ਇਸੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਅਛੂਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ।

ਵਿਆਖਿਆ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ

ਦਾ ਨਾਂ ਅਭੁੱਲ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ, ਆਪ ਦੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਟ੍ਰੰਪ, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਸੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਹੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹੀ ਟੀਕਾ-ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਸਗੋਂ ਟੀਕਾ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। **ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ** ਵਿਚ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਰਸਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਪਿੰਜਕਾ, ਦੂਜੇ ਅਪਿੰਜਕਾ। ਪਿੰਜਕਾ ਅਤੇ ਅਪਿੰਜਕਾ, ਅੱਗੋਂ ਦੋ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ : ਇਕ ਅਵਤਰਣ ਵਾਲੀਆਂ, ਦੂਜੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਾਲੀਆਂ।⁴

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ :

1. ਪਦ ਛੇਦ 2. ਪਦਾਰਥ-ਉਕਤੀ 3. ਵਿਗ੍ਰਹ 4. ਵਾਕ-ਯੋਜਨਾ 5. ਆਪੇਖ 6. ਸਮਾਧਾਨ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਣ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਰੂਪ **ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ** ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਨੇ ਜਾਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨੀ, ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਤਿ, ਸਾਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੁੱਧ ਪਾਠ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।⁵

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ **ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਿਕਾ** ਵਿਚ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ, ਰਹਿਰਾਸ ਸਾਹਿਬ, ਕੀਰਤਨ ਸੋਹਿਲਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। **ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਿਕਾ** ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ੧ੳ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।⁶ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਵੀ ਉਸਤਤ

4. ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ', ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, 1877 ਈ. ਪੰਨਾ 36.

5. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 39,91.

6. ਸਤਵੇ ਸਿਧ ਸੁਧ ਬੁਧ ਨਿਯਤ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ, ਨਿਰਜੁਰ ਨਿਰੀਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਅਜੇ ਅਥਿਨਾਸੀ ਆਦਿ ਅੰਤ ਸੇ ਵਿਹੀਨ ਰੂਪ ਅਲਖ ਅਪਾਰ ਪਾਰ ਨਿਸ਼ਲ ਪਸਾਰ ਹੈ। ਏਕ ਰੂਪ ਏਕ ਜੋਤਿ ਏਕ ਸੁਸ਼ ਏਕ ਉਤ, ਏਕ ਨਿਧਾ ਏਕ ਦੇਵ ਏਕ ਏਕੰਕਾਰ ਹੈ। ਵਾਹੀ ਨਿਜ ਆਯ ਸੇ ਪਸਾਰ ਜੀਤ, ਤੀਨ ਰੂਪ, ਧਾਰ ਕੇ ਬਹਾਯੋ ਗਿਰਾਸਾਰ ਉਕਾਰ ਹੈ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਿਕਾ', ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, 1881 ਈ., ਪੰਨਾ 2.

ਕੀਤੀ ਹੈ । ੭

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਦੀ, ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਤੇ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਦ੍ਵੈਤ-ਪਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ।

ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਉੱਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਨ੍ਯਾਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਵੇਦਾਂਤ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤਪਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਮਿਤ ਉਪਾਦਾਨ ਕਾਰਣ, ਕ੍ਰਿਤਿਮ-ਅਕ੍ਰਿਤਿਮ ਰੂਪ, ਕਾਰਣ-ਅਕਾਰਣ ਸਰੂਪ ਨਿਖੇਦ ਵਰਣਨਾਂ ਅਤੇ ਤਟਸਥ ਲੱਛਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪਰ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸਲੋਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਰਾਹੀਂ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਆਖਿਆ ਹੈ । ਸਾਨੂੰ ਖੇਦ ਹੈ ਕਿ ਏਨੀ ਸੁੰਦਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ-ਭਰੀ ਧਾਰਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ । ਜੇ ਇਹ ਸਲੋਕ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੇ ਉਚਾਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਲੋਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਏਕੇ ਵਾਲਾ ਅੰਕ ਨਾ ਹੁੰਦਾ । ਜਿਵੇਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਵੀ ਇਕ ਅੰਕ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਤਾਂ ਓ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਅੰਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਰਵ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਵਿਰਾਟ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਆਖਿਆ ਹੈ ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਤੇ ਭਾਵਾਰਥ ਦੋਹਾਂ ਮਾਧਿਆਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅੰਗ ਭੰਗ ਕਰ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । 'ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੌਰਾ-

7. ਤਾਹੀ ਉਪਦੇਸ ਕੀ ਪ੍ਰਕਾਸ ਪੁੰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਬੌਧਿਕ ਤ੍ਰਿਕਾਂਨਨ ਮੈ ਭਗਤਿ ਗਯਾਨ ਅਤਿ ਹੀ ।
ਸਾਧਨ ਸਮੂਹ ਔਰ ਮੋਹ ਮਾਸਤ ਸੰਮਤ ਕੀ ਈਸ ਭਕਤਿ ਗੁਰੂ ਅਕਤਿ ਸਾਸਤ੍ਰ ਮਨ ਸਤਈ ।
ਮਾਨੁਸ਼ ਜਨਮ ਦੁਰਲੱਭ ਸਮ ਜੀਵਨ ਮੈ ਪਾਇ ਮਤ ਸੋਵੇ ਮਨ ਲਾਇ ਜਤ ਕਤ ਹੀ ।
ਏਕ ਈਸ ਦਸੈ ਗੁਰੂ ਬਾਰਵੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਥ ਤੋਖੇ ਵਿਸੇਸ ਬੰਦੋ ਸਭੀ ਦਾਯ ਗਤਿ ਕੀ ।

ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 4-5

ਇਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਰੰਪਰਾ-ਪੁਸ਼ਟ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਾਫੀ ਡੂੰਘਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੀ ਸਰਲ; ਸਹਿਜ ਤੇ ਬੋਧ-ਗਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਧਾਰਨ ਪਾਠਕ ਵੀ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਧੁਨਿਕਤਾ-ਪਰਕ ਹੈ । ਅਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ।

ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਸਾਹਿੱਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਟੀਕਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਪੂਜਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ, ਵਿਸ਼ਣੂ-ਸਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਪਾਦਨ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਖੰਡਨ, ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਚਰਚਾ, ਨਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਵਿਚਾਰ-ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਰਮ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਨੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਇਕ ਇਕ ਸਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ । ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੌਣ ਸੀ ?'' ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ।⁸ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਣੂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਨ । ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਇਕ ਭੁਲੇਖਾ-ਪਾਉ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ

8. ਪੰਡਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1881 ਈ., ਪੰਨੇ 13-28.

ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਅਨੁਕੂਲ ਆਪ ਬਾਣੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।⁹ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁੱਝ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਕਲਪ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਉੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੈ। ਉੱਚੀ ਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਮਹਾਨਤਾ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਏਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਨਵੀਂ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਸੀ? ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਨੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਓਥੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹੋਰ ਰਚਨਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਨੀਵੀਂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉੱਚ ਜਾਤੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨਮਾਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋ ਦੋ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਭਗਤ ਦੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਅਕਾਂਖਿਆ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਆਈ ਸੰਪੂਰਣ ਬਾਣੀ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਰਭਾਗ-ਵੱਸ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਿਰਤ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਵਿਆਖਿਆ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ—ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ

9. 'ਭਗਤੋਂ ਕਾ ਭਾਵ ਹਿਰਦੇ ਮੇਂ ਰਖ ਕਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਭਗਤੋਂ ਕੇ ਨਾਮ ਸੇ ਬਾਣੀ ਰਚੀ ਹੈ। ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਰਚੀ। ਅਰ ਮੀਰਾਂ ਬਾਈ ਸੂਰਦਾਸ ਬਿਨਾਂ ਔਰ ਭਗਤੋਂ ਕੇ ਰਚੇ ਜੁਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਕਬੀਰ ਕਾ ਬਨਾਇਆ ਕਬੀਰ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ ਜਿਸ ਮੇਂ ਭੀ 'ਏਕ ਸੁਆਨ ਕੇ ਘਰ ਗਾਵਨਾ' ਯਹ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੁਨ ਕਬੀਰ ਸਾਗਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦੋਂ ਸਾਥ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੇ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕਾ ਪਾਠ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ। ਅਰਥ ਮਿਲੇ ਹੈਂ।'

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਬਾਣੀ ਭਗਤਾਂ ਸਟੀਕ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ,
ਲਾਹੌਰ, 1882 ਈ, ਪੰਨੇ 1, 436.

ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਰਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਹੈ ।

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਭਾਵੇਂ ਬੜੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਭੰਡਾਰ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਅਦਭੁਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਉਪੁਣੇ ਤੇ ਚਮਤਕਾਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਜੋ ਗੁਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਟੀਕਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਗੁਣ ਸਰਲ, ਸਹਿਜ, ਬੋਧ ਗਮ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਉਪੁਣੇ ਕਰਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਵੇਦ, ਪੁਰਾਣ, ਆਦਿ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਸਾਧਾਰਣ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਬੋਧ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਆਪਕ ਗਿਆਨ, ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਵਿਅੰਜਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਤੱਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬੜੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਸੌਂਦਰਯ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਏਨਾ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ-ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਉੱਤਰਵਰਤੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ । ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਪਲਰਨ ਲਗਾ ਸੀ । ਅਜਿਹੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਦਾ ਏਨਾ ਭੰਡਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ-ਪੁਰ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ, ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਖਣ-ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ

ਸਿੱਖ 'ਆਚਾਰ-ਸਹਿਤਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਲਿਖਿਆ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਤੇ ਭਾਈ

ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਇਸ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਨਿਯਮਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਸੰਖਿਪਤ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਕੀ ਠੀਕ ਹੈ ਤੇ ਕੀ ਨਹੀਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭਗਤੀ ਸਹਿਤ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਪਰਮ ਵਿਰੋਧੀ ਅਸੁਰ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਹੈ।¹⁰

ਭਗਤੀ ਨਰੋਤਮ

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਵਿਆਖਿਆਕਰ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਅਣ-ਆਵੱਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਚਾਰੀਆ ਵਾਂਗ, ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ, ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਗੁਣ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਰੇ ਭਗਤਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਉਸੇ ਨਾਮ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉੱਠਦਿਆਂ-ਬੈਠਦਿਆਂ, ਹਰ ਸਮੇਂ, ਹਰਿ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਨੌਸਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਲਈ ਨਵਧਾ ਭਗਤੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰਮਤ ਲਈ ਨਹੀਂ।

10. ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਕੇ ਪਰਮ ਬਿਰੋਧੀ ਅਸੁਰ ਸੁਭਾਵੇਂ ਕਾ ਤਯਾਗ ਐ ਦੇਵੀ ਸੰਪਤ ਰੂਪ ਸੁਭ ਸੁਭਾਵੇਂ ਕੇ ਧਾਰਣ ਮੇਂ ਮਧਯਮ ਗੁਰਮਤ ਹੈ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ', ਭੂਮਿਕਾ

ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ

ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਕਰਮ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਹੁਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਗਤੀ ਲਈ, ਪਹਿਲਾ ਗਿਆਨ ਵੈਰਾਗ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਪਰਮ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਤੀ ਹੋ ਸਕੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

ਭਗਵਾਨ ਨਿਤ ਵਿਭੂ ਪਰਮਾਨੰਦ ਰੂਪ ਉਪਦੇਯ ਹੈ । ਤਾ ਸੇ ਤਿੰਨ ਸਭੀ ਤੁਛ ਪਦਾਰਥ ਹੋਯ ਹੈ, ਐਸੇ ਜਾਨਨੇ ਕਾ ਨਾਮ ਗਯਾਨ ਹੈ ।¹¹

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਰਚਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

"ਗਯਾਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਨੇ ਸੇ ਅਗਯਾਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਤਾ ਹੈ ਔਰ ਤਤਵ ਗਯਾਨ, ਕੇ ਉਤਪੰਨ ਹੋਨੇ ਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਯਾ ਔਰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਰਹਾ ।"¹²

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ-ਮੇਲ ਲਈ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ; ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਕੋਈ ਵੀ ਮਾਰਗ ਅਪਣਾਏ, ਲਕਸ਼ ਉਹੀ ਪਰਮਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਯੋਗ

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਯੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਮਹਤ੍ਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੀ ਹਿਤ ਯੋਗ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਵਲ ਅਸਟਾਂਗ ਯੋਗ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਯੋਗ-ਸਾਧਨਾ ਮਨੋਯੋਗ ਹੈ।

ਨਰੋਤਮ ਹੁਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ, ਮਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਰਥਾਤ ਕੇਵਲਯ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਭਗਤੀ ਵੇਦਾਂਤ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ ਨਾਲ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਚਿੰਤਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾਂ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵੇਦਾਂਤ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਬੌਧਿਕਤਾ, ਵੇਦਾਂਤ (ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ) ਦੇ

11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 159.

12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 150.

ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਥਾਂ-ਪੁਰ-ਥਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤ ਨਾਲ ਸੁਮੇਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਚਰਚਾ, ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੇਦਾਂਤ ਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।¹³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ, ਜਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤਿ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਹੀ ਕਰਮ ਸਾਧਨਾ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ-ਸਹਿਤ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਭਗਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਰਸ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਰਸਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਸ ਇਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਪਰਮਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਰਸ ਵਿਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਸ਼ਟ ਬਾਰੇ ਆਖਿਆ ਹੈ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰੂ ਵਿਸ਼ਣੂ ਹੋਏ।¹⁴ ਵੈਦਿਕ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਹਰਿ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਇਸ ਕਲਯੁਗ ਵਿਚ ਆਏ।¹⁵

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮ-ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਨਾਮ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ ਉਸ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਹੀ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਖ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਸ਼ਣੂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਪਾਰ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਹੋਇਆ।

ਜੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਮ ਆਏ ਹਨ, ਉਹ ਨਿਰਗੁਣਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹਨ। ਸੋ ਇਹ ਨਾਮ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਪਮਾ ਲਈ

13. ਬ੍ਰਹਮ ਸੇ ਜੀਵ ਕੋ ਭਿੰਨ ਮਾਨੇ ਘਟਾਇ ਕੋ ਵਤ ਜੜਤਾ ਹੋਵੇਗੀ। ਯਾ ਤੇ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਐਸੀ ਭੇਦ ਕੀ ਬਾਧਕ ਐ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਲ ਕੇ ਤਰੰਗ ਔਰ ਜਲ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਪੁਨਾ ਅਗਨਿ ਕੇ ਬਿਸਫੁਲਿੰਗ ਐ ਅਗਨਿ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ ਏਵੰ ਜੀਵ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰਿ ਭੀ ਏਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਐਸੀ ਅਭੇਦ ਕੀ ਸਾਧਕ ਯੁਕਤੀਯੋਂ ਸੇ ਅਭੇਦ ਚਿੰਤਨ ਮਨਨ ਕਹੀਯੋ ਹੈ—ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 237.

14. 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ', ਪੰਨਾ 20.

15. ਮਨੁ ਹਰਿ ਕੇ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਵੈਦਕ ਮਗ ਪ੍ਰਚਾਰ।

ਕਾਰਨ ਜਾਨੇ ਭਲੀ ਬਿਧ, ਫਿਰ ਸੰਕਾ ਇਕ ਭਾਰ।

'ਗੁਰਮਤ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ', ਪੰਨੇ 87-88.

ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਉਸ ਦਿੱਵ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ । ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੀਨ ਹੈ ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੋਏ, ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਈਸ਼ੁਰ ਦੀ ਰਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਭਗਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ।

ਪੰ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਰਾਮ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਾਈ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਉੱਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਅਵਤਾਰ-ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਉੱਪਰ ਠੋਸਣਾ ਚਾਹਿਆ ।

ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਸਥਾਨ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕੁਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਜਨਮ ਲਿਆ, ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੀਤਾ; ਗੁਰਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਜਾਂ, ਯੁੱਧ ਆਦਿ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਤੀਰਥ-ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਸਕਾਮੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤੀਰਥ-ਯਾਤ੍ਰਾ ਤੋਂ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤੀਰਥਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਬੜਾ ਸਲਾਹੁਣ-ਯੋਗ ਹੈ । ਤੀਰਥਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ, ਦਿਸ਼ਾ, ਕੋਣ, ਕੇਹ, ਆਦਿ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਕੁਲ ਦੇ 508 ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਕਿਰਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ । ਜੇ ਇਹ ਕਿਰਤ ਅੱਜ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੁਰ-ਧਾਮ ਅਛੂਤੇ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਭ੍ਰਮਣਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ।

ਕੋਸ਼

ਗੁਰਮਤ-ਸੰਬੰਧੀ ਨਰੋਤਮ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਦੋ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ :

ਸੁਰਤਰੂ ਕੋਸ਼ ਅਤੇ **ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼** । ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਵਿਆਪੀ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ ਆਧੁਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਉਂ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਨਰੋਤਮ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕੇ । ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ, ਵਿਵਿਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਗਿਆਨ ਵੇਖਣ-ਯੋਗ ਹੈ ।

ਇਸ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ। ਸੋ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਕ ਭੰਡਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਕੋਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਜਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਕੋਸ਼ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਨਰੋਤਮ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੌਰਾਣਿਕ, ਇਤਿਹਾਸਿਕ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਰੋਤਮ ਦੇ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕੋਸ਼ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਰਣ-ਮਾਲਾ ਕ੍ਰਮ ਵਰਤਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੋਸ਼-ਕਲਾ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲਾਹੁਣ-ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਹੈ।

ਕੋਸ਼-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜੁਗਤ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ (ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ) ਨਵੇਂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ :

ਖ—(ਕ + ਥ + ਞ)—ਕ੍ਖ

ਜ਼—(ਯ + ਯ)—ਜ੍ਞ

ਥ— —ਸ

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਖ, ਜ਼, ਥ, ਆਦਿ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਸੰਕੇਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧੁਨੀਆਂ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਕੇਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਰਫੋਂ ਘੜੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਧੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਜਤਨ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਹੈ।

ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼

ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਉੱਪਰ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਪੂਰਣ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੰਡਤ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੀ ਮਰਮ-ਗਿਆਤਾ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਤੀਜੀ ਝਲਕ

ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਨਿਰੂਪਣ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਆਪ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹਨ। ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਲਈ ਥਾਂ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਤੇ ਸਮਿਧੀ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਖੜੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਬਾਰੇ ਬੜਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ।

ਆਪ ਬੜੇ ਉੱਚ-ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਰਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਰੋਤਮ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਭਰਪੂਰ ਹੈ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪ ਅਮੁੱਲ ਸਾਹਿੱਤਕ ਨਿਧੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇ ਗਏ ਹਨ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਰੋਤਮ ਜਿਹਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਤਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ, ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਸ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸੀ।

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸ-ਰਚਨਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰਮਤ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਅਤੁੱਟ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਗ ਹੈ। ਜਦੋਂ 1873 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਆਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਵੱਡਮੁਲੇ ਵਿਰਸੇ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੁਹਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ.....“ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ, ਚੌਹਾਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ, ਹਠੀਆਂ, ਜਪੀਆਂ, ਤਪੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਜਪਿਆ, ਵੰਡ ਛਕਿਆ, ਦੇਗ ਚਲਾਈ, ਤੇਗ ਵਾਹੀ, ਦੇਖ 'ਕੇ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਸਚਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਜੀ, ਬੋਲੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੇ ਧਰਮ ਹੇਤ ਸੀਸ ਦਿੱਤੇ, ਬੰਦ ਬੰਦ ਕਟਾਏ, ਖੋਪਰੀਆਂ ਲੁਹਾਈਆਂ, ਚਰਖੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੇ, ਆਰਿਆਂ ਨਾਲ ਚਿਰਾਏ ਗਏ, ਸਿੱਖੀ ਕੇਸਾਂ-ਸੁਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬਾਹੀ, ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ, ਖਾਲਸਾ ਜੀ, ਬੋਲੋ ਜੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ।”

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਦਾ 'ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ, ਜਦੋਂ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਨਿਯਮ ਇਹ ਸੀ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨਾ।”

ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ 1873 ਈ. ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ

1. 'ਏ. ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਦੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ', 1949, ਪੰਨਾ 2.

ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਸੀ : ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਕੱਤਕ ਦੀ ਪੂਰਣਮਾਸੀ । ਗਿਆਨੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਤ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਸਾਖ ਸੁਦੀ ਤਿੰਨ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਿਆ । ਇਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਹੋਈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਹਰ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੀ ਮਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਛਾਪੀ ਗਈ । ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹਿਸ ਹੋਈ । ਅਖੀਰਲਾ ਬਹਿਸ ਮੁਬਾਹਿਸਾ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗੁਰਮਤ, ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਚਾਰਕ ਸਭਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੇ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਸਭਾ 1885 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਸੀ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਇਹ ਹਨ :-

ਗੁਰਪੁਰਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਰੀਪੋਰਟ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ, ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਆਦਿ ।²

ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਜੋ 1873 ਈ. ਵਿਚ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸੀ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ।³ ਇਹ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਬਣੇ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਬੁੰਗਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗਿਆਨੀ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਪਹਿਲੀ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਾਲ ਵੇਲੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼-ਰਟਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਲੌਂਗੋਵਾਲ, ਮੌਜੂਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ 1822 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਮੋੜੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਡੀ ਸੀ ।⁴ ਇਹ ਪਿੰਡ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸੀ । ਆਪ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਸੀ । ਆਪ ਦੀ ਮਾਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਸੀ । ਇਹ ਗੁਣ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਕੋਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਆਪ ਨੇ ਛੋਟੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਆਪ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਸੁਰੀਲੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਆਪ ਦਾ ਮਾਮਾ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ, ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਲੈ

2. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਰਹੱਦੀ, 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤੇ ਮਹਾਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ', ਯਮੁਨਾ ਨਗਰ, 1974, ਪੰਨੇ 108, 109 ਅਤੇ 110

3. ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ, 'ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ', ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, 1966, ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ 142

4. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਲਾਈਫ ਆਫ਼ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਆਫ਼ ਪਟਿਆਲਾ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਟਾਈਮਜ਼', ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954, ਪੰਨਾ 47.

ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਦੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਠ ਸੁਣਾਉਣ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਪੂਰੇ ਪੰਜ ਛੇ ਸਾਲ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ-ਸ਼ੌਕਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ।⁵ 1841 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਲਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪਤਾ ਲਗਾ। ਜਦੋਂ 1845 ਈ. ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਆਪ ਪਟਿਆਲਾ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।⁶ 1853 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਰੋਹਤਕ ਦੇ ਕੋਲ, ਬਾਂਗਰੂਆਂ ਦੇ ਪੰਦਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ, ਫੌਰਨ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਬਾਗੀਆਂ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਿਗਾਹੀਆ ਸੀ, ਜੋ ਬਹੁਤ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਖੀਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਕੋਲੋਂ ਚਾਰ ਪਲਟਨਾਂ ਦੀ ਇਮਦਾਦ ਮੰਗੀ। ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ।⁷ ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸਨ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਦਬਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਏ।⁸ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੱਟ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ। ਫੇਰ ਆਪ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਬਿਮਾਰ ਰਹੇ ਤੇ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਮਿਲ ਗਈ।

ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਛੁੱਟਣ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਦਿਨ ਕੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਤਾਇਆ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਸੀ, ਆਪ ਦੇ ਗੁਰਮਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੁਆ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖਾਈ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਗਿਆਨੀ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।⁹

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1856 ਤੋਂ 1877 ਈ. ਤੱਕ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮਣ ਕੀਤਾ। ਕਾਸ਼ੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਡੇਹਰਾਦੂਨ, ਪਉਂਟਾ ਸਾਹਿਬ, ਨਾਹਨ, ਭੰਗਾਣੀ ਸਾਹਿਬ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਮਥਰਾ, ਬਿੰਦਰਾਬਨ; ਆਦਿ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ। 1857 ਈ. ਦੇ ਗਦਰ ਵਿਚ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਫੜੇ ਗਏ ਤੇ ਸੋਲਾਂ ਦਿਨ ਕੈਦ ਵੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਪਲਟਨ ਨੇ ਆ ਕੇ ਛੁਡਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ ਵਿਚ ਕੁੱਝ

5. 'ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਜਲੰਧਰ, 1960, ਪੰਨੇ 123-24.

6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 24.

7. 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ-ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ-ਸਿਖ ਰਿਆਸਤਾਂ' (ਉਰਦੂ), ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰਨਾ 154.

8. ਉਹੀ

9. 'ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਨਾ 27.

ਸਮਾਂ ਠਹਿਰੇ, ਫੇਰ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਮੁੰਘੇਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਕੱਤੇ ਗਏ। ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਹੋਇਆ। ਫੇਰ ਜਗਨ ਨਾਥ ਪੁਰੀ ਗਏ। ਫੇਰ ਫਿਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਨੇਪਾਲ ਯਾਤਰਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੁਆਰਕਾ ਤੇ ਗਰਨਾਰ (ਜੂਨਾਗੜ੍ਹ) ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਆ ਗਏ।¹⁰

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਆਪ ਜਿੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਓਦੋਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ। ਉਸ ਸਥਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਿੱਖ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਆਪ ਉੱਤੇ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲੇ ਹੀ ਬਣ ਗਏ। ਦੇਵ-ਨੇਤ ਨਾਲ, 1860-61 ਈ. ਦੇ ਕਾਲ ਸਮੇਂ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰ ਕੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅੰਨ ਵੰਡਿਆ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਹੀ ਸਮੇਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਵਿਦਿਆ-ਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਪ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਠਹਿਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਦਰਬਾਰ, ਭੈਣੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।¹¹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਝੁਕਾ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਸੀ।

ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਆਪ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਚਿਆ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਨਾਮਧਾਰੀ, ਨਿਰਮਲੇ, ਉਦਾਸੀ, ਨਿਹੰਗਾਂ, ਆਦਿ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਮ ਚੁੱਕੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਤੁਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ (ਕੋਇਰ ਸਿੰਘ), ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ (ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ) ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਹ ਸਭ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਵਿਤਾ

10. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 27-49.

11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33.

ਵਿਚ ਰਚਿਆ। ਇਹ ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਸੀ। ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ :—

ਗ੍ਰੰਥ ਸੁ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੁਹਾਵਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕੀਨ ਬਨਾਵਨ।
 ਢੀਲੀ ਤਾਹਿ ਅਧਿਕ ਕਵਿਤਾਈ। ਮਤਲਬ ਥੋਰਾ ਬਹੁਤ ਫੈਲਾਈ।
 ਹੁਤੋ ਸਿੰਘ ਵਹੁ ਸੂਧਾ ਸਾਦਾ। ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਨ ਲਖਤ ਮਰਯਾਦਾ।
 ਜੈਸ ਗੁਰ ਕਾ ਪੰਥ ਰੰਗੀਲਾ। ਬੀਰ ਬਾਂਕੁਰੋ ਛੈਲ ਛਬੀਲਾ।
 ਕਹੀਏ ਗਾਥ ਤਾਹਿ ਕੀ ਤੈਸੀ। ਦੇਵ ਅਨੂਰੂਪ ਬਲੀ ਹੈ ਜੈਸੀ।

(‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੰਨੇ 324-28)

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇਮਬੱਧ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਲਵਲਾ, ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਢੁਕਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕੋ ਇਕ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਨਰੋਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਤੇ ਸਰਲ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਵਜੋਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਟੁਕਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ-ਵਸਤੂ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਨੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਸਾਖੀ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਕੀ ਸੁਨੋਂ ਸਿੰਘ ਮਨ ਲਾਇ।
 ਜੋ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਲੈ ਤੁਰਯੋ ਖੋਪਰੀ ਸਿਰੋਂ ਉਲਹਾਇ।
 ਸੋ ਮਾਝੈ ਮੈ ਬਸਤ ਥੋ ਭਲੇ ਸੁ ਪੂਲੇ ਗ੍ਰਾਮ।
 ਹਠੀ ਤਪੀ ਸਾਚੋ ਸਤੀ ਨਿਹੰਗ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਨਾਮ।
 ਨਵਾਬ ਸੌਂਤ ਜਬ ਨੇੜੇ ਆਈ। ਤਿਮ ਤਿਮ ਲਾਗੋ ਕਰਨ ਬੁਰਾਈ।
 ਸਾਲ ਅਠਾਰਾ ਸਈਏ ਦੋਇ। ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਕੀਓ ਸਾ ਕੋ ਸੋਇ।
 ਨਵਾਬ ਮੁਲਖੱਯਨ ਕੋ ਪੁਛਯੋ, ਸਿੰਘ ਰਿਜ਼ਕ ਕਹਾਂ ਕੇ ਖਾਹਿ।
 ਨਹਿੰ ਉਗਰਾਹੀ ਹਲਵਾਹੀ ਨਹਿ ਚਾਕਰੀ ਬਣਜ ਕਮਾਹਿ।

... ..

ਹਰ ਭਗਤ ਨਿਰੰਜਨੀਏ ਯੋਂ ਫਿਰ ਕਹੀ। ਪੂਲੋ ਪਿੰਡ ਇਕ ਮਾਝੈ ਅਹੀ।
 ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤਹਿ ਖੇਤੀ ਕਰੈ। ਸਾਥ ਪਿੰਡ ਵਹਿ ਹਾਲਾ ਭਰੈ।
 ਦੇਹ ਹਾਕਮ ਕਛੁ ਥੋੜਾ ਖਾਵੈ। ਬਚੈ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਪਾਸ ਪੁਚਾਵੈ।
 ਹੈ ਉਸ ਕੇ ਇਕ ਭੈਣ ਅਰ ਮਾਈ। ਪੀਸ ਕੂਟ ਵੈ ਕਰੈਂ ਕਮਾਈ।

ਆਪ ਖਾਇ ਵਹਿ ਰੂਖੀ ਮਿੱਸੀ । ਮੋਟਾ ਪਹਿਰ ਆਪ ਰਹਿ ਲਿੱਸੀ ।
ਜੋਊ ਬਚੇ ਸੋ ਸਿੰਘਨ ਦੇਵੇ । ਉਇ ਬਿਨ ਸਿੰਘਨ ਔਰ ਨ ਸੇਵੇ...

...

...

...

ਔਰ ਦੂਸਰੋਂ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨਾਮ । ਮੀਰਾਂ ਕੋਟ ਤਾਸ ਕੋ ਗ੍ਰਾਮ ।
ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੇ ਉਨ ਮਾਰਯੋ ਮੱਸਾ । ਛੋਡ ਪਿੰਡ ਰਹਿ ਝਲ ਮੈ ਨੱਸਾ...

ਨਵਾਬ ਕਹਯੋ ਹਰ ਭਗਤ ਕੋ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਲਯਾਉ ।

ਹੈ ਉਸ ਕੇ ਸੰਗ ਸਿੱਖ ਬਹੁ, ਬਹੁਤ ਫੌਜ ਲੈ ਜਾਓ ।

ਔ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਇਕੱਲਾ ਜੋਊ । ਅਹਿਦੀ ਜਾਇ ਲੈ ਆਵੈ ਸੋਊ ।

ਬੀਸ ਕੁ ਤਿਸ ਸੰਗ ਪਯਾਦੇ ਦੇਉ, ਰਸਤਯੋ ਚੌਂਕਸ ਉਸ ਕਰ ਲੈਉ ।

(‘ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੰਨੇ 268-70)

ਏਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਕਬਿੱਤ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਲਵਲਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ :—

ਕਬਿਤ

ਪੂਲਾ ਨਾਮ ਗ੍ਰਾਮ ਏਕ ਮਾਝੇ ਮੈਂ ਪਛਾਨੈ ਆਮ,

ਤਹਾਂ ਰਚਿ ਧਾਮ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਥੋ ਰਹਾਵਤੋ ।

ਜਤੀ ਸਤੀ ਹਠੀ ਤਪੀ ਸੂਰਬੀਰ ਧੀਰ ਵਡ,

ਸੰਤ-ਸੰਗੀ-ਰੰਗੀ-ਮਤਿ ਬਾਨੀ-ਗੁਰੁ ਗਾਵਤੋ ।

ਤਾਂ ਪਰ ਨਿਰੰਜਨੀਏ ਦੁਗਲੀ ਕੇ ਏਕ ਦਿਨ,

ਚੁਗਲੀ ਨੁਵਾਬ ਢਿਗ ਉਗਲੀ ਜਖਾਵਤੋ ।

ਪੂਲੇ ਗ੍ਰਾਮ ਮਾਂਹਿ ਏਕ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਹੈ ਰਹਾਹਿ,

ਪੰਥ ਪਾਹਿ ਚਾਹਿ ਸੋਊ ਖਰਚ ਪੁਚਾਵਤੋ ।

ਆਪ ਸੈਹੇ ਦੂਖ ਭੂਖ ਨੰਗ ਸੀਤ ਆਤਮ ਸੋ,

ਕਰ ਕੇ ਮਜ਼ੂਰੀ ਪੂਰੀ ਪੰਥ ਕੋ ਖੁਲਾਇ ਹੈ ।

ਏਕ ਤਾਂ ਕੀ ਮਾਤ ਔਰ ਭਗਨੀ ਰਹਿਤ ਧਾਮ,

ਪੀਸ ਕਰਿ ਪੀਸਣਾ ਨ ਸੋ ਭੀ ਆਪ ਖਾਇ ਹੈਂ ।

ਆਪ ਭੂਜੇ ਚਣੇਂ ਖਾਹਿਂ ਕਰਤ ਗੁਜਾਰਾ ਵਾਹਿ,

ਸਿੰਘਨ ਕੀ ਸੇਵ ਸਿਰੋਂ ਪਰੈ ਹੂੰ ਕਮਾਇ ਹੈਂ ।

ਔਰ ਜੇਤੇ ਸਿੰਘ ਕਰੇ ਨੌਕਰੀ ਔ ਖੇਤੀ ਬਣਜ,

ਜੋਊ ਜਾਂਹਿ ਮਿਲੈ ਸੋਊ ਪੰਥ ਮੈਂ ਪੁਚਾਇ ਹੈਂ ।

ਔਰ ਮੀਰਾਂ-ਕੋਟੀਆ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਏਕ,

ਦੇਸ ਮਾਂਹਿ ਲੂਟ ਮਾਰ ਸੋਊ ਬਹੁ ਰਾਖ ਹੈ ।

ਬੀਸ ਤੀਸ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਸੰਗਿ ਨੀਤਿ ਰਖਤ ਸੋ,

ਚੌਰੀ ਧਾੜਾ ਕਰਿ ਭਰ ਬੀਰ ਰਸ ਚਾਖ ਹੈ ।

ਹਾਲ-ਚਾਲ ਡਾਲ ਤਿਨ ਰਾਖੀ ਹੈ ਬਿਸਾਲ ਜਗ,
ਆਜ ਕਾਲ ਲੈਂਹਗੇ ਲਹੌਰ ਇਸ ਆਖ ਹੈ ।
ਸੁਨ ਕੈ ਕਮਾਲੀਐ ਜੰਡਯਾਲੀਏ ਚੰਡਾਲੀਏ ਤੈ
ਭਾਖਿਯੋ ਨੁਵਾਬ ਫਿਰ ਐਸੇ ਮਨ ਮਾਖ ਹੈ ।
ਤੁਮ ਬਹੁ ਸੈਨ ਲੈ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਓਰ ਜਾਹੁ,
ਜਹਾਂ ਤੈ ਮਿਲੈ ਹੈ ਲ੍ਯਾਵੋ ਤਹਾਂ ਤੈ ਪਕਰ ਕੈ ।
ਹਮ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਕੋ ਮੰਗਾਇ ਹੈਂ ਪਕਰਿ ਅਬ,
ਮਾਰਹੋਂ ਦੁਹੂੰ ਕੋ ਫਿਰ ਦੂਖ ਦੇ ਜਕਰ ਕੈ ।
ਐਸੇ ਕਹਿ ਅਹਿਦੀਏ ਨੁਵਾਬ ਲੈ ਪਠਾਏ ਤਬਿ,
ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਤਾਈਂ ਤੁਰਕ ਲ੍ਯਾਏ ਸੋ ਤਕਰ ਕੈ ।
ਆਇ ਜਬਿ ਨਗਰ ਭੜਾਣੇ ਢਿਗ ਡੇਰਾ ਕੀਓ,
ਸੁਨ ਸਿੱਖ ਭਏ ਦੁਖੀ ਸਭ ਹੀ ਨਗਰ ਕੇ ।

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਭਾਗ 4, ਪੰਨੇ 2258-59)

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ, ਵਲਵਲਾ, ਛੰਦਾ ਬੰਦੀ ਅਤੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਅਲੰਕਾਰ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੂਝ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਲਿਖਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ :—

(1) ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ :—

ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ।

(2) ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ;—

ਇਹ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ । ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ (ਦੋ ਹਿੱਸੇ), ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਦਾ ਤੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸਦਾ ਹੈ । ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਕ ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ । ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦਰਜ ਹੈ ।

(3) ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ ।

(4) ਤਾਰੀਖਿ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

(5) ਤਾਰੀਖਿ-ਲਾਹੌਰ

(6) ਰਿਪੁਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

(7) ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਆਪ ਨੇ **ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਾਰਤਕ** (ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ 1897 ਈ. ਵਿਚ ਛਪਿਆ ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਲੰਮਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨਨਕਾਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਸਾਕੇ ਤੱਕ, ਸੱਭ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਤੇ ਸੁਣੇ। ਅਖੀਰ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ, ਗੁਰ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਬਿਰਾਜੇ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂ, ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਵੇਸਲੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ-ਫਲਸਫਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਜੀਵਨ ਦੀ ਥਾਂ, ਅਗਲੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਆਪ **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :—“ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ, ਬੰਸਾਵਲੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਖਾਨਦਾਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ (ਆਰੀਆ ਲੋਕਾਂ ਨੇ) ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਸੀ ਤੁੱਛ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿਥੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਉਸ ਪਰਲੋਕ ਦੇ ਅਬਿਨਾਸੀ ਸੁਖ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਓਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ।”¹²

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਖ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਤੇ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਸੀ। ਸੋ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਚ ਕੇ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਗਿਆਨ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਸਰਲ ਬੋਲੀ ਵਾਲੀ ਗਦ ਵਿਚ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਜਿਲਦਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਗਮਨ ਤੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਲੋੜ ਪਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਰਦੂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਾਲ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜ-ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਅੱਜ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਤਸਾਹ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਉਤਸਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਆਪ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਤਾਰੀਖ ਇਕ ਲਾਭਦਾਇਕ

12. ‘ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 11.

ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :
 “ਤਵਾਰੀਖ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਆਦਮੀ ਖਰਾਬ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਰਮ ਸੁਖਦਾਈ ਉੱਨਤੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚਨ ਦਾ ਪੁਰਖਾਰਥ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਮਦਦ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਉਪਾਇ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖੀਦਾ ਹੈ। ਲੜਾਕੇ ਭਿੜਾਕੇ ਦਗੇਦਾਰ ਫਰੇਬੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਅਕਲ ਤੇ ਇਤਫਾਕ ਦੇ ਫਾਯਦੇ, ਬੇਇਤਫਾਕ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੱਥ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਅਨੇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੈਲ, ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕਸਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਾਲ ਚਲਨ ਦਾਇ ਅਦਾਇ ਨਾਜ ਨਖਰੇ ਚੁਸਤੀ ਚਲਾਕੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਸਿੱਖਣ ਤੋਂ ਅਨੇਕ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹਨੇ ਕਰ ਜੋ ਜੋ ਅਕਲਾਂ ਆਦਮੀ ਸਿੱਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸਭ ਕੇਵਲ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਆਪੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਡਿਆਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਚਾਲ ਚਲਨ ਆਦਿ ਕਾਲ ਦੇ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਆਰਾਮ ਦੇ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਦਾਨਾ, ਦੂਰੰਦੇਸ਼, ਬੁਧੀਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਸਦਾਵਣਾ ਭੀ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।”¹³

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਬੀਤੇ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦਾ ਸੌਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕੌਮੀ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਵੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਇਸੇ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਲੱਗਿਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੋਮਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਵੀ ਪੋਥੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੁਖੈਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਲਿਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਆਪ ਨੇ ਵਾਚੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਆਪ ਨੇ **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵੀ ਹਨ। ਇਹ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਆਪ ਦੀ ਲਿਖਤ ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਗਿਆਨ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰੱਖਦੇ। ਆਪ ਨੇ ਟੌਲ ਟੌਲ ਕੇ ਬਿਰਧਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗਿਆਨ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਜਿਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਆਪ ਨੇ ਅੱਖੀਂ-ਡਿੱਠੇ ਹਾਲਤ ਪੁੱਛ ਪੁੱਛ ਕੇ ਅੰਕਤ ਕੀਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :- “ਇਲਮ (ਹਬਸਦਮ) ਜੋਗ ਅਭਯਾਸ ਭਾਰਤ ਵਰਸ ਵਿਚ ਡੇਢ

ਸੌ ਬਰਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਪਰੇ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਇਕ ਸੰਤ ਨੇ 41 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਕਾਯਮ ਰੱਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਯਾ ਸੀ... ਉਸ ਸੰਤ ਦੇ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਜਰਨੈਲ ਹਰਸਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਲਤਾਨ ਵਿੰਡ ਵਾਲੇ ਨੇ ਜੋ 106 ਬਰਸ ਦਾ ਹੈ ਤੇ 1943 ਬਿਕਰਮੀ (1886 ਈ.) ਵਿਚ ਗੁਜਰਿਆ ਹੈ ਇਹ ਕਥਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਕਿ ਠੀਕ 41 ਦਿਨ ਸਮਾਧੀ ਲੱਗੀ ਰਹੀ ਸੀ, ਸਾਡਾ ਪਹਿਰਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਰੁੰਈ ਦੇ ਫੰਭੇ ਮੂੰਹ ਨਾਸ਼ਾਂ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਰਾਤ ਦਿਨ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮਿਆਦ ਤੱਕ ਫੰਭਾ ਨਹੀਂ ਹਿੱਲਿਆ ਤੇ ਮੂਡਤ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਧੀ ਲਾਈ ਸੀ, 41 ਦਿਨ ਰੋਮ ਨਖ ਨਹੀਂ ਉੱਗੇ।¹⁴

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਸਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਫਿਰ ਕੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ, ਆਪ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਤੇ ਸਥਾਨਕ ਮੁੱਢਲੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਧੁਰਾ ਮੰਨਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਲਿਖਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਸੋਮਾ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੂਝ ਨੇ ਇਸ ਤੱਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਕੰਮ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਵਾਇਤਾਂ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਮੁੱਢਲਾ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਜਤਨ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸੱਚ ਲੱਭਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਘੱਟ ਸੀ। ਉਹ ਨਿੱਗਰ ਤੇ ਉਸਾਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਸਨ ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਛਾਣ-ਬੀਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ। ਆਪ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਣ ਰੁਚੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦਾ ਢੰਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰਵਾਇਤੀ ਸੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਿਗਿਆਨਿਕ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। 1877 ਈ. ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਕਟਰ ਟ੍ਰੰਪ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਵਜੋਂ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਇਕ ਫਰਜ਼ੀ ਨਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।¹⁵ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ। ਕਤਕ ਕਿ

14. ਉਹੀ, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰਨੇ 15-16.

15. 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 1970,

ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦੀ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969, ਭੂਮਿਕਾ, ਪੰਨਾ 18.

ਵਿਸਾਖ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗਲਤ ਹੈ ਤੇ ਬਾਲਾ ਇਕ ਫਰਜੀ ਨਾਂ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਇਸ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ 1912 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੱਤਾ :

“ਜੇ ਕੋਈ ਤਰਕਬਾਜ਼ ਅਨਮਤੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮੂਲਕ” ਗੱਪਾਂ ਦਸੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਪੁਰਾਣ, ਮਹੰਮਦੀ ਹਦੀਸਾਂ, ਈਸਾਈ ਅੰਜੀਲ, ਤੌਰੇਤ ਵਗੈਰਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਦੇਖੋ, ਸਭ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅੰਧੇਰਾ ਢੋਈਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਸਾਧਕ ਬਾਧਕ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮੰਨਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

“ਹੋਰ ਜਿੱਕੂੰ ਇਕ ਬਾਲੇ ਦਾ ਨਾਮ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਫੈਰਸਿਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਭੀ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਭਗਤੂ, ਬਹਿਲੋ, ਭੁੰਦੜ, ਦਿਆਲਾ ਵਗੈਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ, ਅਪਰਸਿੱਧ ਬਹੁਤੇ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਫ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ (ਗੁਰਮੁਖ ਬਾਲ ਸੁਭਾਇ ਉਦਾਸੀ)। ਛੰਦ ਵਿਚ ਲਘੂ ਦੀਰਘ, ਦੀਰਘ ਲਘੂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹੋਰ ਜੇ ਉਲਾਦ ਵਾਲੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਪਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਏ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜਿਤਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੁਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਹੁਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ੇਧੀ ਦੇ ਭੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।”¹⁶

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੂਝ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਸੀ ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਢੰਗ ਵਰਤੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਮੁੱਢਲੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਮੰਭਵ ਹੋ ਸਕੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਦੇਣ ਹੈ।

16. ‘ਕੱਤਕ ਕਿ ਵਿਸਾਖ’, ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1979, ਪੰਨੇ 9-10.

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ :

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ :

ਤੁਸੀਂ ਪੰਥ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਜੋ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਬੰਸੀ ਕਵੀ ਦੀ ਰਚੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਦਾ, ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਖਰੜਾ ਆਪ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾ ਗੁਜ਼ਰਿਆ ਹੋਵੇ ?

ਦੂਜਾ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਛੱਡ ਗਏ ਹੋ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕਦੀ।

ਤੀਜਾ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ, ਪੰਜਾਬੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ, ਆਦਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸ਼੍ਰੋਤ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਜਾਨਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੋਵੇ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕੋ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉੱਤਰ :

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਈ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਡਾ. ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ ਦੇ ਪੰਨਾ 9 ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਆਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਬੰਸੀ ਕਵੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਬਿਨੋਦ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਗੜੀਆਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ :

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਚਾਈ ਪਸੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿਚ

ਇਕ ਪਾਸੜ ਤਾਹੀਫ ਜਾਂ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਹੈ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਉਜਰ ਨਹੀਂ । ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਬਿਨਾ ਉੱਤੇ ਕਿ 'ਮਹੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । 'ਮਹੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਬਦ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਸੰਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ; ਵਿਰਕਤ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਦਰਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹੰਤ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੋਣ, ਨਿਰਮਲੇ ਨਾ ਹੋਣ ।

ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਵੀ ਆਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਹੈ, ਨਿਰਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜੋ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵਿਰਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸਨ, ਪਰ ਵੈਰਾਗੀ ਹੋ ਕੇ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ ਫੇਰ ਉਹ ਕਦੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਏ । ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਛੱਡ ਜਾਵੇ, ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ ਆਖਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਸਾਡਾ ਸਭ ਦਾ ਜਨਮ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਅਤੇ ਜੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਿਰਮਲੇ ਹਨ । ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕਰ ਸੱਕਣ ।

ਅੰਤਮ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਅੱਧ ਸਤਰ ਵੇਖ ਕੇ ਹੀ ਰਾਇ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ; ਸਗੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਟੇ ਉੱਤੇ ਅਪੜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ।

ਉੱਤਰ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ, ਭੱਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਖਾਨਦਾਨ (ਜੋ ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ, ਜਿਲਾ ਆਜ਼ਮਗੜ੍ਹ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ) ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ **ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ** ਦੇ ਪੰਨਾ 48 ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ । ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਇਹ ਬਾਵਾ ਸਰੂਪ ਦਾਸ ਭੱਲਾ ਕਰਤਾ **ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼** ਦੀ ਉਲਾਦ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ

ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਏ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਾ ਜਾਂ ਗੈਰ ਨਿਰਮਲਾ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਖ-ਪੰਥ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਅੰਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ :

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਰਚੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਮੁਆਹਦੇ ਕਰ ਕੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮਮ ਰਚਨਾ ਸੇ ਪੰਥ ਕੋ ਹੋਨਾ ਥਾ ਜੋ ਲਾਭ।

ਸੋ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨ ਦੀਓ ਰਹਿ ਗਇਓ ਪੰਥ ਅਲਾਭ। ਆਦਿ, ਆਦਿ।

ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਵਾਰੀਖਾਂ ਦਾ ਆਪ ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੱਖ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਤਵਾਰੀਖ ਭਾਈ ਰੂਪਾ ਰਿਆਸਤ ਬਾਗੜੀਆਂ ਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਦੂਜੀ ਪੁਸਤਕ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਰਹੀ।

ਇਸ ਬਾਰੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹਿੱਤ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਛਾਪਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਹੜੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ :

ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੁਝਾਓ ਕਿ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਣ ਕਿ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਛਾਪਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਮਨੋਰਥ ਸੀ? ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਕਾਫ਼ੀ

ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ।

ਉੱਤਰ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਛੇ ਸੱਤ ਛਾਪਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬਹੁਤ ਹਨ । ਇਹ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਖੋਜ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਇਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਕੰਮ ਬੜਾ ਲੰਮਾ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਵਾਲਾ ਹੈ । ਇਸ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰ ਖਾਲਸਾ, ਆਦਿ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ 30-31 ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਦਮਦਮੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਜਿਵੇਂ ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ, ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ 1682, 1685, 1689 ਈ. ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਥਾਂ ਸਿਰ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦਾ ਕੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ? ਕੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਬਾਣੀ 30-31 ਸਾਲ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਰਹੇ ?

ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਹੈ । ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗੱਲਾਂ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਉੱਤਰ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁੱਢਲੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ-ਵਿਧੀ ਨੇ ਹੁਣ ਜਿੰਨਾ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਮੌਖਿਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦਾ

ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਸ਼੍ਰੋਤ ਨਿਰਣੇ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅੰਤਿਮ ਸਚਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਰਘੁਬੀਰ ਸਿੰਘ ਟਾਕ :

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ **ਭੂਪਿੰਦਰਾ ਨੰਦ** ਵਿਚ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ?

ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਸੋਤ ਵਰਤੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰ ਕੇ ਜੋ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਯੋਗ ਹਨ। ਕੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਸਕੀਏ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੱਸਣ ਕਿ ਕਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਲੇਖਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ-ਪਰਖ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਨਹੀਂ, ਅਤੇ ਇਸ ਜਾਂਚ ਪਰਖ ਤੋਂ ਕੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ?

ਉੱਤਰ :

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ :

ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਤ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਉਹ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਤੱਤ ਲਈ ਵਖਰੀ ਖੋਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਸ਼੍ਰੋਤ ਵਰਤੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਚਣਾ ਪਰਖਣਾ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਹਰ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਵਾਚਣਾ ਸਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਗੱਲਾਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਠੀਕ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਖ ਦੀ ਕਸਵਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਉੱਤਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਗਲਤ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਸੇ ਹਰ ਪੱਖ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਖੋਜ ਇਸ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰੇਗੀ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ :

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ :

ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਯੂਨੀ-ਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਇਹ ਸਮਾਗਮ ਨਵੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਚਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਜੋ ਮਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ। ਜੋ ਹੁੰਗਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ, ਵਰਨਾ ਏਨੇ ਪੇਪਰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਨੇ ਸੌਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ।

ਜੇ ਮੈਂ ਗਲਤ ਬਿਆਨ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਖੋਜ ਨੂੰ ਮਹਤ੍ਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਖੋਜ-ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਚੀਫ਼ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ, ਨਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜ-ਕੇਂਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਵੀਂ ਖੋਜ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ, ਜੋ ਅੱਜ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ, ਪੁਨਰ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਪੁਨਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਖੋਜ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਜ ਪੇਪਰ ਪੜ੍ਹੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਦੇਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਥਾਨ ਬਾਰੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਸਵਾਲ ਵੀ ਵਿਚਾਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੁਚੀ ਕੀ ਸੀ? ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਘੇਰਾ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮੰਨਿਆ ਹੈ? ਕੀ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ?

ਪੇਪਰਾਂ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸਾਧਨ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਭਾਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਵਾਲ ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ? ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ।

ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰਨ-ਯੋਗ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਡੇਰੇ ਬਣਾਏ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚੀਆਂ। ਉਹ ਜੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਬਿਹਾਰ ਜਾਂ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਓਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਤੀ, ਪਰ ਹਰ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੀ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਿਪੀ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀ ਏਨਾ ਲਗਾਉ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ, ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ?

ਮੈਂ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਖਾਸ ਖੇਤਰ ਤੇ ਖਾਸ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਤੀ ਦੁਰਲੱਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ : ਮੁਲੰਕਣ

ਕਵੀ-ਪਰੀਚੈ

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਇਸੇ ਨਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ੧ ਇਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਰਤਨ, ਉੱਚ ਦਰਜੇ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਲਹੌਰ ਚੁੰਨੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਪਾਸ ਗੋਬਿੰਦ ਕੁਟੀਆ ਵਿੱਚ ਸੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ, ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ; ਆਦਿਕ ਅਨੇਕ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ...।

2. ਸਬਾਜਪੁਰ ਪਿੰਡ (ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿੱਚ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਤਾ ਕੁਇਰ ਦੇਵੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਸੰਮਤ 1887 (1830 ਈ.) ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਨਾਨਾ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਾਨੀ ਕੁਇਰਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕੀਤੀ । ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਦੇ ਚਾਟੜੇ ਹੋਏ । ਗਯਾਨੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਕਾਵਯ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ । ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ । ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੌਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੁੰਗੇ ਕਲਮੀ ਮੰਜੂਦ ਹੈ । ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵੱਲ ਦੀ ਖੂੰਜੇ ਤੇ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ 1943 ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਆਪ ਸੌਹਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੁੰਗੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ...

3. ਪੋਠੋਹਾਰ ਵਿੱਚ ਸੈਯਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਮਹਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਮਾਈ ਬੱਸੀ ਦੇ ਉਦਰ ਤੋਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ । (ਇਹ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ ਥੋਹੇ ਕੀ ਨਿਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ; ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਥੋਹੇ ਵਾਲੇ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਅਸਲੋਂ ਥੋਹੇ ਵਾਲੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੰ. 4 ਹਨ । ਇਹ ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉੱਤਮ ਕਵਿ ਸਨ । ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ । ਨਿਜਾਮਾਬਾਦ ਨਿਵਾਸੀ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ ਚਕ੍ਰਧਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚਾਰੁ ਚੰਦ੍ਰਕਾ ਰਚਿਆ; ਜੋ ਸੰਮਤ 1929 ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ । ਇਹ ਅਦੁੱਤੀ ਪਖਾਵਜੀ ਅਤੇ ਗਵੈਯੇ ਸਨ । ਰਾਗੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪੋਠੋਹਾਰ ਨਾਲ (ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਰਾਗੀ ਸੀ) ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਜੋੜੀ ਬਜਾਉਂਦੇ

1. ਬਾਬਾ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ : ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 527 .

ਰਹੇ। ਆਪ ਸੁੱਖੋ ਅਤੇ ਬੋਹੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦਾ ਬੋਹੇ ਵਿਚ ਨਾਮ 'ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।²

4. "ਬੋਹਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ) ਨਿਵਾਸੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੁਦਾਰਥ ਦੀਪਕਾ ਟੀਕਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਕਵੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਸ਼ੰਕੇ ;

ਉਪਰੋਕਤ ਚਾਰੇ ਕਵੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੇ ਕਵੀ ਦਾ ਨਿਰਮਲੇ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਵੀ ਦੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਸਾਡੇ ਸਮਾਲੋਚਿਤ ਕਵੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਦੂਜੇ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀ ਦੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੁ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ' ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸਮਰਪਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

"ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਭਵ ਸਾਗਰ ਪਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਚਰਣਾਰਬਿੰਦ ਮਲਿੰਦ ਨਿਹਾਲ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਕ੍ਰਿਤ ਬਿੰਦਰ ਚਰਨਾ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਵੰਤ ਪ੍ਰਿਯ ਸੰਤ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਨਿਕੇਤ ਸੀਘ੍ਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੋ ਹੇਤੁ ਸੰਪੂਰਣ।"³

ਕਵੀ ਦੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਕਿਹੜਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਕੀ ਨਾਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਵਾਲੇ ਇਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

"ਸੁਧਾਸਰ ਹੂੰ ਤੇ ਪੱਛਮੋਰ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਹੈ,
ਤਾਹੀ ਕੇ ਨਿਕਟ ਗ੍ਰਾਮ ਛੀਨੇ ਨਾਮ ਭਾਯੋ ਹੈ।
ਤਾ ਮੈ ਸ੍ਰੀ ਸੁਬਾਜ ਪੁਰੈ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਜੂ ਕੇ ਪੁਤ੍ਰ,
ਨਾਮ ਜਾਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਮਲਾ ਸਦਾਯੋ ਹੈ।
'ਸੋਹਲਾਂ ਕੇ ਬੁੰਗੇ ਸੁਧਾਸਰ ਤਟ ਖੋਜ ਖੋਜ,
ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾਂ ਯੇ ਬਨਾਯੋ ਹੈ।"⁴

ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਥੀ ਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਪਰੀਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਕੇ ਨਿਕਟ ਗ੍ਰਾਮ ਸੁਨਾਮ ਭਲਾਨ।

2. ਉਹੀ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਵਾਧੇ ਪੰਨਾ 68.

3. 'ਕਵੀ ਦੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸਿ. ਰੈ. ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 4805.

4. ਉਹੀ, (ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ ਭਾਗ), ਪੱਤਰਾ 181.

ਲਿਖਯੋ ਬਚਿਤ੍ਰ ਜੁ ਨਾਟਕੇ ਦਸਮੇ ਧਯਾਇ ਪ੍ਰਮਾਨ । 3 ।

ਜਿਮੀਦਾਰ ਸੈਣੀ ਤਹਾ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਸੁਜਾਨ ।

ਤਾ ਕੋ ਸੁਤ ਜੋ ਵਿਮਲ ਮਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਨ ਯੁਤ ਪ੍ਰਭ ਧਯਾਨ । 4 ।

ਪੁੰਨਨ ਕੇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਬਸਯੋ ਸੁਧਾਸਰ ਆਇ ।

ਰਾਮ ਦਾਸ ਗੁਰੁ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨੇ ਹਮ ਸੋਂ ਮੇਲੁ ਬਨਾਇ । 5 ।⁵

ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੀ ਪੜਚੋਲ

(1) ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਇਰ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਨਾਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਇਰਾਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । ਮਾਂ ਅਤੇ ਧੀ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ।

(2) ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤਾ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਨਕੇ ਘਰ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਹੋਈ । ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਹੁਰੀਂ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਮੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਕੁਇਰ ਦੇਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਮਾਮੀ ਹੋਵੇ । ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਇਰ ਦੇਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਮਾਮੀ ਕੁਇਰ ਦੇਵੀ ਅਤੇ ਮਾਮੇ ਮੱਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੱਲੇ ਪੁਆ ਲਿਆ ਹੋਣਾ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਜੀ ਇਸ ਸੰਤਾਨ ਹੀਣ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹੋਣ । ਸੱਸ ਅਤੇ ਨੂੰਹ ਦਾ ਇੱਕੋ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਣਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ।⁶

(3) ਇਸ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਇਹੋ ਨਿਸਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

(ੳ) ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ੍ਰੀ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਜਾਤਿ ਦੇ ਸੈਣੀ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਮੀਂਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

(ਗ) ਮਾਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਆਪਣੇ ਜਨਮ-ਅਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਭਲਾਨ (ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦ ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ) ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਸਬਾਜ਼ ਪੁਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਓਥੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਹੋਈ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੱਛਮ ਵੱਲ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਹੈ; ਉਸ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਿੰਡ ਛੀਨਾ (ਜਾਂ ਛੀਨੇ) ਹੈ ਸਬਾਜ਼ ਪੁਰ ਇਸ ਦੇ

5. ਉਹੀ, (ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ ਭਾਗ), ਪੱਤਰਾ 72.

6. ਸੱਸ ਨੂੰਹ, ਅਤੇ ਨਨਦ-ਭਰਜਾਈ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਅਨੇਕ ਨਮੂਨੇ ਸਾਡੇ ਕੁਟੰਬ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਮੇਰੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚੰਪਾ ਸੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਚਾਚੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚੰਪਾ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਰੋਜ ਹੈ । ਚੰਪਾ ਚਾਚੀ ਦੀ ਨੂੰਹ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਸਰੋਜ ਹੈ ਚੰਪਾ ਚਾਚੀ ਦੀ ਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸਰੋਜ ਹੈ, ਪਰ ਬੋਲਣ ਵਿਚ 'ਸੋਜੀ' ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ; ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਤਸਮ ਰੂਪ 'ਸ੍ਰਾਜਯ' ਤੋਂ 'ਸਰੋਜ' ਦੇ ਕਿਤੇ ਨੇੜੇ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਇਕ ਛੋਟੀ ਸਹੀ ਭਰਜਾਈ ਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤੋਸ਼ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦਾ ਨਾਮ ਸੰਤੋ (ਸੰਤੋਸ਼ ਦਾ ਸੰਖੇਪ) ਹੈ । ਇਹ ਨਾਂ ਘਰ ਵਿਚ ਬਹੁਆਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਵੱਡੀ ਜਾਂ ਛੋਟੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਤਬਦੀਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਪਾਸ ਹੈ।⁷

(ੲ) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਸਬਾਜ਼ ਪੁਰ ਤੋਂ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ, ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਿਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ-ਸਥਾਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੀ, ਇਸ ਬਾਰੇ 'ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ' ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਤੁਕ (ਸੋਹਲਾਂ ਕੇ ਬੁੰਗੇ ਸੁਧਾਸਰ...) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

“ਜਿਹ ਕਹਿ ਸੰਧਾਵਾਲਿਯਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ।

ਤਿਹ ਬੁੰਗੇ ਗੁਰੁ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਤਾਬਯਾ ਥਿਤੀ ਬਿਚਾਰ।⁶

ਪ੍ਰਭ ਹੇਤ ਅਰਪਯੋ ਤਿਨੈ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਜੋ ਬਿੰਦ।

ਪਰ ਪ੍ਰਭੁ ਕੇ ਭਗਤ ਬਰ ਨਾਮ ਨਿਹਾਲ ਮਿਰਿਦ।⁷

‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਾ ਭੇਦਾਵਲੀ, ਗ੍ਰੰਥੋਤਪਤੀ ਭਾਗ), ਪੱਤਰਾ 721.

(ਸ) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰੀ ਸੀ।⁸ ਦਰਸ਼ਨੀ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਦਾ ਹੁਣ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮਹਤੂ ਹੈ।⁹

7. (ਕ) ਬਰਵਾ ਗਾਂਉ ਉਜਾਰ ਕੈ ਕਰੇ ਮੁਕਾਮ ਭਲਾਨ।

ਪ੍ਰਭ ਬਲ ਹਮੈ ਨ ਛੁਇ ਸਕੈ ਭਾਜਤ ਭਏ ਨਿਦਾਨ।

‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ’, ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ, ਅਧਿਆਇ ਦਸਵਾਂ, 10, ਪੰਨਾ 65.

(ਖ) ਭਲਾਨ ਜਿ. ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਤਹਸੀਲ ਊਨਾ, ਥਾਣਾ ਨੂਰਪੁਰ ਦਾ ਇੱਕ ਪਿੰਡ, ਜੋ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਸੋਲਾਂ ਮੀਲ ਪੂਰਵ ਹੈ। ਦਿਲਾਵਰ ਖਾਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਸਤ ਦੇਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇੱਥੇ ਆਏ ਸਨ, ਪੱਕਾ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੁਜਾਰੀ ਸਿੰਘ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਜਗੀਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਪੰਨਾ 680.

(ਗ) ਹੁਣ ਭਲਾਨ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿਚ ਹੈ। ‘ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ’ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਮਤ 1920 (ਸੰਨ 1863) ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਐਕੜਾਂ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਜੀ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ।

8. (1) The Sandhawalias were relatives of Ranjit Singh. Kharak Singh's wife, Chand Kaur was a member of that family...

Khushwant Singh, *The Sikhs*, George Allen & Unwin Ltd. London, 1953, p. 70.

(੨) ਸਿੰਘਾਨ ਕਾਲਿਆ ਸਰਦਾਰ, ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਹ ਕੇ ਚਾਚਾਜਾਦ ਭਾਈ ਥੇ, ਸਰਦਾਰ ਬੁਢ ਸਿੰਹ ਕੁਝੀ ਸ਼ਾਨ ਐਰ ਰੋਕ ਕਾਲਾ ਸਨੁਘ ਥਾ, ਲਾ. ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ, ‘ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਹ’, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਏਕੇਡਮੀ, ਫ਼ਲਾਹਾਬਾਦ, 1956, ਪ੍ਰ. 196.

9. V. N. Datta, *Amritsar Past and Present*, The Municipal Committee Amritsar, 1967, P. 185.

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਬਦਬਾ ਸੀ ।¹⁰ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ ਕਿ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ । ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੇਠਲੇ ਦੋਹਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ :

“ਹਯ ਗਯ ਪਾਯਕ ਕੋਸ ਗਢ ਮੰਤ੍ਰੀ ਸੂਰਾਰੁਦੇਸ ।
 ਦਾਨ ਮਾਨ ਹਰਿ ਧ੍ਯਾਨ ਯੁਤ ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਮ੍ਰਿਗੇਸ 190।
 ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ਨ੍ਰਿਪ ਬ੍ਯੰਤ ਸਮਰ ਰਣਜੀਤ ।
 ਸਫਲ ਕਰਯੋ ਨਿਜ ਨਾਮ ਕੋ ਪਿਖ ਮ੍ਰਿਗ ਰਿਪੁ ਹੂੰ ਭੀਤ 191।
 ਅਤਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਹੰ ਲੋ ਕੈਂਹੰ ਸਭ ਨ੍ਰਿਪ ਨਜਰੈਂ ਦੇਤ ।
 ਭੂਲੀ ਹੰਸਨ ਭਾਂਤਿ ਜਨੁ ਅਸ ਫੈਲਯੋ ਜਸੁ ਸ੍ਵੇਤ 192।
 ਨੈਨ ਨਿਰਖਯੋ ਬਹੁਤ ਹਮ ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਮ੍ਰਿਗੇਸ ।”
 ਬਡੇ ਚਤੁਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿਤੁ ਰਾਖਤ ਹੁਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ 193।
 ਬਹੁ ਚਿਰ ਭੋਗਯੋ ਰਾਜ ਤਿਨਿ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਯੋਂ ਕੀਨ ।
 ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਬਚ ਉਰ ਧਰਿ ਨਿਜ ਪਦ ਲੀਨ 194।¹²

(ਹ) ਜੂਨ, 1839 ਈ. ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਿਸਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਿਗੜਦੇ ਗਏ । ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਵੀ (ਜਿਹੜਾ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਦਾ ਸਰਪਰਸਤ ਸੀ) ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਪਰ ਕੇਹਰ

10. ਲਾ. ਸੀਰੀ ਰਾਮ ਕੋਹਲੀ, ‘ਤਕਰ ਸਥਾਨ’,

(2) Lehna Singh Majithia and the Sindhanwalia Chiefs represented the Sikh element at the court. The former was the administrator of districts around Amritsar while the latter were given grants of land in return they supplied feudal contingents (composed mainly of cavalry) to the State,

—N.M. Khilnani, *British Powers in the Punjab* (1839-58), Asia Publishing House, Bombay, 1972, P. 5-6.

11. (1) ਸੰਮਤ 1858 ਵਿਚ ਭਾਰੀ ਦਰਬਾਰ ਕਰਕੇ “ਮਹਾਰਾਜ” ਪਦਵੀ ਧਾਰਨ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ “ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ” ਸ਼ਬਦ ਜਾਂਦਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਸੀ...ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸ਼ੇਰ ਪੰਜਾਬ (The Lion of the Panjab) ਹੈ । ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਪੰਨਾ 763.

(2) ‘ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਸਿੰਘ’ ਵਾਂਗ ਸ਼ੇਰ (Lion) ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

12. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ), ਪੱਤਰਾ 47.

ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਪਸ ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੈਂਟ ਜਾਰਜ ਰਸਲ ਕਲਾਰਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਤਨ ਕੀਤਾ।¹³

ਸੰਭਵ ਹੈ ਇਸੇ ਰਾਜਸੀ ਪੁਆੜੇ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦੂ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਸਰਦਾਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਦੁਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੋਵੇ।¹⁴ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ ਸਮਝ ਕੇ ਉਪਕਾਰ-ਭਾਵਨਾ-ਭਰਪੂਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਣ-ਗਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ :

ਰਾਜ¹⁵ ਸਾਜ ਮਹਿ ਗੋਇ ਜਯੋਂ ਸਦਾ ਨ ਏਕ ਅਧੀਨ।

ਸਮਾ ਪਾਇ ਬੁਧਿ ਨੀਤਿ ਯੁਤ ਸਭ ਅੰਗਰੇਜ਼ਨਿ ਲੀਨ 195।

ਸ੍ਰੀ ਈਸਾ ਕੇ ਦਾਸ ਬਹੁ ਸੁਧੀ ਜੁ ਸਾਹਬ ਲੋਕ।

ਇਨਸਾਫੀ ਕੌਮਲ ਹਿੰਦੇ ਗੁਨੀ ਉਦਾਰ ਸੁਖੋਕ 196।

ਨਹਿਰ ਬਗੀਚੇ ਸੁਖਦ ਪਖ ਭਰੁ ਸੁਯਬੋ ਚਿਤ ਸਾਜ।

ਰਾਮ ਦਾਸ ਗੁਰ ਪੁਰ ਸੁ ਕਿਯ ਅਤਿ ਅਬਾਦ ਛਬਿ ਤਾਜ 197।¹⁶

(ਕ) ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਵੀਂਦੂ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਪਰਖ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਇਦ

13. Mr. George Russel clark, the British Political Agent at Ludhiana, however, became actively interested in the Sandhawalias in March-April 1843 and prevailed upon the Maharaja to permit them to return to the Panjab and restore to them their Confiscated Jagirs agd properties. This was done in early May 1843. Sardar Lehna Singh Sandhanwalia and Kehar Singh (son of Atar Singh) Sandhanwalia were set at Liberty from imprisonment.

—Dr. Ganda Singh, *Private Correspondence relating to The Anglo-Sikh Wars*, Sikh History Society, Amritsar & Patiala, (1955), P. 52.

14. On the 10th of Sawan (23rd July, 1843 A.D.)...Raja Ji Chyan Singh) said that Rs. 70000/- had been fixed upon Sadhu Singh in connection with the restoration of the things belonging to Nihal Singh Granthi and added that the Maharaja should take the aforesaid Sum of money and should hand over those things to him. The Maharaja said that the money should be paid over to the Tosha Khana of Missar Beli Ram and he should present a receipt of it to the Sarkar and added that the aforesaid things be made over to the men of aforesaid Nihal Singh—V.S. Suri, *An Outstanding original source of Punjab History : UMDAT-UT-TWARIKH* by Lala Sohan Lal Suri (Daftar iv, Parts i-iii), Panjab Itihas Prakashan, Chandigarh, 1902, p. 246.

15. ਰਾਜ (ਮੂਲ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਰਾਜ (ਕੰਨੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ)

16. 'ਕਵੀਂਦੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੋਭਾ ਗ੍ਰੰਥ), ਪੱਤਰਾ 48.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ 'ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟਾਂ ਸਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੁਰੀ ਅਤੇ ਐਚ.ਐਸ. ਲਾਰੈਂਸ ਨੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੂਝ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਇਹਸਾਨ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਦਬ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਤਾਮ੍ਹ ਪੱਤ੍ਰ ਅਦਬ ਕੀ ਲਿਖਤ ਕਰੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ।
ਅਦਬ ਕਰਤ ਹਰਿਮੰਦ੍ਰ¹⁷ ਕੋ ਪਾਲਤ ਮੁਖਨ ਸਤੇਜ 198।

ਪ੍ਰਸਨ ॥ ਕਿਸ ਨੇ ਤਾਂਬੇ ਕੇ ਪਤ੍ਰੇ ਪਰ ਲਿਖਤ ਕਰਵਾਈ ॥1॥
ਅਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤੀ ॥2॥
ਅਤੇ ਕਉਨ ਸੇ ਸੰਮਤ ਮੈ ॥3॥

ਉੱਤ੍ਰ ॥ ਭਾਈ ਮਾਖਨ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਨੇ ਲਿਖਤ ਕਰਵਾਈ ॥1॥
ਕਾਰੀ ਸਾਹਬ ਤੇ ਹੀਨਰੀ ਲਾਰਨਿਸ ਸਾਹਬ ਨੇ ਕੀਨੀ ॥2॥¹⁸
ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1847 ਅਠਾਰਾ ਸੈ ਸੈਂਤਾਲੀ ਬੀਚ ਮਹੀਨੇ ਮਾਰਚ ਕੇ ।
ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਜੂ ਕੇ ਸੰਮਤ 1904 ।
ਉੱਨੀ ਸੌ ਚਾਰ ਬੀਚ ਮਹੀਨੇ ਚੇਤ੍ਰ ਕੇ ।
ਇਤਿ ।

ਅਥ ਦੋਹੇ । ਭਏ ਫਿਰੰਗੀ ਰਾਜ ਕੇ ਬੀਚ ਗ੍ਰੰਥ ਯਹਿ ਕੀਨ ।
ਰਾਜ ਭਾਗ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੋ ਦਿਨ ਦਿਨ ਬਢਤ ਨਵੀਨ 199 ।¹⁹

17. ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਐਚ ਐਮ. ਲਾਰੇਂਸ ਨੇ ਜੁੱਤੀ ਪਾ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਦਾਰੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :
“ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਾਯਤ ਪੁਰ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਨੂੰ ਖਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਰਬਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਜੁੱਤੀ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਪਰਕੰਮਿਆ ਵਿਚ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਦੇ ਬੰਗੇ ਜੋੜੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਊ ਹਤਯਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਰ ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੁਦਾਖਲਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

—ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ, ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਪੰਨਾ 704 ਦਾ ਫੁਟ ਨੋਟ ।

18. ਸੰਨ 1847 (ਮਾਰਚ) ਵਿਚ ਐਚ.ਐਮ. ਲਾਰੇਂਸ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੀ (ਵੇਖੋ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ‘ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਪੰਨਾ 794) ਅਤੇ ਸਰ ਫਰੈਡਰਿਕ ਕੁਰੀ (Sir Fredrick Currie) ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਉਹ ਸੰਨ 1845-46 ਤੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਸਕੱਤਰ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1847 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ, 1848 ਤੱਕ ਕਲਕੱਤੇ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕਾਉਂਸਿਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਮਾਰਚ, 1848 ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ, 1849 ਤੱਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੀ। Dr. Ganda Singh, *Private Correspondence relating to the Anglo Sikh Wars*, P. 7.

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਾਖਨ (ਮੱਖਣ) ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਨਾਲ ‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ’ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੋਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

19. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਭਾਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ), ਪੱਤਰਾ 88.

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹਨ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵਰ੍ਹਾ ਸੰਮਤ 1887 ਦੱਸਿਆ ਹੈ,²⁰ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੰਨ 1830 ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 27 ਜੂਨ, 1839 ਈ. ਨੂੰ 59 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।²¹ ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕੁਲ ਨੌਂ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅੰਦਰੂਨੀ-ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵਡੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਹੋਣਗੇ।

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਮਾਹਾ' ਸੰਨ 1847 (ਸੰਮਤ 1904) ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਈ।²² 'ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ' ਸੰਨ 1847 (ਸੰਮਤ 1904) ਵਿਚ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਸੰਨ 1848 ਵਿਚ ਹੋਈ।²³ ਜੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੱਸੇ ਹੋਏ ਪੈਦਾਇਸ਼ੀ ਸਾਲ, ਸੰਨ 1830 ਨੂੰ ਸ੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਉਮਰ ਕੁਲ 17-18 ਸਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਏਨੀ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਣਾ-ਭਰਪੂਰ ਪੁਸਤਕ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਕਿਸੇ ਅਦਭੁਤ ਬਾਲਕ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1830 ਤੋਂ 10-15 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ; ਉਸ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ (ਸੰ. 1943 ਅਰਥਾਤ ਸੰਨ 1886 ਈਸਵੀ) ਠੀਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਬਿਸਨ ਦਾਸ (ਜੋ ਸ਼ਾਇਦ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਲਿਪੀ ਕਰਤਾ ਹੈ) ਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ :

“ਅਥ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ ਕਰਤਾ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਤਿਨ ਕੇ
ਚਲਾਣੇ ਕੋ ਛਪਯ।

ਸੰਬਤ ਬਲਿ ਬਲਿ ਖੰਡ, ਸਸੀ ਤੁਮ ਨਿਸਚੇ ਜਾਨੋ।
ਮਾਸ ਭਾਦ੍ਰ ਦਿਵਸ ਕਲਾ ਰਿਤ ਉਰ ਮੈ ਮਾਨੋ।

20. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼, ਸਫਾ 527.

21. Anil Chandra Banerjee, *Anglo-Sikh Relations* A Muherjee & Co. Ltd., Calcutta, May 1949, p. 64.

22. “ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੈ ਅਜ ਮੁਖ ਮੈ ਬਾਰਾ ਮਾਹ ਬਨਾਯਾ ਅਜਬ ਸੁਹਾਯਾ”।

‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 32

23. ਸੰਮਤ ਰਤਿ ਬਾਨ ਨਭ ਖੰਡ ਗਜਾਨਨ ਦੰਤ ॥

ਸੁਰ ਗੁਰ ਦਿ ਰਿਤੁ ਰਾਜਨ ਰਿਤ ਸੁਦਿ ਪਖ ਸੁਖਦ ਅਨੰਤ ॥105॥ ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 48

ਤਾ ਦਿਨ ਏਕਮ ਤਿਥੀ, ਚੰਦ੍ਰ ਤੁਮ ਵਾਰ ਪਛਾਨੋ ।
ਪੂਰਬ ਭਾਦ੍ਰਪਦ ਨਖਯਤ੍ਰ ਧਿਤ੍ਰ ਯੋਗ ਬਖਾਨੋ ।
ਕਹਿ ਬਿਸਨ ਦਾਸ ਕਰ ਜੋਰ ਕੇ, ਨਾਮ ਦਾਨ ਵਰਤਾ ਗਏ ।
ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਖੁਸੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕਵਿ, ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ।²⁴

ਕੂਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਹਿਲੀ ਤੁਕ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਸੰਬਤ = ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਮਤ (ਸੰਵਤ)

ਬਲਿ = 3 (ਤਿੰਨ)

ਬਲਿ = 4 (ਚਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ)²⁶

ਖੰਡ = 9 (ਨੌ ਦੀ ਗਿਣਤੀ)²⁷

ਸਸੀ = 1 (ਚੰਦ੍ਰਮਾ)

ਅੰਕਾਨਾਮ ਵਾਸੋ ਗਤੀ (ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਈਏ) ਤਾਂ ਸੰਮਤ 1943 ਬਣਦਾ ਹੈ ।

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵ

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਕਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਸਪਸ਼ਟਵਾਦੀ ਸਨ । ਕਵੀ ਭਾਵੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦਾ ਕੁੱਝ ਸੰਵਾਰ ਦੇਵੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹਸਾਨ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਦਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਨ-ਦਾਤਾ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਜੀ ਉੱਤੇ ਵੀ ਝੱਖੜ ਵਰ੍ਹਨ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਪਰ ਉਹ ਨਿੰਦਾ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਉਠ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਵਿਥਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਮੋਤੀਆਂ

24. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੱਤਰਾ 466.

25. ਦੈਂਤ ਰਾਜਾ ਬਲਿ ਬਹੁਤ ਘਮੰਡੀ ਸੀ । ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਸ਼ਣੂ ਨੇ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ (ਬੈਠਾ) ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੈਠੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਬਲਿ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕਦਮ ਜ਼ਮੀਨ ਮੰਗੀ । ਹਉਮੈ ਨਾਲ ਫਿੱਟੇ ਹੋਏ ਰਾਜਾ ਬਲਿ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾਕ ਭਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨ ਲਈ । ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਕਦਮ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਜੜ੍ਹ-ਚੇਤਨ ਧਰਤੀ ਮਾਪ ਲਈ, ਦੂਜੇ ਨਾਲ, ਸੂਰਗ, ਆਕਾਸ਼, ਆਦਿ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਤੀਜੇ ਕਦਮ ਨਾਲ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਉੱਤੇ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਤਾਲ ਲੋਕ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਗਏ "ਬਲਿ" ਨਾਲ 3 ਦੇ ਅੰਕ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । (ਰਾਜ ਬਲਿ ਅਤੇ ਵਾਮਨ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ : 'ਕਲਯਾਣ ਵਿਸ਼ਣੂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾੰਕ', ਗੋਰਖਪੁਰ, ਸਾਲ 47, ਅੰਕ 1, (ਜਨਵਰੀ 1973)

26. (ਕ) ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਲਈ ਚਾਰ ਕਰਮ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ—ਨਿਤਯ, ਨੈਮਿਤਕ, ਪ੍ਰਾਯਸਚਿਤ ਅਤੇ ਉਪਾਸਨਾ । ਵੇਖੋ : ਵਿਸਵੰਭਰ ਨਾਥ ਉਪਾਧਯਾਯ, 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠ ਭੂਮਿ' ਸਫ਼ਾ 83.

(ਖ) ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ।

27. ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਨੌਂ ਭਾਗ ।

ਵਿਚ ਪਰੋ ਕੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਯਥਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

“ਸੁਕਵਿ ਪੁੰਜ ਹੋ ਸੁਨੋ ਮਮ ਬਿਨਤੀ ਨਿਜ ਭੂਤ ਜਾਨ ।
 ਜਹੰ ਦੂਖਨ ਹੈ ਤਹੰ ਕਰੋ ਭੂਖਨ ਬੁਧਿ ਬਲਮਾਨ ।
 ਜੁਯੋਂ ਖਾਰੋ ਸਾਗਰ ਸਲਿਲ ਘਨ ਮੀਠੋ ਕਰ ਲੇਤ ।
 ਦੂਖਨ ਕੋਂ ਭੂਖਨ ਸੁ ਭੁਯੋਂ ਕੀਜੋਂ ਸੁਮਤਿ ਨਿਕੇਤ ॥101॥
 ਕੰਟਕ ਹੋਵਤ ਕੰਜ ਸੁਯੋਂ ਤਉ ਤਜਤ ਨਹਿ ਭੋਰ ।
 ਆਵਤ ਹੋਤ ਸੁਬਾਸ ਜੁਯੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤਿ ਕਰ ਦੋਰ ॥102॥
 ਤੁਯੋਂ ਦੂਖਨ ਲਖਿ ਕੈ ਬਹੁਤ ਤਜੋ ਨ ਯਾਹਿ ਸੁਮੰਤ ।
 ਆਤਮ ਗੁਯਾਨ ਸੁਬਾਸ ਹਿਤ ਕੀਜੋ ਪ੍ਰੀਤਿ ਅਨੰਤ ॥103॥
 ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਰਮ ਆਤਮ ਬੋਧ ਮਹਾਨ ।
 ਸੋ ਯਾਮੈ ਜਨ ਪਾਨ ਜੇ ਕਰੈਂ ਸੁ ਭਵ ਮ੍ਰਿਤ ਹਾਨਿ ॥104॥

‘ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀਆਂ ਇਹ ਆਖਰੀ ਸਤਰਾਂ ਇਹੋ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਉੱਤੇ “ਪਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕੁਸ਼ਲ ਬਹੁਤੇਰੇ” ਵਾਲੀ ਭਗਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੀ ਅਖਾਉਤ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਲੂੰ ਲੂੰ ਵਿਚ ਰਮਾ ਲਿਆ ਸੀ,²⁸ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਨੀ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਭੰਨ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਵੀ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਤੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਮਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਜਿੱਥੇ ਕੋਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਮੇਂ ਦਲੀਲ ਦੇਣੀ ਪਵੇ ਉਥੇ ਵੀ ਉਹ ਬੜੀ ਆਜਿਜੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਅਥ ਦੋਹਾ

ਤਥਾ ਸੁਨਯੋਂ ਕਤ ਤੇ ਬਚਨ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਯਹਿ ਜੀਵ ।
 ਗੂਢ ਮਰਮ ਕੇ ਬਿਨ ਕਹੇ ਮਿਟੀ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਸੀਵ ॥96॥
 ਵਾਰਤਕ ॥ ਤਥਾ ਕਹੀਏ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਵਤ ॥
 ਦਾਰਸ਼ਟਾਂਤ ਮੈ ਕਤ ਤੇ ਕਹੁਯੇ ਕਿਸੂ ਕੇਵਲ
 ਸ੍ਰੋਤੀ ਤੇ ਸੁਨਯੋ ਅਧਿਕਾਰੀ ਮੁੱਖਯੂਨੇ ॥29॥

28. (ਕ) ਮੀਠੇ ਜੁਯੋਂ ਨ ਅੱਛਤ ਹੈ ਮੀਠੇ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮੀਠੇ ਭੋਗਨ ਮੈ ਭੁਯੋਂ ਆਨੰਦ ਆਤਮਾ ਤੇ ਜਾਪੇ ਹੈ। ਜੋ ਹੈ ਅਨਭੈ ਯਾ ਸਿਮਰੈ ਯਾ ਸੋ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਐਸੇ ਜੋ ਪ੍ਰਗਯਾਨ ਸੋ ਅਨੰਦ ਰੂਪ ਆਪੇ ਹੈ ॥132॥
 —‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ), ਪੱਤਰਾ 57.

(ਖ) ਪ੍ਰਸ਼ਨ—ਕੁਯੋਂ ਨਾਂ ਥਿਰ ਭਯੋ ॥

ਉੱਤਰ—ਤਿਸ ਕਿਸੂ ਵਕਤਾ ਕੇ ਚਪਲ ਚਿੰਨ ਨਾਮ ਲਛਨ ਸੁਭਾਵ ਕੋ ਜਾਣਕੇ ॥

—‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਗ੍ਰੰਥ), ਪੱਤਰਾ 55

29. ਉਹੀ।

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਨਾਮ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਭਾਵੇਂ ਭਗਤ-ਕਵੀ ਸਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਵੀ-ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭੁੱਲਦੇ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੀਤਿ ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀ ਘਨ ਆਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਅਗੇਤਰ-ਪਿਛੇਤਰ ਬਦਲ ਕੇ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਦੇ ਕੇ 21 ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।³⁰ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਉਹ ਘਨ ਆਨੰਦ ਜਿਹੇ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧ ਗਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਨਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅਖਰ 'ਨ' ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾਮਾਵਲੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

(ੳ) ਮੂਲ ਨਾਂ

- (1) ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਕ੍ਰਿਤ...
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 1)
- (2) ਭਨਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ,
ਬੈਰੀ ਮ੍ਰਿਗ ਝੰਡ ਰੁੰਡ ਮੁੰਡਨ ਬਖੇਰਨੀ। (‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪਦ 50)
- (3) ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਬ ਸੰਤਨ ਕੋ ਦਾਸ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਨਿਰਮਲੇ ਕ੍ਰਿਤ... (‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਪੱਤਰਾ 39)
- (4) ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮਾਸਮੀ ਇਮ ਵਦਤ ਚਤੁਰ ਵੇਦਨੀ ਕੇ,
ਕੈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਯਾ ਕੋ ਉਰ ਮੈ ਗਹਯੋ।
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 48)

(ਅ) ਛੰਦ-ਵਿਚਾਰ ਕਾਰਨ ਅਧੂਰਾ ਨਾਂ

“ਤਿਨ ਕੇ ਕੱਬਿਤ ਸੰਤ ਕਵਿਨ ਸਿੰਗਾਰ ਰਚੋਂ,
ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਕੇ ਸਿੰਗਾਰ ਹੋ ਮੁਮੁੱਖੂ ਹੂੰ ਨਿਹਾਲ ਜਯੋਂ”।³¹

(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 48)

(ੲ) ਪਰਿਆਇ ਵਾਚਕ ਨਾਂ

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਨਿਜਾਨੰਦ ਦਾਯਕ ਮੁਮੁੱਖੂ ਕੀਲਾਯਕ ਭੇਦ ਭਾਵਨਾ ਕੋ ਘਾਯਕ
ਔਰ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹੋਂ ਕਾ ਨਾਯਕ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਅਧਿਕ ਮਾਸ ਯੁਤ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ
ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਪੂਰਨ। ੧। (‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 32)

- (2) ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕਹਤ ਯੋਂ ਹਰਿ ਬਿਨ ਮਤ ਉਰਝਾਈਂ ਬਹੁਰ
ਨਾ ਆਈ। 16। (‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 33)

30. (ਕ) ਨਕ ਰਣਨ ਕਪੂਰ, ‘ਧਨਾਨੰਦ ਕੀਨ ਥੇ’, ‘ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਣੀ ਪਤ੍ਰਿਕਾ’,
ਕਾਰਾਂਘਰੀ, ਵਰ੍ਹੇ 70, ਅੰਕ 3 (2021 ਕਿ.), ਪ੍ਰ. 34.

(ਖ) ਉਹੀ, ‘ਮਗਲ ਕਾਲ ਦੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ.
ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ, 49-50.

31. ਇਹ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਲੇਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਸੂਚਕ (1. ਕਵੀ ਨਾਮ, 2. ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਜਾਂ ਆਨੰਦ) ਸੂਚਕ ਵੀ ਹੈ।

(3) ਅਥ ਨਿਪੱਖ ਵਾਕ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕ੍ਰਿਤ³²...
(‘ਕਵੀਂਦ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 465)

(ਸ) ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਬਦਲ ਕੇ

“ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਭਵ ਸਾਗਰ ਪਾਰਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਲਿੰਦ
ਨਿਹਾਲ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਕ੍ਰਿਤ³³... (‘ਕਵੀਂਦ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 48)

(ਹ) ਸ਼ਲੋਸ਼ ਅਲੰਕਾਰ ਭਰਪੂਰ ਨਾਂ

(1) ਸੰਤ ਕਵਿ ਸੇਂਧਵ ਕੀ ਖਿਲ³⁴ ਜੁਯੋਂ ਰਸੇ ਕਸਦਾ,
ਇੰਦ੍ਰ ਸੈ ਆਨੰਦ ਜਾ ਕੇ ਲਵੈ ਨਹਿ ਲਾਵਤੇ i³⁵
(‘ਕਵੀਂਦ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 49)

(2) ਸੰਤ ਕਵਿ ਯਾ ਤੇ ਤਯੋਂ ਪ੍ਰਮੋਦ ਕਰਮ ਦੇਵਨ ਕੋਂ ਛੰਬ ਚੰਦ i³⁶
(‘ਕਵੀਂਦ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 58)

(3) ਬੇਦ ਕੋ ਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨਿਹਾਰ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਕਹੁਯੋ ਲਖ ਕੇ ਇਕ ਕੋਟੀ i³⁷
(‘ਕਵੀਂਦ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 466)

(ਕ) ਨਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ

(1) ਨਿਤ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਮ੍ਰਤ ਨਿਖਲ ਸੋਂ ਨਿਸ ਦਿਨਿ ਨਿਪਟ ਅਦ੍ਰੋਹ ।

32. ਕਿਤੇ ‘ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਦੋ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ‘ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

(1) (ਕ) ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਸੁਧਾਸਰ ਤਟੀਏ ਕਿਰਤ
ਲਿਖੁਯਤ ।

(ਖ) ਇਤਿ...ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਮਾਹ ਅਧਿਕ ਮਾਸ ਯੁਤ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਪੂਰਣ ।

(2) (ਕ) ਤਯੋਂ ਹੀ ਤੂੰ ‘ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ’ ਸੱਤ੍ਰੁਯ ਰੂਪ ਜੀਵ ਆਦਿ ਹੁਤੋ
ਧਰੁਯੋ ਜੇ ਉਪਾਧੁਯਾਧੀਨ ਰੂਪ ਜੀਵ ਨਾਵਤੇ ॥9॥ (ਮਹਾਂ ਕਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ)

(ਖ) ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਯਾ ਮੈ ਨਾਸਦੇਹ ਕਛੂ
ਬੋਧ ਦੈ ਉਦਾਲਕ ਜੀ ਸੰਸੋ ਬਿੰਦ ਘਾਵਤੇ ॥ (ਮਹਾਂ ਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ)

33. ‘ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ’ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ (ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਬਚ ਉਰ ਧਰਿ... ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਦ 94) ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ‘ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋੜਿਆ ਹੈ (...ਦਾਨ ਮਾਨ ਹਰਿ ਧਯਾਨ ਯੁਤ ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ । ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਦ 50) ।

34. ਸਮੁੰਦਰ ਝੱਗ ਜਾਂ “ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸੰਨ” ਅਭੰਗ ਸ਼ਲੋਸ਼ ਸੂਚਕ ਹੈ ।

35. ਨਹਿ-ਲਾਵਤੇ ਸ਼ਬਦ ਲਗਾਂ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ‘ਨਿਹਾਲ-ਵਤੇ’ (ਕਵਿ ਨਿਹਾਲ ਵਰਗਾ) ਬਣ ਕੇ ਸਭਗ ਸ਼ਲੋਸ਼ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

36. ‘ਪ੍ਰਮੋਦ’ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਅਨੰਦ, ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ‘ਨਿਹਾਲ’ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ ।

37. ‘ਨਿਹਾਲ’ ਤੋਂ ‘ਨਿਹਾਰ’ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ।

ਮਮ³⁸ ਅਨੁਸਾਰੀ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੀ ਜਯੋਂ ਚੰਬਕ ਸੋਂ ਲੋਹ 18।

- (2) ਏਕਮ ਏਕੋ ਜਗਾ ਦੇ ਨਾਮ ਰੂਪ ਬਿਨ ਹੋਤ ਵਰਣਨ ਗੋਤੋ ।
ਨਾਂਤਦਿ ਪ੍ਰਿਥੀ ਨ ਨੀਰ ਨ ਅਗਨੀ ਨ ਪੌਨ ਨ ਭੌਨ ਇਤੋ ਹੁਤੋ ਅਛੋਤੋ ।
ਨਨ³⁹ ਅਜ ਮੁਖਨ ਨ ਬਿਸ੍ਨੁ ਨ ਰੁਦ੍ਰੋ ਰਵਿ ਨ ਚੰਦੁ ਕਰ ਜੋ ਤੋ ਕਥਾ ਨ ਸੋਤੋ ।
ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਸੁਪਤਿ ਜਯੋਂ ਦੁਖ ਦੁਰ ਸੁਖਦ ਪ੍ਰਗਟੋ ਤੋ ਏਕ ਉਦੋਤੋ।੧।
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 32)

ਰਚਨਾਵਾਂ

ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਭਾਗ ਦੂਜਾ)⁴⁰ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(1) ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਤ

(ੳ) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼; (ਅ) ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ; (ੲ) ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ; (ਸ) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼; (ਹ) ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹਾ; (ਕ) ਸ੍ਰੀ ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ; (ਖ) ਛਪਯ ਭੇਦਾਵਲੀ; (ਗ) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਕਵਿਤਾਵਲੀ; (ਘ) ਖੌੜਸ ਤਿਥਾਂ ਵੇਦਾਂਤੀ; (ਙ) ਖਟ ਸਾਸਤ ਕੋ ਸਾਰ ।

(2) ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ

(ੳ) ਮਹਾਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ।

(3) ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਪੱਖ ਵਾਕ ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ’ ਹੈ । ‘ਨਿਰਪੱਖ ਵਾਕ’ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਦਾ ਉਪਨਾਮ ਹੈ । ‘ਖੱਟ ਸਾਸਤ ਕੋ ਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਨ ਹਨ :

(1) ਇਕ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ “ੴ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ” ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਮ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ‘ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਮ’ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਨਮਸਕਾਰ ਸੂਚਕ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਸਤੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਕੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਵੇਚਨ ਵੇਲੇ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਸ਼ਬਦ (‘ਹ’ ਦੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ‘ਮ’ ਪਾ ਕੇ ਅੱਧੇ ਅੱਖਰ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਸਭਨੀਂ ਥਾਈਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ‘ਪਰਮ + ਆਤਮਾ’ ਨੂੰ ‘ਪ੍ਰਮ + ਆਤਮਾ’ ਨਹੀਂ ਬਣਾਵੇਗਾ ।

38. ਮਮ (ਮੋਰਾ) ਤੋਂ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ‘ਨ’ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ।

39. ‘ਨ’ ਅਖਰ ਨਿਹਾਲ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

40. ‘ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ’, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1936 ਈ., ਭਾਗ ਦੂਜਾ, ਸਫ਼ਾ 397

(2) ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਰਾ ਨੰ. 33 ਉੱਤੇ ਉੱਕਰੀ ਹੋਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਇੰਝ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਸਾਰ ਯਹਿ ਬੇਦ ਯੁਕਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ।

ਕਹਯੋ ਕਲੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਮਝੋ ਰਿਦੇ ਵਿਚਾਰ ।੧੧।

ਇਤਿ ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਸਾਰ ਸਮਾਪਤੰ ।

ਅਸਲ ਵਿਚ ਖਟ ਸਾਸਤ੍ਰ ਕੋ ਸਾਰ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਵੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਹੈ । ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਕ੍ਰਿਤ ਅਪੋਖ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਵਲੀ ਰਾਮ ਵਿਰਚਿਤ ਦ੍ਵਾਦਸ ਮਹਾਂਵਾਕ ਵਾਂਗ ਇਹ ਕੁੱਝ ਪੰਨਿਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਪੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ।

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਖਰੜਾ ਨੰ. 4805 ਵਿਚ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ । 466 ਪੱਤਰਿਆਂ ਦੀ ਇਹ ਜਿਲਦ $14\frac{1}{2}'' \times 13\frac{1}{2}''$ ਆਕਾਰ ਦੀ ਹੈ । ਪੱਤਰਾ ਨੰਬਰ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਦੂਣੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ 932 ਸਫੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸਾਰਾ ਖਰੜਾ ਇੱਕੋ ਹੱਥ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਚ ਛੰਦ ਨਾਮ, ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਜਾਂ ਕਵੀ ਛਾਪ ਲਾਲ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪਰੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਤ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਵਾਂਗੇ ।

1. ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ : ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ-ਤਰ ਪਦ ਦੂਜੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨੌਬਤ, ਸੌਂਧਾ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਯਾਮ, ਆਦਿ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਸਵੱਯੇ, ਕਬਿੱਤ, ਅਨੰਗ ਸੇਖਰ, ਦੋਹਰੇ, ਕੜਖੇ, ਛਪਯ ਛੰਦ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਨਿਰਮਲਾ-ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਕਾਰਨ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਸਤਰਾਂ ਦੀ ਉੱਜਲਤਾ ਬਾਰੇ ਕਬਿੱਤ ਆਪ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਹਨ । ਜਿਹੜੇ ਛੰਦ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ 'ਨਵੀਨ' ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਬਿੱਤ ਨੰ. 11 ਜਾਂ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ-ਕਬਿੱਤ ਨੰ. 22) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇੱਕੋ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਕਬਿੱਤ ਦਾ

ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

“ਸ੍ਵਾਸੋ ਸ੍ਵਾਸ ਜਪ੍ਯੋ ਨਾਮ ਜਾਨ੍ਯੋ ਰੋਮ ਰੋਮੇ ਰਾਮ
ਮਨ ਬਚ ਕਾਇ ਕੈ ਕੈ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਾਸ ।
ਜਯੋਂ ਹਰਿ ਚੰਦੌਰੀ ਦੁਮ ਛਾਯਾ ਤ੍ਯੋਂ ਬਿਲਾਸ ਹਾਸ ਮ੍ਰਿਗ
ਜਲ ਵਤ ਜਾਨ ਜਗ ਤੇਂ ਰਹੇ ਉਦਾਸ ।
ਨਿਜ ਮੈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਗਨ ਰਹਿਤ ਸਦਾ
ਸੇਵਕ ਸੋ ਸ਼ਘਰ ਸੁ ਸਾ ਕੋ ਦਾਸ ਰਾਮ ਦਾਸ ।
ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਗ੍ਯਾਨ ਦਾਨ ਦੇ ਕੈ ਸਿਖਨ ਕੋ
ਅਮਰ ਕਰੈਯਾ ਐਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਮਰ ਦਾਸ ।੧੧।

2. ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ : ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 13 ਪਦ ਹਨ । ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਲੋਂਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਸਾਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚੇਤ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ (ਸੰਮਤ 1904) ਕ੍ਰਿਸਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਸਥਾਨ ਇੰਝ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਲੋਂਦ ਮਹੀਨਾ ਪੜੇ ਆਨਿ ਜਬ ਸੋ ਤ੍ਰਯੋਦਸੋ ਸਦਾਯਾ ਤੁਰਤਨ ਆਯਾ ।
ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੈ ਅਜ ਮੁਖ ਮੈ ਬਾਰਾ ਮਾਹ ਬਨਾਯਾ ਅਜਬ ਸੁਹਾਯਾ ।
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬੰਗੇ ਮੈ ਬੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਨਾਯਾ ਅਤਿ ਸੁਖਦਾਯਾ ।
ਖੁਯਾਲ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਵਿ ਸੁਨਿ ਕੀ ਤਿਨਿ ਸਰੂਪ ਨਿਜ ਪਾਯਾ ਸਾਚੁ ਸੁਨਾਯਾ ।13।

3. ਖੋੜਸ਼ ਤਿਥਾਂ ਵੇਦਾਂਤੀ : ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 16 ਪਦ ਹਨ । ਹਰੇਕ ਛੰਦ 36 ਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਕਵੀ ਦੀ ਇਹੋ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ । ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਛਾਪ “ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ” ਹੈ, ਪਰ ਪਦਾਂ ਵਿਚ “ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗ ਰਾਜ” ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

4. ਸ੍ਰੀ ਮਹਾ ਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ, ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਹੈ । ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਉੱਘੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਮੋਖ ਪੰਥ’ ਦਾ ਛੰਦ ਰੂਪਾਂਤਰ⁴ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਲੜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਰਾਹੀਂ ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ।

4 . ਨਿਮਲ ਸੁ ਪੰਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਮੁਕਟ ਜੁਯੋਂ
ਮੋਖ ਪੰਥ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀਨੋ ਛੀਜੈ ਭ੍ਰਮ ਜਾਲ ਜੁਯੋਂ ॥
ਨਵ ਜੇ ਅਭੁਯਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤਾਂ ਛਾਂਦੋਗ ਭਾਖੈ
ਚੋਪਈ ਸੁ ਦੋਹਰਾ ਮੈ ਕੀਨੈ ਨਿਜ ਖੁਯਾਲ ਜੁਯੋਂ ॥੧॥

5. ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ : ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਮਾਰਚ, 1847 ਅਤੇ ਅੰਤ ਮਾਰਚ, 1848 ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

- (1) “ਈਸਵੀ ਸੰਨ 1847 ਅਠਾਰਾ ਸੈ ਸੈਂਤਾਲੀ ਬੀਚ ਮਹੀਨੇ ਮਾਰਚ ਕੇ ।
ਰਾਜਾ ਬਿਕ੍ਰਮਾਜੀਤ ਜੂ ਕੇ ਸੰਮਤ 1904 । ਉੱਨੀ ਸੇ ਚਾਰ ਬੀਚ ਮਹੀਨੇ ਚੇਤ੍ਰ ਕੇ ।
- (2) ਸੰਮਤ ਰਤਿ ਬਾਨ ਨਭ ਖੰਡ ਗਜਾਨਨ ਦੰਤ ।
ਸੁਰ ਗੁਰ ਦਿਨ ਰਿਤੁ ਰਾਜ ਰਿਤ ਸੁਦਿ ਪੱਖ ਸੁਖਦ ॥105॥

ਕੂਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਇਹ ਮਿਤੀ ਸੰਮਤ 1905, ਬਸੰਤ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਚਾਨਣਾ ਪੱਖ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਸੰਨ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 1848.

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ, ਬ੍ਰਹਮ, ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਦੋਹਰਾ, ਸੋਰਠਾ, ਛਪੈ, ਕਬਿੱਤ ਛੰਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਛੰਦ-ਪਰੀਖਣ ਵਿਚ ਵੀ ਰੁੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ :—

ਭੂਮਿ ਕਾਕੇ ਭੇਦ ਤੁਰੀ ਭ੍ਯੋਂ ਸਮਾਧਿ ਹੂੰ ਕਲੇਸ
ਰਿਦਾ ਭਾਸ ਔ ਕੂਟਸ੍ਥ ਅਲਪ ਬਿਸਾਲਸਾ ।

× × ×

ਪਾਂਚੋ ਬ੍ਰਿਤਿ ਚੂਰ ਕੈ ਕੈ ਸੱਚਿਦਅਨੰਦ ਸੁੱਧ ਸੁ
ਸੰਬੇਦ੍ਯ ਰੂਪ ਲਖ੍ਯੋ ਤਾ ਕੋ ਨਾਮ ਖਾਲਸਾ ॥

ਵਾਰਤਕ ॥ ਯਾ ਮੈ ਕੂਟਸ੍ਥ ਕੇ ਦੁਤ੍ਰ ਸਕਾਰਥ ਕਾਰਨੇ ਪੂਰਬਲੇ ਟਕਾਰ ਕੋਂ ਦੀਰਘ ਕਰ੍ਯੋ ਹੈ ।
ਔਰ ਬ੍ਰਿਤਿ ਸ਼ਬਦ ਕਾ ਯੁਤ ਬਕਾਰ ਦੀਰਘ ਰਾਖ੍ਯੋ ਮਾਨਨੋ ॥⁴²

6. ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ : ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਤੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੱਸਣ ਲਈ⁴³ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਸੂਰਤ, ਚਿੰਤਾਮਣ, ਗਿਰਧਰ ਲਾਲ, ਕੇਸਵ, ਸੁੰਦਰਦਾਸ, ਲਾਲ, ਆਦਿ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੀਤਿ ਕਾਲ ਦੇ ਉੱਘੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਈ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈ ਕੇ ਪਿੰਗਲ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ । 24 ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਾਲਾ ਸੋਰਠਾ ਛੰਦ ਦੋਹੇ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਕ ਸੋਰਠਾ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਹੈ :

42. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੱਤਰਾ 43

43. ਛਪੈ ਕਵਿਤ ਕੇ ਭੇਦ ਬਹੁ ਤੁਮ ਜੋ ਕਹਿਤ ਬਚ ਸਾਰ ।

ਤਿਨ ਕੀ ਜ੍ਯੋਂ ਤੁਮਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੋਹੇ ਦੇਹੁ ਉਚਾਰ ॥12॥

ਤ੍ਯੋਂ ਪੂਰਨ ਲਿਖ ਪ੍ਰੇਮ ਤਿਹ ਪਰਮ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਖ ਤਾਂਹਿ ।

ਭੇਦ ਦੋਹਰੇ ਕੇ ਕਹਿਤ ਜਿਹ ਪਿਖਿ ਕਵਿ ਹੁਲਸਾਂਹਿ ॥15॥

ਦੋਹਾ : ਯਤਿ ਜੁ ਸਮਾਹਿ ਵਾਹਿ ਵਿਖਮ ਕਰ ਜਹਾਂ ਧਰ ।

ਵਿਖਮ ਰਾਖਸ ਮਚਾਇ ਦਾਹਿ ਦੋਖ ਕੈ ਸੋਰਠਾ ॥112॥

7. ਸੱਤਵਾਰ ਵੇਦਾਂਤੀ : ਇਸ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵੇਦਾਂਤਕ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

8. ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ : ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ । ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ 125 ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸੀ ਹੈ । ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਟੀਕਾ ਵੀ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਸੇਵਕ ਅਮਰ ਆਗ੍ਯਾ ਪਾਇ ਗੁਰੁ ਤੇ ਖਡੂਰੋਂ ਜਾਇ

ਕੇ ਵਟਾਲੇ ਲੀਨੋ ਜੋ ਜੋ ਯੋਗ ਬਰ ਹੈ ।

ਤਹਾਂ ਸੁਨ੍ਯੋ ਏਕ ਅਤਿ ਨੀਕੇ ਹੈ ਹਕੀਮ ਮਿਲੈ

ਪ੍ਰਫ੍ਯੋ ਦੇ ਨਜਰ ਦਾਗ ਦੇਹ ਕੈਸੇ ਟਰਹੈ ।

ਕਹੀ ਤਿਨਿ ਬੂਟੀ ਦਲ ਸ੍ਵਾਦ ਭੇਦ ਪੁੰਜ ਸੁਨੇ

ਅਮਰ ਜੀ ਆਏ ਬੂਟੀ ਖੋਜ ਤੇ ਅਪਰ ਹੈ ।

ਛਪਰੀ ਸਜਲ ਬ੍ਰਿਛ ਖੋਜਤੇ ਨਿਹਾਰੀ ਸ੍ਰੁਛ

ਪਰਮ ਅਨੂਪ ਅਬ ਜਹਾਂ ਸੁਧਾਸਰ ਹੈ ॥2॥

ਟੀਕਾ ॥ ਦਲ ਕਹਿਯੋ ਬੂਟੀ ਕੇ ਪਤ੍ਰੋਂ ਕੇ ਭੇਦ ।

ਬੂਟੀ ਕੇ ਸ੍ਵਾਦੋਂ ਕੇ ਭੇਦ ।

ਅਤੇ ਏਕ ਬੂਟੀਆਂ ਜਿਮੀਨ ਪਰ ਵਿਛਵੀਆਂ ਹੋਤੀਆਂ ਹੈ ।

ਏਕ ਖੜੀਆਂ ਹੋਤੀਆਂ ਹੈਂ । ਇਤ੍ਯਾਦੀ ਭੇਦੋਂ ਕੇ ਬੀਚ ਤੇ

ਜੋ ਉਸ ਬੂਟੀ ਕੇ ਭੇਤ ਥੇ ਸੋ ਸੁਨੋ ॥⁴⁵

9. ਸ੍ਰੀ ਮੁਹਾਰਨੀ ਕੀ ਦੋਹਾ ਭੇਦਾਵਲੀ : ਇਸ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ, ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਅਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ ਦੇ ਪਦ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਅਮ੍ਰਤ ਧੂਨੇ ਛੰਦ, ਬਿਪ੍ਰ; ਛਤ੍ਰੀ ਅਤੇ ਵੈਸਯ ਸੰਗਿਆ ਵਾਲੇ ਦੋਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

10. ਸ੍ਰੀ ਵਰਣੀ ਸਵੱਯੇ ਭੇਦਾਵਲੀ : ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਣਿਕ ਛੰਦ ਸਵੱਯੇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਦੇਵ ਦੇ ਕਾਬਯ ਰਸਾਇਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਵੇਰਵਾ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਰੇ 217-220 ਤੱਕ ਹੈ ।

11. ਸ੍ਰੀ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਕਬਿਤਾਵਲੀ : ਟੀਕਾ, ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ ਅਤੇ ਵਾਰਤਾ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਹ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ

44. ਸੰਸਤ ਸੁਣ੍ਯੋ ਮਨੈਨ ਦ੍ਵਾਰ ਚੰਦ ਅਸੂ ਚਢੈ

ਭੋਮਵਾਰ ਬੀਚਿਯੋ ਸਮਾਮਤ ਸੁਹਾਯੋ ਹੈ ।

45. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੱਤਰਾ 71.

ਵਿਚ ਹੈ। ਉਤਰਾਰਧ ਵਿਚ ਕੁਲ 404 ਪਦ ਹਨ।

12. ਨਿਪਖ ਵਾਕ : ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਂ ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਵੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਲ 8 ਪਦ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ, ਵੇਦਾਂਤ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਭਾ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਮਦਰਸੀ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ :

ਮਾਨਪਮਾਨ ਗਿਲਾ ਨਿਗਈ ਜੁਹਤੀ ਚਿਤ ਮੈ ਚਿਤ ਕੀ ਬ੍ਰਿਤ ਖੋਟੀ।
ਉਜਲ ਬੁਧੀ ਭਈ ਅਤਿ ਸੁਧ ਸੁਵੇਦ ਕੇ ਵਾਕ ਚਲੇ ਧਰ ਚੋਟੀ।
ਬ੍ਰਹਮ ਲਖਯੋ ਘਟ ਮੈ ਮਟ ਮੈ ਕਟ ਮੈ ਜਟ ਮੈ ਪੁਨ ਪੁੰਜ ਮੈ ਜੋਟੀ।
ਜਾਸ ਨਰੋਤਮ ਮੈ ਯਹਿ ਲੱਛਨ ਕੱਛ ਰਖੋ ਅਥਵਾ ਲੰਗੋਟੀ।²¹

× × ×

ਬ੍ਰਹਮ ਪਰਾਇਣ ਸੋਈ ਨਰਾਇਣ ਯੱਦਪ ਹੈ ਕਟ ਛੀਨ ਲੰਗੋਟੀ।³¹

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਹੋਰ 11 ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਬਿਸ਼ਨਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਕਵੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਪੱਤਰਾ ਨੰ. 466 ਉੱਤੇ ਸੰਤ ਜੀ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਬਾਰੇ ਤੁਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ

ਸੰਤ ਜੀ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਹੈ :

(1) ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ 'ਨਿਰਮਲਾ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) ਅਥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੰਤ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਯਤੇ।

(ਅ) ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ ਸਰਬ ਸੰਤਨ ਕੇ ਦਾਸ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਕ੍ਰਿਤ ਲਿਖਯਤੇ।

(ੲ) ਇਤਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਕ੍ਰਿਤ ਸਫਲ :। ਸੁਭੰ।

(2) ਇਸ ਕਵੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਦੇ ਮੌਖ ਪੰਥ (ਸੰਨ 1778)⁴⁶ ਦਾ ਛੰਦ ਰੂਪਾਂਤਰ 'ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

'...ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੂ ਨੇ ਅਪਨੇ ਰਚੇ ਮੌਖ ਪੰਥ ਨਾਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੇ ਬੀਚ ਛਾਂਦੋਗ ਕਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੈ ਕਹੂੰ ਸੰਛੇਪ ਸੋ ਕਹੂੰ ਬਿਸਤਾਰ ਸੋ ਚੌਪਈ ਦੋਹਰਾ ਮੇ ਲਿਖ ਦੀਨਾ। ਉਸ ਮੌਖ ਪੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਹਮਨੇ ਕਬਿਤੋਂ ਮੇ ਚਾਹੁਯਾ ਹੈ ਰਚਿ ਲੀਨਾ।⁴⁷

46. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਯ', ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿੱਲੀ, 1963, ਪੰਨਾ 167.

47. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ 49

ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਮਹਾਤਮਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਪਕਾਰੀ ਭਾਵ ਨਾਲ ਚੇਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।⁴⁸ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਨਿਰਮਲਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦਾ ਸੇਵਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

“ਏਕ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀਵਾਨ ਕੇ ਸਮੇਂ। ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲੇ ਅਪਨੇ ਗਰ ਮੈ ਅੰਚਰ ਡਾਰ ਕੇ ਬਡੀ ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਤਤਪਰ ਹੈ ਕੈ ਠਾਂਢੇ ਹੋਤੇ ਭਏ। ਤਿਸੀ ਸਮੇਂ ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰ ਕੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸੋ ਪੂਛਾ : ਜੋ ਹੇ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਕਹੁ ਕ੍ਯਾ ਕਹ੍ਯਾ ਚਾਹਤਾ ਹੈ। ਤਬ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਲੇ। ਹੇ ਸਤ ਗੁਰੋ ਗ੍ਰੰਥ ਜੂ ਕੇ ਮਾਰੂ ਰਾਜ ਮੈ ਜੋ। ਪਹਿਲੇ ਮਹੱਲੇ ਕੇ ਸੋਲਹੇ ਹੈਨ। ਤਿਨ ਕੇ ਬੀਚ ਤੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਕੀ ਨਾਵੀਂ ਪੌੜੀ ਕੇ ਆਦਿ ਮੈ ਜੋ ਲਿਖੀ ਹੈ ਏ ਤੁਕ। ਸਾਂਮ ਬੇਦ ਰਿਗ ਯਜੁਰ ਅਥਰਬਣ। ਇਸ ਤੁਕ ਕਾ ਜੋ ਅਸਲ ਤਾਤਪਰਯ ਹੈ ਸੋ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਸਮਝਾਓ ਜੀ।

ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਸਤ ਗੁਰੂ ਕਹਤੇ ਭਏ ਧੰਨ ਭਾਈ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਤੂੰ ਧੰਨ ਜਿਸ ਤੈਸੇ ਐਸਾ ਉੱਤਮ ਪ੍ਰਸੰਨ ਜੀਵੇਂ ਕੋ ਉਧਾਰ ਹੋਤ ਕੀਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਤੇਰਾ ਵਡਾ ਜਸ ਹੋਵੇਗਾ।

ਹੇ ਸਿਖ ਇਸ ਤੁਕ ਮੈ ਚਾਰੇ ਬੇਦੋਂ ਕੇ ਨਾਮ ਕਾ ਅਸਲ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਤੋ ਚਾਰੋਂ ਮਹਾਂਵਾਕ ਹੈ। ਐਸੇ ਕਹਿ ਕੇ ਕਾਗਦ ਕਲਮ ਦਵਾਤ ਮੰਗਵਾਇ ਕੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਛਾਂਦੋਗ ਆਦਿਕੋ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮੇਤ ਲਿਖ ਬਖਸਤੇ ਭਏ। ਅਤੇ ਫੁਰਮਾਤੇ ਭਏ ਜੋ ਕਿਸੇ ਏਕਾਂਤ ਸਮੇਂ ਹਮਾਰੀ ਰਸਨਾ ਤੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਕਾ ਅਰਥ ਸੁਣ ਭੀ ਲੈਣਾ।

ਤਬ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੂ ਨੇ ਸੱਤ ਬਚਨ ਕਹਯਾ। ਤਦਾਨੰਤ੍ਰ ਤੈਸੇ ਹੀ ਕਰਾ। ਸਤ੍ਯੋਪਦੇਸ ਰਿਦੈ ਮੈ ਧਾਰ। ਕਾਲਾਤ੍ਰ ਮੈ ਉਸੀ ਵਾਰਤਕ ਕਾ ਅਭਿਪ੍ਰਾਯ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੋਂ ਕਰਿ ਦੀਆ।⁴⁹

(3) ਇਸ ਹਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ‘ਨਿਰਮਲਾ’ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘ⁵⁰ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ।

(4) ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ

48. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਯ’, ਪੰਨਾ 167

49. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ’, ਪੱਤਰੇ 48 49.

50. ਮੱਖ ਪੰਥ ਬਨੈ ਕਾ ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾ ਸੈ ਪੈਂਤੀ ਏਕਾ ਅਰਥ ਨਿਕਸ੍ਯੋ। ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਹਿਨੇ ਮੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਾ ਵਿਦੇਹ ਮੱਖ ਹੋਣਾ ਹੂਆ ਹੈ। ਯਾਤੈ ਪੈਂਤੀ ਅੰ ਪੈਂਤੀ ਸੱਤਰ ਬਰਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੇ ਪੀਛੇ ਮੱਖ ਪੰਥ ਬਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੱਤਰ ਬਰਖ ਏਕ ਪੁਰਖ ਕੀ ਆਯੁ ਮੈ ਤੋ ਕਿਛੁ ਭੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਸੋ ਇਨ ਸੱਤਰ ਬਰਖਨ ਮੈ ਹੀ। ਦੋਇ ਹੂਏ ਹੈਂ ਏਕ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ। ਯਾਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋ ਜਹੂਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘਨ ਕੇ ਬੀਚ ਏ ਹੂਏ ਹੈ। ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 49.

ਹਨ।⁵¹ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪਰਿਚੈ 'ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ' ਅਤੇ ਤਿਥਾਂ ਖੋੜਸ'⁵² ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

(5) ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੇਦਾਂ⁵³ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਅਵਤਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

ਤੂੰਹੀ ਮੱਛ ਕੱਛ ਮਹਾਂ ਮੋਹਨੀ ਬੈਰਾਹ ਧਾਰ
ਤੂੰਹੀ ਨਾਰ ਸਿੰਘ ਦਿਜ ਬਾਵਨ ਕਹਯੋ ਹੈ।
ਤੂੰਹੀ ਚੰਦ੍ਰ ਸੂਰ ਅਰਹੰਤ ਹੋ ਪਰਸਰਾਮ
ਤੂੰਹੀ ਕਾਲਿ ਰੂਪ ਮਧੂ ਕੈਟਭ ਖਪਾਯੋ ਹੈ।
ਤੂੰਹੀ ਰਾਮ ਤੂੰਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੂੰਹੀ ਸਿਵ ਤੂੰਹੀ ਬਿਸ਼ਨ
ਤੂੰਹੀ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਬੇਦ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਗਟਯੋ ਹੈ।
ਕਾਰਨ ਕਰਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰੂਪ ਨਿਜ
ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ ਜਗਤ ਤਾਰਨ ਕੋ ਆਯੋ ਹੈ।੧।
ਤੂੰਹੀ ਨਰ ਦੇਹ ਔਰ ਨਰਾਇਨਵਤਾਰ ਆਪ
ਤੂੰਹੀ ਹੂੰ ਜਲੰਧਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਹਾਯੋ ਹੈ।

× × ×

ਸਤ ਜੁਗ ਤ੍ਰਿਤਿਯਾ ਦੁਆਪੁਰ ਬਿਤੀਤ ਭਏ
ਆਯੋ ਕਲੀ ਕਾਲ ਜਗ ਧਰਮ ਨਸਾਯੋ ਹੈ।
ਪਾਪਨ ਕੇ ਭਾਰ ਕਰ ਧਰਨੀ ਪੁਕਾਰ ਉਠੀ
ਅਹੋ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥ ਹਮ ਬਡੋ ਦੁਖੁ ਪਾਯੋ ਹੈ।
ਸੁਨਿ ਕੈ ਬਿਨੰਤ ਸਭੁ ਸੰਤਨ ਕੀ ਰੱਛ ਕਾਜ
ਬੇਦੀਯਨ ਬੰਸ ਮਾਂਝਿ ਡੇਰਾ ਆਠਿ ਲਾਯੋ ਹੈ।

(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪੰਨਾ 4)

51. The Sect mostly turned out scholars of Sanskrit who like Sankracharya rooted themselves in Vendanta, but unlike him followed in Sikh Bhakti.
—*Philosophy of Sikhism*, p. 4.

52. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਦੇ ਤਤਕਾਲੇ ਵਿਚ ‘ਖੋੜਸ ਤਿਥਾਂ ਵੇਦਾਂਤੀ’ ਸ਼ਬਦ ਸਾਡੇ ਮਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

53. (1) ਅਹੰ ਬ੍ਰਹਮਸਮੀ ਇਸ ਵੇਦਤ ਚਤੁਰ
ਵੇਦਨੀ ਕੇ ਕੈ ‘ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ’ ਉਰ ਮੈ ਗਹਯੋ। (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਗ੍ਰੰਥ, ਤੀਜਾ ਕਥਿੱਤ)

(2) ਨਿਗਮਾਗਮ ਪੱਖ ਖੋਜਓ ਜਯੁਤ ਅਤਮ (ਆਤਮ) ਤੀਰਥ ਨਾਤੇ ਅਠਸਠਿ ਨਾਤੇ।

ਸੰਤ ਖੁਸੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਗੁਯਾਨ ਪਦ ਪਰੰ ਬ੍ਰਹਮ ਫਲ ਯਾਤੇ ਬਹੁਰ ਨ ਆਤੇ।

ਤਿਥਾਂ ਖੋੜਸ, ਛੰਦ 15.

(6) ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਭਗਵੇਂ ਜਾਂ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।⁵⁴ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਲਿਪੀ ਕਰਤਾ ਨੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਫੈਦ ਵਸਤ੍ਰਾਂ ਵੱਲ ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ:

ਸੀਸ ਪਰ ਬਾਧੈ ਦਸਤਾਰ ਚਾਰੁ ਚਾਤੁਰੀ ਸੋ
ਤੀਛਨ ਕਰਦ ਬੀਚ ਰਾਖੇ ਦੰਭ ਸੂਛ ਕੋ ।
ਐਰ ਅਤਿ ਉਜਲ ਬਸਨ ਓਢੈ ਉਰ ਮਾਲ
ਧਰੈ ਬਗ ਧ੍ਯਾਨ ਵਿਸੈ ਸ਼ੀਨਨ ਕੇ ਭੱਛ ਕੋ ।⁵⁵

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਖੁਦ ਹੀ ਸਫੈਦ ਕਪੜੇ ਨਹੀਂ ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਚਿੱਟੇ ਬਾਣੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਬਿੱਤ੍ਰ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਬਸਤ੍ਰਾਂ ਕੀ ਉੱਜਲਤਾ ਸੂਤਤਾ ਕੋ ਕਬਿੱਤ' ਅਤੇ ਸਫੈਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਉਪਮਾਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਂਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੁਚੀ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਪਾਰਦ ਕੋਂ ਘੋਰ੍ਯੋ ਸਾਧ ਸੁਧਾ ਕੇ ਮਿਲਾਇ ਆਛੇ
ਤਾਸੋਂ ਭੁੰਮਿ ਭਰ ਹੰਸ ਰਾਖੇ ਰਾਖੇ ਤੀਰ ਹੈਂ ।
ਕਲਿਤ ਕਪੂਰ ਚੂਰ ਕਰ੍ਯੋ ਕੁੰਭਿ ਮੋਤਿਨ
ਕੋ ਤਾ ਮੈ ਬਨ ਬੀਜ ਧਰਾ ਬੋਇ ਦੀਨੇ ਛੀਰ ਹੈਂ ।
ਉਗੀ ਜੋ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਾਰੀ ਜ੍ਯੋਂ ਅਸੋਕ ਬਾਗ
ਫਲ ਫੂਲ ਬੀਚ ਚੰਦ ਚਾਂਦਨੀ ਬਿਖੀਰ ਹੈਂ ।
ਬਿਬਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਬਨਵਾਇ ਸ੍ਰੀ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਛੀਰਧ ਪਖਾਰੇ ਮਾਨੇ ਰਾਵਰੇ ਜੁ ਚੀਰ ਹੈਂ ।⁴⁸

× × ×

ਭਨਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਬੈਰੀ ਮ੍ਰਿਗ ਝੰਡ ਰੁੰਡ ਮੁੰਡਨ ਬਖੇਰਨੀ ।
ਹੰਸਨ ਤੇ ਸੂਛ ਜਸੁ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਹਾਰਿ
ਮਹਾਰਾਜ ਤੇਰੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਐਸੀ ਸ਼ੇਰਨੀ ।⁵⁰
ਕਾਰੀ ਦੇਹ ਦਾਂਤ ਸੂਛ ਜਸੁ ਚਮਕਾਤਿ ਨੈਨ
ਚੰਚਲ ਸੁ ਦੀਹ ਸੁਤ੍ਰੁ ਪ੍ਰਾਨ ਬੀਨ ਰਾਗਨੀ ।
ਭਨਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਦੇਖੀਯਤਿ ਜੈਸੀ ਤਥਾ ਜਾਇ ਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾ ਗਨੀ ।⁵⁶

ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਆਸਥਾ :

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਤਾਂ ਵਾਂਗ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ

54. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਯ', ਸਫਾ 164.

55. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੱਤਰਾ 466 ("ਨਿਪੁੱਖ ਵਾਕ" ਰਚਨਾ ਦਾ ਅੱਠਵਾਂ ਛੰਦ)

56. 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪਦ 51.

ਸਮਝਣ ਸਮਝਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ 'ਉੱਤਰ ਮੀਮਾਂਸਾ' ਵੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਅੰਤਮ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦ ਦਾ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਵੇਦਾਂਤ (ਵੇਦ + ਅੰਤ) ਦਾ ਅਰਥ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗਿਆਨ⁵⁷ ਵੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਜਾਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਵੀ 'ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ :

- (1) "ਜੀਵ ਪੁੱਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਜੁ ਏਕਤਾ ਸੁ ਯਾ ਕੋ
ਵਿਖੇ ਯਹੀ ਵਿਖੇ ਅਨੁਬੰਧ ਯਾਮੈ ਸੁਨ ਰਾਖੁਯੋ ਹੈ'।^੧
- (2) ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦੁਯੋ ਜੋ ਹੈ ਤਾਕੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਕ ਯੇ
ਨੀਕੋ ਸਨਬੰਧ ਅਨੁਬੰਧ ਰਿਦੈ ਲਾਖੁਯੋ ਹੈ।
ਪਰਮ ਅਨੰਦ ਕੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਔ ਦੁੱਖ ਹਾਨਿ ਯਹੀ
ਹੈ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਨੁਬੰਧ ਸੁਰਤਿ ਸਾਖੁਯੋ ਹੈ।^{੫੮}

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਿਰਮਲੇ ਕਵੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਦਾ ਛੰਦਾਂਤਰ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ

(ੳ) ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਭਾਵੇਂ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਚਿੱਟੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਰਦੇ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਿਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਦ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਵਿਚ ਉਚਾਰੇ ਹਨ :

- (1) ਅਧ੍ਯਾਰੋਪ ਅਪਵਾਦ ਸ੍ਵਗਤਦਿ ਦੇਸ ਬਿਧਿ
ਔ ਨਿਖੇਦ ਜੀਵਨ ਮੋਖਾਦਿ ਕੈ ਅਕਾਲਸਾ।
ਪਾਚੋ ਬ੍ਰਿਤ ਚੂਰ ਕੈ ਕੈ ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸੁੱਧ ਸੁ
ਸੰਬੇਦੁਯ ਰੂਪ ਲਖਯੋ ਤਾਕੋ ਨਾਮ ਖਾਲਸਾ।^{੨੩}

(ਸ੍ਰੀ ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ)

- (2) ਖੇਤ੍ਰੀ ਖਿੰਨ ਖੇਤ੍ਰਗ ਅਖਿੰਨ ਹੈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ
ਖੁਲੀ ਖੇਪ ਖੋਯੋ ਖੋਭ ਖਚ ਤਨ ਲਾਲਸਾ।
ਖਟ ਖਾਲ ਖਾਕ ਖੋਪ ਖੁਸੀ ਤੁਲ੍ਯਥਾ
ਖਾਲਕ ਖਲਕ ਏਕ ਜਾਨੈ ਸੋਇ ਖਾਲਸਾ।^{੮੯}

(ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ)

57. ਵਿਸ਼ਵਮਭਰ ਨਾਥ ਤਪਾਧਿਆਧ, 'ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਕੀ ਫ਼ਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪ੍ਰਥਮ ਭੂਮਿ',
ਸਾਹਿੱਤ ਰਣਜ ਭੰਡਾਰ, ਆਗਰਾ, 2022 ਕਿ., ਪ੍ਰ., 80.

58. 'ਸ੍ਰੀ ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ', ਪਦ 31.

(ਅ) ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ—ਨਿਰਾਕਾਰ ਅਤੇ ਸਾਕਾਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਕਾਲ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ।

(1) ਜਲੇ ਲੀਨ ਲੋਨੁ ਜਯੋਂ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀਭ ਜਾਨੈ

ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਤੇਂ ਕੰਠ ਭੂਖਨ ਜਯੋਂ ਭਾਨ ਲੈ ॥6॥

(ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ)

(2) ਸੰਤ ਗੁਰੁਨ ਕੋ ਹੂੰ ਕਰ ਭਿੱਛੁ ਸਤ ਕੀ ਭਿਖੁਯਾ ਖਾਈ ਮਤ ਸ਼ਰਮਾਈ ।

ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕਹਤ ਯੋਂ ਹਰਿ ਬਿਨ ਮਤ ਉਰਝਾਈ ਬਹੁਰ ਨਾ ਆਈ ॥6॥

(ਸ੍ਰੀ ਤਿਥਾਂ ਖੋੜਸ)

(ੳ) ਸਤਸੰਗ ਦੀ ਲੋੜ—ਸਤਸੰਗ ਵਿਚ ਸੱਜਣਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਓਥੇ ਹੀ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਲਿਵ ਜੁੜ ਸਕਦੀ ਹੈ :

ਖੋਜ ਸਤਸੰਗ ਗੁਰੂ ਕੇਰੇ ਲਛਨ ਤਨ ਮਨ ਪਨੋ ਬਿਕਾਈ ਪ੍ਰਭ ਗੁਨ ਗਾਈ ॥6॥

(ਸ੍ਰੀ ਤਿਥਾਂ ਖੋੜਸ)

ਸਤਸੰਗ ਹੀ ਕਾਲ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਓਥੇ ਹੀ, ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸਾਰ (ਵੇਦਾਂਤ) ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

ਸੰਤਨ ਸੰਗ ਕਰ ਬਿਨ ਰੇ ਨਰ ਕਾਲ ਨ ਛਾਡਤ ਕਾਹੂ ਕੀ ਓਟੀ ।

ਸੇਸ ਸੁਰੇਸ ਨਿਸੇਸ ਦਿਨੇਸ ਮਹੇਸ ਪਨੇਸ ਸਭੈ ਤਿਹ ਬੋਟੀ ।

ਬੇਦ ਕੋ ਸਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨਿਹਾਰ ਮ੍ਰਿਗਿੰਦ ਕਹੁਯੋ ਲਖ ਕੋ ਇਕ ਕੋਟੀ ॥3॥

(ਸ੍ਰੀ ਨ੍ਰਿਪੱਖ ਵਾਕ)

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ

ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ-ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਨਦੀ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ-ਭਗਤੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਦੱਸ ਕੇ ਕਵਿ ਦਾ ਸਿਰ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ-ਭਗਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੌਰਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਮਾਤਾ-ਹੀਨ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਸਰਾ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ । ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤਾਂ ਚਿਰ ਕਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਸੁਧਾਸਰੀ ਸ਼ਤਕ ਪਚੀਸਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ, ਉਹ ਗੁਰੂ-ਨਗਰੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਦੇ ਰਹੇ । ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਭਾ ਦਾ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਪੇਸ਼ ਹੈ :

ਸੁਧਾ ਸਰੋਵਰ ਮੱਧ੍ਯ ਸੁਖਦ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ।

ਜਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾ ਅਪਾਰ ਧਾਮ ਲਿਖ ਲਜਤ ਪੁਰੰਦਰ ।

ਤਹ ਹਰ ਕੀ ਸੋਪਾਨ ਰਚੀ ਗੁਰੁ ਹਰਿ ਸੁ ਮਿਲਾਵੈ ।
 ਯਥਾ ਰੀਤ ਤਿਸ ਕਹੈਂ ਸੁਜਨ ਜੋ ਤਹ ਚਲਿ ਨ੍ਹਾਵੈ ।
 ਹੁੰ ਤਾਸ ਨਾਮ ਆਲਮ ਪ੍ਰਗਟ ਸੁਨਿ ਜਸੁ ਮਨ ਪੰਕਜ ਖਿਲੈ ।
 ਪੁਨ ਅਧਿਕ ਅਧਿਕ ਉਪਜੈ ਸੁਰਚਿ ਯਾ ਵਿਧਿ ਸੋ ਹਰਿ ਸੋਂ ਮਿਲੈ ।

(‘ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ’, ਪਦ 5)

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਇਸੇ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਬਾਰੇ ਨਵੀਨ ਕਬਿੱਤ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਧਾਸਰ (ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸ਼ਬਦ ਵੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ ਹੈ ।

ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ

ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਕ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਵੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁵⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਇਕ ਸਚਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਪਾਰਲਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਆਪਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪੜਚੋਲ ਵਾਲੇ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :

ਅੰਨ੍ਹੈਵ੍ਯਤਿਰੇਕ ਜੋ ਚਤੁਰਥਾ ਚਤੁਰ ਭਾਖੈਂ
 ਪ੍ਰਾਗਭਾਗ ਆਦਿ ਤਥਾ ਬ੍ਰਹਮ ਮਾਯਾ ਜਾਲਜਾ ।

× × ×

ਅਧ੍ਯਾਰੋਪ ਅਪਵਾਦ ਸ੍ਵਗਤਾਦਿ ਦੇਸ

ਬਿਧਿ ਐ ਨਿਖੇਧ ਜੀਵਨ ਮੋਖਾਦਿ ਕੈ ਅਕਾਲਸਾ।⁶⁰

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦਾ ਝੁਕਾ, ਕਾਵਿ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਾ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਤਤਸਮ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵੀ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਜਿਵੇਂ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਵਿਚ ‘ਅੰਨ੍ਹੈਵ੍ਯਤਿਰੇਕ’, ‘ਅਧ੍ਯਾਰੋਪ’ ਅਤੇ ‘ਸ੍ਵਗਤਾਦਿ’ ਸੁੱਧ ਤਤਸਮ ਹਨ, ਪਰ ਬਿਧਿ (ਵਿਧਿ),

59. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼’, ਪੰਨਾ 534.

60. ‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਦ 23), ਪੱਤਰਾ 43.

ਨਿਖੇਧ (ਨਿਸ਼ੇਧ) ਮੋਖਾਦਿ (ਮੋਕਸ਼ ਆਦਿ) ਤਦਭਵ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੋਤੇ ਸਬਦ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸ ਜਾਣ, ਸਗੋਂ ਸਰਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁੱਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਸ-ਯੁਕਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ : ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਨੁਬੰਧ (ਸ੍ਰੀ ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ, ਪਦ 3), ਪ੍ਰਯਾਨਮਾਨੰਦ (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਦ 3); ਯਦ੍ਯਪਿ (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ 16) ਸਾਨਪਮਾਨ (ਸ੍ਰੀ ਨ੍ਰਿਪੱਖ ਵਾਕ, ਪਦ 2)

ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਉਦਾਰ ਹੀ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜਿੰਨਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਲਈ ਵੀ ਸੀ। ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਮੁਨਾਜ਼ਾਤ ਬਹਿਰਿ ਤਵੀਲ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

“ਲਾਇਕਾਨਸਤ ਸਜ਼ਾਵਾਰਿ ਸ਼ਾਨਸਤ ਕਿ ਮਨ ਬਗੁਜਮ ਜਿ ਜੁਮਲਹ ਹਿਕਾਯਾਤ
ਖਿਯਾਲਾਤਿ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਿਕੋਹੀਦਹ ਹਮ ਜਿ ਗੁਫਤਨਿ ਬੇਹੂਦਰ ਵ ਬੇ ਫਾਇਦਹ ਗੋਯਮ
ਪਸ ਜਾਂ ਅਜ ਸਰਿ ਇਖਲਾਸ...”

ਉਂਜ ਵੀ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਮਿਲ ਪ੍ਰਫੁੱਯੋ ਦੇ ਨਜਰ ਦਾਗ ਦੇਹ...

(‘ਸ੍ਰੀ ਸੁਧਾਸਰੀ ਸਤਕ ਪਚੀਸਾ’, ਪਦ 2)

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤਤਸਵ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਔਖ ਮਹਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ :

(1) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਤਿਨਿ ਸਮੋ ਪਿਖ ਕੀਨੀ ਅਤਿ ਯੁਤ ਰੀਤਿ।

ਸੋ ਬੁਧਿਵਾਨ ਜਨੋ ਸੁਨੋਂ ਰਿਦੇ ਧਾਰ ਤੁਮ ਪ੍ਰੀਤਿ। 9। (ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ)

(2) ਚੜੇ ਚੇਤ ਚਿੰਤਾ ਚਿਤ ਉਪਜੀ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨ ਜਾਨਾ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਾ।

ਮਾਨਸ ਦੇਹ ਏਹ ਜੁ ਅਮੋਲੀ ਤੋਲੀ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨਾ ਛਿਨੇ ਨਸਾਨਾ।

ਯਾਹਿ ਦੇਹ ਕੋਂ ਦੇਵ ਸਿਮਰਤੇ ਆਤਮ ਕੇ ਹੂ ਗ੍ਯਾਨਾਭ੍ਰਮ ਕੀ ਹਾਨਾ।

ਖੁਯਾਲ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਚਿਤ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੁ ਸਰਨਿ ਪਰ੍ਯੋ ਨਿਦਾਨਾ॥੧॥

ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬ੍ਰਜ ਬੋਲੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਰ ਕਾਰਕ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪਿਛੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ, ਬ੍ਰਜ, ਅਵਧੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

(1) ਸਪ੍ਰਤਮੀ ਕਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ : ਬੇਦੀਯਨ ਵੰਸ ਮਾਂਝਿ ਡੇਰਾ ਆਨਿ ਲਾਯੋ
ਹੈ (‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪਦ 7); ਸ੍ਵਾਸੋ ਸ੍ਵਾਸ ਜਪਯੋ ਨਾਮ ਜਾਨਯੋ ਰੋਮ ਰੋਮੇ ਰਾਮ... (‘ਉਹੀ,
ਪਦ 11), ਯਾ ਕੋ ਵਿਖੇ ਯਹੀ ਵਿਖੇ ਅਨੁਬੰਧ (ਸ੍ਰੀ ਭਵਸਾਗਰ ਸੇਤੁ’ ਪਦ 3)

(2) ਪਿਛੇਤਰ : ਅਗਮ ਅਗਾਧਿ ਅਪਰੰਪਰ ਕ੍ਰਿਪਾਲਵੰਤ ('ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪਪ); ਪਾਪ ਤਾਪ ਨਿਵਾਰਕ ਚੀਨੋ (ਉਹੀ ਪਦ 7); ਗ੍ਰਯਾਨ ਦਾਨ ਦੇ ਕੈ ਸਿੱਖਨ ਕੋ ਅਮਰ ਕਰੈਯਾ (ਉਹੀ, ਪਦ 11); ਸਦਾ ਸੀਲ ਤਪਵਾਨ ਦਾਨ (ਉਹੀ, ਪਦ 23), ਸੋ ਬੁਧਿਵਾਨ ਜਨੋ ਸੁਨੋ (ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ, ਪਦ 9), ਆਨ ਜਯੋਂ ਮਹਾਨਨ ਕੇ ਗੁਨ ਗ੍ਰਯਾਨ ਦਾਇਕ ('ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪਦ 49); ਹੰਸਨ ਤੇ ਸੁਛ ਜਸੁ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਹਾਰਿ (ਉਹੀ, ਪਦ 50)

ਬਹੁ ਵਚਨ ਰੂਪ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਬ੍ਰਜ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਗਿਣਤੀ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਧੜਾ ਧੜ ਵਰਖਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਾਹਰ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਕੇਤਕ ਗਿਣਤੀਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਕੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨਾਨਕ ਗੱਦੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪਦ ਵਿਚ 'ਨਵੇਂ ਨਿਧਿ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਖਾਸ ਮਹਤ੍ਵ ਰਖਦਾ ਹੈ :

ਸਦਾ ਹਾਥ ਜੋਰ ਨਵੇਂ ਨਿਧਿ ਜਾ ਕੇ ਅੱਗ ਠਾਂਢੀ

ਅਸ੍ਟਾਦਸ ਸਿਧਿ ਤ੍ਯੋਂ ਹੀ ਰੈਨਿ ਔ ਬਾਸਰਿ ਹੈ।

ਖਟੋ ਗੁਨ ਰੀਤਿ ਭੱਕ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰਯਾਨ ਮੈ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਬੇਦ

ਮਤੀ ਮਿਲੀ ਗਿਰਾ ਗੂਢ ਪਰਸਾਰੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ ਕੰਚਨ ਔ ਕਾਚ ਤੁਲਿ

ਨਿੰਦਾ ਤ੍ਯੋਂ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮੁਖ ਚਾਰ ਚੀਟੀ ਸਰ ਹੈ।

ਐਸੇ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਤੇਗ ਬਹਾਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰ੍ਯੋ

ਰਾਮਦਾਸ ਪੁਰੇ ਜਾ ਕੇ ਬੀਚ ਸੁਧਾਸਰ ਹੈ। 22।

('ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼')

ਅਲੰਕਾਰ ਯੋਜਨਾ

ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਹੀ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਰੀਤਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚਮਤਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਅਲੰਕਾਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਲੰਕਾਰ ਵੀ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ

(1) ਨਿਤ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨਿੰਮ੍ਰਤ ਨਿਖਲ ਸੋ ਨਿਸ ਦਿਨ ਨਿਪਟ ਅਦ੍ਰੋਹ।

('ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ', ਪਦ 8)

(2) ਚੜੇ ਚੇਤ ਚਿੰਤਾ ਚਿਤ ਉਪਜੀ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਨ ਜਾਨਾ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਾ।

('ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ', ਪਦ 1)

ਯਮਕ : (1) ਪਰਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਗੁਯਾਨ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਸਿਖਨ ਕੋਂ
ਅਮਰ ਕਰੈਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਅਮਰ ਦਾਸ ।
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪਦ 11)

(2) ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਨ੍ਰਿਪ ਬਯੰਤ ਸਮਰ ਰਣਜੀਤ
(‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ’, ਪਦ 92)

(3) ਸੰਮਤ ਉਨੀ ਸੈ ਅਜ ਮੁਖ ਮੈ ਬਾਰਾ ਮਾਹ ਬਨਾਯਾ ਅਜਬ ਸੁਹਾਯਾ ।
(‘ਸ੍ਰੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ’, ਪਦ 13)

ਸਲੇਸ਼ : ਸੰਤ ਕਵਿ ਸੇਂਧਵ ਕੀ ਖਿੱਲ ਜਯੋਂ ਰਸੇ ਕਸਦਾ
ਇੰਦ੍ਰ ਸੇ ਅਨੰਦ ਜਾ ਕੇ ਲਵੈ ਨਹਿ⁶¹ ਲਾਵਤੇ ।
(ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਦ 8)

ਪੁਨਰ ਉਕਤੀ : (1) ਪੁਨ ਅਧਿਕ ਅਧਿਕ ਉਪਜੈ ਸੁਰਚਿ ਯਾ ਵਿਧਿ ਸੋ ਹਰਿ ਸੋਂ ਮਿਲੈ ।
(2) ਸ੍ਵਾਸੋ ਸ੍ਵਾਸ ਜਪਯੋ ਨਾਮ ਜਾਨ੍ਯੋ ਰੋਮ ਰੋਮੇ ਰਾਮ
ਮਨ ਬਚ ਕਾਇ ਕੈ ਕੈ ਅੰਗਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਾਸ ।
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਦ 11)

ਉਤਪ੍ਰੇਕਸ਼ਾ : ਅਤਿ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਰ ਲੈ ਕਹੈਂ ਸਭ ਨ੍ਰਿਪ ਨਜਰੈਂ ਦੇਤ ।
ਭੂਲੀ ਹੰਸਨ ਪਾਂਤਿ ਜਨੁ ਅਸ ਫੈਲ੍ਯੋ ਜਸੁ ਸ੍ਵੇਤ ।
(‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ’, ਪਦ 92)

ਰੂਪਕ : ਹੂੰ ਨਾਮ ਤਾਸ ਆਲਸ ਪ੍ਰਗਟ ਸੁਨਿ ਜਸੁ ਮਨ ਪੰਕਜ ਖਿਲੈ ।
(‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ’, ਪਦ 5)

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ : (1) ਜਯੋਂ ਹਰਿ ਚੰਦੌਰੀ ਦੁਰਮ ਛਾਯਾ ਤ੍ਰਯੋਂ ਬਿਲਾਸ ਹਾਸ ।
ਮ੍ਰਿਗ ਜਲ ਵਤ ਜਾਨ ਜਗ ਤੇ ਰਹੇ ਉਦਾਸ ।
(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪਦ 11)

(2) ਪੇਵੰਦ ਕੇ ਬਿਨਾ ਬੇਰ ਕਾਠੋ ਜਯੋਂ ਕਹਾਵਤੋ ਹੈ
ਪੇਵੰਦ ਕੇ ਲਾਗੇ ਹੋਤ ਸੇ ਉਸਾਉ ਸੋਇ ਹੈ ।

× × ×

ਸੰਤਨ ਕੇ ਜਾਇ ਗੁਯਾਨ ਪੇਵੰਦ ਚਢਾਇ ਲੇਵੋ
ਸੇਉ ਬੇਰ ਵਤ ਫੇਰ ਜਨਮੁ ਨਾ ਹੋਇ ਹੈ ।

(‘ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਪਦ 6)

61. ਸੇਂਧਵ ਕੀ ਖਿੱਲ ਅਭੰਗ ਸਲੇਸ਼ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ (1) ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਝੱਗ
(2) ਸਿੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਵੀ । ‘ਨਹਿ ਲਾਵਤੇ (ਨਹਿਲਾ + ਵਤੇ ਨਿਹਾਲ
ਵਰਗੇ) ਸਭਗ ਸਲੇਸ਼ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ।

ਉਪਮਾ : ਸਫਕਮਣੀ ਜੈਸੇ ਸੁਤੇ ਅਹੈ ਸੁੱਭ ਰੂਪ
ਜਪਾ ਜੋ ਕਸਮ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਲਾਲੀ ਗਾਵਤੇ ।

(ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਪਦ 10)

ਅੰਤਾਖਰੀ ਅਤੇ ਆਦਿ ਅੱਖਰੀ

ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਕਵੀ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੁਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਤਾਖਰੀ ਅਤੇ ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਪੂਰਾ ਸ਼ਬਦ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੁਹਾਰਤ ਵਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹਨ :—

(ਅੰਤਾਖਰੀ) (1) ਤਿਨ ਕੇ ਕਬਿੱਤ ਕਵਿਨ ਸਿੰਗਾਰ ਰਚੇਂ ।⁶²

(2) ਰੋਮ ਰੋਮੈ ਰਾਮ ਮਨ ਬਚੇਂ ।⁶³

ਆਦਿ ਅੱਖਰੀ :

ਪੂਰਨਮਾ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭ ਸਭ ਮੈ ਤੂਰਨ ਗੁਰੂ ਲਖਾਤੇ ਬੋਧ ਪ੍ਰਦਾਤੇ ।

ਉਰਨ ਨਾਭਿ ਤੰਤੁ ਜਯੋਂ ਸਿਰਜਤ ਤ੍ਯੋਂ ਈਸਰ ਜਗ ਗਾਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਸਮਝਾਤੇ ।

ਨਿਗਮਾਗਮ ਪਖ ਖੋਜਓ ਜਯੁਤ ਆਤਮ ਤੀਰਥ ਨਾਤੇ ਅਠਸਠਿ ਨ੍ਰਾਤੇ ।

(ਸ੍ਰੀ ਤਿਥਾਂ ਖੋੜਸ, ਪਦ 16)

ਚਾਨਣੇ ਪੱਖ ਦਾ ਅੰਤ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਆਦਿ ਅੱਖਰ (ਪ+ਉ+ਨਿ) ਜੋੜ ਕੇ 'ਪੁਨਿ' ਤੋਂ ਪੁੰਨਿਆਂ ਦੀ ਧੁਨੀ ਕੱਢੀ ਹੈ । 'ਸਿਰਜਤ ਤ੍ਯੋਂ' ਅਤੇ 'ਜਗ ਗਾਤੇ' ਵਿਚ ਅੰਤਾਖਰੀ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਵੀ ਹੈ ।

ਛੰਦ-ਯੋਜਨਾ

ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਸ-ਪ੍ਰੀਤਿ ਲਈ ਛੰਦ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਤਿ ਲੋੜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲਵਾਦੀ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ :

ਹੈ ਨ ਬੋਧ ਜਿਹ ਛੰਦ ਕੋ ਪਢੈ ਛੰਦ ਜੋ ਸੋਇ ।

ਰਸ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਤਿਹ ਹੈ ਨ ਜਯੋਂ ਬਿਨਾ ਦੀਪ ਗ੍ਰਿਹ ਹੋਇ ।

(ਸ੍ਰੀ ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ, ਪਦ 18)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਖ ਪੰਥ ਦਾ ਛੰਦਾਂਤਰ ਕਰ ਕੇ, 'ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ' 'ਦੋਹਰਾ ਭੇਦਾਵਲੀ' ਅਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਕਵਿਤਾਵਲੀ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਕੇ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੀਤਿ-ਕਾਲ ਦੇ ਕਵੀਆਂ ਕੋਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਮੀਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੇਣ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭ੍ਰਮ ਹੋਣ ਦੀ ਗੰਜਾਇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ :

62-63. "ਸਿੰਗਾਰ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਅੱਖਰ 'ਰ' 'ਰਚੇਂ' ਦੇ ਮੁਹਰੇ ਹੈ । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਰਾਮ' ਦਾ 'ਮ' 'ਮਨ' ਦੇ ਅੱਗੇ ਹੈ ।

“ਪ੍ਰਥਮ ਮਧੁ ਕੈਟਭ ਮਦ ਮਥਨ ਮਹਿਖਾਸੁਰੈ
ਮਾਨ ਮਰਦਨ ਕਰਨ ਤਰਨ ਬਰਬੰਡਕ ।”

ਪ੍ਰਸ਼ਨ । ਯਾ ਕੇ ਆਦ ਮੈ ਪ੍ਰਥਮ ਹੋਤਾ ਹੈ । ਈਹਾਂ ਥੱਥੇ ਨੂੰ ਬਿੰਦੀ ਲਗਾ ਕੇ ਮੰਮਾ ਕ੍ਰਯੋ ਚਟਾਯੋ ਹੈ ।

ਉਤ੍ਰ । ...ਤਾਂ ਤੇ ਏਹ ਲਿਖਾਰੀ ਕੀ ਚੂਕ ਜਾਣ ਕੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਕਾਸੀ ਹੋ ਵਹੁ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੁਮ ਕੋ ਬਤਲਾਤੇ ਹੈਂ । ਬਯਾਕਰਨ ਜਾ ਕੋ ਸੂਤ੍ਰ ਹੈ ਮਨੁਸ਼ਾਰਾ । ਅਰਥ ਇਹ ਜੋ ਮਕਾਰ ਕੀ ਅਨੁਸ਼ਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਸੋ ਇਸ ਸੂਤ੍ਰ ਕਰ ਮਕਾਰ ਕੀ ਅਨੁਸ਼ਾਰ ਬਿੰਦੀ ਟਿੱਪੀ ਥੱਥੇ ਕੋਂ ਯਥਾ ਯੋਗ ਲਗੀ ਹੈ ।”

(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, ਛੰਦ 226 ਤੋਂ ਬਾਅਦ)

ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ‘ਬ੍ਰਹਮ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਭਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਛੰਦ ਦਾ ਵਜਨ ਵੇਖ ਕੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਫ਼ਾਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜੀਵ ਪੁੱਨ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਜੁ ਏਕਤਾ ਸੁ ਯਾ ਕੋ
ਵਿਖੇ ਯਹੀ ਵਿਖੇ ਅਨੁਬੰਧ ਯਾਮੈ ਸੁਠ ਰਾਖੁਯੋ ਹੈ ।

× × ×

ਵਾਰਤਕ । ਯਾ ਮੈ ਬ੍ਰਹਮ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਤ ਸੁੱਧ ਲਿਖੁਯੋ ਰਾਖਨੋ ।
ਕਬਿੱਤ ਕੇ ਮਾਨਾਮਾ ਕੇਂ ਖਾਰਜ ਹੋਣ ਕੇ ਭਯ ਤੇਂ । ਔਰ ਜੁ ਏਕਤਾ ਕੋ ਜਕਾਰਾ ॥
ਅਤੇ ਸੁ ਯਾ ਕੇ ਵਿਖੇ ਕੋ ਸਕਾਰ ਏਹ ਦੋਨੋ ਲਘੁ ਉਕਾਰੀ ਹੈਂ ਯਾ ਤੇਂ ਲਘੁ ਹੀ ਰਾਖਨੇ ।
(‘ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ, ਪਦ 3 ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਅੰਸ਼)

ਰੀਤਿ ਕਾਲ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੇਦਾਂਤ-ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਕਿਵੇਂ ਵਿਲਾਸਿਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਰਮਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸੰਤ ਜੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸੂਝ ਬੂਝ ਦਾ ਸਬੂਤ ਹੈ :

ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਮੈ ਪ੍ਰਬੀਨ ਬੁਧਿ ਜਾ ਕੇ ਅਗ੍ਰ
ਮੁਜਰਾ ਕਰਨ ਹਾਰਿ ਕੰਚਨੀ ਸੁ ਗੋਰੀ ਹੈ ।
ਮਹਾਂਵਾਕ ਮਦਰਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਨ ਕਰੇ
ਨੁਕਲ ਅਨੰਤ ਗੁਨ ਲੋਕ ਲਾਜ ਤੋਰੀ ਹੈ ।
ਉਡਤ ਗੁਲਾਲ ਗੁਯਾਨ ਸਭਹੂੰ ਕੋ ਲਾਲ ਕਰੇ
ਸੋਈ ਧੰਨ ਦੇਖੀ ਜਿਨੈ ਸੰਤਨ ਕੀ ਹੋਰੀ ਹੈ ।

(‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਕਵਿਤਾਵਲੀ’, ਉੱਤਰਾਰਧ, ਪਦ 39)

ਵਾਰਤਕ :

ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉੱਤੇ ਬ੍ਰਜ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਵਲ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਸਗੋਂ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ, ਉੱਤਰ ਅਤੇ

ਟੀਕਾ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਹਰ ਗੱਲ, ਸੁਗਮਤਾ ਪੂਰਵਕ, ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ, ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਵੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ :

ਆਦਿ ਮੈ ਅਥਾਤੋ ਬ੍ਰਹਮ ਜਿਗ੍ਯਾਸਾ ਸੁ ਕੈਬੇ ਯੋਗ
ਤੱਤ੍ਵਮਸੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਸਾਮ ਵੇਦ ਮੈਂ ਕਹਯੋ ।
ਪ੍ਰਗ੍ਯਾਨਮਾਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਗ ਬੇਦ ਭੇਦ ਭਾਖ੍ਯੋ
ਲਾਖ੍ਯੋ ਸੁਧੀ ਸੱਚਿਦ ਆਨੰਦ ਕੰਦ ਜੋ ਕਹਯੋ ।

× × ×

ਪ੍ਰਗ੍ਯਾ । ਨਮਾ । ਨੰਦ । ਬ੍ਰਹਮ । ਇਸ ਰੀਤਿ ਟੁੱਕ ਟੁੱਕ ਪੜ੍ਹਣਾ ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਪਾਠ ਸਿਥਲ ਭਾਸੇ । ਤਤ 1 ਤੂੰ 2 ਅਸੀ 3 । ਤਤ ਕੋ ਅਰਥ ਸੋ । ਤੂੰ ਕੋ ਅਰਥ ਤੂੰ । ਅਸੀ ਕੋ ਅਰਥ ਹੈ ।

‘ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’, (ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵਾਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਗ੍ਰੰਥ); ਪੱਤਰਾ 48.

ਦੋਸ਼—ਅਨੇਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸੁਬੋਧ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਛੰਦ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਨੇ ਕੁੱਝ ਭਾਸ਼ਾ ਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਚਿੱਤਰ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ :

(ੳ) ਇੱਕੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਰੂਪ :

(1) ਪੁਨ ਅਧਿਕ ਅਧਿਕ ਉਪਜੈ ਸੁਰੁਚਿ ਯਾ ਵਿਧਿ ਸੋ ਹਰਿ ਸੋਂ ਮਿਲੈ ।

(ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੂ, ਪਦ 5)

(2) ਅਧ੍ਯਾਰੋਪ ਅਪਵਾਦ ਸ੍ਵਰਾਤਾਦਿ ਦੇਸ ਬਿਧਿ

ਔ ਨਿਖੇਧ ਜੀਵਨ ਮੋਖਾਦਿ ਕੇ ਅਕਾਲਸਾ । (ਉਹੀ, ਪਦ 23)

‘ਵਿਧਿ’ ਤਤਸਮ ਰੂਪ ਜੋ ਪਦ 23 ਵਿਚ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਛੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਤਬਦੀਲੀ (ਬਿਧਿ) ਸ਼ੋਭਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੀ ।

(ਅ) ਅਧਿਕ ਪਦਤ੍ਵ ਦੋਸ਼ :

ਸ੍ਰੀ ਰਣਜੀਤ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਨ੍ਰਿਪ ਬਯੰਤ ਸਮਰ ਰਣਜੀਤ ।

(ਉਹੀ, ਪਦ 91)

‘ਰਣਜੀਤ’ ਵਿਚ ਯਮਕ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ‘ਸਮਰ’ ਸ਼ਬਦ ‘ਰਣ’ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਫਾਲਤੂ ਹੈ ।

(ੲ) ਨਯੂਨ ਪਦਤ੍ਵ ਦੋਸ਼ :

ਸੰਮਤ ਰਤਿ-ਬਾਨ ਨਭ ਖੰਡ ਗਜਾਜਨ ਦੰਤ ।

(ਉਹੀ, ਪਦ 105)

ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰਤਿ ਕੋਲ ਕੋਈ ਤੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ।
ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਪਤਿ (ਰਤਿ-ਪਤਿ) ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ।

ਤੀਰ ਤੁੱਕੇ ਲਾਉਂਦੇ ਕਵੇਂਦ੍ਰ ਜੀ ਇਕ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਕਮਲ ਨਾਲ ਕੰਡਿਆਂ ਦੀ
ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਕਰ ਬੈਠੇ ਹਨ । ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਉਡਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀ
ਜਿਹੀ ਰੜਕਦੀ ਹੈ :

ਕੰਟਕ ਹੋਵਤ ਕੰਜ ਸ੍ਰਯੋਂ ਤਉ ਤਜਤ ਨਹਿ ਭੋਰ ।

ਆਵਤ ਹੇਤ ਸੁਬਾਸ ਜ੍ਯੋਂ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤਿ ਕਰ ਦੌਰ⁶⁴ ।

ਸੰਤ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਂ 'ਨਿਹਾਲ' ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ
ਪੂਰਣ-ਕਾਮ, ਕਾਮਯਾਬ, ਮੁਰਾਦ ਮੰਦ⁶⁵ ਹਨ । ਪਰ ਇੰਜ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਜੀ
ਨੇ 'ਨਿਹਾਲ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਹੀ ਅਰਥ ਲੱਭਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਪਨਾਮ 'ਖੁਸ਼ੀ ਮ੍ਰਿਗਰਾਜ' ਦੀ
ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਪੂਰਣ ਕਾਮ ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਤ੍ਰਿਪਤਿ⁶⁶ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਕ
ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਈ ਵੀ ਹੈ । 'ਕਾਮਯਾਬ' ਦਾ ਪਰਿਆਇ ਸਫਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ
ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦੀ ਬੂ ਆਉਂਦੀ, ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ
ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਅੰਤਿਕਾ : ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ
ਸਾਹਿੱਤਕ ਖਜਾਨਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਪਿੰਗਲ ਸ਼ਾਸਤਰ
ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੋਂ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ
ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੇਗੀ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਖੱਪਾ ਭਰਨ
ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਲਈ ਸੱਚ ਮੁੱਚ,
ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਵੇਂਦ੍ਰ ਜੀ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ।

64. 'ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ', ਪਦ 102.

65. ਭਾ. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਪੰਨਾ 527.

66. ਜ੍ਯੋਂ ਤਰੁ ਜਰ ਜਲ ਸਿੰਚਿਯੇ ਤ੍ਵੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਦਲ ਫੂਲ ।

ਤਥਾ ਦੇਵ ਗੁਰੁ 'ਤ੍ਰਿਪਤਿ' ਲਹਿ ਆਤਮ ਬੰਦਨ ਮੂਲ ।

(ਸ੍ਰੀ ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੁ ਗ੍ਰੰਥ, ਪਦ 2)

ਕੁੱਝ ਅਣਗੌਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ

“ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਝਾ ।
ਗੁਰਮਖਿ ਨਾਮੁ ਜਪੈ ਉਧਰੈ ਸੋ ਕਲਿ ਮਹਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਨਾਨਕ ਮਾਝਾ ।

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 747-48)

ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਚੌਹਾਂ ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਿਰਲਿਆਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ‘ਨਾਨਕ-ਪੰਥੀ ਸਿੱਖ’ ਕਹਾਏ । ਉਪਰੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ, ਮੰਨਨ ਕੀਤਾ, ਖੁਦ ਕਮਾਇਆ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਨੂੰ ‘ਉਦਾਸੀਨ’ ਜਾਂ ‘ਨਿਰਮਲ’ ਸੰਤ ਜਾਂ ਮਹੰਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਨਰੋਆ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅੰਗ ਜਾਣਿਆ ਗਿਆ । ਕਾਰਨ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਗੁਰੂ-ਮੰਤ੍ਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਤ, ਮਹੰਤ, ਵਿਦਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪੁਸਤਕ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਸਮ੍ਰਿਤੀਆਂ, ਪੁਰਾਣ ਜਾਂ ਗੀਤਾ, ਰਾਮਾਇਣ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਭੁਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਐਸੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਮਾਣ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਕੁੱਝ ਐਸੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸੀ, ਉਹ ਮਾਇਕੀ ਲੋਭ ਦੇ ਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਥਿੜਕ ਗਏ । ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨੂੰ “ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ” ਚਲਾਉਣੀ ਪਈ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਭਾਲਣਾ ਪਿਆ ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਸੰਤ-ਮਹੰਤ ਇੱਕੋ ਜਿਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਰੱਸੀ ਵਿੱਚ ਬੰਨ ਲਿਆ । ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਸ਼ਟ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਰੁੱਸ ਬੈਠੇ, ਬਲਕਿ, ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤੱਕ, ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ

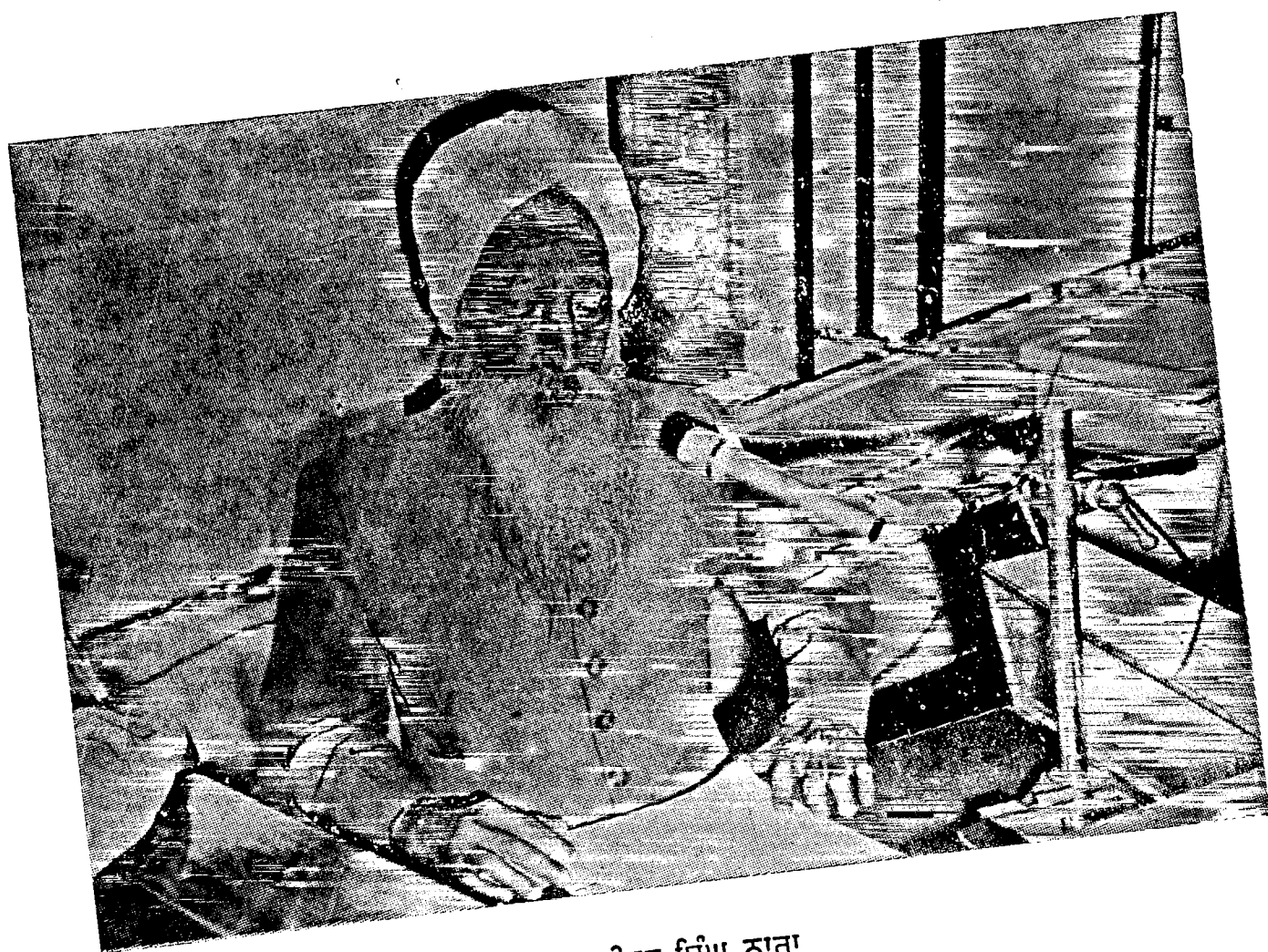
ਵਿਚ ਫੈਲੇ ਲੱਖਾਂ ਸੇਵਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵੀ ਅਸਰਧਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ ਦਾ ਅਸਰ ਸਿਰਫ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਖੁੱਸ ਗਏ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਕ ਇਕ ਦੋ ਹੀ ਕੇਸਾ-ਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ । ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਨ । ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹੋ ਮੁਨਾਸਿਬ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਚੋਣਵੇਂ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ, ਜੋ ਕਿ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਿਆਨੀ, ਤੇ ਦੇਵਨਾਗਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਅਭਿਆਸੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਕਿ ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਮਤ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਐਸੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧਾ ਸਕਣ, ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਤੇਲ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਛੱਡਿਆ ਜਾਏ, ਉਸ ਸਾਰੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਉੱਤੇ ਚਿਕਨਾਈ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਐਸੇ ਹੀ ਇਹ ਪੰਜ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਉਣਗੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਅਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮੂਹ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪਏਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਈਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਜਾਗ ਉੱਠੇਗਾ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਵਿਰਸਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਮੋਲਕ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ (ਜੋ ਕਠਨ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਸੀ) ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਲਈ ਸੰਚਿਤ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਥ ਸਾਜਨਾ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਣ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪਰਖ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ । ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸਨੱਧ ਬੱਧ ਪੰਜ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਰੂਪ ਵਿਚ. ਕਾਸ਼ੀ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ।

ਤੁਰੀ ਆ ਰਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰਵਾਇਤ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜੇ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਅਤੇ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਸਤਰ-ਧਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ੀ ਅੱਪੜੇ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਪਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਾਤ-ਅਭਿਮਾਨੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਦੇਵ-ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੋਂ ਸਾਫ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਦਾ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕੋ ਬਾਟੇ ਵਿਚ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਐਸਾ ਸੁਣਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਣਅਧਕਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋ । ਇਹ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ, ਛਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈ । ਐਸਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣ ਕੇ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਗਿ. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਬੌੜੀ ਦੇਰ ਮਗਰੋਂ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਗੁਰਵਾਕ “ਗੁਣ ਕਉ ਮਰੀਐ ਰੋਇ” ਮੁਤਾਬਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਸਾਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਦਾ ਹੈ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗਵੇ ਪਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਸੰਤ ਭੇਖ ਹੋ ਜਾਏ ਉਹ ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹੇਠਾਂ ਕਛਹਿਰੇ ਤੇ ਉੱਤੇ ਭਗਵੇ ਚੌਲੇ ਜਾਂ ਕਫਨੀਆਂ ਪਹਿਣ ਕੇ ਜਾਓ, ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਚਲਾਇਆ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਐਸੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤ ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੀਏ।

ਐਸਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਹਿਨੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਾਸ਼ੀ ਅੱਪੜੇ ਸਨ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਧਰਮ-ਸਾਲਾ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਵੇਦ-ਪਾਠੀ ਪੰਡਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਜੋਲ ਵਧਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਲੇਵਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਚੌਣਵੇਂ ਵਿਦਵਾਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਦੇਵਨਗਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਕੁੱਝ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਅੱਠਥੱਕ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਇਹ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਸਿਆਣੇ ਪੰਡਿਤ ਬਣੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਨਿਰਮਲ-ਇਤਿਹਾਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਉਹ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਕ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਕਤ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਤੋਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਦਇਆ ਸਿੰਘ (ਦਇਆ ਰਾਮ) ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਵਿਦਵਾਨ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸਨ, ਉਪਦੇਸ਼ਟਾ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਕਰ ਕੰਵਲ ਨਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਂਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੱਥੀਂ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਾਏ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਥਾਪ ਕੇ ਟੋਰਿਆ। ਇਹੋ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ਸਨ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਰਵਾਇਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ, ਸੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਬਣੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਥਾਇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਭਰੇ ਬਚਨ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੋਂ ਐਸੇ ਫੁਰਮਾਏ ਸਨ :-

“ਇਹ ਹੈਂ ਮੇਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਇਹ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ”।

ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕੁੱਝ ਸੁਣਿਆ ਤਦ ਪ੍ਰਸੰਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਐਸਾ ਵੀ ਫੁਰਮਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ,

ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪਵਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਚ ਨੀਚ ਜਾਤੀਆਂ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਜਾਤ ਅਭਿਮਾਨੀ) ਪੰਡਿਤ-ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਹੱਕ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਂਝਾ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਆਏਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਪੂਜ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਥਾਇ ਕਹੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪੂਰਵਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਦਿਆ-ਪਰਿਪਾਟੀ ਚਲਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪੰਡਿਤਾਈ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਖਾਰਬਿੰਦ ਤੋਂ — ਇਹ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਾਕਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਾਣੀਏ ! ਹੁਣ ਦੇਖੀਏ ਆਰੰਭਕ ਲੜੀ।

ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਆਰੰਭਕ ਲੜੀ

ਭਾਈ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ) ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼-ਧਾਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਹੋ ਸੰਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਬਾਬਾ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਸਰਹਿੰਦ ਵਾਲੇ) ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਚਲਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੇਵਕ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਹੋਏ, ਜੋ ਨਾਮ-ਖੁਮਾਰੀ ਵਿਚ ਮਸਤ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸਿਮਰਣ ਦੀ ਰੀਤ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੋਢੀ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਆਰ-ਭਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾਲ ਅਣਗਿਣਤ ਗ਼ੈਰ ਸਿੱਖ (ਅਨਮਤੀਏ) ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬੜੇ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਬਿਰਤੀ ਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਕੱਖਾਂ ਕਾਨਿਆਂ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਰਾਏ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ ਸਨ; ਪਰ ਅਤਿਨਿਕਟ-ਵਰਤੀ ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸੀ ਸਨ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਮ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਸਿਮਰਣ ਸੇਵਾ, ਨਿਰਮਲ ਕਰਣੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਵੀਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸੂਰਜ ਵਾਂਗੂੰ ਚਮਕਾਇਆ ਤੇ ਮਹਾਨ ਜਸ ਪਾਇਆ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਚੇਲੇ ਇਹ ਸਨ :

1. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਠਾਕੁਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪਿੰਡ ਰਗੜੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ।
2. ਸੰਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਏਥੇ ਆਪ ਨੇ ਬੁੰਗੇ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।
3. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਡੇਰਾ ਲਛਮਣਸਰ (ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ)।
4. ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਧੀ।

5. ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ ਵਾਲੇ ਮਹਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ **ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ** ਦੇ ਲੇਖਕ ਤੇ 'ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਤੇ ਚੇਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਦਾਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਕਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ।
6. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਰਿਖੀਕੇਸ਼, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਵੀ ਦਾਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਆਤਮ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਆਪ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵੇਦਾਂਤੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਪੰਡਿਤ 'ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਸੰਤ' ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਸ਼ਟਕ, ਆਦਿ, ਆਦਿ ।
7. ਸੰਤ ਚਾਨਣਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਇਹ ਵੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ) ਸਤਵੇਂ ਸ਼ਿੱਸ਼ ਹਨ ।
8. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ।
9. ਸੰਤ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਈਸ਼ੜੂ ।
10. ਮਹੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਲੋਕੇ ।
11. ਮਹੰਤ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ।
12. ਮਹੰਤ ਗਾਹੂ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ।
13. ਮਹੰਤ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
14. ਮਹੰਤ ਸੁਦਾਗਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਹੀਆ ਪੁਰ, ਲਾਹੌਰ ।
15. ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਖਜਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਸੁਖੋ, ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ।
16. ਮਹੰਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਝਬਾਲ ਖੁਰਦ ।
17. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਪੰਡਿਤ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਗਏ ਤੇ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁਦ ਵੀ ਆਦਰ ਪਾਇਆ ਤੇ ਸੁਭ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਸੰਵਾਰਿਆ । ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਕਤ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਜੇ ਸੰਵਾਰੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ।

(1) ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਜੀ

ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲਿਆਂ, ਦੇ ਕਈ ਚਰਨ-ਸੇਵਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਤ ਕਵੀ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ), ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ, ਜੋ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਯੱਦ ਕਸੱਰਾਂ (ਤਹਿਸੀਲ ਗੁੱਜਰ ਖਾਨ) ਵੱਸਦੇ ਸਨ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ

ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ, ਏਥੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਸ਼ਨਾਨ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰਸ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਰਸ ਆਇਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੇਸ, ਪੋਠੋਹਾਰ ਜਾਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਏਥੇ ਹੀ ਕਿਰਤ ਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਪਰਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਫਾਈ-ਸੇਵਾ ਉਪਰੰਤ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ, ਜਾਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਕਥਾ-ਵਿਖਿਆਨ ਸੁਣਦੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਸੰਮਤ 1864 ਬਿਕ੍ਰਮੀ (1807 ਈ.) ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਘਰ ਫੱਗਣ ਸੱਤਵੀਂ ਨੂੰ ਬੱਚਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। 40 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਲਿਜਾ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਇਆ ਗਿਆ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਵਾਕ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਮ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ।

ਇਹ ਹੋਣਹਾਰ ਬੱਚਾ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਵੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਤਾਂਘਦਾ, ਅੜੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਦੋਂ ਤੀਕ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਸੀ। 7 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹ ਬੱਚਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੰਤ-ਸੇਵਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਰੀਬਨ 15 ਸਾਲ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਰਥਾਂ ਸਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ, ਕੀਰਤਨ ਅਤੇ ਜੋੜੀ (ਤਬਲਾ) ਵਜਾਉਣ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨੀ ਜੱਥੇ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਮੰਗਵਾਲ ਦੇ) ਨਿਰਮਲੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਸ਼ਨ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਨੂੰ ਆਏ। ਇਹ ਵੀ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਰਸੀਏ ਤੇ ਰਾਸ ਤਾਲ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਸਾਰੰਗੀ ਦਾ ਕਮਾਲ ਦਾ ਵਜੰਤਰੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਰਾਗ-ਅਲਾਪ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੰਧਰਬ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸੀ। ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਗੰਧਰਬ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਸੂਰਮਾ ਨੇਤ੍ਰਹੀਨ ਸੀ) ਨੇ ਜਦੋਂ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਤਬਲਾ ਵਜਦਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਰੰਗੀ ਵਜਾ ਕੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਉ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਧਰਿਆ, ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਖੁਦ ਬੇਖੁਦ ਹੋ ਗਏ। ਰਾਗ-ਤਾਲ ਦੇ ਅਲਾਪ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਚਾਰਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਨ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਨੇ ਜੁੜੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਇਸ ਅਚਾਨਕ ਜੁੜੀ ਜੋੜੀ ਦੇ ਰਸ-ਭਰੇ ਕੀਰਤਨ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੇ ਗੰਧਰਬ ਸਾਥੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਕੇ ਪੱਕਾ ਸਾਥੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂ ਜੋ ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੀਆਂ

ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰਸੀਲੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਬਰਖਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ। ਪਰ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਿਰਫ਼ ਕੀਰਤਨੀਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਹ ਚੰਗੇ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਕਵੀਸ਼ਰ ਵੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਠਾਕੁਰ ਸਾਹਿਬ ਅਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਚਾਹੁੰਦੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਸਰਸੂਤੀ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਕੁੱਝ ਅਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ। ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਵਾਮੀ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅਗਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਕੱਢ ਦੇਣਗੇ। ਸ੍ਵਾਮੀ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਪ ਪਰਥਾਇ 'ਖਾਲਸਾ' ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਕੀ ਹੈ? ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪਾ ਕੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ 100 ਸਲੋਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਜਾ ਸੁਣਾਏ। ਸ੍ਵਾਮੀ ਦਇਆ ਨੰਦ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ "ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਐਸੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।" ਇਹ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਚਨਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ ਨਾਮ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਸ ਹੁਣ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦਾ ਦੌਰਾ

ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੂਜ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਜਦੋਂ ਵਿਦਾਇਗੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਧੰਨੀ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਗਰ ਮੰਗਵਾਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਰਸ-ਭੰਨਾਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਪਾਈਆਂ। ਗੰਧਰਬ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵਿਛੋੜ ਕੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਗੰਧਰਬ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਈ-ਭਰੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਸ ਸੁਭ ਜੋੜੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕੀਰਤਨ-ਵਿਆਖਿਆ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਏਥੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਜੀ ਸੁੱਖੋ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਭਾਈ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਹਿਆ।

ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀ, ਗੰਧਰਬ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਰੰਦੇ ਦੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਂਗਲਾਂ ਫੇਰਦੇ ਤਾਂ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵੀ ਤਬਲੇ ਉੱਤੇ ਨ੍ਰਿਤਕਾਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਕਮਾਲ ਦੀ ਕਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਉਂਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭਰੀ ਪਈ ਸੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ, ਸਿਆਣੇ ਸਤਿਸੰਗੀਆਂ ਬੰਦਿਆਂ ਪਾਸੋਂ

ਐਸਾ ਵੀ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵੇਰ ਗੁਰੂ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਬੇਖੁਦ ਹੋ ਕੇ ਤਬਲਾ ਵਜਾਉਦਿਆਂ ਆਪ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲੀਆਂ ਦੇ ਪੌਟਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਹੂ ਵਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੰਧਰਬ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਸੀ; ਉਹ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤਾਲਾਂ-ਪਲਟਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਿਭਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ) ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਪੌਟੇ ਫਟ ਜਾਂਦੇ ਪਰ ਆਪ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਧੁਨੀ ਵਿਚ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਪੈਣ ਦਿੰਦੇ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬੇਦੀ ਕੱਲਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਸੁੱਖੇ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਸੁਣੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਕਵੀ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਜੌਰੀ (ਜੰਮੂ ਸਟੇਟ) ਨੇ ਭੰਵਰ ਤਖੱਲਸ ਹੇਠ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ :

ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿੱਸੇ ?

“ਸੁਆਦ ਸਬਰ ਦਾ ਪੁਤਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੰਗੀਆਂ ਨੇ ॥
ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉਸ ਮੱਟ ਵਿਚੋਂ ਤੁਸਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁਤਤੀਆਂ ਰੰਗੀਆਂ ਨੇ ॥
ਮਹਾਪੁਰਖ ਮਹਾਤਮਾ ਤੱਦ ਮਿਲਦੇ, ਜਦੋਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਕਿਸਮਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨੇ ॥
'ਭੰਵਰ', ਸਾਡਾ ਵੀ ਚਿਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ, ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਮੁਰਾਦਾਂ ਮੰਗੀਆਂ ਨੇ ॥

×

×

×

(ਦਰਸ਼ਨ ਮਿਲਾਪ ਮਗਰੋਂ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ)

“ਜੁਆਦ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਸੀਂ ਆਖਦੇ ਨਹੀਂ, ਮਗਰ ਕੀਰਤਨ ਅੱਜ ਸੁਣਾਓ ਪਿਆਰੇ ॥
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਕੁੱਲ ਸੰਗਤਾਂ ਤਾਈਂ ਪਿਲਾਓ ਪਿਆਰੇ ॥
ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਆਖਦੇ ਸਾਹਿਬ ਠਾਕੁਰ ਸਰੰਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਵਜਾਓ ਪਿਆਰੇ ॥
ਇਹ ਗੁਰਾਂ ਦੀ ਅੰਸ ਸਿਰਤਾਜ ਸਾਡੇ, ਸੁੰਦਰ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਸੁਣਾਓ ਪਿਆਰੇ ॥

×

×

×

“ਤੋਇ ਤੂਬਕ ਸਰੰਦੇ ਨੇ ਚੀਕ ਮਾਰੀ, ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ॥
ਜੰਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਹਾਰ ਪਾਸਣ, ਫੁੱਲ ਲੱਭੇ ਅਣਮੁੱਲ ਮਲਿਆਰੀਆਂ ਨੂੰ ॥
ਠੱਠ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੋਹਣੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਠਿੱਲ ਪਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਤਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ॥
ਮੀਹ ਵੱਸਿਆ ਅੰਬਰੋਂ ਕੀਰਤਨ ਦਾ 'ਭੰਵਰ' ਠਾਰਿਆ ਸੰਗਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ॥

×

×

×

ਐਸੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ, ਤਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਥੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜਿੰਨੇ ਦਿਨ ਸੁੱਖੇ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪਾਸ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਰਹੇ।

ਫੇਰ ਜਾਂਦੀ ਵੇਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ, ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਧੰਨੀ-ਪੌਠਹਾਰ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ, ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ

ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੇਸਧਾਰੀ ਸਿੰਘ ਸਜਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਭਾਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਰਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾ ਵਿਦਵਾਨ ਮਹਾਤਮਾਂ ਦੀ ਰਸਨਾਂ ਤੋਂ ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਭਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ।

ਸ੍ਰੀ ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੁੱਖੋ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਪੌਠੇਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੱਕਰ ਕੱਟ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ, ਫੇਰ ਪਟਿਆਲੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਬਖਸ਼ ਨਾਮ ਦੇ ਦੀਵਾਨੇ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਡੇਰੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਮਨ ਮੋਹਣੇ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚੀ। ਆਪ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਭੇਜੇ। ਬੱਘੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਹਿਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਮੋਹੇ ਗਏ; ਨਾਲ ਹੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪੁੱਜਣ ਵਿਚ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੰਧਰਬ ਜੀ ਨੇ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਖਰਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਬੱਘੀ ਉੱਤੋਂ ਉੱਤਰੇ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਮਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦੁਆਰ ਪਾਲ ਨੇ ਰੋਕ ਲਿਆ ਕਿ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਚੋਟ ਮਾਰੀ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਿਆ :

“ਕਬੀਰ ਜਿਹ ਦਰਿ ਆਵਤ ਜਾਤਿਅਹੁ ਹਟਕੈ ਨਾਹੀ ਕੋਇ ॥

ਸੋ ਦਰੁ ਕੈਸੇ ਛੋਡੀਐ, ਜੋ ਦਰੁ ਐਸਾ ਹੋਇ ॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 1367-68)

ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਜੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਪਸ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਆਏ, ਤੇ ਤਬਲਾ ਗੰਧਰਬ ਜੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਵਾਪਸ ਸੰਤ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਚਲੇ ਜਾਓ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਹੁਣ ਕਿਰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।” ਏਥੋਂ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੱਧੇ ਕਾਸ਼ੀ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਓਥੇ ਕਈ ਸਾਲ ਹੋਰ ਰਹਿ ਕੇ ਵੇਦਾਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੂਰਨ ਪੰਡਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿੱਤਰੇ। ਫੇਰ ਏਥੇ ਹੀ ਪੌਠੇਹਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ (ਸ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਹਾ ਖਾਲਸਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ) ਆ ਕੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਤਰਲੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਆਏ ਸਨ। ਏਥੇ ਕੁੱਝ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਅੰਦਰ ਆਪ ਨੇ ਨਿਵਾਸ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੀਲ, ਡੇੜ ਮੀਲ ਦੇ ਛਾਸਲੇ ਉੱਤੇ ਇਕਾਂਤ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਕੁਟੀਆ ਪਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲਗ ਪਏ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਤੱਕ ਫੈਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਈ ਪਹਿਲੇ ਸੰਤ-ਸਾਥੀ ਹੁਣ ਏਥੇ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਅਤੇ ਕਈ ਪਰਮਾਰਥਕ ਪੰਧਾਊ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਹਾ ਨਿਵਾਸੀ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਕੁੱਝ ਕਮਰੇ ਤਿਆਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਏਥੇ ਇਕ ਬਾਉਲੀ ਦੀ ਖੁਟਾਈ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਾਮ ਦੁੱਖ-ਭੋਜਨੀ ਰੱਖਿਆ।

ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਤੋਂ ਸਿਰਫ 6 ਮੀਲ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬ ਵੱਲ ਨੂੰ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਕਈ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ (ਜੋ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਓਥੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ) ਕਿ ਆਪਣੇ ਤੱਪ-ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ 50-52 ਜਵਾਨ ਬੱਚੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰ “ਚੋਹਾ ਭਗਤਾਂ” (ਤਹਿਸੀਲ ਕਹੂਟਾ) ਦੇ ਬਹੁਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ। ਦਾਸ (ਲੇਖਕ) ਦੇ ਨਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਰਕਤ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਦਾਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਾਸੋਂ ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹਾਮਾਇਣ, ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ, ਆਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾ ਪੁਰਖਾਂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਹਨਾਂ ਮਹਾ ਪੁਰਖਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨੂੰ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਸਫਲ ਕਰ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਹ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਿਰਮਲੇ” ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅਭਿਮਾਨੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ-ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਸੇਵਾ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਵੇਦ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਿਆ ਕਰਨਗੇ। ਠੀਕ ਐਸਾ ਹੀ ਮੇਰੇ ਕਈ ਵੱਡਿਆਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ।

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਨ। ਉਹ ਆਤਮ ਰਸੀਏ ਗੁਰੂ ਕਾ ਖਾਲਸਾ-ਸਫੈਦ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਅਤੇ ਉਰਦੂ, ਫਾਰਸੀ, ਅਰਬੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਨ। ਉਹ ਚੋਟੀ ਦੇ ਹਕੀਮ ਤੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਵੀ ਸਨ। ਯੋਗ-ਅਭਿਆਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਤਾਲ ਤਖਲੇ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸਨ। ਉਹ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ (ਹਿੰਦੀ) ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀਸ਼ਰ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ ਸ੍ਰੀ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿੱਚੋਂ ਟਪਕ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾ ਉਸ ਟੀਕਾ ਦੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਮਾਤਰ ਕੁੱਝ ਛੰਦ ਇਹ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਛੰਦ ਹਾਸ ਰਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਰਵਤੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਉਦਾਹਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੰਗਾ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੋਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋ ਰਿਹਾ ਹੈਂ, ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਹੈ।

“ਆਵਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰੂਢ, ਹੂਢ ਰੂਪ ਵਾਰੀ
ਵਾਰੀ ਗੰਗ ਨਹਾਏ ਬਾਰੀ ਬੈਸਵਾਲੇ ਤਾਤ ਕਉ।
ਕਾਹੇ ਕੋ ਰੇ ਰੋਤ ਕਾਨ, ਕਾਨ ਤੋਰੇ ਤੋਰੇ ਕਾਨ
ਕਾਨ ਜਿਨ ਤੋਰੇਂ ਏ ਰੇ ਕਾਨ ਕੀਜੈ ਬਾਤ ਕਉ।
ਆਖੈ ਯੋਂ ਖੜਾਨਨ, ਗਜਾਨਨ ਕਉ ਆਖੈ ਨਾਹੀ
ਆਖੈ ਨ ਲਗਤ ਆਖੈ ਗਨੈ ਜਾਤ ਜਾਤ ਕੋ।

ਆਖੈ ਕਿਉ ਨ ਲਗਤ ਆਖੈ ਨਾਸਾ ਕਿਉ ਸਿਨਤ
ਸੁਨਤ ਸੁ ਹਸੀ ਸਸੀ ਮੁਖ ਜਾਹਿ ਮਾਤ ਕੋ ।

×

×

ਇਸ ਕਬਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ, ਪਾਰਵਤੀ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ ਪੁੱਤਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਕਿਉਂ ਰੋਂਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਤੇਰੇ ਦੂਜੇ ਪੁੱਤਰ ਛੇ ਛੇ ਮੁਖੀਏ ਸ਼ਾਮ ਕਾਰਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਖਿੱਚੇ ਤੋੜੇ ਹਨ । ਉਹਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹੈ, ਖਬਰਦਾਰ ! ਇਸ ਦੇ ਕੰਨ ਅੱਗੋਂ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚਣੇ । ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਕਾਰਤ ਆਖਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦੀ, ਇਹ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਗਿਣਦਾ ਹੈ । ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 12 ਅੱਖਾਂ ਆਇਆ ਹੈ । ਫੇਰ ਗਣੇਸ਼ ਨੂੰ ਡਾਂਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੱਡੇ ਭ੍ਰਾਤਾ ਨੂੰ ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ? ਅੱਗੋਂ ਉਹ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੀ ਨਾਸਾ (ਸੁੰਡ) ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਮਾਪਦਾ ਤੇ ਆਖਦਾ ਹੈ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ, ਦੋ ਗਜ਼ੀ ਹੈ ? ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੁਣ ਕੇ ਮਾਤਾ ਹੱਸਦੀ ਰਹੀ ।

ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੁਰਾਤਨ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਕਵੀ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਸਰਸ੍ਵਤੀ-ਰੂਪ ਪਾਰਵਤੀ ਦੀ ਮੰਗਲ-ਮਈ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ । ਉਪਰੰਤ ਦਸਾਂ-ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਦੇ ਬਹੁਤ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਯੇ-ਲਿਖੇ ਹਨ । ਫੇਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਪਰਥਾਇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਨਮੂਨੇ-ਮਾਤਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ ਐਸਾ ਕਿਹਾ ਹੈ :

ਕਬਿੱਤ : ਤੇਜ-ਭਰੀ, ਸਾਂਤ-ਭਰੀ, ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਦਾਂਤ ਭਰੀ
ਆਛੀ ਬਹੁ ਭਾਂਤ ਭਰੀ, ਗਿਆਨ ਕੇ ਸਮਾਜ ਕੀ ।
ਓਜ ਭਰੀ ਸ਼ਕਤ ਭਰੀ, ਭਾਉ ਭਰੀ ਭਗੱਤ ਭਰੀ
ਭਾਰੀ ਅਨੁਰੁਕਤ ਭਰੀ, ਧੁਸਨੀ ਕਪਾਜ ਕੀ ।
ਈਸ ਗਣਾਂ ਵਾਦ ਭਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੈਂ ਸ੍ਵਾਦ ਭਰੀ
ਅਤਿ ਅਹਿਲਾਂਦ ਭਰੀ, ਰਸਿਕ ਹੈ ਲਾਜ ਕੀ ।
ਰਾਗ ਭਰੀ ਜੋਗ ਭਰੀ, ਭਾਗ ਭਰੀ ਭੋਗ ਭਰੀ;
ਪੁੰਨਯ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬਾਗ ਬਾਣੀ, ਗ੍ਰੰਥ ਮਹਾਰਾਜ ਕੀ ।

×

×

ਗੁਰ ਖਾਲਸਾ ਪਰਥਾਇ :

“ਗੋਦਿਜ ਭੂ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਦੁਸ਼ਟ ਦਲ ਕਾਲਸਾ ਹੈ
ਸਦ ਹੀ ਸੁਖਾਲਸਾ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ।
ਪਾਪ ਪੰਖੀ ਜਾਲ ਸਾ ਹੈ, ਗੁਨ ਪੁੰਜ ਜਾਲਸਾ ਹੈ
ਪੁੰਨਯ ਮੌਨ ਆਲਸਾ ਹੈ, ਪਾਪ ਪੰਧ ਆਲਸਾ ।
ਕਹੇ ਹਰੀ ਨਿਹਾਲਸਾ ਦੀਦਾਰ ਹੈ ਅਕਾਲ ਸਾ
ਸੁਖਾਲਸਾ ਨਿ ਹਾਲਸਾ ਸੌ ਸਦ ਹੀ ਨਿਹਾਲਸਾ ।

ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਖਾਲਸਾ ਹੈ, ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਰੂਪ
ਜੈ ਜੈ ਜਗ ਖਾਲਸਾ ਜਗਤਿ ਜੋਤਿ ਖਾਲਸਾ ।

×

×

ਉਕਤ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਲੱਗ ਭੱਗ 600 ਸਫੇ ਸਨ, ਇਕ ਕਾਪੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੀ, ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। 1947 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਸਲਮ ਲੀਗੀ ਗੁੰਡਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਨਾਰਾ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾੜ-ਫੂਕ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਵੀ ਜਿੰਦੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਮੇਤ ਉਹ ਕਾਪੀ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਉਕਤ ਟੀਕਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਕਾਪੀ ਨਾਗ ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਕਾਪੀ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬਾ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਗੁਰੂ ਬਿਲਾਸ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਅਜੇ ਅਣਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਵੱਡੀ ਪੁਸਤਕ ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਦਿੱਲੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ ਸੀ। ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਦਾਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਦੇਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਮਲ ਅਖਾੜੇ ਪਾਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੋ ਪਰਉਪਕਾਰ ਖਾਤਰ ਫੇਰ ਛਪਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਠਾਕੁਰ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁਣ ਸਨ। ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਮਸਤੂਆਣੇ ਵਾਲੇ ਜਦੋਂ ਫੌਜ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕਨੌਹੇ (ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ) ਵਿਚ ਕਠਿਨ ਤਪ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣੀ। ਕਨੌਹੇ ਤੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਦੁਖ ਭੰਜਨੀ ਸਾਹਿਬ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੰਗੇ ਪੈਰੀਂ ਸਨ ਤੇ ਸਿਰਫ ਕਾਲੀ ਕੰਬਲੀ ਓੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ (ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ) ਜਵਾਨ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ। ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਆਪ ਦੇ ਇਕ ਪੈਰ ਦੀ ਤਲੀ ਸਿੱਧੀ ਦਿੱਸਦੀ ਸੀ। ਜੋਤਿਸ਼ ਅਤੇ ਰੇਖਾ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੈਰ-ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪ੍ਰਤਿ ਫੁਰਮਾਇਆ :

“ਪਾਲਕੀਆਂ ਰਬ ਉੱਤੇ ਚੱਲਣਾ, ਰੇਖਾ ਪਈ ਬਤਾਂਦੀ।

ਓੜੀ ਕੰਬਲੀ, ਜੁੱਤੀ ਨਾਹੀਂ, ਸਮਝੀ ਗੱਲ ਨ ਜਾਂਦੀ।”

ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਈ ਤੇ ਸੰਤ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਜੋ ਸੋਭਾ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਆਪ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗਏ ਤਾਂ ਓਥੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਭੱਲੇ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਮੁਕੰਮਲ ਜੱਥਾ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੀ।

ਸ੍ਰੀ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਏਥੋਂ ਸਾਰੇ ਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਗਏ । ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਫਰ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੱਕ ਪੈਦਲ ਕੀਤਾ, ਓਥੋਂ ਪੂਰੇ 9 ਮਹੀਨੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰਬਰਾਹ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਉਣ ਨਾ ਦਿੱਤਾ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਓੜਕ 9 ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ, ਬਾਬਾ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੇਟੇ (ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ) ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ । ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਆਪ ਓਥੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ । ਏਥੇ ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਜਾਪ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਟੀਕਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ ਜੀ ਤੋਂ ਲਿਖਵਾਈ ।

ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਮਾਬਾਦ ਤੇ ਓਥੋਂ ਫੇਰ ਆਪ ਵਾਪਸ ਬੋਹੇ (ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ) ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਏ । ਏਥੋਂ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਚਰਨ-ਸੇਵਕ, ਸੰਤ ਸਜਣ ਸਿੰਘ ਹਰੀ ਪੁਰ ਵਾਲੇ, ਸੰਮਤ 1952 ਬਿ. (ਸੰਨ 1897 ਈ.) ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹਰੀ ਪੁਰ ਲੈ ਗਏ । ਓਥੇ ਜੇਠ ਵਦੀ ਚੌਦਸ, ਸੰਮਤ 1952 ਬਿ. (ਸੰਨ 1895 ਈ.) ਵਿਚ ਆਪ ਗੁਰ ਪੁਰੀ ਪਧਾਰ ਗਏ । ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਬੇਸੁਮਾਰ ਚਰਨ-ਸੇਵਕਾਂ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਮਸ਼ਹੂਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਹਨ :

1. ਮਹੰਤ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
2. ਮਹੰਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਪੰਡਿਤ (ਇਹ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਵੀ ਰਹੇ)
3. ਪੰਡਿਤ ਮੂਲ ਸਿੰਘ ਜੀ
4. ਪੰਡਿਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
5. ਸੁਆਮੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ
6. ਸੰਤ ਬਾਜ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਟੋਰ ਵਾਲੇ
7. ਸੰਤ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
8. ਸੰਤ ਬੱਗਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
9. ਸੰਤ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ
10. ਸੰਤ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ
11. ਸੰਤ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ
12. ਸੰਤ ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਜੀ
13. ਸੰਤ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਨਾਰੇ ਵਾਲੇ (ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-ਗੁਰੂ)
14. ਸੰਤ ਸਜਣ ਸਿੰਘ ਜੀ
15. ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ
16. ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ
17. ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ
18. ਭਾਈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਡੇਰਾ ਖਾਲਸਾ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਾਲੇ),
ਇਤਿ ਆਦਿਕ

ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰਨ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਦੀ ਤੇਹਰਵੀਂ ਤੋਂ ਸਤਾਰਵੀਂ ਤੱਕ ਸੰਤ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਭਾਰੀ ਭੰਡਾਰਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਤੇ ਸੰਤ-ਸਮਾਗਮ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤ ਮਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਾਇਕ ਮਹੰਤ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

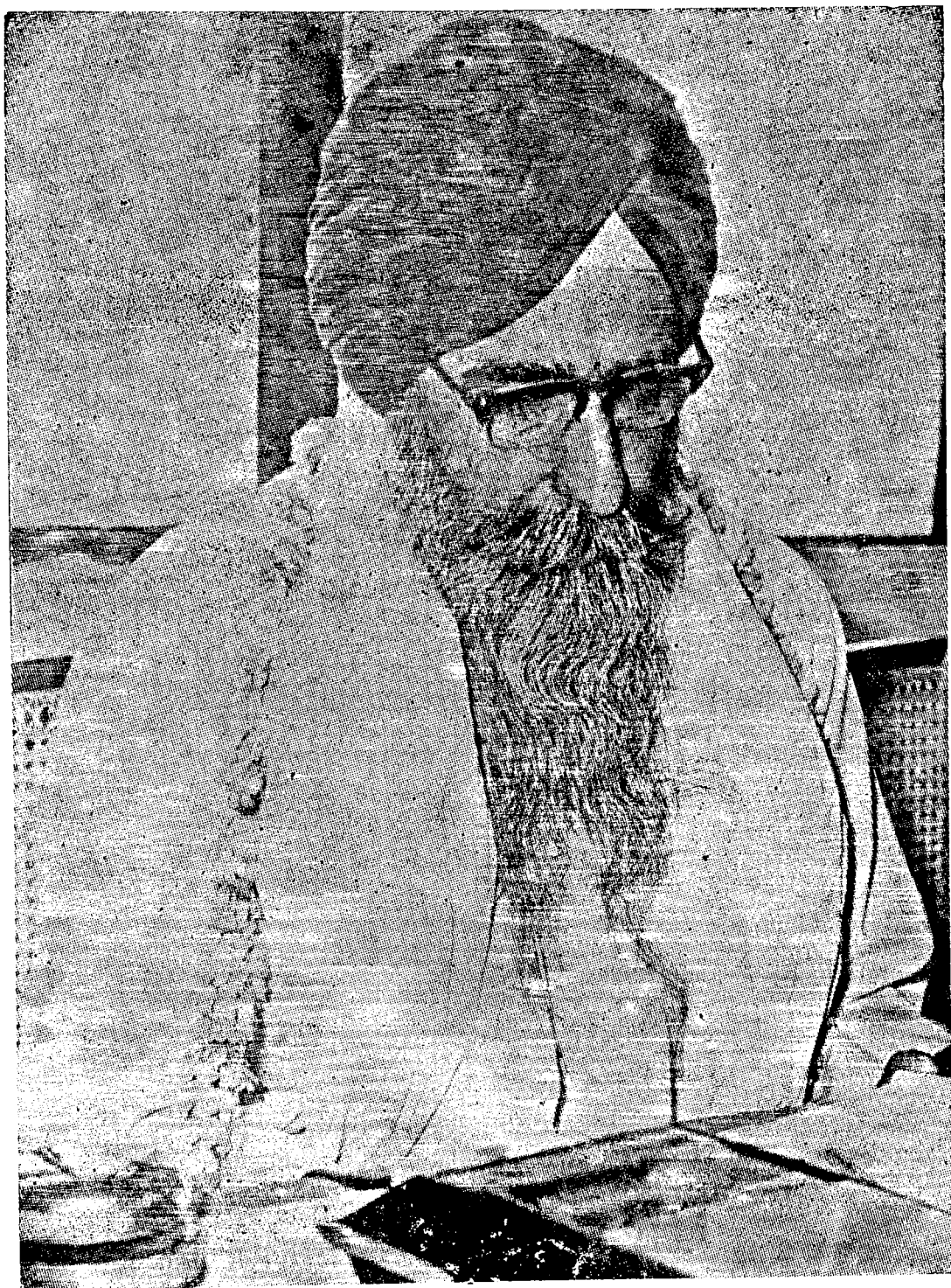
ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ, ਜੇਠ ਵਦੀ 14 ਨੂੰ, ਡੇਰਾ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਅਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਸੰਤ-ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਪ੍ਰੜੀ ਕੜਾਹ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਰੀਬਨ 40 ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸੰਤ-ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਸੈਂਕੜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੁੱਖ ਭੰਜਨੀ ਡੇਰੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ, ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਕ ਕਵਿਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ ਦੇ ਸਫਾ 136 ਉੱਤੇ ਸੂਰਗੀ ਸੰਤ ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਛਾਪੀ ਸੀ।

ਸੰਤ ਠਾਕੁਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਹਾਨ ਉੱਤਮ ਆਤਮਾ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉੱਤਮਤਾਈ ਦਾ ਅਸਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਸੰਗਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ-ਭੋਗਲ ਵਿਚ ਥੋਹਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਟੋਰ ਤੇ ਨਾਰਾ (ਜਿਲਾ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਲਾਨਾ ਯੱਗ-ਭੰਡਾਰਾ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਜੇਠ ਵਦੀ ਚੌਦਸ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

2. ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ

ਆਪ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਚਕੋਠੀ, ਜਿਲਾ ਮੁਜੱਫਰਾਬਾਦ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਦੇ ਭਾਈ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਬ੍ਰਾਹਮਣ) ਦੇ ਘਰ ਸੰਮਤ 1896 (1839) ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੌਕ ਦੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। 7 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਬੈਠਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ-ਕੰਠ ਕਰ ਕੇ ਰਾਗ ਵੀ ਸਿੱਖਦੇ ਰਹੇ। 18 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋ ਗਏ, 25 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਏਥੇ ਹੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋਈ ਪਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਉਪਰਾਮ ਹੋ ਕੇ ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਇਕ-ਰਸ ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਏ ਤੇ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਾਮ ਐਸਾ ਰਸੀਲਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦੇ ਕਿ ਠਾਕੁਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਵੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇਚਾ ਕੀਰਤਨ ਸੁਣਦੇ ਸਨ। ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਸਿਮਰਣ-ਸੇਵਾ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਰਸਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਰਸ ਸੀ।

ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰੀ ਲਛਮਣ ਸਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਨਾਲ

ਗਿ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਚੈੱਡ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਲੰਗਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਕਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਗਿਆਸੂ ਚੇਲੇ ਬਣੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਆਨੰਦ ਸਿੰਘ ਮੰਡਲੇਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝੰਗ ਮੁਘਿਆਣੇ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਜੈਸੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ, ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀ, ਭਾਈ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸੂਰਾ (ਧੰਨੀ ਪੌਠੋਹਾਰ) ਵਾਲੇ, ਅਤੇ ਸੰਤ ਅਬਨਾਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਆਦਿਕ ਨੇ ਰਾਗ-ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਉਕਤ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦੇ ਕੇ ਸੰਮਤ 1944 (1887 ਈ.) ਵਿਚ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਪੁਰੀ ਪਧਾਰੇ।

ਉਕਤ ਸੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਦਾਸ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸੰਨ 1916-17 ਈ. ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੌਜਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿ ਕੇ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹੀ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਨਨੀਯ ਹਸਤੀ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, ਨਿਰਮਲ ਮਹਾ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਦਾਸ (ਲੇਖਕ) ਜਦ ਵੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਇਆ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪੁਣੱਛ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘਰ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਹਿ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਸਿੱਖਿਆ, ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਛੋਟੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਤੌਰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰ, ਠਾਕੁਰ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਏ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਨਸ਼ੀਨ ਵੀ ਐਸੇ ਹੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋਣਗੇ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੈ।

3. ਸੰਤ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਲੇ

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬੀਰਬਲ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ। 12 ਸਾਲ ਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੂਰਬਲੇ ਕਰਮ ਜਾਗ ਉੱਠੇ। ਦਿਲ ਉਦਾਸ ਹੋਇਆ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ। ਆਪ ਰੁਹਤਾਸ ਦੇ ਨੇੜੇ, ਜੋਗੀਆਂ ਦੇ ਟਿੱਲੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁੱਝ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹੇ ਪਰ ਦਿਲ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਸੰਤ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਨੀ ਆਇ ਲੱਗੇ। ਏਥੇ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ 12 ਸਾਲ ਇਕ-ਰਸ ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਜਾਣਦੇ ਰਹੇ। ਉਪਰੰਤ ਆਪਣੇ ਸੰਤ

ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਬਿਰਧ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਜਵਾਲਾ ਦਾਸ ਪਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਾਸਤੇ 12 ਸਾਲ ਰਹੇ ਤੇ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ ।

ਆਪ ਜਿੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਉਨੇ ਹੀ ਨਿਰਮਾਨ ਵੀ ਸਨ । ਪ੍ਰਭੂ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਖ ਸਨ । ਇਕ ਵੇਰ ਆਪ ਜੀ ਸਾਧੂ-ਮੰਡਲੀ ਨਾਲ ਸੱਖਰ ਗਏ ਤੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਡੇਰਾ ਕਰ ਬੈਠੇ । ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਫਾਕੇ ਰਹੇ । ਆਪਣੀ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਕੁੱਝ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦੇਵੋ । ਇਕ ਸੰਤ ਨੇ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਧਰੇ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਹੋਰ ਵੀ ਜੋ ਹੈ ਕੱਢ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਓ । ਇਹੋ ਰੁਪੈ ਹੀ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਐਸਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਦੋ ਸੱਜਣ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕਾਉਣ ਨੂੰ ਆਏ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਕੇ ਛਕਿਆ ।

ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਸੱਖਰ ਤੋਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਹੁੰਦੇ ਵਾਪਸ ਮੁਲਤਾਨ ਆਏ । ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ, ਦੇਵ ਪੁਰੇ ਵਿਚ (ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ 1 ਮੀਲ ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ) ਜਾ ਟਿਕੇ । ਏਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ, ਵਾਕ ਸਿੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਚਰਚਾ ਚਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ 24 ਮੀਲ ਪੂਰਬ ਨੂੰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਸੀ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ । ਪੰਜ ਕਸੀ ਦੇ ਇਕ ਬਿਰਧ ਮਿੱਤਰ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀ ਦੇਖੀ ਤੇ ਕੰਨੀ ਸੁਣੀ ਵਾਰਤਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ, ਕਿ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਵਾਰ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਜਵੰਦ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਖਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਖਿਆਲ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਕੱਟੜ ਆਰੀਆ ਸਮਾਜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਸੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਵਾਲੇ ਭਾਸ਼ਨ ਸੁਣਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਸੰਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਮਾਸਟਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀ ਅਸੀਸ ਚਾਹੀਏ ਜੋ ਔਲਾਦ ਹੋਵੇ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਕਿ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ । ਤਦ ਉਸ ਮਾਸਟਰ ਲਾਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਿੱਤਾ ਨੇ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਐਸਾ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ, ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, ਕਿੰਨੇ ਪੁੱਤਰ ਚਾਹੀਏ ? ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਦੱਸੀ । ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਫਰਮਾਇਆ, “ਐਸਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ ।” ਸੋ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਹੀ ਬਣਾਏ ।

ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੰਡਿਤ ਸਨ, ਤੇ ਆਪ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ । ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਪੰਡਿਤ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਾਧਾ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਦਰਸਾਂਦੇ ਰਹੇ ।

ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਇਹ ਹਨ :

1. ਪੈਂਤੀਸ ਅੱਖਰੀ
2. ਆਤਮਾਨੁਭਵ ਵਿਵੇਕ
3. ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਚਿੰਨ੍ਹ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਆਦਿ ।

ਇਹ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਵ ਪੁਰੇ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਹਨ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ । ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ) ਬਣਵਾਏ ਹਨ । ਹਰ ਥਾਂ ਦੇ ਐਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਵ ਪੁਰਾ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ । ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ (ਕਨਖਲ) ਮਾਇਆਪੁਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇਵ ਪੁਰਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਮਤ 1972 (1915 ਈ.) ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ । ਅਖੀਰ ਸੰਮਤ 1982 (.925 ਈ.) ਦੀ ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਛੱਡਿਆ ।

ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਸਤਾਰਵੀਂ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਸਰਬ-ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸੰਤ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਵਾਸਤੇ ਅਤੇ ਸਾਈਂ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਿਰਮਾਣ ਆਤਮਾ ਜਾਣ ਕੇ ਹਰਿਦ੍ਵਾਰ ਕਨਖਲ ਦੇ ਦੇਵ ਪੁਰੇ ਵਾਸਤੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਓਥੇ ਰਹੇ । 1947 ਦੀ ਦੇਸ ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਸ ਲੇਖਕ ਕਈ ਵਾਰ ਸੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਕੀਤੇ । ਉਹ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸੁਭਾਓ ਦੇ ਸਨ । ਉਮੀਦ ਹੈ ਹੁਣ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਉਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਗੇ ।

ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਮਹਾਤਮਾ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਮੁਕੀਮ ਸਨ । ਇਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਨਿਰਮਲ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਮਨ ਨੀਵਾਂ, ਮਤ ਉੱਚੀ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਤ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਸੀ ।

(4) ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਜਿਸ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਦੀ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ (ਗੁਰਦੁਆਰੇ) ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਸਾਹਿਬ (ਗੋਯਾ) ਦਾ ਘਰ ਸੀ । ਉਹ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਏਥੇ ਰਹੇ ਸਨ । ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਛੁਪਦੇ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਰਹੇ ਸਨ । ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਕੇ ਕਚਹਿਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਕਚਹਿਰੀ ਹਟਾ ਕੇ ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਫੇਰ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੋ ਕਮਰੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਾ ਕੇ ਇਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ 7 ਮੁਰੱਬੇ ਜ਼ਮੀਨ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ । ਉਸ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਏਥੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ । ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ

ਚੰਗਾ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਪਰ ਛੇਤੀ ਸਰੀਰ ਤਿਆਗ ਗਿਆ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਕਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਏਥੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਦਿਆਲੂ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਮਿੱਠ-ਬੋਲੇ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਹੀ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਮਨਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਮੁਕਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਮੁਕਾਮੀ ਲੋਕਾਂ ਜਾਂ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ “ਆਉ ਦਿਆਲ ਜੀ!” ਆਖ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਅਸਲੀ ਨਾਮ ਲੋਕੀਂ ਭੁੱਲ ਬੈਠੇ ਤੇ “ਦਿਆਲ ਜੀ” ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਸੰਤ ਜਾਂ ਮੁਸਾਫਰ ਆਏ ਤਾਂ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾ ਪੁੱਛ ਕੇ ਏਥੇ ਆਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਸਥਾਨ ਸੀ।

ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਸੰਨ 1911-12 ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਹੋਰ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਜੋ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਕ ਬਰਸਾਤੀ ਨਾਲੇ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸੈਰ ਨੂੰ ਗਏ ਤਾਂ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਇਕ ਮਾਈ ਦੀ ਡਾਢੀ ਭਿਆਨਕ ਅਵਾਜ਼ ਰੋਣ ਚੀਕਣ ਦੀ ਸੁਣੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਧੀਰਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਰੋਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਕਲੌਤਾ ਪੁੱਤਰ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਜੀ ਦਰਦ ਨਾਲ ਭਰੇ ਗਏ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜੇ ਸਾਡੇ ਕਹੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਰੋਣਾ ਛੱਡ ਦੋਵੇਂ ਤਦ ਹੋਰ ਪੁੱਤਰ ਆ ਜਾਏਗਾ। ਮਾਈ ਨੇ ਧੀਰਜ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, “ਮੈਂ ਰੋਣਾ ਛੱਡ ਦੇਵਾਂਗੀ, ਕਿਰਪਾ ਕਰੋ”। ਸੰਤ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਆਏਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਣਾ, ਝੰਡ ਨਹੀਂ ਉਤਾਰਨੀ। ਜਟਾਂ ਜੂਟ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਰੱਖਣਾ, ਸ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾਮ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰੱਖਣਾ।”

ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ, ਨਿਤਨੇਮ ਦੇ ਪਾਠ ਮਗਰੋਂ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਚਾਦਰ ਤਾਣ ਕੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ ਮਾਈ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਬਚਨ ਸਿਰਫ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ। ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ 1913 ਈ. ਵਿਚ ਮਾਈ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹੀ ਸੰਤ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋ ਜਨਮਿਆਂ ਹੈ। ਮਾਈ ਨੇ ਨਾਮ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਰੱਖਿਆ। ਝੰਡ ਨਾ ਉਤਾਰੀ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਘਰ ਸੀ। ਇਹ ਬੜਾ ਕੋਮਲ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਤੇ ਹਰ-ਮਨ-ਪਿਆਰਾ ਬੱਚਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ। ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ (ਦਿਆਲ ਜੀ) ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ। ਸੰਤ-ਸੁਭਾਉ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਏ। ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਰਹਿਤ ਦੇ ਏਨੇ ਪੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਕੇਸੀਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਮਗਰੋਂ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫੇਰ ਸਰੀਰਕ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਛਹਿਰਾ ਬਦਲਿਆ ਕਰਦੇ, ਨੰਗੇ ਕੇਸੀਂ ਨਾ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ, ਨਾ ਸੌਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਤ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਿਆਲੂ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਵਿਛੜਿਆ ਸਾਥੀ ਜਾਣ ਕੇ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਈਂ ਸੌਂਪ ਕੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ।

ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਥੋੜਾ ਬੋਲਦੇ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਹਲੀਮੀ ਨਾਲ ਥੋੜੇ ਅਰਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਹ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਲਈ । ਏਥੇ ਜ਼ਿਲਾ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਪੇਂਡੂ ਲੋਕ ਤਾਰੀਖਾਂ ਭੁਗਤਣ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਾਜ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਸ ਆ ਟਿਕਦੇ । ਕਈ ਵੇਰ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਲੋਕੀਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੌਂ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਈਆਂ ਦੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀਆਂ, ਆਪ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੁੱਝ ਨਾ ਆਖਦੇ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਟੁਰਨ ਲਗਦੇ ਤਾਂ ਰੋਕ ਕੇ ਆਖਦੇ, ਖਾਲਸਾ ਜੀ ! ਆਓ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਮੇਰੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰੋ । ਮੈਂ ਪੁਜਾਰੀ ਹਾਂ । ਪੂਜਾ ਦਾ ਧਾਨ ਖਾ ਖਾ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਲੇ, ਪਗੜੀ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਤੁਸੀਂ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਮੰਨੀ ਜਾਏਗੀ” । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਾ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਲੋਕੀ ਐਸੀ ਅਰਦਾਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਨਦੇ ਅਤੇ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ । ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਪਰਿਪੱਕ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ।

ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਤਰੀਕਾ

ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਆਬਾਦੀ ਬਹੁਤ ਸੀ । ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ । ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਜੰਡ ਤੇ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਬਿਛਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਧਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਖੂਹ ਲਗਾ ਲਿਆ ਤੇ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਬਾਹਰੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਦਾਤਣਾਂ ਲਿਆ ਕੇ ਇਕ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਟੰਗਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਲੋਕੀਂ ਦਾਤਣਾਂ ਲਿਜਾਣ ਲਗ ਪਏ । ਫੇਰ ਕੁੱਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦਾਤਣਾਂ-ਭਰਿਆ ਡੱਬਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰਵਾਰ ਲਟਕਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਲੋਕੀਂ ਦਾਤਣਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ । ਫੇਰ ਖੂਹ ਉੱਤੇ ਲੱਜ ਲੋਟਾ ਵੀ ਧਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦਾਤਣਾਂ ਦਾ ਡੱਬਾ ਵੀ ਖੂਹ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਟੰਗ ਦਿੱਤਾ । ਹੁਣ ਲੋਕ ਏਥੇ ਹੀ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ । ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਸੁਣਨ ਲਗ ਪਏ । ਪਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਬਣ ਜਾਵੇ ।

ਸਮਾਂ ਬੀਤਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਥਾ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਐਸਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ । ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸੁਰਤ ਸੰਭਾਲਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਰਹਿਤਵਾਨ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਲਿਆ ।

ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਦੇਖਾ-ਦੇਖੀ, ਸ਼ੌਂਕ ਨਾਲ ਕੁੱਝ ਸਾਲਾਂ ਅੰਦਰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਸੱਜ ਕੇ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਖਾਲਸਾ ਹੋ ਗਏ । ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਸਨ । ਉਹ ਖੁਦ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤਾਈਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ ।

ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਧੂ ਆਇਆ । ਉਹ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਡੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਆਇਆ ਸੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ! ਇਹ ਬੰਦਾ ਜੋ ਆਪ ਪਾਸ ਆਇਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ ਪਰ ਇਕ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਦਾ ਐਸਾ ਹੈ, ਬਚ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ । ਇਹ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਾਧੂ ਪਾਸ ਜਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫੇਰ ਸੰਤ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ । ਉਸ ਨੇ ਰੋਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਐਸਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ? ਸੰਤ ਜੀ ਬੋਲੇ, “ਭਾਈ, ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਐਸਾ ਬੰਦਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਣ ਇਕ ਹੋਵੇ ਤੇ ਗੁਣ ਬਹੁਤੇ । ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੋ ਤੇ ਅੰਗਣ ਇੱਕੋ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਗੁਣ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਅੰਗਣ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹਨ । ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ ਤੇ ਪਰਦਖਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸ਼ਰਮਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਚਟਨੀ ਪੈ ਕੇ ਆਖਿਆ “ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਲਵੋ ਅੱਜ ਤੋਂ ਮੈਂ ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਛਡਿਆ ।” ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਉਪਕਾਰੀ ਸਨ ਸੰਤ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ।

ਪਰ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆਉਣ ਕਾਰਨ ਐਸੇ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਮਹਾਤਮਾ ਵਿਸਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ

ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆਨੀ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖਾਲਸਾ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ

ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਦਵਾਨ ਸਜਣ ! ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਕੁਲਪਤੀ ਸਾਹਿਬ, ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਧਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰਾਹ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ, ਜੋ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰਿਚੈ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅਗਿਆਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ, ਬੜੀ ਲਗਨ ਨਾਲ, ਸਿੱਖੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਪ, ਤਿਆਗ ਤੇ ਸਿਮਰਨ ਦੇ ਰਸ ਵਿਚ ਭਿੱਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ।

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੇ ਆਰੰਭ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਭੇਜੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪੰਜੇ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜਣ ਸਮੇਂ ਆਨੰਦਪੁਰ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰਨ ਆਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਤਿਆਗੀ ਤੇ ਭਜਨ-ਸਿਮਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਜੰਗਾਂ-ਜੁੱਧਾਂ ਵੇਲੇ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁੱਝ ਸਿੰਘ ਜੋ ਜੁੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭਗਤੀ-ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਖਾਲਸੇ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖਾੜੇ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਡੇਰੇ ਬਣਾਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੇ। ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਸਰਵਰੀਏ ਸਨ, ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਸੰਤ ਸੂਰਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ

ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਤਪ-ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਦਵਾਈ ਦਾਰੂ ਨਾਲ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੌਰੇ ਵਿਚ ਸੰਤ ਬਾਬਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਘੋਲੀਏ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘੋਲੀਏ ਨਗਰ ਵਿਚ ਦਵਾਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਨਿਰਸ਼ੁਲਕ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ।

ਕੁੱਝ ਸ਼ਬਦ ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਮੈਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਆਲੋਚਨਾ ਵੱਖਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਛਾਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਛਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1879 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਕੇ 1889 ਈ. ਵਿਚ ਫੇਰ ਛਪਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਐਡੀਸ਼ਨਾਂ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਛਪੀਆਂ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿੱਦ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਇਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਛਾਪਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੱਦ ਬਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪਾਈ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਕਈ ਗਲਤੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੁੱਕਾਂ ਛੁੱਟ ਗਈਆਂ।

ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰਚਨਾ **ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ** ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ, ਛਪਵਾਉਣ ਸਮੇਂ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਤ, ਦਰਜ ਸੀ। ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਚੌਥਾ ਭਾਗ 'ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ' ਛਪ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਪੰਜਵੇਂ ਭਾਗ 'ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ' ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਨਿਰਮਲੇ, ਨਿਹੰਗ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਗਿ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਛਪਵਾਏ। ਫੇਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਛਪਣ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਾਲੇ ਲੈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ' ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਦੱਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਛਾਪਿਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾ ਤੇ ਛਪੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਕਈ ਤੁੱਕਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹਨ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਗਲਤ ਗੱਲਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਮਤਾਵਲੀ ਵੀ ਗਲਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਉਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਦਾ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਗਲਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਭ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕੇ।

ਬਹੁਤ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚਨਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਕਰਵਾਉਣ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾ ਸਕਣ।

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫਤਹ।

(ਕ) ਪ੍ਰਚਾਰ-ਵਿਧੀ

- ਨਿਰਮਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ? : ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਨਿਰਮਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ?

1716 ਈ. ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਸਮਾਂ ਆਇਆ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਪਹਾੜਾਂ, ਮਾਰੂਥਲਾਂ ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ। ਲੱਗ-ਭੱਗ 50 ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਧਰਮ ਦਾ ਕੰਮ ਬਿਲਕੁਲ ਠੱਪ ਰਿਹਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਡਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੰਘਦਾ। ਪਰੰਤੂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਬਾਲੀ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਨ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਢੰਗ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਵਾ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜ਼ੋਰ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕਠਿਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫਿਰ ਕੇ, ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ ਬਣੇ। ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਥੱਪੀ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਕੰਮ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਖੰਡੇ ਦਾ ਪਹੁਲ ਛਕਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜੇ। ਇਸ ਨਾਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੁਸੰਗਠਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ।²

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਅਖਬਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸਾਧਨ, ਉਹ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ-ਆਰਾਮ ਛੱਡ ਕੇ ਦੇਹਾਤੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਕਰਾਉਣਾ ਪਰ ਨਾ ਕੋਈ ਫੀਸ ਨਾ ਬਖਸ਼ੀਸ਼; ਸਗੋਂ ਬੀਮਾਰਾਂ ਨੂੰ ਔਸ਼ਧੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਅਰੋਗ ਕਰਨਾ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਤਨੇਮ ਬਣਾਇਆ।³ ਆਯੁਰਵੈਦਿਕ

1. Dr. Niharranjan Ray, *The Sikh Gurus and Sikh Society*, Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1975 p. 117.
2. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕ', ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1962, ਪੰਨਾ 84.
3. ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਨ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937, ਮੁਖ ਬਦ, ਪੰਨਾ 3.

ਐਸਧੀਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਨੇੜ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਰੋਗੀ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਆਪਣੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦ ਜਾਂ ਹਕੀਮ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਰੂਪ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਵਰਤਿਆ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਉਂਝ ਤਾਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੀ। ਪਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਦਿਆ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।⁴ ਹਿੰਦੂਆਂ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਅਵਸਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਮਦਰੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਮੀਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਹਿੰਦੂ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅਧਿਕਤਰ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨ। ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਸਲਿਮ ਮਕਤਬ ਜਾਂ ਮਦਰੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਕੁ ਹਿੰਦੂ ਜੋ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭੇਜਦੇ ਸਨ।⁵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਕੋਈ ਉੱਚਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ। ਅਧਿਆਪਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਸ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਹੁਲ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।

ਲੱਗ-ਭੱਗ ਸਾਰੀ 13ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਤੁਰ ਫਿਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਦੇਹਾਤੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਖੁੱਭ ਕੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਲਗਨ ਤੇ ਤਿਆਗ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ। 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਨੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅਖਾੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲਗਾਤਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪਰਕ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟਦਾ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਨ

4. ਡਾ. ਏ. ਐਲ. ਸ੍ਰੀ ਵਾਸਤਵ, 'ਮਿਡੀਵਲ ਇੰਡੀਅਨ ਕਲਚਰ', ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਅਗਰਵਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਆਗਰਾ, 1964, ਪੰਨਾ 97.

5. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, 'ਦੀ ਨਾਈਂਥ ਨਾਨਕ, ਏ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਬਾਇਓਗਰਾਫੀ', ਕੇ. ਲਾਲ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1975, ਪੰਨਾ 13.

ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਰੀ ਹੈ ।⁶

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਸਮਝਾਇਆਂ ਹੋਇਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਸਕਣ । ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਜਾਂ ਮੱਸਿਆ ਦੇ ਦਿਨ-ਦਿਹਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਣ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਵੈਦਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਦਿੰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਦੁਕਾਉਂਦੇ । ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਾਰਣ ਹਿੰਦੂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਅੰਤਰ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਅਣਜਾਣੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਹੋ ਗਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਵ-ਇਛਾ ਨਾਲ ਖੰਡੇ ਦਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਅਧਿਆਪਕ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਵੈਦ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮਾਨਯੋਗ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਛ ਸੀ ।⁷

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਕਾਰਆਮਦ ਹਥਿਆਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਓਥੇ ਆਏ ਯਾਤਰੂਆਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਵਧਾ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕੋਣ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸੀ । ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਉਹ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪਾਨ ਮੁਹਿੰਮ ਚਲਾਉਂਦੇ । ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖਿਆ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਯਾਤਰਾ ਹਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਗਏ ।⁸

ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ-ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤਿਖੇਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ । ਹਰਿਦੁਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਉੱਜੈਨ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿੰਬਕ-ਚਾਰ ਐਸੇ ਲੱਖਾਂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਕੁੰਭੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੇਲੇ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਭਾਵੇਂ ਪਹਿਲਾ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕਨਖਲ ਦੇ

6. Sir Denzil Ibbetson, *The Reces Castes and Tribes of the people*, Based on the census report of Punjab, 1883, p. 286.

7. James Hastings, *The Encyclopaedia of Religions & Ethics*, Vol. 9, p. 376.

8. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ 'ਦੀ ਨਾਈਂਥ ਨਾਨਕ : ਏ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ', ਪੰਨਾ 61.

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਅਹਾਤੇ ਵਿਚ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਨੇ 1710 ਈ. ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਪਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤੰਗੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚਦੇ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਤੱਕ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲਦੀ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣ ਨਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਲੰਗਰ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਜਾਂ ਹੋਰ ਭੰਡਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਭੋਜਨ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਦਾਸੀ, ਇਤਿਆਦਿ ਸਾਧੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀਦ੍ਰਵੀ ਸਮਝ ਕੇ ਲੰਗਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠਾ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਕਠਿਨਾਈ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ 1789 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਲੰਗਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ।⁹ ਇਸ ਮੇਲੇ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਬੜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਲ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਗੱਧ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵੱਧ ਗਈ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਖਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ।

1810, 1831, 1843 ਅਤੇ 1855 ਈ. ਵਿਚ ਹਰਿਦੁਾਰ ਵਿਚ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੇਲੇ ਹੋਏ। 1831 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਖੜਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਉਹ 'ਧਰਮ ਧਜਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਝੁਕਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਸੀ।

1855 ਈ. ਤੱਕ ਨਿਰਮਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੁੱਝ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਰੰਭ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜਲਦੀ ਫੈਲਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਇਹੋ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕਬੀਰ ਪੰਥ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਪੰਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਪਣਪ ਨਾ ਸਕੇ। ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਪੈਸੇ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1855 ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਉੱਜੈਨ, ਤਿੰਬਕ ਅਤੇ ਕੁਰਖੇਤਰ ਵਰਗੇ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਅਖਾੜੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਅਖਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਭਾਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਉੱਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ

9. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ, 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, [ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨੇ 1261 — 62.

ਜਿੰਮੇ ਇਹ ਕੰਮ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਅਖਾੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਝਾ ਦੇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਆਦਰਮਾਨ ਸੀ।¹⁰ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਹੀ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੁਝਾਅ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਨਕਦ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਜਮੀਨ ਜਿਸ ਤੋਂ 5-6 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨ ਸੀ, ਲੰਗਰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਭਾਈ 'ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਥਾਪਿਆ ਗਿਆ।¹¹ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਸੰਚਾਲਣ ਲਈ 12 ਅਗਸਤ, 1862 ਈ. ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਸ਼ਾਸਕਾਂ "ਦਸਤੂਰ-ਉਲ ਅਮਲ" ਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕੋਡ (code) ਨੂੰ ਅਹਿਮ ਮੰਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।¹² ਸ਼ਾਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਿਤ ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਫੂਲਵੰਸੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਉਦਾਰਤਾ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।¹³

ਨਿਰਮਲੇ ਕੇਵਲ ਹਿੰਦੂ ਤੀਰਥ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਜੋੜ ਮੇਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। 1858-59 ਈ. ਅਤੇ 1864-65 ਈ. ਵਿਚ ਹਜ਼ੂਰ ਸਾਹਿਬ (ਦੱਖਣ) 1862 (ਹੋਲਾ ਮਹੱਲਾ) ਵਿਚ ਆਨੰਦਪੁਰ, 1864-65 ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਦੀਵਾਲੀ), 1862 ਵਿਚ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ 1866 ਈ. ਵਿਚ ਮੁਕਤਸਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਲਾਏ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਸਬੇ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਆਉਣ ਲਈ ਵੀ ਸੱਦਾ ਦੇ ਜਾਂਦੇ। ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਪਸੰਦ ਆ ਜਾਣ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਓਥੇ ਹੀ ਡੇਰਾ ਸਥਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਮਹਾਰਾਸ਼ਟਰ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਨੇਪਾਲ ਦੇ ਕਈ ਡੇਰੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਹੋਏ।¹⁴ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਵੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ।¹⁵ ਕਈ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਵਾਂ ਅੱਜ ਵੀ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਬਕ ਚੱਲ

10. ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਔਲੀਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

11. 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰਨਾ 1262.

12. ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਪੰਨਾ 38.

13. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਪੰਨਾ 75.

14. ਇਹ ਸੂਚਨਾ ਮੈਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ।

15. ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਕਨਖਲ ਨੇ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ।

ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਰਦ, ਸਾਹਿਤਯ ਸੁਧਾ, ਸਾਹਿਤਯ ਰਤਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤਚਾਰੀਯ, ਇਤਿਆਦਿ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵੀ ਦਿਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।¹⁶

ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜੋ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰੇਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਲਈ ਕੇਸ ਰੱਖਣਾ, ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣਾ, ਗੁਰਮੁਖ ਹੋਣਾ ਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਤੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰਮਤ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆਰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗਤਾਂ ਵੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

ਸ਼ਾਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਧੰਨ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਹੀ ਖਰੀਦ ਲਏ। ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਰਾਏ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾ ਲਈ। ਪੈਸਾ ਆਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਧਨ ਆ ਗਿਆ ਸੀ; ਉਹ ਸੀ ਪੈਸਾ ਕਰਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਦੇਣਾ। ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਲਈ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਗੁਰ ਮਰਿਆਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਗੋਂ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਬੜਾ ਹੀ ਕਾਰਆਮਦ ਤਰੀਕਾ ਸੀ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਛੜੇ ਹੋਏ ਕਈ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਿਆ।

ਏਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ, ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਅਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੋਈ ਕਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ ਵਧੀ। 1881 ਈ. ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੇਵਲ 1587 ਨਿਰਮਲੇ ਹੀ ਸਨ।¹⁷ ਸ਼ੰਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਰ ਡਿੱਗੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿੱਤ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪਵਾ ਕੇ ਵੇਚਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਤੁਕ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, “ਧ੍ਰਿਗ ਤਿਨਾ ਕਾ ਜੀਵਿਆ ਜਿ ਲਿਖਿ ਲਿਖਿ ਵੇਚਹਿ ਨਾਉ।” (ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 1245) ਜਿਹੜੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖ

16. ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂਤ ਕੇਸਰੀ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

17. *The Races, Castes & Tribes of the People*, p. 286.

ਕੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਮੁਫਤ ਵੰਡਿਆ ਸਾਹਿੱਤ ਉੱਚਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਖਰੜੇ ਅਜੇ ਵੀ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤਾਂ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਸਸਤਾ ਤੇ ਆਮ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗਾ।¹⁸

ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਅਤੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾ ਲਏ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵੱਲ ਝੁਕਾਅ ਵਧੇਰੇ ਹੋ ਗਿਆ।¹⁹ ਤੀਜਾ, 1873 ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਵੀ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤਨ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਅਤੇ ਵਕਤਿਆਂ ਨੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕੁੱਝ ਵਕਤਿਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੈਸੀਅਤ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟਾਈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਖਜ਼ਾਨ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ, ਇਤਿਆਦਿ, ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਸੂਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਤੋਂ ਪਾਕ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੌਥੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਲਗਨ ਦੀ ਵੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ ਵੀ ਘਟਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਮਾਨ ਘਟ ਗਿਆ।

18. Dr. Sher Singh, *Philosophy of Sikh Religion*, p. 12.

19. *The Races, Castes & Tribes of the People*, p. 286; Trumpp, E., *The Adi Granth* (1877), Munshi Ram Manohar Lal, New Delhi, 1970, p. cxviii.

(ਖ) ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਅਧਿਐਨ

- ਨਿਰਮਲੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ : ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

Digitized by Google

ਨਿਰਮਲੇ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ

ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਜਟਿਲ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਬੜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਅਤੇ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਸਾਮਿਅਕ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਕੁੱਝ ਉਪਯੋਗੀ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਵੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਧੀਨ ਤਿੰਨੋਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਇੱਕੋ ਹੀ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਿਉਂਦ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਫੇਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੰਥਗਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਸੇ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਉੱਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ :

‘ਉਦਾਸੀ’ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਉਦਾਸੀਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵਿਅਕਤੀ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਨੂੰ ‘ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ’ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਆਮੀ ਗੰਗੇਸ਼੍ਵਰਾਨੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਸ਼੍ਰੋਤਮੁਨਿ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ** ਵਿਚ ‘ਉਦਾਸੀਨ’ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੇਲੇ ‘ਉਦ’ ਦਾ ਅਰਥ ਸਰਵੋਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਜਾਂ ਸਰਵ-ਪਾਪ-ਵਿਨਿਰਮੁਕਤ ਅਤੇ ‘ਆਸੀਨ’ ਦਾ ਅਰਥ ਸ੍ਥਿਤੀ ਕਰ ਕੇ, ਵਿਅਰਥ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਤਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਦ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸੁਆਮੀ ਗੰਗੇਸ਼੍ਵਰਾਨੰਦ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਆਰੰਭ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਨਕ, ਸਨੰਦਨ, ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਸਨਤ ਕੁਮਾਰ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਨਤਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਇਸ ਮਤ ਦਾ ਆਦਿ ਆਚਾਰਯ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।¹ ਅਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

1. ਵੇਖੋ ‘ਸ਼੍ਰੋਤਮੁਨਿ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ’, ਪ੍ਰਵਾਹ 3, ਪੰਨੇ 147—151.

ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਵੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਇਹ ਮਤ ਲੁਪਤ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕਲਿਯੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਉੱਧਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੀਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ।² ਪਰ ਸੁਆਮੀ ਗੰਗੇਸ਼੍ਵਰਾਨੰਦ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਦੀਖਿਅਤ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਨਤਕੁਮਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੱਕ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।³ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਦਾ ਖੰਡਨ **ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਕਥਨ** ਤੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਪੋਥੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਕਰ ਸੰਜਮ ਭਾਰੀ ।

ਓ ਸਬਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਨਾ ਸਨਕਾਦਿਕ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ।

ਸੰਤ ਰੇਣ ਤੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗ੍ਰੰਥ **ਸ੍ਰੀ ਮਤਿ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ** ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਦਿ ਆਚਾਰਯ ਮੰਨਿਆ ਹੈ :

ਆਦਿ ਅਚਾਰਜ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨਿਰੰਜਨ ਅੰਜਨ ਜਾਹਿ ਵਿਲਾਸੀ ।

ਸਿੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਦ ਪੁਰਾਣਨ ਮਾਰਗ ਜੀਵ ਲਗਾਇ ਕਟੀ ਭਵ ਫਾਸੀ ।

ਜੀਵਨ ਤਾਰਨ ਕਾਰਨ ਆਪਨ ਆਇ ਮਹੀ ਸੁ ਬਿਕੁੰਠ ਨਿਵਾਸੀ ।

ਤਾਹਿ ਨਮਾਮ ਸਿਰੀ ਗੁਰ ਕੋ ਜਿਨ ਪੰਥ ਕਰ੍ਯੋ ਜਗ ਮਾਹਿ ਉਦਾਸੀ ।

(1/1/20/3)

ਉਦਾਸੀ ਮਤਿ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ 'ਗੁਰੂ' ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ 'ਬਾਬਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਸਥਾਗਤ ਮਹਤ੍ਵ-ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ, ਇਹ ਸਾਰਾ ਮਤ-ਵਾਦ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਦਾ ਫਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਨ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਭੁੱਲੜਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਜੋ ਸੰਤ ਬਾਣਾ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ 'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ' ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (ਬਾਬੇ ਭੇਖ ਬਣਾਇਆ ਉਦਾਸੀ ਕੀ ਰੀਤਿ ਚਲਾਈ। ਚੜਿਆ ਸੋਧਣਿ ਧਰਤਿ ਲੁਕਾਈ। 1/24) ਅਤੇ ਇਸ ਭੇਖ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਉਦਾਸੀਆਂ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀਆਂ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਆ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਭੇਖ ਉਤਾਰ ਕੇ ਫੇਰ ਤੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ (ਫਿਰਿ ਬਾਬਾ ਆਇਆ ਕਰਤਾਰਪੁਰਿ ਭੇਖੁ

3. ਵੇਖੋ ਸ਼ੁਰੋਤਮੁਨਿ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ', ਪ੍ਰਵਾਹ 2, ਤਰੰਗ 5, ਪੰਨੇ 143—146.

2. ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਦਰਪਣ', ਪੰਨੇ 483—86.

ਉਦਾਸੀ ਸਗਲ ਉਤਾਰਾ। ਪਹਿਰਿ ਸੰਸਾਰੀ ਕਪੜੇ ਮੰਜੀ ਬੈਠਿ ਕੀਆ ਅਵਤਾਰਾ। 1/38) ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਾਧਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਨਿਆਸ-ਆਧਾਰਿਤ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਨੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 'ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ' ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ।⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਅਪਣਾਇਆ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅਲਪ-ਕਾਲਿਕ ਅਸਥਾਈ ਭੇਖ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀਦਾਰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੀ ਸਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਆਪਣੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵਿਰਕਤ ਸਾਧੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਥੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਮੂਲਿਕ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ-ਮੂਲਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ, ਜਦ ਕਿ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਮੌਖ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਆਵੇਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਬਾਣੀ ਤੇ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਾਨ੍ਯ ਗ੍ਰੰਥ ਵਜੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਗੁਰ-ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਚਲਾਈ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਨੂੰ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਗੁਰੂ-ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਬਾ ਜੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਤਿਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਅੰਤਕਾਲ ਵੇਲੇ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਸੁਪੁੱਤਰ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਅਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਧੂਣਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਚਾਰ ਵਿਸ਼ਵਸਤ ਸੇਵਕਾਂ (ਅਲਮਸਤ, ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ, ਫੂਲ, ਗੋਇੰਦਾ) ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਬੀਜ-ਆਰੋਪਣ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਨਪਣ ਲਈ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਸ

4. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ', ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪੰਨਾ 6, ਪੱਦ-ਟਿੱਪਣੀ.

ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਚਾਰ ਧੁਣਿਆਂ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ, ਸੱਤਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਛੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦਸ-ਨਾਮੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੰਤਿਮ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸਮਰਥਨ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਵੀ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਨਿਆਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਵੱਖਰਾ ਜਿਹਾ ਸਰੂਪ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣੀ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਚਾਰ ਧੁਣਿਆਂ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਜ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਚਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਿਵਾਸੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲਮਸਤ ਅਤੇ ਬਾਲੂ ਹਸਨਾ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ। ਗੋਇੰਦੇ ਅਤੇ ਫੂਲ ਦੀ ਜਾਤਿ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ-ਭੇਦ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੱਟ, ਕੋਈ ਖੱਤਰੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬੇ ਅਲਮਸਤ ਅਤੇ ਬਾਲੂ ਹਸਨੇ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕਾਰਗਤ ਪੁਜਾਰੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਪੁਜਾਰੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ, ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਚਦੇਵ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਉਪਾਸਕ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਸੰਨ 1900 ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਸਰੂਪ ਉਹ ਨਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵੇਲੇ ਸੀ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਐਕਟ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਮੱਠਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੁੱਸਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਪਰਥਾਇ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਗਏ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੰਨ 1926 ਵਿਚ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਧਰਮ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦਰਬਾਰ-ਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਹਟਾ ਕੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਬਿਰਧ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਪਰੰਪਰਾਗਤ, ਸ਼ਰਧਾ ਵਸੀਭੂਤ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਮੂਲ ਨਾਲੋਂ ਕੁੱਝ ਅਧਿਕ ਟੁੱਟਦੇ ਗਏ, ਅਤੇ ਹੁਣ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਉਦਾਸੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਰਹੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਨਵੇਂ ਸਾਧ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ

ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਡੇਰੇ ਸਨਾਤਨ ਧਰਮੀ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਚੂੰਕਿ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ ਮੰਨ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਆਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਮਤ ਉੱਤੇ ਹੀ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਸੰਦਿਗਧ ਰਚਨਾ **ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਕੀ** ਉਪਲਬਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਪੰਜਾਹ ਪੰਕਤੀਆਂ ਹਨ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ 'ਮਾਤ੍ਰਾ' ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਮੰਤਰ ਵਜੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਮਾਤ੍ਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ-ਬ੍ਰਹਮ, ਮਾਯਾ, ਸਤਿ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਰਣ । ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ-ਹੈ-ਅਕਾਲ, ਨਿਰਗੁਣ, ਅਲਖ, ਕਣ-ਕਣ ਵਾਸੀ । ਮਾਯਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਤਿ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਣ ਨੂੰ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਉੱਚੇਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਸੁਰਤ ਅਤੇ ਸਬਦ ਦਾ ਮੇਲ ਸਹਿਜ ਭਾਵ ਵਿਚ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ । ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਧਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤ੍ਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਤੱਕ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣ ਲਗ ਪਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਹੈ ਪਰਵਰਤੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਕਾਰਗਤ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਗਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਇਸ ਦਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਝੁਕਾ ਲਿਆਂਦੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤਿ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪਏ । ਨਾਲੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਖਤ ਰਵੱਯੇ ਨੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ । ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਬਨਖੰਡੀ ਨੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਉਦਾਸੀ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰ ਕੇ ਵੱਡੇ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਬੰਦੇ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ । ਚੂੰਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਹੰਤ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ ਨੇ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :—

- [1] ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਜੋ ਗੇਰੂਏ ਕਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੱਦੀ ਦੇ ਮਹੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।
- (2) ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਨਾ ਅਪਣਾ ਕੇ, ਜੋ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ

ਆਪਣੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸੁਯੋਗ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

- (3) ਨਿਰਬਾਣ ਸਾਧੂ ਜੋ ਗੇਰੂਏ ਬਸਤਰ ਨਾ ਪਾ ਕੇਵਲ ਲੰਗੋਟੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਉੱਤੇ ਭਸਮ ਰਮਾਂਦੇ ਅਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਜ਼ਟਾਂ ਵੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ।⁵

ਸੁਆਮੀ ਗੰਗੋਸ਼੍ਰਾਨੰਦ ਨੇ ਵੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ—ਮੁਨੀ, ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੇਵਕ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ, ਸਾਧੂ, ਜਗਿਆਸੂ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਖਿਆ-ਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ ।⁶

ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਭਗਵਾਂ ਜਾਂ ਗੇਰੂਆ ਭੇਖ ਕਦ ਤੋਂ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਦਾਸੀ ਵੇਲੇ ਅਜਿਹਾ ਭੇਖ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭੇਖ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਾਂ, ਇਕ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਨਕਮਤਾ ਗੁਰੂ-ਧਾਮ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂਦਿਆਂ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੀ ਭੇਂਟ ਸਮਰਥ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਦਾਸ ਨਾਲ ਹੋਈ । ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਯਾਦ ਵਜੋਂ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਭੇਂਟ ਕੀਤੇ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਾਨਕਮਤਾ ਗੁਰੂ-ਧਾਮ ਉੱਤੇ ਟਿਕੇ ਬਾਬਾ ਅਲਮਸਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਬਸਤਰ ਪਰਵਰਤੀ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਵੱਲੋਂ ਭੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ।⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਮਾਲਾ ਅਤੇ ਭਗਵੇਂ ਕਪੜੇ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਭੇਖ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ । ਉਦਾਸੀ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਕ ਜਾਂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧ ਸਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਕਰੜੀ ਪਾਬੰਧੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ । ਉਦਾਸੀ ਮਤਿ ਦਰਪਣ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸੰਤ ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਉਦਾਸੀ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ।⁸

ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਧੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ । ਅਸਲੋਂ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਨਾਥ-ਪੰਥ ਅਤੇ ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਵਿਰੋਧ ਸੀ । ਇਹ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਸੰਤ ਰੇਣ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਛੰਦਰ ਨਾਥ

5. ਡਾ. ਸੱਚਿਦਾਨੰਦ ਸ਼ਰਮਾ, 'ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਔਰ ਕਵਿ ਸੰਤ ਰੇਣ', ਪੰਨਾ 45.

6. ਵੇਖੋ, 'ਸ਼੍ਰੋਤਮੁਨਿ ਚਰਿਤਾਮ੍ਰਿਤ', ਪ੍ਰਵਾਹ 2, ਤਰੰਗ 3, ਪੰਨਾ 85-86.

7. ਵੇਖੋ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ', ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿੱਲੀ, 1963, ਪੰਨੇ 140-141.

8. ਅਮਰ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ, 'ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਦਰਪਣ', ਪੰਨਾ 107.

ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।⁹ ਅਤੇ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਵੱਲੋਂ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ।¹⁰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਤੋਂ ਸਿਧ ਹੈ ਕਿ ਅਵੈਦਿਕ ਹੱਠ-ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆ ਗੁਰੂ ਗੌਰਖ ਨਾਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ, ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਦਾ ਅੰਤਰਭਾਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸ ਸਥਾਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਥ-ਪੰਥ ਦੇ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।¹¹ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਮਿਲੀ-ਜੁਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਅਵੈਦਿਕ ਸਾਧਨਾਂ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸੰਸਥਾਪਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਅਤਿਵਾਦਿਤਾ ਕਾਰਨ ਨਿਰਵਾਣ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਜਟਾ ਧਾਰਨ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਭਸਮ ਰਮਾ ਹਠ-ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂਤਰ ਨਾਲ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਮਤਾਂਤਰਿਕ ਹੋ ਕੇ ਹਠ-ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਨਵੀਨੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਧੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨਾਲ ਉਦਾਸੀ ਸਾਧ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੂਲ ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਨਿਭਾਣ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁਟਦੇ ਹਨ। ਅਸਲੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਜੋ ਦੇਣ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਧਾਮ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿੰਨੇ ਗੁਰੂ ਧਾਮ ਬਣੇ, ਦੇਸ ਦੇ ਜਿਸ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਬਣੇ, ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ ਵੀ, ਇਹ ਸਭ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਘਰ-ਬਾਹਰ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਦੱਸੇ ਸਥਾਨਾਂ ਅਤੇ ਓਥੇ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁੱਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂਧਾਮਾਂ ਦਾ ਉੱਧਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਓਥੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਸਤਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਕੰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਸੀ। ਦੂਜੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ

9. ਬਿਸਨ ਕੇ ਸਭਿ ਚਿਨ੍ਹਯ ਯਾਹਿ ਤਨ ਜਾਨਿਯੈ ।
ਤੇਜ ਔਰ ਪਰਤਾਪ ਉਹੀ ਪਹਿਚਾਨੀਯੈ ।
ਬਿਸਨ੍ਹ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਲਯੋ ਹੈ ਆਇ ਕੈ ।
ਗੌਰਖ ਕੋ ਮਾਛਿੰਦਰ ਕਹਯੋ ਸੁਨਾਇ ਕੈ ।

‘ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ’, 2/6/38/249.

10. ਇਸ ਹੀ ਮੁਦ੍ਰਾ ਸਹਿਤ ਸੁਜਾਨ । ਤਵ ਸੁਤ ਬਨ ਹੋਰ ਆਇ ਮਹਾਨ । ਉਹੀ, 2/15/56/198.

11. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ‘ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ’, ਪੰਨਾ 137.

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ, ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ।

ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਧਿਕ ਸਨ, ਵਿਦਵਾਨ ਘੱਟ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਘੱਟ ਸੀ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਨ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਨ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦਘਨ ਜਾਤਿ ਦਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜਪੁਜੀ, ਆਰਤੀ, ਓਅੰਕਾਰ, ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ, ਅਨੰਦ, ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਆਦਿ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਨੰਦਘਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਦ੍ਵੈਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਬੜੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੱਕ ਉਤਰਿਆ ਹੈ। ਆਗਮਾਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਵਿਦਵਾਨ ਸੀ। ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੇਵੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਉਦਾਸੀ ਮਤਿ ਵਿਚ ਪੰਚ ਦੇਵ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰੇਣ ਹਨ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਗੌੜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਕੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਉਦਾਸੀ ਭੇਖ ਵਿਚ ਆਏ। ਇਹ ਸੁਆਮੀ ਆਨੰਦਘਨ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਰਚਨਾਵਾਂ (ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ, ਮਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਬਚਨ ਸੰਗ੍ਰਹ, ਉਦਾਸੀ ਬੋਧ, ਨਾਨਕ ਬੋਧ) ਵਿੱਚੋਂ ਸ੍ਰੀ ਮਤ ਨਾਨਕ ਦਿਗ ਵਿਜਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਜੋ 347 ਅਧਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਰਿੱਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਗ ਭੱਗ 25000 ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾ-ਪੁਰਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਗੁਣ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਪੂਰਣ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਵਰਣਾਸ਼ਰਮ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਉਦਾਸੀ ਕ੍ਰਿਤ ਪਰਚੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੀ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸੰਗਲਵਾਲੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਿਰਬਾਣ ਗੰਜ ਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਰਚਨਾ, ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ ਉਦਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (1) ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰਾ ਉਦਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਰੂਪ ਹਿੰਦਵੀ ਵਾਲਾ ਹੈ।
- (2) ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਸੰਸਥਾਪਨਾ ਸਾਮਾਨ੍ਯ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਪੰਥ ਨੂੰ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਝਰੋਖੇ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

- (3) ਸਾਰਾ ਸਾਹਿੱਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ-ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਝੁਕਾ ਤੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਪੂਜਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।
- (4) ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਗੱਦ-ਪੱਦ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਅਧਿਕਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਚਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ । 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਉਦਾਸੀ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਰਹੀ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸਰੂਪ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵ ਨਾਗਰੀ ਲਿਪੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ । ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹਿੰਦਵੀ ਨਾਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੇਲ ਖਾਣ ਲਗ ਗਈ ।

ਸੇਵਾ ਪੰਥ

ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਕੋਈ ਵਿਧੀਵਤ ਆਯੋਜਿਤ ਪੰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸੇਵਾ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਤਮ-ਉਤਸਰਗੀ ਦਲ ਸੀ ਜੋ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਵੰਡ ਛਕਣ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਧੀਨ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ-ਮਨੋਰਥ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਿਆ । ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੂੰ ਇਸ ਪੰਥ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਯੁੱਧ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਦਲ ਦੇ ਘਾਇਲਾਂ ਨੂੰ ਸਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਜਲ ਪਿਲਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਸੇ ਦੇ ਸੇਵਕ ਸੇਵਾ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਗਣ੍ਹੰਦ ਇਸ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚਲਾਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪੰਥ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ । ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਚੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ । ਉਂਜ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ ਹੈ, ਹਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਇਸ਼ਟ-ਬੁੱਧੀ ਕਈ ਵਾਰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵੀ ਉਲੰਘਦੀ ਵੇਖੀ ਗਈ ਹੈ । ਇਸ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮੁਕਤੀ, ਗੁਰੂ, ਭਗਤੀ, ਨਾਮ-ਸਾਧਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਵੀ ਉਹੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਨਾਮ-ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਿੱਖ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ । ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਇਹ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਨ ਪਰ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਉਨੇ ਵਾਲੇ

ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਸਿੱਖ ਸਜਦੇ ਗਏ । ਹੁਣ ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ, ਕੇਸਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਡੇਰੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ । ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਉਹ 'ਭਾਈ' ਪਦਵੀ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਚਲਦੀ ਹੈ । ਸੁਪਾਤਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਭਾਰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਓਦੋਂ ਉਚੇਚੀ ਰਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਗੱਦੀ ਤਿਆਗਣ ਵਾਲਾ ਡੇਰੇਦਾਰ ਨਵੇਂ ਡੇਰੇਦਾਰ ਅੱਗੇ ਇਕ ਝਾੜੂ ਅਤੇ ਇਕ ਛੰਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੋਇਆ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ।

ਸੁਰੂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਭੇਖ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇਹ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਨੇ ਸਮਕਾਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਉਦਾਰ 'ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ' । ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਗਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭੇਖ ਦੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਬੇਗਾਰ ਲਈ ਧਰ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕਹੇ ਉੱਤੇ ਭਾਈ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਟੀ ਟੋਪੀ ਪਾਉਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ।¹² ਕੇਸਧਾਰੀ ਸਾਧ, ਚਿੱਟੀ ਪਗੜੀ ਅਤੇ ਕਛਹਿਰਾ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉੱਪਰ ਚਿੱਟੀ ਚਾਦਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਕਤਰ ਆਪਣੇ ਬਸਤਰ ਉੱਜਲੇ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ-ਖੇਤਰ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਝੰਗ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਸਰਗੋਧਾ, ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਨ, ਆਦਿ ਜ਼ਿਲੇ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਵੰਡ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਡੇਰੇ ਪਟਿਆਲਾ, ਜਗਾਧਰੀ, ਕੈਥਲ, ਗੋਨਿਆਣਾ ਮੰਡੀ, ਰੋਹਤਕ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਪਟਨਾ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਏ ।

ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਭਾਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਹੀ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ ਕ੍ਰਿਤ **ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ** ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਰੁਚੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੂਫੀ-ਵਾਦ ਤੇ ਸੂਫੀਵਾਦੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਰੰਗਤ ਚਾੜ੍ਹੀ ਗਈ ਹੈ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ, ਇਮਾਮ ਗੱਜ਼ਾਲੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ **ਕੀਮੀ-ਆਇ-ਸਆਦਤ** (ਪਾਰਸ ਭਾਗ) ਤੇ **ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ** ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ, ਸੂਫੀਵਾਦ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ । ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੌੜ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸੂਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੋਪ ਹੁੰਦੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਤੀ

12. ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, 'ਸੰਤ ਰਤਨ ਮਾਲ', ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1924, ਪੰਨਾ 73.

ਪ੍ਰਭਾਵ ਉੱਘੜਦੇ ਗਏ ਹਨ।¹³

ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੇ ਕੁਝ ਉਚੇਚੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਵੀ ਝੁਕਾ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ। ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਸੇਵਾ ਆਵੇਸ਼ਕ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹਤੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਲੱਗ ਭੱਗ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਚਾਰ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।¹⁴ ਇਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਚੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹਰ ਕੰਮ ਅਹੰਕਾਰ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮਾਨ। ਅਹੰਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਦੂਜਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਜਿਗਿਆਸੂ ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਗੌਰਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਤਪੰਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਸੱਚਾ ਸੰਤੋਖੀ ਸਾਧਕ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿ-ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਦੇ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਵਾਲੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਦਾ ਧਰਮ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਅਲਪ ਅਹਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਅਵਧੀ ਬਿਤਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਸੰਤੋਖੀਈ ਜਿਨ੍ਹੀ ਸਚੋ ਸਚੁ ਧਿਆਇਆ।

ਓਨ੍ਹੀ ਮੰਦੇ ਪੈਰੁ ਨਾ ਰਖਿਓ ਕਰਿ ਸੁਕ੍ਰਿਤੁ ਧਰਮੁ ਕਮਾਇਆ।

ਓਨ੍ਹੀ ਦੁਨੀਆ ਤੋੜੇ ਬੰਧਨਾ ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਥੋੜਾ ਖਾਇਆ।

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ; ਪੰਨਾ, 467)

ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦਾ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਮਹਤੂ ਹੈ। ਵੱਲਭਾਚਾਰੀਆ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ-ਮਾਰਗੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਮਤ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ—ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ, ਸੰਤ-ਸੇਵਾ, ਪ੍ਰਭੂ-ਸੇਵਾ। ਪ੍ਰਭੂ-ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਸਰੂਪ-ਸੇਵਾ ਹੈ ਜੋ ਤਨਜਾ, ਵਿੱਤਜਾ ਅਤੇ ਮਨਜਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮਨਜਾ ਜਾਂ ਮਾਨਸੀ ਸੇਵਾ ਦਾ

13. 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ', (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1952, ਪੰਨਾ 32.

14. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970, ਪੰਨਾ 373.

ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਉੱਤੇ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆ ਸੇਵਾ ਕਮਾਈਐ। ਤਾ ਦਰਗਹ ਬੈਸਣੁ ਪਾਈਐ। — ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ, 26)। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਣੁ ਸੇਵਾ ਧ੍ਰਿਗ ਹਥ ਪੈਰ, ਹੋਰ ਨਿਹਫਲ ਕਰਣੀ (ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, 27.10)

ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਪਰਸੁਆਰਥੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜੋ ਸੱਚ ਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਤਮਿਕ ਅਨੁਭਵ, ਸ਼ੰਕਾ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਸੁਭ ਕਰਮ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਉਹ ਰੰਗ, ਲਿੰਗ, ਜਾਤ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਜੂਨ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਤੇ ਹੋਰ ਜੀਅ-ਜੰਤ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।¹⁵ ਇਸ ਸੇਵਾ-ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ 'ਲੋਕ ਸੇਵਕ ਦਲ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਅਹਿੰਸਾ, ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ, ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ, ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਸੇਵਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਪ੍ਰਸਫੁਟਿਤ ਹੋਣ ਲਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਦਾ ਸਹੀ ਪੰਥਿਕ ਬਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਖਵਾ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕੱਚੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ, ਪਰਸੁਆਰਥ ਦੀ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਵੱਲ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਦਾਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਦਸਾਂ ਨਹੁੰਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ। ਕਿਰਤ ਕਰਨਾ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਹੈ (ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਹਿ। ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 1245)। ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਨੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹਤ੍ਵ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੰਥ ਦਾ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਤ ਵੀ ਮੁੰਜ ਵੱਟ ਕੇ, ਭਾਰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਜਾਂ ਹੋਰ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜਿੰਨੀ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਭਿੱਖਿਆ-ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਆਪਣਾਉਂਦਾ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧਕ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿੱਤਾ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਕਠੋਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਉਹ ਸਿਆਹੀ ਬਣਾਉਣ ਜਾਂ ਪੱਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਆਲਸ ਕਰਨਾ ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਰਖਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਿਰਤ ਧਨ ਸੰਚਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ-ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਏਨੀ ਹੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿੰਨੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚੱਲ ਸਕੇ। ਕਿਰਤ-ਫਲ ਸੰਭਾਲਣ ਜਾਂ ਬਚਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਜਾਂ ਸੰਪਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੂੰ

15. 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ', (ਸੰਪਾ. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ), ਪੰਨਾ 33.

ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਲਈ ਉਧਾਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੈ।

ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਨਿਯਮ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਆਵਸ਼ਿਕ ਹੈ। ਪਰ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਸ ਮੂਲ-ਭੂਤ ਨਿਯਮ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਿਆਗ ਵਾਲੀ ਬਿਰਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਉਲਾਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਤ੍ਰਿਆ-ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਮਾਨਸਿਕ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਵਧਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।¹⁶ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੇਵਾ-ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਗਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਖਿੱਚ ਜਾਂ ਝਾਕ ਨਹੀਂ। ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਮਨ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਲੁਟਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਅਵਿਵਾਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ ਤਮੋਗੁਣੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਵਿਭਚਾਰੀ ਬਿਰਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਸਾਦੀ ਅਤੇ ਸੰਜਮ-ਭਰੀ ਹੈ।

ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਓਥੇ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲਾਈ।

ਕੁੱਝ ਕੁ ਵਿਦਵਾਨ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ, ਸਾਧੂ ਸਦਾਨੰਦ, ਸੰਤ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਸੰਤ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਰਲੀ ਹਿੰਦਵੀ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਭਾਖਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਗਈ। ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 42.

- (2) ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਹਿੱਤ ਗੱਦ ਅਤੇ ਪੱਦ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਵਿਚ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਬਹੁਤ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਹਿੱਤ ਸਿਰਜਨਾ ਵੀ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਹਨ ਜਾਂ ਗੱਦ-ਪੱਦ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਹਨ।
- (3) ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ, ਸਾਖੀਆਂ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਫਾਰਸੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਵੇਕਸਾਰ ਆਦਿ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਨਿਰੂਪਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਧਿਆਨ ਸਾਧਨਾ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਓਨਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾ-ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕਰਣ ਕਰਨਯੋਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।
- (4) ਧਾਰਮਿਕ ਆਸਥਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਾਰਸ ਭਾਗ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹਤ੍ਵ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨੇੜ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ।
- (5) ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :
ਵਾਰਤਕ (ਮੌਲਿਕ)—ਪਰਚੀਆਂ ਭਾਈ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਸਾਖੀਆਂ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹ ਕੀਆਂ, ਵਿਵੇਕਸਾਰ।
ਵਾਰਤਕ (ਅਨੁਵਾਦ)—ਪਾਰਸ ਭਾਗ, ਯੋਗ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ।
ਕਾਵਿ (ਪ੍ਰਬੰਧਾਤਮਕ)—ਪਰਚੀਆਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਪਰਚੀਆਂ ਭਾਈ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹ ਕੀਆਂ।
ਮਿਸ਼ਰਿਤ—ਆਸਾਵਰੀਆਂ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਸ਼ਾਖ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਅਸਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਿੰਦਵੀਂ ਜਾਂ ਸਾਧ-ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰੁਚੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਭਗਤੀ-ਆਧਾਰਿਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਆਵੇਸ਼ਕਤਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇਸ਼-ਵਿਆਪੀ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਕਤੀ ਲੋੜ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਥਾਈ ਆਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ

ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ।¹⁷ ਇਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਿਮਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ, ਸੰਮਤ 1713 (1686 ਈ.) ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਿੱਖਾਂ (ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ, ਸਿੰਘ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ)¹⁸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਭੇਖ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕਾਸ਼ੀ ਭੇਜਿਆ । ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਸਾਜੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਵੀ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ।¹⁹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਚਾਟੜੇ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਨਾਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦੇ, ਉਹ ਸਭ ਨਿਰਮਲੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ,²⁰ ਪਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ, ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ (ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਅਪਾਰ ਤਾਸੁ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਈ-ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ, 409) ਅਤੇ ਗੁਰਦਾਸ ਬਾਣੀ (ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ ਜਗਤਿ ਵਿਚਿ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਲਾਇਆ-1.45) ਦੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ, ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਧਾਰਣ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ । ਪਰ ਉਕਤ ਟੂਕਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ 'ਨਿਰਮਲ' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅਸੰਦਿਗਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਸੂਚਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਭਿੱਖੂ ਜਾਂ ਵਿਰਕਤ ਸਿੱਖ ਸਨ ।²¹

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਰ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਤ ਉਸ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੀਖਿਅਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹਾ ਗੁਰੂ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਡੇਰੇ ਦਾ ਮਹੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਚੇਲਾ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚੇਲੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਗੁਰੂ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਵੱਡੇ ਚੇਲੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੇਲੇ ਛੋਟਾ ਸੰਤ ਵੱਡੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣਾ ਕਾਇਕ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਵਾਚਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਡੇਰੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗੱਦੀਦਾਰ ਮਹੰਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਦੇਹ-ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ

17. ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ', ਪੰਨਾ 162.

18. ਨਾਮਾਂਤਰ 'ਸੈਣਾ ਸਿੰਘ'

19. ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਣ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਦਸੰਬਰ, 1967, ਪੰਨਾ 58.

20. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ', ਪੰਨਾ 649.

21. ਵੇਖੋ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ', ਪੰਨੇ 51, 66-68.

ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ, ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ-ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਣਵ ਪੂਜਾ-ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੇਕ ਤੱਤ ਵੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

- (1) ਜੋ ਸੰਤ ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਲੰਗੋਟੀ ਗਾਤੀ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਅਧਿਕਤਰ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ ਹਰਿਦੁਾਰ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਕਾਸ਼ੀ, ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- (2) ਜੋ ਸੰਤ ਸਾਰੇ ਬਸਤਰ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਸਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।
- (3) ਜੋ ਸੰਤ ਸਾਰੇ ਬਸਤਰ ਤਾਂ ਚਿੱਟੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਗੜੀ ਭਗਵੇਂ ਰੰਗ ਦੀ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੂਜੀ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਤ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੰਜਾਬ ਵਿਚਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਹਰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਕਤਰ ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਹਾਂ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਹੋਰਨਾਂ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ-ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਤੁਲਨਾਤਮਿਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੰਪਦਾ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਕੇਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੀਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਭਗਵੇਂ ਬਸਤਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਅਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਮ੍ਰਿਤ ਆਪਣੇ ਦੀਖਿਆ-ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਾਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਜਾਤੀਗਤ ਭੇਦ ਭਾਵ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਕੇ ਸਮ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਕਰਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵੀ ਅਨੇਕ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 17 ਅਤੇ ਮਹੰਤ

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 33 ਹੈ ਅਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨਾਂ, ਵਰਗਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਭੋਖ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦਾ ਏਨੀ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਰੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਬੋਧ ਅਤੇ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਮਹਤਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਠਾ-ਪੂਰਣ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਅਧਿਕ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ, ਪ੍ਰਚਾਰ-ਮੰਡਲੀਆਂ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥਾਂ, ਰਮਤੇ ਦਲ ਦੀਆਂ ਯਾਤ੍ਰਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਆਦਿ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ, ਡੇਰਿਆਂ ਅਤੇ ਮੱਠਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਰਾਹੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਵੈਦਗੀ ਜਾਂ ਹਿਕਮਤ ਵੀ ਸੀ। ਦਵਾ-ਦਾਰੂ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸੁਅਛ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦਰਸਾ ਕੇ ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਾਠੀ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁੱਧ ਅਤੇ ਸੁਰੀਲਾ ਪਾਠ ਕਰ ਕੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੀਤਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਕੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਵਿਰਸੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ-ਯੋਗ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਚਿਰ-ਸਥਾਈ ਦੇਣ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨਾ-ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਥਾਗਤ ਉੱਦੇਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚਣੀਆਂ ਪਈਆਂ। ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਲ ਵੇਚਣ ਜਾਂ ਕੁਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਵੰਡਣਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਹਿਤ ਰਚਣ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਬਾਬਾ ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਲੇਖਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਲਿਪੀ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਕੀਤੇ। ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਵਾਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮਨੋਰਥ ਸਨ-ਇਕ ਤਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਿਰਮਲ ਚਾਟੜਿਆਂ ਲਈ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਅਤੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਲਈ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ। ਸੰਨ 1914 ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਨਿਰਮਲ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹਿੰਦਵੀ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਦੀਆਂ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ-

- (1) ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੋਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਿਆ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਲਿਪੀ ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਹੀ। ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ, ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ ਨੇ ਕੁੱਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਅਧਿਕਤਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ ਗੁਰਮਤ, ਗੁਰੂ-ਚਰਿਤ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਤੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ।
- (2) ਇਹ ਸਾਹਿੱਤ ਗੱਦ, ਪੱਦ ਅਤੇ ਗੱਦ-ਪੱਦ ਮਿਸ਼੍ਰਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਗੱਦ ਤਾਰਕਿਕ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਹਿੰਦਵੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ 20 ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੌਣ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਫੇਰ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧ ਗਈ। ਇਸ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਵੰਤੀ ਹੈ।
- (3) ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ, ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਖੋਜ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਇਤਿਹਾਸ, ਜੋਤਿਸ਼, ਵੈਦਗੀ, ਆਦਿ।
- (4) ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੁਚੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਵੱਯਾਂ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਟੀਕਾਵਾਂ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਇਹ ਟੀਕਾਵਾਂ ਅਨੁਮਾਨਿਕ ਜਾਂ ਪੂਰਬ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਉਂਤ-ਪੱਤੀ ਮੂਲਿਕ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਮੀਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਗਤ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲਿਖੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹਿੰਦਵੀ ਰੰਗਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ

ਪੰਜਾਬੀ ਨਹਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ।

- (5) ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਗਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵੇਦਾਂਤ ਵੱਲ ਉਚੇਚੇ ਝੁਕਾ ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਝੁਕਾ ਉਤਰੋਤਰ ਵਧਦਾ ਗਿਆ । ਇਹ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ-ਸਭਾਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਕੋਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਗਤ ਮਤ-ਵਿਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ।

ਦੇਣ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਸਰੂਪ

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਸਰਲਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਹੈ । ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ । ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਸਧਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਕੇਸਧਾਰੀ ਬਣਦੇ ਗਏ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪੰਥ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਨ ਸਕੇ । ਪਰ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣਤ੍ਵ ਅਤੇ ਪੰਚ-ਦੇਵ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮੌਹ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਪੰਥ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੇਣ ਦੇ ਮਹਤ੍ਵ ਨੂੰ ਘਟਾ ਬੈਠੇ ।

ਤਿੰਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮਠ-ਵਾਸੀ ਹਨ । ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ, ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਅਤੇ ਧਰਮਸਾਲਾਵਾਂ ਹਨ । ਤਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮੂਲਿਕ ਮਾਨਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਕ ਰੂਪ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਸੀ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਆਪਣਾ ਨਿਰਬਾਹ ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ, ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੱਛਣਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧੂ ਕਿਰਤ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਦੇ ਹਨ । ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਕਿਰਤ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ ਬਹੁਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸੰਤ ਵੀ ਹੁਣ ਕਿਰਤ ਨਾਲੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਦਾਨ ਦੱਛਣਾ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕ ਕੇ ਮਹੰਤੀ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰੱਖਦੇ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਪਏ ਹਨ ।

ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਏ ਗਏ ਵਿਦੇਹ ਅੰਦੋਲਨ ਤੋਂ ਲੱਗ ਭੱਗ ਅਲਗ ਰਹੇ ਹਨ । ਪਰ ਜੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਆਪਣੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ-ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਕੇ ਸੰਘਰਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਉਦੋਂ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੇ ਭਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਪੂਰਵ-ਵਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਸਾ ਰੂਪ ਨਾ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸੰਤ ਮੁਗਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣਨੋਂ ਬਚੇ ਰਹੇ । ਉਂਜ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਲੀਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ

ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਕੁੱਝ ਹਿੱਸਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਕਰ ਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਰਿਹਾ, ਜਿੱਥੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ-ਅੰਦੋਲਨ ਨਿਰਬਲ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਇਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਕੋਈ ਉਚਰਾ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖੀ ਸੇਵਕੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਟ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦੀ ਜੋਤ ਜਗਾਈ ਰੱਖੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਕਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਾਧਨਾ-ਪੱਧਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮ-ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਬਲੀ-ਵੇਦੀ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਉਤਸਾਹ ਅਤੇ ਉਮਾਹ ਨਾਲ ਜੁਝਾਰੂ ਖਾਲਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨਿਸੰਗਤਾ ਨਾਲ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਹਵਨ-ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਹੁਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ, ਉਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਛਾਨਣ ਲਈ ਤਿੰਨੇ ਮਠ-ਵਾਸੀ ਸਾਧੂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ। ਹਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਅੰਦੋਲਨ ਵੇਲੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਅਵੱਸ਼ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਣੇ।

ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਪਣਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਅਤੇ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ। ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਆਰੋਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਫਲ-ਸਰੂਪ ਗੁਰਮਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਮਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਉਲਟਾ ਪੰਥਿਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧ ਕਿਉਂਕਿ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅਰੋੜਾ-ਖੱਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜੰਮ-ਪਲ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਉੱਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਾਖਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ-ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆਤਮਕ ਜਤਨ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਬੜੇ ਵਿਆਪਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ-ਦਾਰ ਜਾਂ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਿੱਖ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਨਾ ਬਣਾਉਣ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤ ਹਿੰਦੂ-ਧਰਮ-ਧਾਮਾਂ ਵਾਲੇ ਨਗਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਨਿਮਿਤ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਓਥੇ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ, ਰਾਮ, ਆਦਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਭਾਉ-ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਰੁਚੀਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ।

ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ ਮਤ ਵੇਦਾਂਤਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਪੁਨਰ-

ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪੌਰਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਗੁਣਵਾਦ, ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਨਿਸਚਿਤ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਪੱਧਤੀ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਈ। ਸੇਵਾ, ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉੱਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦੇ ਪੱਖ ਬਲਵਾਨ ਰਿਹਾ। ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੋ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ। ਅਸਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਤਮਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਆਤਮਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਵ-ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਮੌਲਿਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਨਾਲ ਪਰਿਚਿਤ ਕਰਾਇਆ।

ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਤੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ-ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਸੁਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਅਤੇ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਪੂਰਬਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਾਯੂ-ਮੰਡਲ ਪੱਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਸਾਤ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵ-ਧਾਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਕੇ ਅਣਮੇਲ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਨਵੇਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਦੀਰਘ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਯੁਗ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਈ ਪੁਨਰ-ਸੰਸਥਾਪਨਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮਤ-ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਸਾਰਤਾ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਕੋਸ਼ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੁਜਾਰੀ-ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਸੂਤਰ-ਪਾਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸਾਧਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਦੁੱਟੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਨੂੰ

ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਸੁਆਰਥ ਸੇਵਕ ਦਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ, ਕਰਮ ਅਤੇ ਜਾਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਬਣਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਨੂੰ ਆਚਾਰਯ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਜੋ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਮਾਨਦੰਡਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵ-ਭੌਮਿਕ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਕਾਲਿਕ ਮਹਤ੍ਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ।

ਨਵੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ

ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਯਥਾਵਤ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸੱਕੇ। ਲਕੀਰ ਦੀ ਫਕੀਰੀ ਅਧਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸਹਿਤ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਚਾਰਯੋਗ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹਟ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀ ਸੰਤ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਅੰਗ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਸਿੱਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਦਿਆਲੇ ਵੀ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ-ਯੋਗ ਉੱਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਨੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਵੱਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੇ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਸੁਖਾਵੇਂ ਧਰਮ-ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਵਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹਸਪਤਾਲਾਂ ਜਾਂ ਡਿਸਪੈਂਨਸਰੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਕੇ ਦੁੱਖੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਪੱਛੜੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਟਕਸਾਲੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦਾ ਲੱਗ ਭੱਗ ਅਭਾਵ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਏਧਰ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਲਈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਜੀਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਵਿਸ਼੍ਵ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਦੀ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਲੇ, ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲੇ ਵੀ, ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ

ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਸਰਲ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਨੁਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਪਾਠਕ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸਕੇ। ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਵੱਲੋਂ ਕਨਖਲ ਤੋਂ ਪੱਤਰਾਚਾਰ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ ਬੈਠ ਧਰਮ-ਸਾਧਕ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾ ਸੱਕਣ। ਨਾਲੇ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਪਤ੍ਰਿਕਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਤੁਲਨਾ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਤ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਅਤੇ ਉਪਦੇਇਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਜੋ ਧਰਮ ਤੋਂ ਉੱਖੜੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮੁੜ ਕੇ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਸੱਕਣ ਅਤੇ ਅਤੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਸੱਕਣ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ

ਪ੍ਰਸ਼ਨ :

ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ :

ਡਾ. ਜੱਗੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਨੁਕਤਾ ਉਠਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਆਦਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਆਸ਼ਰਮ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤਾਨ, ਆਦਿ ਦਾ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਟੱਬਰ ਦਾ ਮੋਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਸ਼ਰਮ, ਆਦਿ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਭ ਕਾਮਨਾ ਹੈ।

ਉੱਤਰ :

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ :

ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਰਉਪਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ੀਰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਏਥੋਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫੇਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੁਹਰਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਜੋ ਹੈ, ਠੀਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਸੇ ਤੌਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਵਿਵਾਹਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਾਖਿਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਸਕਣ ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੂਜਾ ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੋਧ ਕਰ ਲੈਣ।

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਭਾਸ਼ਣ :

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ

ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਲੇਖ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਵਡਮੁੱਲੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਜਾਂ ਮੰਡਲ-ਹੱਦ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਤੇ ਸਰਬ-ਪੱਖੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਉਦਾਸੀਆਂ, ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਝੁਕਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਵਨ-ਮਰਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਦੇਣੋਂ ਅਸਮਰਥ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਨਿਭਾਈ।

ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਸਿੱਖ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਸੇਵਾ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਰਨ ਲਗ ਪਏ— ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਦੁੱਧ ਜਿਹਾ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਫਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ, ਕੁੱਝ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਗੁਰ-ਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਖੁੱਭ ਗਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਜਿਹੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਸਥਾਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਫੇਰ ਜਦ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਇਹ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਭੁੱਲ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਤੇ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੇ ਲੋਭ-ਵਸ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਧਰਮ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਢਲਾਣ ਵੱਲ ਰਿੜ੍ਹਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਦਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸੇਵਾ-ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਧਰਮ ਸਮਝਿਆ। ਜਾਤ ਪਾਤ ਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ, “ਦਇਆ ਜਾਣੈ ਜੀਅ ਕੀ” ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਬ ਜਨਤਾ ਦੀ, ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜਮਾਤ ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਆਦਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਟਿਕ ਸਕਦੀ ਇਸ ਲਈ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਵੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਬਦਲਦੇ ਗਏ, ਪਰ ਸੇਵਾ ਦੀ ਜੋ ਯਾਦ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਛੱਡ ਗਏ, ਉਹ ਸਦਾ ਅਮਰ ਰਹੇਗੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਚਰਚਾ ਹੋਈ। ਜਦ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਜਬਰ ਹੇਠਾਂ

ਸਭ ਪੰਜਾਬੀ, ਛੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋ ਜੰਗਲਾਂ-ਉਜਾੜਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਣਾਵਾਂ ਖਿੱਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਸਹਿਮ ਵਿਚ ਦੱਬੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਤਦੋਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਨੇ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਲਾਟ ਨੂੰ ਬਲਦੀ ਰੱਖਿਆ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਪਾਰੰਗਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਨਵ-ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਗੌਰਵ ਜਣਾਇਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਪੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਬੋਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਵਾਲੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਹ ਬੂਝ ਤੋਂ ਓਪਰੀ ਰਹੀ।

ਉਦਾਸੀ ਤਾਂ ਹੁਣ ਸਿੱਖੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ, ਪਰ ਨਿਰਮਲੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਿੱਖੀ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਅਤੁੱਟ ਅੰਗ ਹਨ। ਹੁਣ ਲੋਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉੱਲਥਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਕੋਲ ਨਾ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਵਸੀਲੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਉਹ ਪਰੰਪਰਾ, ਅਰ ਨਾ ਹੀ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਉਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਨਿਭਾ ਸੱਕਣ। ਸਮਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਅਗੇਰੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਾਹੀਦਾ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਗੋਸ਼ਟੀ ਸੱਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਗੌਰਵਸ਼ਾਲੀ ਭਾਰ ਚੁੱਕੇ। ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸੂਚੀ ਬਣੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਇਕ ਸਥਿਰ ਨੀਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਪੁਸਤਕਾਂ ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਨਵੇਂ ਨਿਰੋਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵੇਸ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾਣ। ਨਿਰਮਲ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਦੁੱਤਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ, ਕੁੱਲ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਏਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਤਮ ਹਨ। ਐਸੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅਨੁਦਿੱਤ ਕਰਵਾ ਕੇ ਭਾਰਤ ਦੇ, ਬਲਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਕੁੱਲ ਜਗਤ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਭੇਟ ਸ਼ਲਾਘਾ-ਯੋਗ ਹੋਵੇਗੀ।

(ਗ) ਅੱਜ ਤੇ ਕੱਲ੍ਹ

- ੦ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਦਸ਼ਾ : ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ
- ੦੦ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ : ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਦਸ਼ਾ

(ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ)

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਸਿੱਖ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅੰਗ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ—ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ। ਉਕਤ ਸੰਗਠਨ ਦੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਪੱਖਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਸਮਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਯਥਾ ਸੰਭਵ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਪਰਖ ਤੇ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਦਾ ਸਮਾਂ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਆਪਤਕਾਲੀਨ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਕਟਪੂਰਣ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗਿਆਨ-ਸਾਧਨਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਪਾਵਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਣੀਆਂ ਦਾ ਲਿਪੀ-ਕਰਣ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮਝਣ-ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਟੀਕਾਵਾਂ, ਪਰਿਆਇ, ਅਤੇ ਅਰਥ-ਕੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਾਰਜ, ਨਿਰਮਲੇ ਸਿਦਕੀਆਂ ਨੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਤਨਾਂ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਸਿੱਧਾਂਤ-ਨਿਰਦੇਸ਼, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ ਜੋ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ।

ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਕਲਮ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰੱਖਦੇ, ਸਗੋਂ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦੇ ਗੌਰਵ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ, ਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ-ਹਿੱਤ ਅਤੇ ਉੱਖੜੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਮਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਸੀ ਪਰ ਕੁੱਝ ਸੇਵਕ ਵਿਰੱਕਤ ਵਿਚਰ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰ ਆਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ-ਪਠਨ ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਪੰਜ ਸਤੋਗੁਣੀ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ

ਬਨਾਰਸ ਘੱਲਿਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਪਰਤ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਰੌਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਮੁਖੀ ਤੀਰਥਾਂ, ਮੰਦਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੁੰਭ ਸਮੇਂ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਟੁੰਬਿਆ । ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤ ਹਿੰਦੂ ਜਨਤਾ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਯੋਗ ਥਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ । ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਪੌਰਾਣਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਓਟ ਲੈ ਕੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੱਟਰ ਅਨੁ-ਯਾਈਆਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭੇਖ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਵੀ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਦੀ ਗਈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੋਰ ਭੇਖਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਜਰ ਨਾ ਸਕੇ । ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਆਰੰਭਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਢੰਗ ਅਪਣਾਏ । ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ ਅਤੇ ਜੀਂਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਫਲ-ਸਰੂਪ 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ', ਕਨਖਲ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੇ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਇਕ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ।

ਇਸ ਦਸਤੂਰੁਲ ਅਮਲ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ:

1. ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ; ਧਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ।
2. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਰਹੇਗਾ ।
3. ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਗੇ ।
4. ਜੋ ਸੰਤ ਰਹਿਤਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਬਰਖਿਲਾਫ਼ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸਨੂੰ ਮੌਕੂਫ਼ ਕਰਨ ਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅਖਤਿਆਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੋਵੇਗਾ ।
5. ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਕਰੇਗੀ ।
6. ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟਤਾ ਹੋਵੇਗੀ ।

ਇਸ ਦਸਤੂਰੁਲ-ਅਮਲ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਲਈ 'ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ' ਦਾ ਪਾਲਣ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ । ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇ ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਸੰਤ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਆਏ ਹਨ । ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ :

1. ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਵੇਦ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਨ ।

2. ਸੰਧੂਰੀ, ਗੋਰੂਆ ਰੰਗ ਦੇ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰਨ ।
3. ਮਾਸ, ਮਦਰਾ, ਆਦਿ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਨਾ ਕਰਨ ।
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਨ ।
5. ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ।
6. ਕੇਸ ਰੱਖਣ ।
7. ਕੁੱਠਾ, ਮੁਸਲੀ, ਤਮਾਕੂ ਨਾ ਵਰਤਣ ।
8. ਕੱਛ. ਕੜੇ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਾ ਦਾ ਡੰਡ ਨਹੀਂ । ਇਹ ਵਸਤਾਂ ਖੱਤਰੀ ਪਹਿਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ । ਕੱਛ ਪੜਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਲੰਗੋਟੀ ਸਾਧੂ ਆਮ ਵਰਤਦੇ ਹਨ । ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਜਨੇਉ ਹੈ । ਕੜਾ ਪਹਿਰਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਚਲਾਇਆ ।¹
9. ‘ਧਰਮ ਦਾ ਧਨੁਖ, ਗ੍ਰਯਾਨ ਦਾ ਖੜਗ, ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਨੇਜਾ, ਨਿੰਮ੍ਰਿਤਾ ਕੀ ਸੰਜੋਇ, ਖਿਮਾ ਕਾ ਟੋਪ, ਧੀਰਜ ਕੀ ਢਾਲ, ਬੇਦ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਚਨ ਰੂਪੀ ਤੀਰੋਂ ਕਾ ਭਰਾ ਹੂਆ ਸਿਦਕ ਦਾ ਭੱਥਾ, ਗਰੀਬੀ ਕੀ ਗਦਾ, ਕ੍ਰਿਪਾ ਕੀ ਕਰਦ ਇਤ੍ਰਿਯਾਦਿਕ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਜਬ ਆਪ ਨੇ ਹਮ ਕੋ ਧਾਰਨ ਕਰਾ ਕੇ ਸਤ ਦੇ ਘੋੜੇ ਪਰ ਜਤ ਕਾ ਜੀਨ ਪਵਾਇ ਕੇ ਅਸਵਾਰ ਕਰ ਦੀਆ ਹੈ । ਔਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਪ੍ਰਯਾਨ ਦਾ ਚੋਲਾ ਪੈਰਣ, ਹਰ ਸੂਰਤ ਸੇ ਸਾਬਤ ਰਹਿਣੇ ਦੀ ਦਸਤਾਰ, ਸੰਤੋਖ ਦਾ ਕਮਰਬੰਦ ਜਤ ਦਾ ਲੰਗੋਟਾ, ਇਤਯਾਦਿਕ ਬਸਤਰ ਪਹਿਰਨੇ ਕਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਪ ਨੇ ਦੀਆ ਹੈ ਔਰ ਦੇਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਰਤਨਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰਾ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ ।² ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਲੱਛਣ ਹਨ ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ** ਵਿਚ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਮਨੋਹਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਇਹ ਹਨ :

1. ‘ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਪਾਠ ਕਰਕੇ ਸਿਰ ਪਰ ਕੇਸ ਅਰਥਾਤ ਜਟਾਜੂਟ ਪੰਜਕੇਸ਼ ਸਮੇਤ ਰਹਿਣਾ, ਗਲੇ ਵਿਚ ਲੰਮਾ ਚੋਲਾ ਜਾਂ ਗਾਤੀ, ਸਿੱਧੀ ਛੋਟੀ ਦਸਤਾਰ, ਜਪ ਮਾਲਾ, ਆਸਣ, ਪਾਠ ਦੀ ਪੁਸਤਕ, ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਤ੍ਰ, ਇਸ ਸਭ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਹਿਣਾ ਨਿਰਮਲ ਮਤ ਦਾ ਪੱਕਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ । ਵਿਰੱਕਤ ਦਸ਼ਾ ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਦਯਾ ਪੜ੍ਹਨੀ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਕੇ ਸੰਤ ਸੰਗ ਦੁਆਰੇ ਗਯਾਨ ਮਾਰਗ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰਬਿਰਤਣਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਹੈ, ਹੋਰ ਡੇਰੇ ਆਦਿ ਰਹਿ ਕੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਸਮਝਣਾ ਆਦਿ, ਆਦਿ ।

1. ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਕੜਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਂ ਕਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਮੰਨੀਂਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ।

2. ‘ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ’, ਪੰਨੇ 9-10 ਅਤੇ 51-52.

2. ਮੋਨੇ ਦਾ ਜੂਠਾ ਖਾਣਾ, ਮਾਦਕ ਦ੍ਰਵ, ਹਾਸ, ਨਾਚ ਸਭੋ ਬਿਵਰਜਤ ਹਨ।³
3. ਪ੍ਰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਵਿਚਰਨਾ, ਸਿਰਫ ਰੋਟੀ ਮਧੂਕੜੀ ਹਿੰਦੂ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਲੈ ਕੇ ਖਾਣੀ। ਪਦਾਰਥ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਨਾਮ ਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਖੇ ਸਮਾਂ ਵਿਤੀਤ ਕਰਨਾ (ਅਰ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਤੇ ਅਭਯਾਸ ਨੂੰ ਵਧੋਣਾ) ਪਰੰਤੂ ਵੇਦਾਂਤ ਅਧਿਕ ਪੜ੍ਹਨਾ।
4. ਦੀਵਾਲੀ ਵੈਸਾਖੀ ਸਮੇਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਰਸ਼ਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ। ਕੁੰਭਾਂ ਪਰ ਇਕੱਤਰ ਹੋਣਾ।
5. ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਸੰਗ੍ਰਹ, ਅਮਾਵਸ ਪਰ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਖੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
6. ਆਏ ਅਤਿਥੀ ਨੂੰ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਬਿਸਤਰਾਮ ਦੇਣਾ।
7. ਗੁਰਮਤਿ ਸਬੰਧੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਚਨੀਆਂ।
8. ਨਿਜ ਇਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਇਕ ਸਾਧੂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਵਿਖੇ ਵਿਰਾਜਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਪ ਜਪਣਾ, ਹੋਰ ਕਿਸੀ ਦੇਵਤੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਦਸੇ ਗੁਰੂ ਇਕੋ ਜੋਤ ਤਥਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹਨ।
9. ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ। ਅਮ੍ਰਿਤ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੁੰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਹੈ।
10. 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਨਾਮ ਦਾ ਜਾਪ ਜਪਣਾ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਭੇਦ ਹਨ। ਮੁਕਤ ਪੁਰਖ ਮੁੜ ਸੰਸਾਰ ਵਿਖੇ ਨਹੀਂ ਜਨਮੁਧਾਰਦਾ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਹਨ।⁴

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸਾਏ ਮਾਰਗ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਨਾਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

1. ਇਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹਨ।
2. ਕੇਸਾਂ ਦੀ ਸਵਾਸਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨੀ ਹੈ।
3. ਸਦਾਚਾਰਿਕ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇ।
4. ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ-ਪਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।
5. ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਜਨ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਉਮਾਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।

ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਸੰਨ 1862 ਈ. ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇਹ ਅਖਾੜਾ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ

3. 'ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ', ਗਿਆਨੀ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਜਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1926, ਪੰਨਾ 187.

4. ਉਹੀ, ਪੰਨੇ 188-90.

ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਬੜੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਸਹਿਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਦੀ ਭਲਾਈ ਹਿਤ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਤ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਨਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵੰਬਰ 14, 1934 ਈ. ਨੂੰ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਇਕ ਸਾਧਨ-ਸੰਪੰਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ। ਅਖਾੜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਧੀਨ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕਈ ਡੇਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਰਥ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਡੇਰੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਰ ਵੱਡੇ ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਹ ਡੇਰੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹਰ ਡੇਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ।

ਜ਼ਮਾਨਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਸਾਇੰਸ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵੱਡੇ ਨਗਰ ਸਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਬਣਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਆਚਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ, ਰਹਿਣ ਸਹਿਣ ਵਿਚ, ਸੋਚਣ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਫ਼ਰਕ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਮੁਤਵਾਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਝ ਮਹਤੂ-ਪੂਰਣ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ—ਨਵ-ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ, ਅਮੀਰੀ-ਗਰੀਬੀ, ਉਚ-ਨੀਚ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀਆਂ ਵਿੱਥਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨਾ; ਕਾਣੀ ਵੰਡ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣੀ। ਇਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਤੰਤਰ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ-ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਰਵਾਨਗੀ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੋੜ ਹੈ ਨਿਜ ਸੁਆਰਥ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਰਹਿਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਵਨਤਾ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਉਸ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਰਵਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜੀਣ ਅਤੇ ਥੀਣ ਦੀ ਨਵੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਸੀ।

ਅੱਜ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਕੀ ਦਸ਼ਾ ਹੈ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਜਦ ਇਹੋ ਸਵਾਲ ਮੈਂ ਕਈ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਈ ਸੰਤਾਂ ਸੰਕੋਚਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਗੁਰਮਤ ਰਹਿਣੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨਾਲ

ਸਿੱਖੀ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਾਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਵਿਦਿਆਲੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ, ਜਿੱਥੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਲਿਖਾਈ-ਪੜ੍ਹਾਈ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਆਦਿ ਲਈ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵੱਲੋਂ ਮੁਫਤ ਮੁਹਈਆ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਦੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਰੋਗੀਆਂ ਲਈ, ਹਰ ਸੰਤ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੜੀਆਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਆਦਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਆਧੁਨਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਇਹੋ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਕਾਰਗਾਰ ਔਖਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਸੇਵਾ ਅਨੇਕ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਬੜੀ ਨਿਮ੍ਰਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਦੀ ਕਾਫੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਸੰਪੱਤੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਕੇਂਦਰ (Charitable Trust) ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨਾਂ, ਮਕਾਨਾਂ, ਦੁਕਾਨਾਂ ਆਦਿ, ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਜਟਲ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮੇਬਾਜ਼ੀ ਵੀ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚੱਲਣਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ 'ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਪਵਿੱਤਰ ਸੰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਵਿਅੱਕਤੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਸੰਗ੍ਰਾਂਦ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ, ਮੱਸਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਯਥਾ ਸੰਭਵ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਰੌਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹਨ। ਰਾਜੇ, ਮਹਾਰਾਜੇ, ਜਾਗੀਰਦਾਰ, ਸਰਦਾਰ, ਆਦਿ ਜੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬੜੇ ਉਦਾਰ ਹੋ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗੱਦੀਆਂ, ਜਾਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਮਾਫੀਆਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਇਮਦਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਲਕੀ ਨਜ਼ਾਮ ਨੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵਪਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਹ ਵਰਗ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕਾਫੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (1) ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਹੋਵੇ (2) ਆਪੱਤੀ-ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ (3) ਸ਼ਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਦਿਵ੍ਯ-ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ (4) ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਫੇਰ ਨਾਲ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਪੁੰਨ ਦਾਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀ ਵੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਕੁ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਕੁ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਹਨ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਇਸ ਵਰਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਅਨੇਕ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਕੀਤੇ

ਹਨ। ਇਸ ਸ੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਅਮੀਰ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਇਮਦਾਦ ਜਨ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਖਰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ (ਹਰਿਦੁਾਰ) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਵੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮੈਨੂੰ ਸਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੁਸਜਿਤ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰਮੁਖ ਹਨ। ਆਪ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗੁਰਮਤ ਰਹਿਣੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਆਪ ਵਿਰਕਤ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਬੜਾ ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਰਲ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਵੇਲੇ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਤਾਂ, ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਲੰਗਰ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜਿਗਿਆਸੂਆਂ ਲਈ ਡੇਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਦਾਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਉਚ-ਨੀਚ, ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹਰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਹਿਮਾਂ, ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਅੰਧਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਅਨੇਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀ ਲਾਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਮਤ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ, ਇਕ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਆਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਚਿਆਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੂਹਿਤਾ ਹੈ ਜੋ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਭਰਾਤਰੀ ਭਾਵ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਕਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਵਿਚ ਯਥਾ-ਸੰਭਵ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਕਤ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂਦ ਕਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜੋ ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਹੁਚੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਭੇਖਵਾਂਦ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਵੰਗਾਰ ਅਤੇ ਚੁਨੌਤੀ ਦਾ ਯੁਗ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਜੋ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸਿੱਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇਕ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ— ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਸੱਚੀ, ਸੁੱਚੀ, ਸੁੱਧ ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ। ਵਰਤਮਾਨ ਯੁਗ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਆਵਿਸ਼ਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਜਟਲਤਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਉਣਾ ਤੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ? ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਅਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਹੈ।

(ਭਾਗ ਦੂਜਾ)

“ਨਿਰਮਲ” ਪਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ—‘ਮਲ-ਰਹਿਤ’, ‘ਪਾਪ-ਰਹਿਤ’, ‘ਪਵਿੱਤਰ’। ਨਿਰਮਲ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ਜਾਵੇ ? ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦੇਣ ਲਈ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਅਨੇਕ ਜਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ “ਨਿਰਮਲ” ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵੀ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਤਾਤਪਰਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹ, ਮਾਇਆ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਕੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਲਈ ਨਾਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੱਧੀ ਲਈ ਹੱਥੀਂ ਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਗੰਭੀਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਨਿਰਣਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤਹਿ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. ਇਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ।
2. ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਹਿਤ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਪਠਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ।
3. ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨਾ।
4. ਭੋਜਨ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇ, ਬਸਤਰ ਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਰੂਪ “ਸਿੰਘ” ਵਾਲਾ (ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ) ਹੋਵੇ।
5. ਵਿਰਕਤ ਵਿਚਰਣ।
6. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਕੀ ਅੱਜ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜਨ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ?

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ “ਹਾਂ” ਜਾਂ “ਨਾਂ” ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਕੀਕਤ ਹੈ ਇਹ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਹਨ :—

1. ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਜਥੇਬੰਦਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਠੋਸ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਉਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਘਾਤ ਕੀਤੇ ਗਏ।

2. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣਾ ।
3. ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣਾ ।
4. ਅਕਾਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁੱਝ ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਅਜਿਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ, ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
5. ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਖਾਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਰਾਧਾ ਸੁਆਮੀ, ਨਿਰੰਕਾਰੀ, ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਕਸਤ ਹੋਣਾ ।
6. ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੰਤ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਦਰਜ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ, ਘਟ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਰਲ, ਸਵੱਛ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ (Exploitation) ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਵ-ਨਿਯੁਕਤ (self commissioned) ਭੇਖੀ ਸਾਧ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਲੁਤਫ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਏਨਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਨਿਯਮ ਪੂਰਬਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧਕ ਕੇਸਧਾਰੀ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲੇ ਮਨ ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ । ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਦਾਵੇਦਾਰ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਘਰ ਰਹੀ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ । ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਣਾਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਉਹ ਕੋਈ ਸਫਲ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਲਭ ਸਕੇ । ਹੁਣ ਇਕ ਹੋਰ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀ ਹੈ । ਕੁੱਝ ਸੰਤ ਜੋ ਡੇਰੇਦਾਰ ਹਨ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜੇ ਅਧੀਨ ਡੇਰੇ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਸਦਾ ਹੀ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਬਨਾਰਸ ਅਤੇ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲੇ ਚਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਮੁਫਤ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵੀ ਬਿਨਾਂ-ਇਵਜ਼ਾਨੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡੇਰਾ ਸੰਤਪੁਰਾ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਮਤ ਅਖਾੜਾ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਨਾਂ ਕੁੱਝ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਜਦ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਫਤਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਭਾਏ।

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਂ ਮੰਡਲ'। ਇਸ ਦਾ ਦਫਤਰ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਕੋਈ ਗੁਣਕਾਰੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਆਸ ਹੈ ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਣ ਲਈ ਕਦੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਠੋਸ ਸੁਝਾ ਦੇਵੇਗੀ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਇਹ ਵੀ ਮਹਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਡੇਰੇ ਬੇਸ਼ਕ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੰਪਤੀ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗਲ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਅਕਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਇਹ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਰੌਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਠੋਸ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ।

ਅੱਜ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਹ ਲੋਭ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਿਆਗ, ਵੈਰਾਗ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸੰਜਮ ਵੱਲ ਬਿਰਤੀ ਘਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਯੁੱਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰੁਚੀ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਣ ਹੈ। ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਨਾਉ ਵਾਲੇ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਨੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਚੋਟ ਲਾਈ ਹੈ। ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਫੇਰ ਵੀ ਸਰਲ, ਸਾਦਾ ਅਤੇ ਸੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜਨ ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਰਹੇ ਹਨ।

ਇਕ ਮਸਲਾ ਹੋਰ ਬੜਾ ਜਟਿਲ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਭੇਖਦਾਰੀ ਸਾਧੂ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ

ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਖਦਾਰੀ ਹਰ ਕੰਮ ਸੁਆਰਥ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਿਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ੋਸ਼ਾ ਛੱਡਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਹੱਲ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸੰਤ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਾ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਸਾਰੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾਬ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਤਨ ਇਹ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ-ਅਰਥ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਕੋਢੀ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਪਰਿਪਾਟੀਆਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਨ ਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਵੱਖੋ ਵੱਖਰੇ ਕੇਂਦਰੀ ਤੀਰਥ ਅਸਥਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਕੱਤਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹਰੇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਆਗੂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰ-ਧਾਲੂ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੱਤ ਅਤੇ ਭੇਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨਿਯਮਤ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੁੰਭ ਅਤੇ ਅਰਥ ਕੁੰਭੀ, ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਿਪਾਟੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਾਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਕੱਤਰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਭਰਮ ਖੰਡਨ ਅਤੇ ਸੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੇ ਜਤਨ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਇਸ ਪਰਿਪਾਟੀ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੇਵਲ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧਕ ਕੁੰਭ ਦੇ ਅਵਸਰ ਉੱਤੇ ਜਦ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿਆਪੀ ਸਾਰੇ ਮਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤਥਾ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਆਗੂ ਮਹੰਤ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਇਕ ਥਾਂ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਜਲੂਸ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ 'ਸ਼ਾਹੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ)। ਕੱਢਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਜੇ ਹਾਥੀ ਉੱਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬੀੜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਸਰੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੁਲਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪ-ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵੇਲੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਕਤ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜਲੂਸ (ਸ਼ਾਹੀ) ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਿਦਕੀ ਸਾਧਕ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ (ਬੀੜ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ) ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਨਿਆਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚਾਰ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਜੱਥੇਬੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਭਾਰਤ-ਵਿਆਪੀ ਸਮੂਹ ਮਤਾਂ ਮਤਾਂਤਰਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕੇਂਦਰੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ ਇਕੱਤਰਤਾ

ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਹ ਗੁਰਮਤ ਆਦਰਸ਼-ਧੁਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਕੋਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਇਕੱਤਰਤਾ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲਣ ਦਾ ਮਹਤ੍ਵ-ਪੂਰਣ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕ ਕੰਮ ਸਿਰਫ ਨਿਰਮਲੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮਹਾਪੁਰਖਾਂ ਨੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਸਪਰ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਲ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਜਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਹਰ ਮੁਮਕਨ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਫਲਤਾ ਦਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜਤਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਤੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਮੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਇਆਂ ਹਰ ਸੰਤ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਨਮੁਖ ਰੱਖ ਕੇ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਲਭਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਜੋ ਹਰ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੇਧ ਦੇ ਸਕਣ। ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਹਰ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਸਫਲਤਾ ਸਹਿਤ ਸਾਕਾਰ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਾ ਸਮਰਪਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਚਨ ਬੱਧ (committed) ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਜਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਇਸ ਧਾਰਣਾ ਉੱਪਰ ਦ੍ਰਿੜ ਚਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਕਲਣਗੇ? ਇਹ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਜਾਹਿਰ ਕਰੇਗਾ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ

ਭਵਿੱਖ ਦਾ ਬੀਜ, ਭੂਤ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਦਾ ਨਿਸਚਾ, ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ, ਵਰਤਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸਾਰਥਕ ਗੱਲ ਇਸ ਦੇ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਮ ਏਨਾ ਸੌਖਾ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨਾ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੱਥਾਂ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਚਾਹੇ ਕਿੰਨੀ ਪਈ ਹੋਵੇ, ਕਿਸੇ ਕਰਮਸ਼ੀਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਜੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿੱਸਣ ਲਗ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦਾ ਤਸੱਲੀ-ਬਖਸ਼ ਜੋੜ ਜੋੜਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਵੀ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ, ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਜੋੜਸ਼ੀਆਂ ਵਾਲੀ ਨਿਸਚਿਤ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤਜਰਬਾ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜੀਵਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾ, ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਲਈ, ਨੱਕ ਦੀ ਸੇਧ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਤੁਰਦੀ; ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਜਾਨ ਰੁਮਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਤੌਰ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੋਂ ਨੱਕ ਦੀ ਨਕੇਲ ਪਵਾ ਕੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਲਾਏ ਗਏ ਲੱਖਣ, ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਠੀਕ ਹੋਣਗੇ? ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਆਪਣੇ ਕਵੀਆਂ, ਅਧਿਆਪਕਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ, ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਵਿਆਕਰਣੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਕੀਰਤਨੀਆਂ, ਕਥਾ-ਵਾਚਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਰਕਤ ਜਾਂ ਕਰਮਯੋਗੀ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਤੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਖੜੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਸਿਰ ਕੱਢ ਨਾਂ ਹਨ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ। ਜਿਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਏ ਹੋਣ, ਉਸ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਹੋਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਬੋਲ-ਬਾਲਾ ਚਾਰੇ ਚੱਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਫਸੋਸ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਪਰੋਕਤ ਟੱਕਰ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਕਰੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵੀ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਅਜੇਹੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਵਰਗੇ ਵਿਦਿਆ-ਮਾਰਤੰਡ ਪੈਦਾ ਹੋਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜੈ ਜੈ ਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਭਵਿੱਖ

ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਜੋ ਅਨਿਸਚਿਤਤਾ ਹਰ ਭਵਿੱਖ-ਬਾਣੀ ਬਾਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਲੱਗੇ ਅਨੁਮਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ । ਆਖਰ ਕੌਣ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋਚਾ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਨੇ ਬਿਗੜ-ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿੰਨੀ ਨੇ ਫੇਰ ਅਣਪੂਰੀ ਲੋਚਾ ਦੇ ਮਹਾ ਰੇਤ-ਥਲੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਲਨਾ ਹੈ ?

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਵੇਲੇ, ਇਸ ਦੇ ਭਗਵੇਂ ਵੇਸ ਵਾਲੇ ਗੁਣੀ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਟਿਕਾਉਣ, ਜਾਂ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਟਿਕਿਆਂ-ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਵਸੇਬੇ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣ ਵਾਸਤੇ, ਸਾਧਾਰਣ ਸਮੱਰਥਾ ਵਾਲੇ ਕਿਰਤੀਆਂ-ਕਰਸਾਣਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਿਆਂ-ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੱਕ ਨੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਵਿੱਤ ਮੂਜਬ, ਮਕਾਨ, ਡੇਰੇ, ਦੁਆਰੇ, ਆਸ਼ਰਮ, ਧਰਮ-ਧਜਾਵਾਂ ਤੇ ਅਖਾੜੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ-ਕਰਵਾਏ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵ-ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਕਦੀ, ਮੁਆਫੀਆਂ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਪਾਈਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਵਸੋਂ ਦੇ ਹਰ ਘਰ ਵੱਲੋਂ ਹੁੰਦੇ ਦੇ ਬੰਧਾਨ ਨਾਲ, ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਆਏ-ਗਏ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਖਾਧ-ਖੁਰਾਕ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਖੋਚਲ-ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਏਥੋਂ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ 'ਧਰਮ-ਧਜਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਲਾ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ । ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਇਸ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਡੇ ਮੁੱਲ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਈ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ, ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਨਾਗਰੀ ਦੇ ਅੱਖਰ-ਦਾਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਪਰਮਾਰਥ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਬੋਧ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਗਿਆਨ, ਨੈਤਿਕ ਕਥਾ-ਵਾਰਤਾ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵੈਦਗੀ, ਰੈਣ-ਬਸੇਰੇ ਤੇ ਲੰਗਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੰਥਿਆ ਲਈ ਕਈ ਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਸੀ ਕਿ ਪਾਠਾਰਥੀ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਆਉਂਦੇ ਸਨ । ਕਈ ਡੇਰੇ ਰਾਗ-ਸਿੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਅਨੇਕਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਤੇ ਕੀਰਤਨੀਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਪਾਠਾਰਥੀਆਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਣੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵੱਡੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚ, ਕੱਚੇ ਜਾਂ ਪੱਕੇ, ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਸਫਾਈ ਸੇਵਕ, ਹਲ-ਵਾਹਕ, ਦੋਧੀ, ਲਾਂਗਰੀ, ਕੋਠਾਰੀ, ਪਾਠੀ, ਕੀਰਤਨੀਏ, ਸਾਜ਼ਿੰਦੇ, ਚਕਰਵਤੀ ਸਾਧੂ ਮੱਥਾ, ਟੇਕਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ, ਦਵਾ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰੋਗੀ ਅਤੇ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕੁੱਝ ਵਿਹਲੜ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਤਿਉਹਾਰ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ, ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਜੱਗ ਹੁੰਦੇ, ਖਾਸ ਖਾਸ ਪੁਰਬਾਂ ਉੱਤੇ ਸਮਾਗਮ ਲਗਦੇ, ਸਾਧੂਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਮੇਲੇ ਹੁੰਦੇ, ਦਾਰੂ-ਦਰਮਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੋਗਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ

ਜੰਤਰ-ਮੰਤਰ ਵੀ ਚੱਲਦਾ, ਮਰਨੇ-ਪਰਨੇ ਭੁਗਤਾਏ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਪਿੰਡ ਨਾਲ ਡੇਰੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਝਗੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ, ਓਥੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ।

ਇਹ ਤਾਂ ਸੀ ਬੀਤੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ; ਹੁਣ ਕਾਲ-ਚੱਕਰ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਏਨਾ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ ਤਕਰੀਬਨ ਬੇ-ਪਛਾਣ ਹੀ ਹੋ ਚਲੀ ਹੈ । ਅਨੇਕ ਡੇਰੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਕੁਲ ਵਕਤੀ ਸੰਪਤੀ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਵਰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ । ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਮਾਰ-ਕੁਟਾਈ, ਥਾਣਿਆਂ ਤੇ ਕਚਿਹਰੀਆਂ ਦੇ ਫੇਰੇ, ਵਕੀਲਾਂ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨਿਆਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਝੂਠੀਆਂ-ਸੱਚੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ, ਪਿਸਤੌਲਾਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦੇ ਲਸੰਸਾਂ ਲਈ ਜਤਨ, ਗੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਅਤੇ ਕਤਲ—ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਦੀ ਕਥਾ-ਕੀਰਤਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਜੋ ਡੇਰੇਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਪੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਠਾਕੁਰਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੱਕ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ, ਡਾਕਖਾਨਾ ਬਰੂ ਵਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਤਲ ਮੁਜ਼ਾਰਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਡੇਰਾ ਪੰਡਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਧੀਮੇ ਬੋਲ ਵਾਲੇ ਮਹੰਤ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੀ ਸੀ ।

ਕੁੱਝ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਡੇਰੇਦਾਰੀ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਬਖੇੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਸੌਖਾ ਰਾਹ ਡੇਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣਾ ਨਾਤਾ ਤੋੜ ਲੈਣ ਵਿਚ ਲੱਭਿਆ ਹੈ । ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਮਹੰਤ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬਰਨਾਲੇ ਦਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਡੇਰਾ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ, ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਕੱਦਮਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ) । ਮਹੰਤ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰੇਰੂ ਸਾਹਿਬ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ।

ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਕੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਬਣ ਚੁੱਕੀ ਹੈ । ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਪੂਰੀ ਜਾਂ ਅਧੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਾਤੀ-ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ । ਕੇਵਲ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਮਹੰਤ ਹੁਣ ਟੱਬਰਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਹਨ :

1. ਮਹੰਤ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਛੇਤਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
2. ਮਹੰਤ ਇਕਬਾਲ ਸਿੰਘ, ਘੀ ਮੰਡੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
3. ਮਹੰਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬੋਹੜ ਵਾਲਾ, ਕਟੜਾ ਮਿਤ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
4. ਮਹੰਤ ਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਚੌਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।
5. ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਫਟ ਵਾਲੀ, ਛਾਉਣੀ ਨਿਹੰਗਾਂ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

6. ਮਹੰਤ ਭਾਨ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਚੌਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

7. ਮਹੰਤ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਚੌਕ ਕਰੋੜੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਡੇਰਿਆਂ ਲਈ ਯੋਗ ਉੱਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਲੱਭਣ ਵਿਚ ਬੜੀ ਔਖ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪਨੀਰੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ; ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖ ਮਰਯਾਦਾ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਨਦੀ-ਕਨਾਰੇ ਰੁੱਖੜਾ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿ ਸਕਣ ਬਾਰੇ ਤੌਖਲਾ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ ਤੇ ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ, ਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਪਰਵਾਨ ਪਾਠ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਕੁੱਝ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਜਿੱਥੇ ਅਜੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਪਠਨ-ਪਾਠਨ ਦਾ ਕੰਮ ਤਕਰੀਬਨ ਠੱਪ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਕਾ-ਇਦਾ ਲੰਗਰ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, ਨਿਰਮਲ ਆਸ਼ਰਮ, ਰਿਖੀ ਕੇਸ, ਤੇ ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ, ਜਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਰਗੇ ਡੇਰਿਆਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਹਿੰਦੇ-ਕਹਾਉਂਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤਾਣ ਆਪੋ-ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮੂਹਰੇ ਸੀ; ਜੋ 1891 ਈ. ਦੇ ਕੁੰਭ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉੱਤੇ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਦਬ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਤਰ ਸਨਿਆਸੀਆਂ ਨਾਲ ਖਹਿਬੜਣ ਤੋਂ ਨਾ ਟਲੀ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੰਡਿਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਹੱਥ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਧਾਂ ਨੂੰ ਛਿੱਲੜਾਂ ਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਹੈ। ਅਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੈ, ਸਿੱਖੀ ਵਾਲਾ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਸਰੂਪ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ, ਉਦਾਸੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੱਖ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਫਤਵੇ ਲਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਤਲਾਣੀ ਦੇ ਕੇਸ ਬਾਰੇ ਲਾਹੌਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਭਿੰਡੇ ਅਤੇ ਮਹੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਜੰਡ ਵਾਲਾ, ਜਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਕੇਸ (ਏ.ਆਈ.ਆਰ. 1967 ਐਸ.ਸੀ. 1415) ਬਾਰੇ ਸੁਪਰੀਮ

ਕੋਰਟ ਦੇ ਜਸਟਿਸ ਭਾਰਗਵ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ, ਸਰਬ-ਭਾਰਤੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਵਾਜ਼ ਉੱਚੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਇਕ ਕਾਂਬਾ ਜਿਹਾ ਛਿੜ ਗਿਆ ਸੀ । ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਉਪਾ ਦੁੰਡਨ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹੰਤ ਜੁਲਾਈ 1978 ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ । ਇਸ ਵਿਚ ਥਾਪੀ ਗਈ 15 ਮੈਂਬਰੀ ਸੰਘਰਸ਼-ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਸਕੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਯੋਗੀ ਬਣੇ । ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਦੋਂ ਬਣੇਗਾ ਜਾਂ ਬਣੇਗਾ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਬਣ ਕੇ ਕੀ ਰੂਪ ਧਾਰੇਗਾ, ਪਰ ਇਕ ਹੋਰ ਭਾਰਤ ਵਿਆਪੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਾਧਾਰਣ ਟੈਕਸ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੁੰਡੇ ਹੇਠ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਹੋਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵੀ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਕੱਢਣ ਲਗ ਪਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੇ ਟੈਕਸਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਾਅ-ਪੇਚ ਮਹੰਤ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਦੱਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹਰ ਧਨੀ ਸਾਇਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਜੇ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਨਿਰੋਲ ਵਰਤਮਾਨ ਨੇ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹਾਲ ਦੀ ਘੜੀ, ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਉਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੇਂਦਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਥਾ (ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ) ਦਾ ਭਾਗ ਬਣ ਚੁੱਕੇ ਡੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਡੇਰੇ, ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣਾ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਰੰਗ ਗਵਾ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਣਗੇ । ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ, ਮਜ਼ਬੂਰਨ, ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੀ ਕਰੜੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤਬੰਦ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਦਫ਼ਤਰੀ ਕੰਮ-ਕਾਜ ਲਈ ਤਨਖਾਹਦਾਰ ਅਮਲੇ ਦੀ ਲੋੜ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ । ਦੁਰਭਾਗ-ਵੱਸ ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਿਕ ਅੰਤਹਕਰਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੇਰਾ-ਫੇਰੀ, ਦੁਰ-ਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਗ਼ਬਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰੱਥ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉੱਦੇਸ਼ ਲਿੱਸਾ ਪੈ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਪੈਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਪਵੇ ਤਾਂ, ਭੇਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਪੰਚ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ, ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮੰਤਵ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਚੇਲੇ ਲੱਭਣ ਤੇ ਭੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਹੁਣੇ ਹੀ ਔਖਿਆਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਭਾੜੇ ਉੱਤੇ ਭਰਤੀ ਕੀਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਜੀਵਿਤ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕੇਗੀ ?

ਇਕ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਹਿਮ ਗੱਲ ਹੋਰ ਹੈ । ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵਿਦਿਆ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਪਸਿਤਾ ਹੈ । ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੋਵੇ,

ਚਾਹੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ, ਧਰਮ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਰਥ ਦਾ, ਸਰੀਰਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿਕਿਤਸਾ ਦਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਦੇ ਹਰ ਇੱਛੁਕ ਲਈ, ਆਧੁਨਿਕ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਤ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੀ ਚੇਤਨਾ, ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਵਿਧੀ ਦੇ ਸੰਜਮ ਵਿੱਚੋਂ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਲੰਘਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤਾਂ-ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲਿਕ ਉੱਦੇਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਬਣਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਕਿ ਇਹ ਸੇਵਾ ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਤਿਸ਼ਕ ਦੇ ਕਿਵਾੜ ਬੰਦ ਰੱਖ ਕੇ, ਤਸੱਲੀ ਬਖਸ਼ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾ ਲੈਣ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਨਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੌਤਿਕ ਤੱਥਾਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਗਤੀ-ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ, ਕੁੱਝ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾਣਦੇ, ਅੱਜ ਉਹ ਸੂਰਤ-ਵਤ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਤੇ ਜੇ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਤਕਨਾਲੋਜੀ, ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਇਸ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵੱਲ ਪਿੱਠ ਕਰ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਨ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਅੱਜ ਦੇ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਅਗਿਆਤ ਜਾਂ ਅਭਿਜ ਰਹੀ ਜਾਣ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਅਰਥ ਹਨ ਆਪ-ਚੁਣੇ ਉੱਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਮੁਖਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ, ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਜੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਆਪਣੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਮੁੱਖ ਉੱਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੇ ਬੋਧ ਦੀ ਘਾਟ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਹੁਣ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਆਪਣੇ ਭੂਤ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਆਸਵੰਦ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਝਾਕ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਸਪਸ਼ਟ ਉੱਤਰ ਨਿਰਾਸ਼ਾ-ਜਨਕ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕੁੱਝ ਮਹਾਨੁਭਾਵਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਪੰਡਿਤ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਵਿੰਦ, ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ, ਮਹੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਯੋਗੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਓਪਰੀ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਵਰਤ ਰਹੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਇੱਛਾ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪ੍ਰਤਿ ਅਗਾਧ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਕਾਰਥੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਸੱਚੀ ਲਗਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਸ ਦੀ ਇਕ ਕਿਰਨ ਨੇ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੇਖਕ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਚਾਨਣ ਉਧਾਰ ਦੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਦੀਵੇ ਦੀ ਟਿਮਟਿਮ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੀ ਮਰੀਅਲ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਮੁਣਾਂ-ਮੂੰਹੀਂ ਹਨੇਰੇ ਨੂੰ ਪਛਾੜ ਦੇਣ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਬਾਰੇ ਆਸਮਈ ਫੁਰਨੇ ਦਾ ਜਨਮ ਜਿਸ ਤਰਕ-ਲੜੀ ਤੋਂ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ :

1) ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੌਢੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਆਦਰਸ਼-ਪੂਰਤੀ ਲਈ, ਭਿੱਖ ਬਣੇ ਸਨ²। ਇਹੋ ਗੱਲ ਹੁਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਘਾਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਆਪਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਭਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਵਰਤਮਾਨ ਆਗੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸੋਂ ਬਾਹਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਦਿਲੋਂ ਦੁਖੀ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ, ਨਵੇਂ ਨਿਖਾਰ ਨਾਲ, ਚੜਦੀ ਕਲਾ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਸੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਨ-ਇਛਿਤ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਠੀਕ ਦਿਸ਼ਾ ਨਾ ਲੱਭ ਸੱਕਣ ਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਦਲਣ ਜਾਂ ਪ੍ਰਗਤੀ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਵੇਂ ਰਾਹ ਭਾਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਤਾਂ ਪੁਨਰ-ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦਿਸ਼ਾ ਮਿਲਦੇ ਸਾਰ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਗਤੀ ਵਿਚ ਤਬੀਰਤਾ ਆਉਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2) ਅਸਲ ਰੋਗ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਦਰਸ਼-ਮੱਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣੋਂ ਹਟ ਗਏ ਹਨ, ਰੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਤਬਾਰੀ ਆਦਰਸ਼-ਦਾਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਾਲੇ ਆਗੂ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕਾਰਜ ਲਈ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੇਵਾ-ਦਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਬਥੇਰੇ ਪੂਰਨ-ਕਾਲੀ ਜਾਂ ਅਰਧ-ਕਾਲੀ ਸੇਵਕ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅੰਧਾ-ਧੁੰਦ ਭਰਤੀ ਵਿਚ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ : ਉਹ ਠੋਕ-ਵਜ੍ਹਾ ਕੇ ਅਜਮਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜੋ ਵੀ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਬਣਨਾ ਲੋਚਦਾ ਸੀ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ, ਪੂਰੇ ਹੋਸ਼-ਹਵਾਸ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਖਾਤਰ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਿੰਨਾਂ ਚਿਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਭਿੱਖੂ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼

2. (ੳ) ...ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਸੈ ਲੇਕਰ ਦਸਮੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪ੍ਰਯੰਤ ਜੋ ਲੋਗ ਗ੍ਰਹਸਤੀ ਸੇਵਕ ਉਪਦੇਸ਼ੀ ਹੋਤੇ ਰਹੇ, ਸੋ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰਹੇ ਐਰ ਜੋ ਬਿਹੰਗਮ ਬੈਰਾਗਯਵਾਨ ਗ੍ਰਹਸਥ ਛੋੜ ਕੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੇ ਕਰ ਚੇਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਹੋਤੇ ਰਹੇ ਸੋ ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੱਖ ਸਦਾਵਤੇ ਰਹੇ..."

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਪੰਨਾ 7.

(ਅ) ...ਇਸੇ ਵਾਸਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਚਿਟੇ ਜਾਂ ਕਖਾਇ ਬਸਤ੍ਰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ...ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ' 'ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨੇ 265-66.

ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਗਏ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਹਿੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਆਗੂ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਈਏ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗਵਾਚਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਦਰਸ਼ ਲੱਭ ਪਵੇ ਤਾਂ, ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਚਿਣਕ ਮੁੜ ਕੇ ਭਖ ਉੱਠੇਗੀ।

3) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪਾਸ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਮਾਨ-ਯੋਗ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਤੇ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਵਾਲ ਇੱਕੋ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਨਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੀਉਣ-ਜੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਰਕ-ਲੜੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗੰਢ “ਜੇ” ਵਾਲੀ ਹੈ—ਜੇ ਕਿਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਲੱਭ ਪਵੇ ! ਜੇ ਕਿਤੇ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਕਿਸ ਪਾਸੇ ਜੁਟਾਏ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਫੂਕਣ ਵਾਲੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਲੱਭ ਪਵੇ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਬਾਰੇ ਆਸ ਦੀ ਜਿਸ ਕਿਰਨ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭਵਿੱਖ-ਝਾਤ ਨੂੰ ਰੁਸ਼ਨਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਝਾਤ ਵਿਚ ਵੀ ਜਗ ਪਵੇਗੀ। “ਜੇ” ਦੀ ਗੰਢ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦਾ ਗੁਰ ਬੜਾ ਸਰਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਕੀ ਹੈ ? ਸਾਰੇ ਵਕਤੀ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਤੀ ਭਰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਤੋਂ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਧਰਮ ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ—ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਗੁਰਮਤ ਸ਼ਰਧਾ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।³

3. (ੳ) “...ਇਹ ਤਾਂ ਬਾਤ ਨਿਰਭ੍ਰਾਂਤ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ’ ਅਨਾਦੀ ਹੈ, ‘ਵਰਤਮਾਨ ਸਮਯ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੁਆਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੁਆਰੇ ਸਿਖਯਾ ਤਥਾ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਯਾ ਓਸੇ ਧ੍ਰੁਵੇ ਪਰ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ...”

ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ, ‘ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ’, ਪੰਨੇ 2-3.

(ਅ) “...ਯੱਦਯਪਿ ਤੀਨੋਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੰਥ ਮੇਂ (ਨਿਰਮਲੇ, ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਤੇ ਨਿਰੰਗ ਸਿੰਘ) ਆਸ਼ਾ, ਇਸ਼ਟ, ਉਪਾਸਨਾ, ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣੇ ਦੀ ਰੀਤੀ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕਾ ਮੰਨਣਾ, ਪੂਜਣਾ, ਸਿੰਘ ਨਾਮ, ਕੇਸ ਰੱਖਣੇ, ਕੁਠੇ, ਤਮਾਕੂ, ਮੁਸਲੀ ਕਾ ਤਯਾਗ, ਕੱਛ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਦੀ ਰਹਿਤ, ਗੁਰੂ ਸਿੱਖੀ ਕੀ ਮਰਯਾਦਾ, ਸਭ ਏਕ ਜੈਸੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਖਾਨ ਪਾਨ ਪਹਿਰਾਨ ਗੁਫਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ, ਆਚਾਰ, ਬਿਹਾਰ ਮੇਂ ਜੋ ਕੁਛ ਕੁਛ ਫਰਕ ਹੈ ਸੋਈ ਭੇਦ ਹੈ ਔਰ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ।”

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ, ਸਫ਼ਾ 9.

ਇਸ ਦਾ ਹਰ ਕਹਿੰਦਾ-ਕਹਾਉਂਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਅਰਥਾਂ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਆਇਆ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਡੇਰੇਦਾਰ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਠਿਤ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਤੀ ਬਾਰੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੁਯੋਗ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਸੁਭਾਗ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਰਣਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੀ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਮੁੱਖੀ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਅਜੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਮੂਲ-ਪ੍ਰਯੋਜਨ, ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਕੁੱਝ ਭਾਗ, ਮਿਲ ਕੇ, ਇੱਕੋ ਭਵਿੱਖ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਲਈ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਤਾਲ ਤੋਂ ਬੇਤਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਬਗਾਨੀ ਤੌਰ ਤੁਰਿਆਂ ਆਪਣੀ ਤੌਰ ਭੁੱਲ ਹੀ ਜਾਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ? ਇਸ ਲਈ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਤੌਰ ਬਹਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਸਿਰਤੋੜ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ : ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ, ਅਭਿਆਗਤ ਦੀ ਉਦਰ-ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਿਵਾਰਨ ਹਨ। ਉਦਰ-ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਦਾਰੂ-ਦਰਮਲ ਹੁਣ ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਾਜ-ਭਲਾਈ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਭਾਗ ਹਨ, ਫੇਰ ਵੀ, ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਭੱਖ-ਤੇ-ਰੋਗ-ਮਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਦੀ ਅਜੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਲੋੜ ਰਹੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸੇਵਾ ਜੰਮ ਜੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ, ਪਰ ਜੋ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਾ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਥੋੜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ਗੁਰਮਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ—ਉਹ ਵਿਆਖਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਨਿੱਤ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਨੇੜੇ ਜਾਂ ਦੂਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਾਜ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਜਦੋਂ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਭਰੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ :

- (1) ਸੁੱਚੇ ਤੇ ਤਿਆਗੀ ਜੀਵਨ-ਦਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ-ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ :
- (2) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਦਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਖੇਤਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗਤਾ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ;
- (3) ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ-ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਵਿਦਿਆ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ; ਨਵੀਂ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਵੇਲੇ, ਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਦਵਾਨ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜ-

ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤ ਕੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ ਕਿ ਵਾਹੀ ਦੇ ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ ਨੇ ਫਲਾਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਅਮਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸ ਕਿਸ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਕਿਵੇਂ ਫਰਕ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਸ ਪੂਰਾ ਤੇ ਠੀਕ ਪਤਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਨਾ ਜੁਗਤ ਹੋਵੇਗੀ, ਨਾ ਸੰਦ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਿਰਮਲ ਵਿਦਵਾਨ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਆਪ-ਚੁਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਂਤਪੱਤੀ, ਪਰਾਚੀਨਤਮ ਭਾਰੋਪੀ ਸੋਮੇ ਵਿਚ ਲੱਭ ਕੇ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਅਰਥ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਟਵਾ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਆਸਵੰਦ ਉੱਤਰ ਦੀ ਝਾਕ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ । ਵਹਿਮ-ਭਰਮ, ਰੀਤ-ਰਸਮ, ਧਰਮ. ਦਰਸ਼ਨ, ਇਤਿਹਾਸ, 'ਭਾਸ਼ਾ (ਲਿਖਤੀ ਤੇ ਮੌਖਿਕ) ਜਾਂ ਸ਼ੈਲੀ, ਆਦਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ, ਉਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਮਾਜ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਰਲੀ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ । ਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਗੁਰਮਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਬਣਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ, ਧੁਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ।

(4) ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਏਨਾ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਤਕਨੀਕ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਇਛਾ ਜਾਗ ਪਵੇ; ਫੇਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਗ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ, ਠਰੰਮੇ, ਲਗਨ ਤੇ ਦੂਰ-ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰੇ । ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲੇਗਾ ਕਿ ਸਾਧੂ ਕੱਦ ਕੱਢਣ ਲਗ ਪੈਣਗੇ ਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੱਦ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇਗਾ 'ਤਿਉਂ' ਤਿਉਂ ਗੁਰਮਤ, ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਾਂਗ, ਹੁਣ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵਡੇਰੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀ ਜਾਵੇਗੀ ।

(5) ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਉੱਪਰਲੇ ਕਾਰਜ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੱਕੀ ਨੀਤੀ ਬਣਾ ਲਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਫੇਰੀ ਲਾਭ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਜਿਸ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਖੁਸ਼ਣ ਦੀ ਖੁਤਖੁਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਦਰਾਂ ਹਰਾਮ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕੁਲਹਿਣੀ ਹੋ ਕੇ ਚੰਬੜ ਗਈ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਸੈਂਕੜੇ ਗੁਣਾਂ ਕੀਮਤੀ ਸੰਪਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆ ਪੈਣਗੀਆਂ । ਸਰਸੂਤੀ, ਜੇ ਲੱਛਮੀ ਦੇ ਮਗਰ ਦੌੜਨ ਲਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਲੱਛਮੀ ਘਟ-ਵਧ ਹੀ ਡਾਹੀ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ

ਉਹੀ ਲੱਛਮੀ ਮਗਰ ਮਗਰ ਲੋਲ੍ਹੜੀਆਂ ਕੱਢਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ—ਸ਼ਰਤ ਇੱਕੋ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਸ੍ਵਤੀ, ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਹੋਵੇ ਸਹੀ ।'

ਹੁਣ ਵੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਘਰੋਂ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ, ਸੈਂਕੜੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੀ
ਉਪਾਸਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨ, ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਤ ਵਿਚ
ਨਾਦ-ਵੇਦ-ਤੇ ਗੀਯ-ਰਸ' ਵਾਲੀ ਸਰਸ੍ਵਤੀ ਦੀ ਚਿਰੰਜੀਵੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਵੱਲ ਉੱਲਰਦੇ
ਹਨ ਜਾਂ ਤਰਲ ਤੇ ਚਪਲ ਲੱਛਮੀ ਦੀ ਛਿਨ-ਭੰਗਰੀ ਲੁਭਾਇਮਾਨਤਾ ਵੱਲ ।

(੫) ਸਮਾਪਤੀ ਸਮਾਗਮ

ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਉੱਤੇ

ਸਮਾਪਤੀ ਭਾਸ਼ਣ

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੇ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਆਏ ਸੱਜਣੇ, ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸ਼ੌਂਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਭੁਗਤਾਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਯੱਗ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਜੈਲ ਸਿੰਘ, ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਯੂ. ਜੀ. ਸੀ. ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁੱਝ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਮੱਲ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਪੰਜਾਬ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਏਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ।

ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਮ-ਲੇਵਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਵੱਡਾ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਰਮਲ ਸਾਧੂ ਵੀ ਉਸੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਗ, ਵਿਦਵਤਾ, ਤੇ ਸੇਵਾ ਦੀ ਰੀਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੱਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਬੜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁੱਖ-ਸੰਪਤੀ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸਗੋਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਸੱਚ ਪੁੱਛੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਡੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਥਾਂ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਈ ਚੰਗੇ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਲਦੇ ਹਾਂ; ਪਰ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ। ਦੋ ਦੋ, ਢਾਈ ਢਾਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਮਹੀਨਾ ਦੇ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਰੱਖਦੇ ਹਾਂ, ਫੇਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਓਨਾ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਜਿੰਨਾ ਇਹ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤ ਬਿਨਾਂ ਕੁੱਝ ਲਏ, ਕੇਵਲ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਗਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਏਨੀ ਮਹਾਨ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਜਾ ਜੁਗਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ

ਸੈਮੀਨਾਰ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੁਝੇਵਿਆਂ ਕਾਰਨ ਮੈਂ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਸਮਾਗਮਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਿਆ, ਪਰੰਤੂ ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਜੀ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਆਦਰ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਵਿਚ ਕਸਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਭੁੱਲ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਦਾ ਜਾਚਕ ਹਾਂ।

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਅਜੇ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੱਬੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਛਾਪਣਾਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀ ਇੱਛਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ, ਚਾਹਵਾਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕੋਈ ਐਸੀ ਬਿੱਧ ਬਣਾਉਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਡੀ ਇਸ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਖੋਜਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਚਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਇਹ ਕੰਮ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਪੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਕੋਲ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕਾਪੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਲਈ ਘੱਲਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕਰਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ-ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਲ ਸਾਹਿੱਤ ਸਾਡੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਦੇਣ ਜਾਂ ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਵਾਉਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਸਕੀਏ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖਣੇ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਕਰਤਾ-ਧਰਤਾ ਮੇਰੀ ਇਸ ਬੇਨਤੀ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣਗੇ।

ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਖਬਾਰ "ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼" ਦਾ ਇਕ ਸੈਟ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨੂੰ ਭੇਂਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਪੰਡਿਤ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਉੱਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਮਾਨ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਰਵਿੰਦ ਅਤੇ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਹੋਰ ਪੰਜ ਛੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਲਈ ਘੱਲੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਵੱਡੀ

ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਹਿਯੋਗ ਲਈ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਸੱਜਣਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਬੇਨਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੀਆਂ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਸਾਡੀ ਦਿਲੀ ਭਾਵਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕਰ ਕੇ ਨਿਮਾਣੀ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹੀ ਕਬੂਲ ਕਰਨਗੇ।

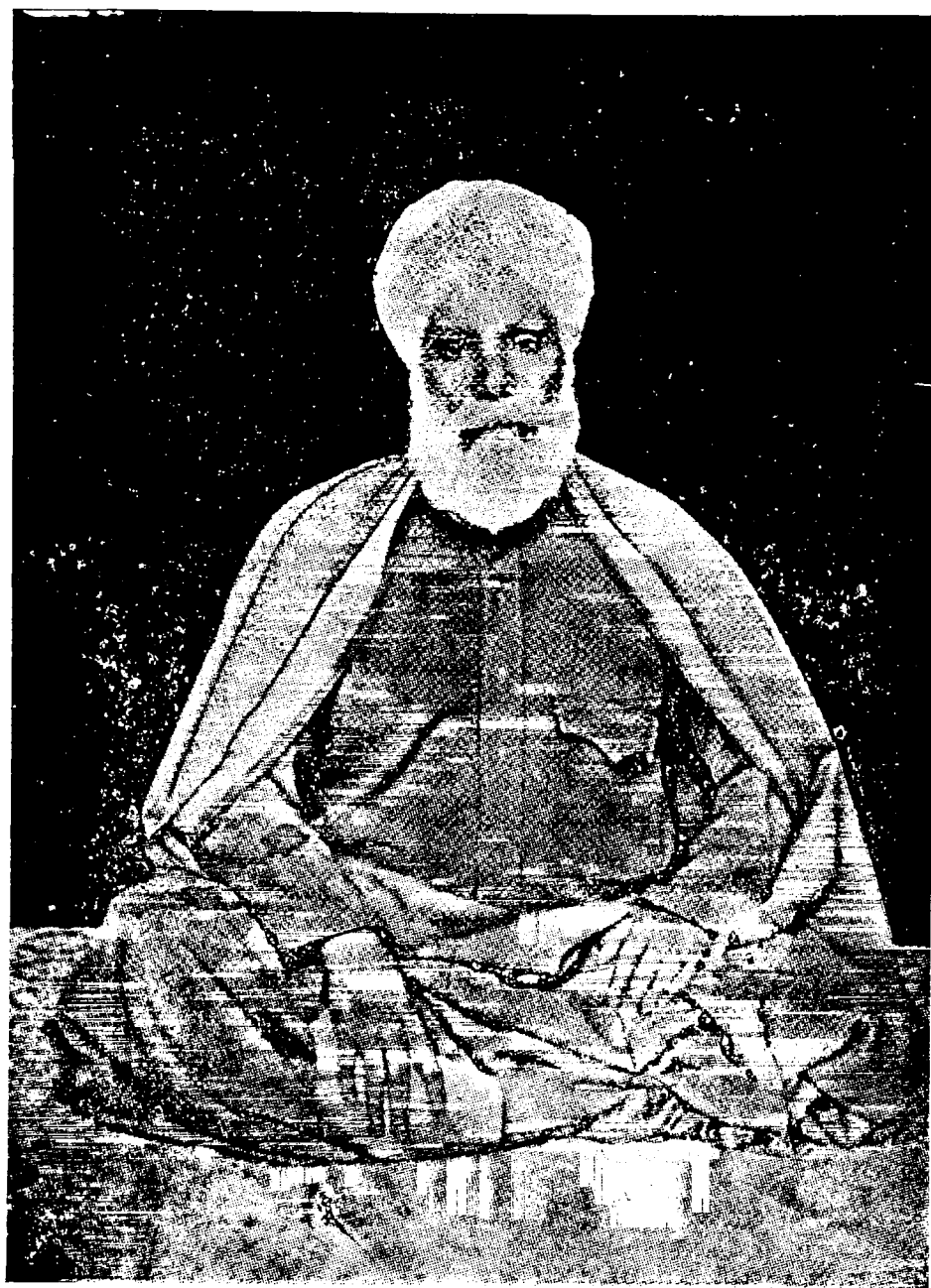
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫੇਰ ਆਪ ਸਭ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਖਿਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।

(ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਮੁੰਦਰੀ)
(ਕੁਲਪਤੀ)

ਮਹੰਤ ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ

Digitized by Panjab Digital Library | www.panjabdigilib.org

ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ

ਧੰਨਵਾਦ

ਪਿੱਛਲੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਅਸੀਂ ਕਈਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਪਾਸੋਂ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਭਰੇ ਲੇਖ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬੜੇ ਵਿਦਵਤਾ-ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਣ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਕ ਐਸੇ ਸਾਧੂ-ਵਰਗ ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਰਚਣ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਉਣ ਅਤੇ ਧਰਮ; ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਲਈ ਥਾਂ ਪਰ ਥਾਂ ਕੇਂਦਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖਮਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਘਾਲ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਾਲੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾ ਕਰਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਨਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਵੀ ਅਨਿਆਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ, ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇ ਸਨਾਤਨ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਰਾਹੀਂ, ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕੁੱਝ ਗੁਣ-ਗਾਇਨ ਕਰ ਸਕੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਇਕ ਵਿਦਿਅਕ ਯੱਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਸਭ ਨੇ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਫਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਯੂ.ਜੀ.ਸੀ. ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦਾ, ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ, ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਸੈਮੀਨਾਰ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬੜਾ ਸਫਲ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ ਮਹਾਰਾਜ ਸੁੱਚਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਅਸੀਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕਦਮ ਉੱਤੇ, ਇਸ ਦੇ ਸਮੂਹ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਸਹਿਯੋਗ ਮਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਸਫਲਤਾ ਲਈ ਮੈਂ ਨਿਰਮਲ ਮਹਾਤਮਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਬਾਰੰਬਾਰ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹਰ ਖੋਚਲ ਲਈ ਖਿਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚੋਂ ਮੇਰੇ ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਤਰ ਹਨ: ਡਾ. ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ, ਡਾ. ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਸ. ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਿਸਜ਼ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੌਰ।

—ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

(ਕ) ਅੰਤਿਕਾਵਾਂ

- ਲੇਖਕਾਵਲੀ : ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ
- ਚੋਣਵੀਂ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ : ਰਾਏਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਲੇਖਕਾਵਲੀ

ਓ. ਪੀ: ਆਨੰਦ

ਆਨੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 27 ਅਕਤੂਬਰ, 1922 ਈ. ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।
ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਏਕ ਨਗਰ ਕੇ ਸੁਰਭਿਤ
ਸਾਂਸ' 1970 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਕੋਰੈਸਪੋਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸਿਜ਼
ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ।

ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਰਾ

ਗਿਆਨੀ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਮਈ, 1898 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਨਾਰਾ (ਤਹਿਸੀਲ
ਕਹੂਟਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਪੁਸਤਕ 'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ (1971) ਲਿਖਣ ਉੱਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ
ਕਮੇਟੀ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ 2100/- ਰੁਪੈ ਤੇ 'ਵਸਾਖ ਨਹੀਂ ਕੱਤਕ,' (1970), ਅਤੇ
'ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਤੇ ਜਫ਼ਰਨਾਮਾ' (1971) ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ 1100/-
ਰੁਪੈ ਦਾ ਸਿਰੋਪਾਉ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. 'ਰਾਜਾ ਜੋਗੀ (ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ)', 1954;
2. 'ਨਿਰਮਲ ਜੀਵਨ (ਜੀਵਨ ਸੰਤ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਾਲੇ)', 1957;
3. 'ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਸਾਹਿਬ', 1958;
4. 'ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਤਨ, (ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ)', 1972;
5. 'ਜੀਵਨ ਸੰਤ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ', 1973;
6. 'ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 1977.

ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਅਸ਼ੋਕ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਫਰਵਰੀ, 1904 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੁਆਰਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਧੂਰੀ (ਸੰਗਰੂਰ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਇਹ ਹਨ :

1. 'ਧਰਮ, ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ', ਸੰਪੂਰਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਲਾਹੌਰ, 1944;
2. 'ਸਿੱਖੀ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951;
3. 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951;
4. 'ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ', ਅਸ਼ੋਕ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 1954, 1974;
5. 'ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ', ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1966;
6. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ', ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965;
7. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ', (ਸੰਪਾਦਨ), ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967;
8. 'ਨੀਸਾਣ ਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ', (ਸੰਪਾਦਨ), ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967;
9. 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦', (ਸੰਪਾਦਨ), ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968;
10. 'ਸਾਡਾ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ', (ਸੰਪਾਦਨ), ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.

ਆਪ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਰੀਸਰਚ ਸਕਾਲਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉੱਤੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਵਾੜਾ

ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜੋ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਸ. ਨੌਰੰਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹਨ, 15 ਅਕਤੂਬਰ, 1928 ਈ. ਨੂੰ ਚੱਕ ਨੰ: 24, ਜੀ. ਬੀ., ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਇਲਪੁਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ।

‘ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ’ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ 1975 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਤੋਂ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ, ਪੰਜਾਬ ਸਕੂਲ ਸਿੱਖਿਆ, ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ

ਅਰਵਿੰਦ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਤ 1908 ਈ. ਨੂੰ ਰੱਤੋਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ।

ਆਪ ਬੜੀ ਦੇਰ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ ਦੇ ਕੋਠਾਰੀ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਹਰਕੀਰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡ ਘਣੀਏ ਕੇ ਬਾਂਗਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਵਿਚ 28 ਮਾਰਚ, 1916 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1968 ਵਿਚ “A Comparative Study of Majhi and Multani” ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਐਨਸਾਈਕਲੋ-ਪੀਡੀਆ ਵਿਭਾਗ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

1. ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ’, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966;
2. ‘ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ’, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1967;
3. ‘ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ’, ਬਾਹਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1973;
4. ‘ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ’, ਬਾਹਰੀ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1974.

ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ

ਡਾ. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਦਾ ਜਨਮ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ਵਿਚ 29 ਜੂਨ, 1947 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ‘ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਵਯਕਤਿਤ੍ਵ ਔਰ ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ (18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੇਂ ਉਪਲਬਧ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਯੋਂ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਮੇਂ)’ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ 1971 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 9 ਮਾਰਚ, 1909 ਈ. ਪਿੰਡ ਠਰੂ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

1. 'ਸਾਚੀ ਪ੍ਰੀਤਿ' (ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਗਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ); ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967;
2. 'ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ', ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974;
3. 'ਦਸ ਗੁਰ ਰਤਨਾਵਲੀ', ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਣਜੀਤ ਪੁਰਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1975;
4. 'ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰਮਤ ਲੇਖ', ਸਤਿਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਰਣਜੀਤ ਪੁਰਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977.

ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ

ਸ. ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਨਾਵਲਿਸਟ ਦੇ ਜੇਠੇ 'ਸੁਪੁੱਤਰ' ਡਾ. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ ਦਾ ਜਨਮ 16 ਅਕਤੂਬਰ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' ਉੱਤੇ 1967 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਜੰਮੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫਰੀਦ ਚੇਅਰ ਉੱਤੇ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

ਕਹਣੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰਭਾਤ ਕਿਰਨਾਂ', ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946;

2. 'ਅਰਸ਼ ਤੇ ਫਰਸ਼', ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952;
3. 'ਭਗਵਾਨ ਮਹਿੰਗਾ ਏ', ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1955;
4. 'ਪੁਰਾਣਾ ਪਿੰਜਰ', ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957;

ਆਲੋਚਨਾ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨ

5. 'ਸਾਹਿੱਤ ਦਰਪਣ', ਲੋਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957;
6. 'ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਗਿਆਨ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1964;
7. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਦਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1969;
8. 'ਵਿਚਾਰ ਵਿਮਰਸ਼', ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976;
9. 'ਨਾਵਲ-ਕਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਕਾਰ', ਲੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ

.

ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਤ 1924 ਈ. ਵਿਚ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟਾਰੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ

1. 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸਵਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀ', ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1966;
2. 'ਜੀਵਨ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ 1969;
3. 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਰਚਨਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1974;
4. 'ਮਿਹਰਬਾਨ-ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1974;

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

1. 'Life of Maharaja Alla Singh of Patiala and his times', Khalsa College, Amritsar, 1954;
2. 'Partition of the Punjab', Punjabi University, Patiala, 1972.

ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿੱਤਲ

ਡਾ. ਮਿੱਤਲ ਦਾ ਜਨਮ 25 ਦਸੰਬਰ, 1931 ਈ. ਨੂੰ ਬਰਨਾਲਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ, ਸੰਗਰੂਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 'Role of materialism in Indian Thought' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ 1968 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਬੁੱਧਿਸਟ ਸਟਡੀਜ਼ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਰੀਡਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'Materialism in Indian Thought' ਮੁਨਸ਼ੀਰਾਮ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ, ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ 1974 ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ।

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਆਨੰਦ

ਡਾ. ਆਨੰਦ ਦਾ ਜਨਮ 1 ਅਕਤੂਬਰ, 1932 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ 'Guru Tegh Bahadur-The Ninth Guru of the Sikhs' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਨੇ 'ਨਿਰਕੁਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' (ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972) ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਰਚਨਾ

1. 'ਸ੍ਰੀ ਮੰਤ ਸ਼ੰਕਰਦੇਵ : 'ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976.

ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਸਰੀ

ਕੇਸਰੀ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ 15 ਅਕਤੂਬਰ, 1917 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਨਾਗੋ ਕੇ, ਤਹਿਸੀਲ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਆਪ, ਸੰਗਤ ਲਾਹੌਰੀ ਟੋਲਾ ਵਾਰਾਣਸੀ ਵੱਲੋਂ ਚਲਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਲਾ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਤੇ ਅਖਿਲ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਨ।

ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ

ਡਾ. ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਅਕਤੂਬਰ, 1924 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਗਦ੍ਯ' (18ਵੀਂ ਅੰਗ 19ਵੀਂ ਸਦੀ) ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ 1964 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ, ਆਪ ਕੋਰੈਸਪੋਂਡੈਂਸ ਕੋਰਸਿਜ਼; ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰੀਡਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਆਪ ਨੂੰ 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਗਦ੍ਯ' (ਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1966) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਨੇ 1969 ਈ. ਵਿਚ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਬਿਹਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਪਟਨਾ ਨੇ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਇਨਾਮ ਦਿੱਤੇ।

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ

ਡਾ. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦਾ ਜਨਮ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ 5 ਫਰਵਰੀ, 1935 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ। ਆਪ ਨੇ 'The New Concept of Reality and Literary Techniques of Expression' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1967 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ।

ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ 1973 ਈ. ਵਿਚ ਹੋਈ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿੱਧਤਾ ਆਪ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। 1974 ਵਿਚ ਆਪ ਕੀਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣ ਗਏ। ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਆਪ ਪੰਜਾਬ ਸਿਵਿਲ ਸਰਵਿਸ ਦੇ ਇਕ ਅਫਸਰ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ

1. 'ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਰਾਵਣ', ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1965;
2. 'ਕੂੜ ਰਾਜਾ ਕੂੜ ਪਰਜਾ', ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰ, ਦਿੱਲੀ, 1970;
3. 'ਸੱਚ ਕੀ ਬੇਲਾ', ਰਘੁਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977;

ਆਲੋਚਨਾ

1. 'ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ੀਲ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ', ਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 1963;
2. 'ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ', ਰਘੁਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976;

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

1. 'Trends in Modern Literature,' Sahitya Sangam, Ludhiana, 1957;
2. 'Galsworthy—An Introduction,' Lahore Book Shop, Ludhiana, 1958;
3. 'Tradition and Experiment in Modern Punjabi Poetry,' Bawa Publishing House, 1960;
4. 'Punjabi Literature in Perspective : A Marxist Approach,' Kalyan Parkashan, Ludhiana, 1973;
5. 'Marxism and Contemporary Reality,' Asia Publishing House, Bombay, 1973.

ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 8 ਫਰਵਰੀ, 1922 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕੱਲਰ ਕਹਾਰ, ਜ਼ਿਲਾ ਜਿਹਲਮ, (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'Guru Nanak as a Poet' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1959 ਈ. ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ 30 ਜਨਵਰੀ, 1981 ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. 'ਭਗਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ' ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962;
2. 'ਸੁਹਜ ਤੇ ਆਨੰਦ' ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963;
3. 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ', ਲੋਕ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963;
4. 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ : ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ', ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1963;
5. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ', ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963;
6. 'ਨੇਮ ਪ੍ਰੇਮ', ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1964;
7. 'ਰਹੱਸ ਤੇ ਰਮਜ਼', ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965;
8. 'ਨਾਮ ਨਿਧਾਨ', ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1966;
9. 'ਜਪੁ ਦਰਸਨ ਦੀਦਾਰ', ਭਾਈ ਫਕੀਰ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969;
10. ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1980.

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਸ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਵਿਚ 22 ਦਸੰਬਰ, 1943 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਕਾਲਜ (ਜਲੰਧਰ) ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ

1. 'The Ninth Nanak—A Historical Biography', K. Lal & Co., Jullundur, 1975;
2. 'Sant Ravidas and His Times', Kalyan Publishers, New Delhi, 1977.

ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ

ਡਾ. ਧਰਮਪਾਲ ਮੈਣੀ ਦਾ ਜਨਮ 22 ਜੁਲਾਈ, 1929 ਨੂੰ ਰੰਗੂਨ (ਬਰਮਾ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ 1958 ਵਿਚ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਬਨਾਰਸ ਤੋਂ 'Religious Beliefs of the Saint Poets as Mentioned in Shri Guru Granth Sahib' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡੀਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਭਾਗਲ ਪੁਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਭਾਗਲ ਪੁਰ ਤੋਂ 1973 ਵਿਚ 'Dasham Granth : A Cultural Study' ਉੱਪਰ ਡੀ. ਲਿਟ. ਦੀ ਡੀਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਹਿੰਦੀ

1. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ-ਏਕ ਪਰਿਚਯ', ਹਿੰਦੀ ਭਵਨ, ਜਲੰਧਰ, 1962;
2. 'ਕਬੀਰ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ', ਭਾਰਤੀ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1964;
3. 'ਸੰਤੋਂ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ', ਨਵਜੋਤ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ, 1966;
4. 'ਮਧ੍ਯ ਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ-ਚੇਤਨਾ', ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1972;
5. 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕੇ ਕਾਵ੍ਯ ਮੇਂ ਭਾਰਤੀਯ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕੇ ਤਤ੍ਵ', ਲੋਕ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1972.]

:

ਨਵ ਰਤਨ ਕਪੂਰ

ਡਾ. ਕਪੂਰ ਸਾਹਿਬ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ 17 ਅਗਸਤ, 1933 ਈ. ਵਿਚ ਜਨਮੇ ।

ਆਪ ਨੇ 'ਹਿੰਦੀ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾਟਕ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 1960 ਈ. ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਕੀਤੀ ।

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਆਫ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਜ਼, ਕਾਨ੍ਹਪੁਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ 1970 ਈ. ਵਿਚ ਜੈਪੁਰੀਆ ਗੋਲਡ ਮੈਡਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਅਧਿਆਪਕ ਹਨ ।

ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ

ਸ੍ਰੀ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ 1921 ਈ. ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਘੁੰਗਰਾਣਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ।

ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਰੀਡਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਾਂ', (ਸੰਪਾਦਨ), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951;
2. 'ਸੋਲਾਂ ਕਲਾਂ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951;
3. 'ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1957;
4. 'ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੰਤ ਰੇਣ', ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ', ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1959;
5. 'ਸਾਡੇ ਗੁਰਦੇਵ', ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960;
6. 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਕੋਸ਼', ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ, ਪਟਿਆਲਾ 1960;
7. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968;
8. 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ: ਵਿਚਾਰ ਕੋਸ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1969;
9. 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ', ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976;
10. 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਕਲਮ ਮੰਦਰ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977;
11. 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ: ਸੰਕੇਤ ਕੋਸ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1977;

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ

ਸ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦਾਲ ਬੰਦੀਨ, ਜ਼ਿਲਾ ਕੋਇਟਾ (ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ 2 ਮਈ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪਿੰਸੀਪਲ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

1. 'The Sikh Gurus and The Temple of Bread', Shiromani Gurdwara Prabandhak Committee, Amritsar, 1964;
2. 'Guru Nanak and His Japuji', Singh Brothers, Amritsar, 1969;
3. 'Continuing Influence of Bhai Vir Singh', Singh Brothers, Amritsar, 1973.

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ

ਜਨਮ : 11 ਜਨਵਰੀ, 1918 ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ।

ਆਪ 31 ਜਨਵਰੀ, 1980 ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਸੇਵਾ ਵਿਮੁਕਤ ਹੋਏ।

ਮੁੱਖ ਕਿਰਤਾਂ

1. 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ', (ਸੰਪਾ.), ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1951;
2. 'ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਖੱਟਕ: ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਚਨਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974;
3. 'ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਗੋਸ਼ਟਾਂ', (ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974;

4. 'ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਰੂਪ-ਰੇਖਾ' (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1974;
5. 'ਨਉ-ਨਿਧਿ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ.1976;
6. ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਪਏ ਬਦੇਸ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਰਵੀ ਸਾਹਿੱਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978,
7. 'ਸ਼ੱਕਰ ਗੰਜ' (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ,
8. 'Ultimate Reality As Guru Nanak Saw It' (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਯੋਗੀ

ਸੰਤ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਵਿਯੋਗੀ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 1908 ਈ. ਦੇ ਕਰੀਬ ਪਿੰਡ ਬੁਰਜ ਬਹੌੜ, ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਡੇਰੇ (ਸੰਤਪੁਰਾ, ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ) ਦੇ ਮੁੱਖ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ ।

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ

ਗਿਆਨੀ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ 24 ਜੂਨ, 1933 ਈ. ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਕੋਠਾ ਗੁਰੂ, ਜ਼ਿਲਾ ਬਠਿੰਡਾ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ।

ਆਪ ਬੜੇ ਸਾਰਗ੍ਰਾਹੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹਨ । ਆਪ ਕੁੱਝ ਦੇਰ "ਖਾਲਸਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਗਜ਼ਟ" ਭਸ਼ੋੜ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

1. 'ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਸਟੀਕ', ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1957;
2. 'ਤਖ਼ਤ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ', ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਨਾ ਪ੍ਰਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਕੋਟਕਪੂਰਾ;

ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ

ਡਾ. ਮਹੀਪ ਸਿੰਘ ਜ਼ਿਲਾ ਉਨਾਵ (ਯੂ.ਪੀ.) ਵਿਚ, 15 ਅਗਸਤ, 1930 ਈ. ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ।

‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨ ਕੀ ਕਵਿਤਾ’ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਗਰਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ 1963 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹਨ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

1. ‘ਕਾਲਾ ਬਾਪ ਗੋਰਾ ਬਾਪ’, ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1975;
2. ‘ਔਰਤ ਦਰ ਔਰਤ’, ਹਿੰਦੀ ਪਾਕਿਟ ਬੁਕਸ, ਦਿੱਲੀ, 1975;

ਆਲੋਚਨਾ

3. ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼’, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਕੀਰਤੀ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ, 1976;

ਹਿੰਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ

4. ‘ਏਕ ਲੜਕੀ ਸੋਭਾ’, ਸਟਾਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1972;
5. ‘ਕੁਛ ਔਰ ਕਿਤਨਾ’, ਆਸ਼ਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1974;
6. ‘ਯਹ ਭੀ ਨਹੀਂ’, ਰਾਜ ਪਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1976;

ਆਲੋਚਨਾ

7. ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ : ਏਕ ਯੁਗ-ਵਯਕਤਿਤ੍ਵ’, ਉਮੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1966;
8. ‘ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਔਰ ਉਨ ਕੀ ਕਵਿਤਾ’, ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 1970;
9. ‘ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ : ਜੀਵਨ ਔਰ ਆਦਰਸ਼’, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਕੀਰਤੀ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1976;

ਰਤਨਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਿੰਡੀ ਘੋਬ, ਕੈਂਬਲਪੁਰ, (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ 27 ਜੁਲਾਈ, 1927 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੇ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੇਂ ਸੰਗ੍ਰਹਿਤ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕ੍ਰਿਤੀਓਂ ਕਾ ਵਿਵੇਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ' ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ 1962 ਵਿਚ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਅਤੇ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ: ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਅੰਰ ਚਿੰਤਨ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਮਗਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਗਯਾ ਤੋਂ 1975 ਵਿਚ ਡੀ. ਲਿਟ.' ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੱਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਨਾਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਆਪ

ਆਪ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ

1. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਅਧਿਐਨ', ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1965;
2. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਕਰਤਿਤ੍ਵ', ਸਾਹਿੱਤ ਸਭਾ; ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1966;
3. 'ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ', ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1966;
4. 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ', ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਦਿੱਲੀ 1969;
5. 'ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਰਚਨਾ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1974;
6. 'ਸਾਹਿੱਤ ਸੌਰਭ', ਪੈਪਸੂ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976;

ਸੰਪਾਦਨ

1. 'ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ: ਸ਼ਬਦ-ਅਨੁਕ੍ਰਮਣਿਕਾ ਅਤੇ ਕੌਸ਼', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1966;
2. 'ਗੁਰਬਾਣੀ-ਟੀਕੇ-ਆਨੰਦਘਨ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970;
3. 'ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਛਿੱਬਰ ਦਾ ਬੰਸਾਵਲੀਨਾਮਾਂ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ', ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1972.

ਹਿੰਦੀ

1. 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਕੀ ਪੌਰਾਣਿਕ ਪ੍ਰਿਸ਼ਠਭੂਮਿ', ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ, 1965;
2. 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਯਕਤਿਤ੍ਵ ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ ਅੰਰ ਚਿੰਤਨ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1975;

ਰਾਇਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ, 1948 ਈ. ਨੂੰ ਚੱਕ 73, ਆਰ. ਬੀ., ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲਾਇਲਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਆਪ ਨੂੰ 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ' ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ 1978 ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰਾਰ ਹਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ :

1. 'ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਬਾਣੀ ਸੰਚਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ', ਅਜੰਤਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976;
2. 'ਲੋਕ ਨਾਦ', ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978;
3. 'ਅਗਨੀ ਤੇ ਉਸ਼ਾ', ਅਮਰ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1978;
4. 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ-ਧਾਰਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ', ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979;
5. 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979;
6. 'ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ', ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1981;

ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ 1930 ਈ. ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਡਾਇਰੈਕਟਰਦੀ ਪਦਵੀ ਉੱਤੇ ਨਿਯੁਕਤ ਹਨ।

ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ

ਡਾ. ਅਹੂਜਾ, ਪਿੰਡ ਟਿੱਬੀ ਕਸਰਾਲੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ 6 ਨਵੰਬਰ. 1904 ਈ. ਨੂੰ ਜਨਮੇ ।

1973 ਈ. ਵਿਚ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁੱਝ ਦੇ ਨਾਂ ਇਹ ਹਨ :

ਪੰਜਾਬੀ ਇਕਾਂਗੀ

1. 'ਜੋਹਰ', ਅਤਰ ਚੰਦ ਕਪੂਰ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਦਿੱਲੀ, 1952;
2. 'ਪਰੀਵਰਤਨ', ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1952;
3. 'ਵਿਕਾਸ', ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1954;
4. 'ਨਵੇਂ ਘੋਲ', ਅਮਰਜੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ, 1957;
5. 'ਮੋਰ ਤੇ ਸੱਪ', ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1965.

ਨਾਟਕ

6. 'ਹੜਤਾਲ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1950;
7. 'ਤਲਾਕ', ਹਜ਼ੂਰੀਆ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1956;
8. 'ਭੂਮੀ ਅੰਦੋਲਨ', ਅਮਰਜੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਜਲੰਧਰ, 1956;
9. 'ਕਲਿੰਗਾ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ', ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957;
10. 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970;
11. 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਿਕੋਹ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ', ਲੇਟੇਸਟ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1972;

ਆਲੋਚਨਾ

12. 'ਪੱਛਮੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ', ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਡਮੀ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1960;
13. 'ਸਾਹਿੱਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਹਿੰਦ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ, 1963;
14. 'ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਅਰਸਤੂ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ', ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970;
15. ਤ੍ਰੀਮੂਰਤੀ : ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ', ਨਿਊ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਜਲੰਧਰ, 1971;

English

1. 'Philosophical and Sociological Bases of Education', Sohan Lal Publications, 1955;
2. 'Teaching of English as a Foreign Language', Indian Printing Press, Allahabad, 1962;
3. 'Aim and Bases of Education', Indian Printing Press, Allahabad, 1962;
4. 'A Theory of Ancient Drama', Indian Press, Ambala Cantt., 1962;
5. 'The Problems of Teachers in India', Indian Press, Ambala Cantt., 1968.

ਚੋਣਵੀਂ ਪੁਸਤਕਾਵਲੀ

ਸੰਕੇਤਾਵਲੀ

ਪੂਰਾ ਨਾਮ	ਸੰਕੇਤ
1. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ' ਭਾਗ 2	ਨਿ-2
2. " " ਭਾਗ 3	ਨਿ-3
3. " " ਭਾਗ 4	ਨਿ-4
4. 'ਪੰਜਾਬੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ'	ਪੰ. ਪ੍ਰ. 5
5. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ	ਪਿ.
6. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ	ਅ.
7. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਮਦਾਨ	ਮ.
8. 'ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ'	ਹ.
9. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ	ਸ਼.
10. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ	ਬੇ.
11. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਸ.
12. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ	ਕ੍ਰੀ.
13. ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ	ਪ.
14. ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ	ਤਾ.
15. 'ਏ ਬਿਬਲੀਉਗ੍ਰਾਫੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬ' (ਸੰ. ਡਾ. ਗੈਡਾ ਸਿੰਘ)	ਏ.ਬੀ.ਪੀ.
16. 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1975 ਅਤੇ ਅਗਸਤ, 1981 ਪੰ. ਦੁ.	ਪੰ. ਦੁ.
17. ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਕੋਠਾਗੁਰੂ	ਕੋ.
18. ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਹਰ.
19. ਸ੍ਰੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	ਸ਼ਾਸਤਰੀ
20. 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ'	ਨ.ਪ.ਪ.
21. ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਿਦਿਆਰਥੀ	ਦੇ.ਵਿ.
22. 'ਗੁਰੂ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ'	ਗੁ.ਤੀ.ਸੰ.

ਹੱਥ-ਲਿਖਤਾਂ

1. ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਕਵੀ, 'ਵਿਸ਼ਣੂ ਆਤਮ ਪੁਰਾਣ ਭਾਖਾ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 7, 1839 ਈ. (ਹ)
2. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਤ, 'ਅਦ੍ਵੈਤਾਮ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਖਾ', ਗੁ.ਨਾ. ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 175, 1918 ਈ.
3. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; ਨੰ. 185, 1898 ਈ.
4. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਸਦ ਸੁਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪੰ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰ. 498, 1864 ਈ. (ਹ)
5. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਚੰਦ੍ਰੋਦੈ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 845, 1866 ਈ.
6. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਹਰਿ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਤਸਯ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 599, 1845 ਈ.
7. ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਥੱਟਾ, ਮਹੰਤ, 'ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਬਾਬਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀ', ਸਿ.ਹਿ. ਰੀ.ਖਾ.ਕਾ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1834, 1895 ਈ.
8. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਦੀ ਆਦਿ ਉਤਪਤੀ', ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. X, 1836 ਈ. (ਹ)
9. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 101.
10. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦ੍ਰ ਨਾਟਕ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 114. 1789 ਈ.
11. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 48, 1778 ਈ.
12. ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ (ਵੇਦ ਸਿੰਘ) ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਮੋਖ ਸਾਗਰ ਗ੍ਰੰਥ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, 216, 1900 ਈ. (ਹ)
13. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਪੰ., 'ਸਾਰ ਬਿਬੇਕ ਗ੍ਰੰਥ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ; ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. X.
14. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. X.

15. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਜਪੁਜੀ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ×.
16. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਜਫਰਨਾਮਾ ਹਕਾਇਤਾਂ ਸਟੀਕ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ×.
17. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਪਰਿਆਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗਲੀ ਬਾਗਵਾਲੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ×.
18. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਪਰਿਆਇ ਭਗਤ ਬਾਣੀ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ×.
19. ਦਲ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ, 'ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਤਸੈਯਾ', ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 171, 1835 ਈ. (ਹ)
20. ਦਲ ਸਿੰਘ, 'ਸੋਹ ਚਿੰਤਾਮਣੀ', ਪੰ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰ. 786 (ੳ) (ਹ)
21. ਦਲ ਸਿੰਘ, 'ਬਾਰਾਂ ਮਾਸਾ', ਪੰ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰ. 786 (ਅ) (ਹ)
22. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਸੰਤ, 'ਅਸ਼ਟਕ, ਪੰਚਕ, ਸਤ੍ਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 352.
23. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ 'ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਕੇਰਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਜੋਤਿਸ਼, ਵਾਰ ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਕੀ, ਖਿਆਲ ਜੋਤ ਸਜਨ, ਕਬਿਤ, ਜੋਤਿਸ਼ ਸਾਰ)', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 63.
24. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪੰਚਕ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 366.
25. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਹਕ ਹਦਾਇਤ ਨਾਮਾ ਕੁਤਬ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 391.
26. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਗੁਰੂ ਅਸ਼ਟਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 347.
27. ਨਾਰਾਇਣ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਗੋਪ ਗਿਰਾ ਦਸਮੇਸ਼', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 393 ਪਤਰੇ 6-11.
28. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਂਦ੍ਰ, 'ਕਵੀਂਦ੍ਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1805, 1858 ਈ.
29. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ ਨਾਟਕ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 604.
30. 'ਨਿਰਮਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ', ਖਾ.ਕਾ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 88 (ਹ)
31. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਸੁਖਦੇਵ ਕੁਟੀ ਕਨਖਲ, ਨੰ. × (ਅ)
32. ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਪਟਿਆਲਾ, 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਸੁਖਦੇਵ ਕੁਟੀ, ਕਨਖਲ, ਨੰ. × (ਅ)

33. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਟੀਕਾ', ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 4445, 1857 ਈ.
34. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਉਸਤਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਕੀ', ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 27 ਅ, 1844 ਈ. (ਹ)
35. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਸਭਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੈਂ. ਪ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 732, (ਹ)
36. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਸੀਹਰਫੀ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਕੀ', ਮੋ. ਬ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 202, 1834 ਈ. (ਹ)
37. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਸ਼ੀਘਰ ਪ੍ਰਬੋਧ', ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 202, 1824 ਈ. (ਹ)
38. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਕੂਟਸਥ', ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਨੰ. ×, 1840 ਈ. (ਹ)
39. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਖਗ ਚਰਿਤ੍ਰ ਮੰਜਰੀ', ਸੈਂ.ਪ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 498. (ਹ)
40. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਗਿਆਨ ਗੋਦਤੀ', ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ. ਨੰ. × (ਹ)
41. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਪੁਰ ਚਰਿਤ੍ਰ', ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 5856 ਈ., 1834 ਈ.
42. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਬਾਰਾਮਾਹ ਸੰਜੋਗੀ', ਸੈਂ.ਪ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 498 (ਹ)
43. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਬੁਧਿ ਬਾਰਿਧ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ. ਐਸ. 194, 1833 ਈ.
44. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਰਸ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 184, 1805 ਈ. (ਹ)
45. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਰਾਗ ਰਤਨ ਚੰਦ੍ਰਕਲਾ', ਪੰ.ਯੂ. ਲਾ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਨੰ. 470 (ਹ)
46. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਅਦਭੁਤ ਨਾਟਕ ਰਾਮਾਇਣ', ਸੈਂ. ਪ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2173, 1806 ਈ. (ਹ)
47. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਅੰਕ ਫੁਰਕਣੀ', ਭਾ.ਵਿ.ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 298 (ਹ)
48. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉਪਮਾ', ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1124, 1840 ਈ. (ਹ)
49. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਨਾਸਕੋਤ ਕਥਾ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 279, 1796 ਈ. (ਹ)
50. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਪਿੰਗਲਸਾਰ', ਸਮਸ਼ੋਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. × 1719 ਈ. (ਹ)
51. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਮਦਨ ਚੰਦ੍ਰੋਦਯ', ਪੰ. ਯੂ. ਲਾ., ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਨੰ. ×, 1790 ਈ. (ਹ)
52. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਸਸ਼ਜ ਮਿਗਿੰਦ, 'ਮਾਧਵਾਨਲ ਕਾਮਕੰਦਲਾ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 259, 1780 ਈ.

53. ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਦੋਹਾਵਲੀ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 393, ਪੱਤਰੇ 12-14.
54. ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਪਰਵਰਤੀਆ ਨਾਥਾਯਨਮ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 393, ਪੱਤਰੇ 15-16.
55. ਮਲੂਕ ਸਿੰਘ ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਪੈਂਤੀਸ ਅਖਰੀ ਸ਼ਰੂਪ ਬੋਧਨੀ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 393, ਪੱਤਰੇ 1-4.
56. ਮੰਗਲ (ਕੁਜ) ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਅਦ੍ਵੈਤਾਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ', ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 6611.
57. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਾਈਂ ਲੋਕ, 'ਸ੍ਰੀ ਵਿਵੇਕ ਪੈਂਤੀਸ ਅਖਰੀ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. X.
58. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਾਈਂ ਲੋਕ, 'ਜਪੁ ਸਾਖੀਸ ਸਟੀਕ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. X.
59. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰੇ ਰਾਮ, ਸੰਤ, 'ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ', ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 210. 1881 ਈ. (ਹ)
60. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰੇ ਰਾਮ, 'ਗਿਣਤੀ ਸ਼ਬਦੋਂ ਕੀ', ਸੈ.ਪਾ.ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2799 (ਹ)
61. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰੇ ਰਾਮ, 'ਬਾਰਾਮਾਹ', ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 78 (ਹ)
62. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਰੇ ਰਾਮ, 'ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. X, 1863 ਈ. (ਹ)
63. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਪ੍ਰਿਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਐਮ.ਐਸ. 615, 1872 ਈ.
64. ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲ, 'ਸੰਖਯਾ ਸਾਗਰ', ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਨਿਜੀ ਲਾ., ਨੰ. X, 1900 ਈ. (ਹ)

ਨਕਸ਼ੇ

1. ਕਲਯਾਨ ਸਿੰਘ, 'ਨਕਸ਼ਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਪੰਡੋਰੀ ਨਿਝਰਾਂ' (ਨਿ-4)
2. ਗਣੇਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ ਬ੍ਰਿਛ', (ਹਰ)
3. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਨਿਰਮਲ ਬੰਸ ਬ੍ਰਿਛ', 1883 ਈ. (ਨਿ-3)
4. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਸ਼ਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ' (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ)
5. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, 'ਸ਼ਜਰਾ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ' (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ

(ਗੁਰਮੁਖੀ)

1. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਕੋਠਾ (ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ), ਮਹੰਤ, 'ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ', 1901 ਈ. ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰਬਰ ਰੇਅਰ 29.
2. ਅਚਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਪੰਡਿਤ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ (ਮਹੰਤ ਲੰਮੇ ਜਾਗੀਰ)', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927 ਈ., ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1156.
3. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ, ਪੰ. 'ਅਭੇਦ ਮੰਡਨ', (ਨਿ-3)
4. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ, 'ਸ੍ਵਾਮੀ ਦਯਾ ਨੰਦ ਕਾ ਮਤ ਔਰ ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧੀ', (ਸ਼)
5. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਸ਼ਾਹ ਪੁਰ, 'ਹਰਿਭਜਨਾਵਲੀ', (ਨਿ-3)
6. ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਠਾਕਰਾਂ, ਪੰ., 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ', (1893), ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956 ਈ.
7. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਪੰ. 'ਸ੍ਵੈ ਸੁਪਨ ਨਾਟਕ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1506.
8. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰਮੁਤ ਦਿਗ ਵਿਜਯ', ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1903 ਈ., ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1506.
9. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, 'ਬੁੱਧੀ ਬਾਰਧ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1506.
10. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ', ਬਾਬੇ ਮੈਸੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1901 ਈ., ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1506.
11. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ, ਚੇਤਨ ਮੱਠ ਕਾਸ਼ੀ, ਪੰ., 'ਅਦ੍ਵੈਤ ਸਿਧਿ ਕੀ ਸੁਖਮ ਸਾਰ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', 1767 ਈ. (ਨੰ. ਪ.ਪ.).
12. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ., 'ਉਥਾਨਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ', ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1898 ਈ., ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 837.
13. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਯ, ਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ', (ਦੋ ਭਾਗ). ਅਨੰਦ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1950 ਈ., ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1959.
14. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਗ੍ਰੰਥ ਬ੍ਰਿਤਿ ਦੀਪਕਾ ਅਤੇ ਪਾਂਚ ਕੋਸ ਵਿਵੇਕ', ਮਤਬਾ ਫੁੱਮਣ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ. ਪਟਿਆਲਾ, 1907 ਈ., ਗੁ. ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 851.

15. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਗੰਗਾਯਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨ', ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ. ਭਾ. ਵਿ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 4264 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
16. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ', ਭਾ. ਵਿ. ਲਾ. ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 8124, (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
17. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਪੰਚਮਤ ਲੱਛਣ ਮਤਿ', (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
18. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ. 'ਗੁਰੂ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਚਸਮੇ ਨੂਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1393 ਈ., ਪੰਚ ਭਾਗ, (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
19. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਜਯੋਤੀ'. ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ (ਸ)
20. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਦੂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿਧਾਂਤ ਰਵਿ', ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. 1559.
21. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਦੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1559.
22. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪੀਲੀਭੀਤ, ਪੰ., 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਪ੍ਰਦੀਪ', ਨਵਲ ਕਿਸ਼ੋਰ, ਲਖਨਊ, 1895 ਈ., ਗੁਰੂ ਨਾ. ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2517.
23. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਪੀਲੀਭੀਤ, 'ਜਪੁਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ' (ਪ)
24. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਮੰਗਵਾਲ (ਜੇਹਲਮ), ਪੰ., 'ਪ੍ਰਿਯਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ', ਐਂਗਲੋ ਉਰਦੂ ਐਂਡ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਪ੍ਰੈਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1906 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 921.
25. ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਈਂ ਲੋਕ, 'ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ', (ਨਿ-2)
26. ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਈਂ ਲੋਕ, 'ਵਿਵੇਕ ਸਾਰ', (ਨਿ-2)
27. ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਈਂ ਲੋਕ, 'ਵੈਰਾਗ ਚੰਦਰ', (ਨਿ-2)
28. ਸੁਧ ਸਿੰਘ, 'ਤਰਕ ਸੰਗ', (ਬੇ.)
29. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਭੰਵਰ, ਗਿ., 'ਅਮੋਲਕ ਨਿਰਮਲ ਹੀਰਾ', ਪ੍ਰ. ਗਿਆਨੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, 1939 ਈ. (ਨਿ-2)
30. ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਸ਼ੈਰੇ ਆਲਮ, (ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੈਰ)', (ਨਿ-30)
31. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਸ੍ਰੀ ਬੀਰ ਮ੍ਰਿਗੇਸ਼ ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਦੇਵਤਰੂ', ਦੋ ਭਾਗ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2488-89.
32. ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਲੇ ਵਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰ., 'ਗ੍ਰੰਥ ਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1504.
33. ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਤੋਲੇ ਵਾਲਾ, ਪਟਿਆਲਾ, 'ਪਿੰਗਲ ਪ੍ਰਸਤਾਰ', (ਸ)
34. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਉਨਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ', ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1919 ਈ. ਭਾ.ਵਿ., ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 5603 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
35. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਅਕਾਲੀ ਜੋਧਾ', 'ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1922 ਈ. ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 408 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)

36. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਆਦਰਸ਼ ਦੇਵੀ', ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
37. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸਫਲ ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੈਦ', ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ. 1919 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
38. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸਿੱਖ ਕਿਸ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ', ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1919 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
39. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ', ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, 1926 ਈ. ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 385 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
40. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸਿਧਾਂਤ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕਾ ਕਬਿੱਤ ਸ੍ਵਯੰਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ', ਭਾਈ ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦਯ, ਗੁਮਟੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਾਹੌਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਦੂਜਾ ਭਾਗ, 1927 ਈ.; ਤੀਜਾ ਭਾਗ, 1927 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ, 5075 ਅਤੇ 5077.
41. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸੁਧਰਮ ਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ', ਪ੍ਰ. ਰਲਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ ਜੀ. 243.
42. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸ੍ਰੀ ਆਨੰਦ ਭਾਸ਼ਕਰ', (ਸ)
43. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਧਨੀ', ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 1917 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
44. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਗਯਾਨ ਮਾਰਗ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ, ਤਰਨਤਾਰਨ, 1920 ਈ., ਭਾ. ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 427 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
45. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਗੁਰੂ ਪਦ ਪ੍ਰਬੋਧ', ਪੰਥਕ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਲਾਹੌਰ, 1932 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 5069.
46. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਗੁਰਮਤ-ਸਿਧਾਂਤ ਬਯੋਰਾ', ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਬੁਕ ਏਜੰਸੀ, ਲਾਹੌਰ, 1913 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 863.
47. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਗੁਰਮਤ ਸਿਧਾਂਤ ਯੋਗ', ਮੰਡਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1913 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
48. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ'; ਮੈਨੇਜਰ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸਤਸੰਗ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ. 1954 ਈ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ ਜੀ. 319.
49. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ. ਸੰਤ, 'ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ', ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1930 ਈ., ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1398.
50. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਟੀਕਾ ਭਗਤ ਬਾਣੀ, ਮਰਮ ਬੋਧਨੀ ਟੀਕੇ ਸਮੇਤ', ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿਦਿਯਾਲਯ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ; 1955 ਈ.
51. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਮੌਜ ਸਦਾਨੰਦੀ', (ਸ)
52. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਮੌਤ ਰਹੱਸਯ', (ਸ)
53. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਰਹਿਤਨਾਮੇ', ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ. ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 5068.

54. ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ, 'ਲੈਕਚਰ ਵਖਿਆਨ ਸਾਗਰ', ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 5140 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
55. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਬਾਰਾਮਾਹ', (ਸ)
56. ਹਰ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, ਪੰ., 'ਪੋਥੀ ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਜਪੁਜੀ ਕਾ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਯੰਤ੍ਰ ਆਫਤਾਬ ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ, 1884 ਈ., (ਪ.)
57. ਹਰਿਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਸ਼੍ਰਾਮੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਨਾਰਾਇਣ ਹਰਿ ਉਪਦੇਸ਼', ਮਾਤਾ ਗੰਗਾ ਦੇਵੀ, ਚੌਂਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968 ਈ, (ਹਰ)
58. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਅਸ਼ਟਾਂਗ ਯੋਗ' (ਨਿ-3)
59. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਮੱਸਤ ਮੰਗਲ ਸਟੀਕ', ਗੁਰਮਤ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 5085.
60. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਜਪੁਜੀ ਕਾ ਸਰਲ ਬੋਧ ਟੀਕਾ', (ਅ)
61. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਤੱਤ੍ਵ ਦਰਪਨ', (ਨਿ-3)
62. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲ ਛੇਤ੍ਰ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਤੱਤ੍ਵ ਪ੍ਰਬੋਧ' ।
63. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਸੰਖੇਯਪਿ ਬਿਬੇਕ', ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ; 1923 ਈ., ਭਾ.ਵਿ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 5088 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
64. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹੌਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਸੰਤ, 'ਖਾਲਸਾ ਸਤੋਤ੍ਰ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਮਹਾਤਮ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948 ਈ., ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ,ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1991.
65. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਬੰਸਾਵਲੀ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1961 ਈ.
66. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਅਧਿਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਟੀਕ', ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1896 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1348.
67. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਇਸਤ੍ਰੀ ਚਕਿਤਸ਼ਾ', ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1929 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
68. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਸਟੀਕ ਪੰਜ ਗ੍ਰੰਥੀ', ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2402 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
69. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਸਲੋਕ ਸਹਸਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਤ ਗਾਥਾ ਸਟੀਕ', ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1918 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1436.
70. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਟੀਕਾ ਮਨੀ ਪ੍ਰਭਾ', ਭਾਈ ਵਸਾਵਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925 ਈ.
71. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਸੰਧਯਾ ਵਿਧੀ' (ਪ.)
72. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਖਾਲਸਾ ਬਿਵਾਹ ਪਧਤ', ਸਿ. ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1522.
73. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ', ਚਤੁਰ ਸਿੰਘ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ,

- ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1908 ਈ., ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2240 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
74. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ', ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 673.
 75. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਜੇਬੀ ਵੈਦ', ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 1078 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
 76. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਦਰਬਾਰ ਗਾਈਡ' (ਪ)
 77. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਗਾਈਡ' (ਪ)
 78. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਬੋਧ', ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਭਾਗ 2 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 79. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਵੈਦ', ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1951 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 1077 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 80. 'ਬਾਲ ਚਕਿਤਸਾ', ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 81. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਮੇਘ ਬਿਨੋਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਸਟੀਕ), ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾ 3 ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1956 ਈ. ਦੋ ਭਾਗ, ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 4153-54 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 82. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਯਤੀ ਨਿਧਾਨ ਸਟੀਕ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1906 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 1739.
 83. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਰਹਿਰਾਸ ਸਟੀਕ' (ਪ.)
 84. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਵਿਆਧੀ ਵਿਨਾਸਕ ਟੀਕਾ' (ਅ.)
 85. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਵੈਦਿਕ ਭੰਡਾਰ', ਭਾਈ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 86. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ', (ਤ.ਅ.)
 87. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਤ.ਅ.)
 88. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946 ਈ., ਭਾ. ਵਿਭਾਗ ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ ਨੰ. 251 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 89. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਗੜੀਆ', ਸਰਕਾਰ ਪਟਿਆਲਾ, 1917 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 90. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਇਤਿਹਾਸ ਭਾਈ ਰੂਪ ਚੰਦ', (ਤ.ਅ.)
 91. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ', ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1925 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 92. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਵਿਧੀ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968.

93. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸ੍ਰੀ ਭੂਪੇਂਦ੍ਰਾਨੰਦ', ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ, 1917.
94. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸੋ ਸਾਖੀ' ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
95. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਕਥਾ ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ', (ਤ.ਅ.)
96. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਕੰਵਲ ਫੂਲਮਾਲਾ', (ਤ.ਅ.)
97. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਪਤਤ ਪਾਵਨ', ਰਾਮ ਚੰਦ ਮਾਨਕ ਟਾਹਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ ਜੀ. 208.
98. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ', (ਤ.ਅ.)
99. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਗੁਰ ਸਬਦ ਸਿਧੀ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1968 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
100. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਗੁਰਧਾਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 929.
101. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਗੁਰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਵਾਹ ਵਿਧੀ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1957 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1481.
102. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 4780.
103. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ', ਕੇਂਦਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1977.
104. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923, ਚਾਰ ਭਾਗ (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
105. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ', (ਤ.ਅ.)
106. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਦੋਹਾਵਲੀ', (ਤ.ਅ.)
107. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਨੀਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਤ.ਅ.)
108. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ', (ਤ.ਅ.)
109. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ', (ਤ.ਅ.)
110. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਫੂਲ ਮਾਲਾ ਰਾਮਾਇਣ', (ਤ.ਅ.)
111. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਰਿਪਦਮਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਦਰਬਾਰ ਪਟਿਆਲਾ, 1919 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 303 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
112. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ), 'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ ਦਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਨੁਵਾਦ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1911 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ. ਨੰ. ਰੇਅਰ 2461.
113. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ), 'ਚਕਿਤਸਾ ਕੋਸ਼', ਅਮਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1888 ਈ., ਚਾਰ ਭਾਗ, (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
114. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ), 'ਲੌਲਮ ਭਾਵ ਚੰਦੋਦਯ ਟੀਕਾ', ਚਸਮੇ

ਨੂਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1888 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1742.

115. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਸਾਰ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1931 ਈ. (ਅ)
116. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਜਪੁ ਪਦਾਰਥ ਸੰਬੰਧਨੀ', ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 193 ਈ. (ਅ)
117. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਜੀਵਨ ਪੰਡਿਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1916, ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 868.
118. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਮਯ ਸਿੱਧਿ ਕੀ ਟੀਕਾ', ਬਾਬੇ ਮੈਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1925 ਈ. (ਅ)
119. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਜਪੁ ਜੀ ਸਟੀਕ', ਲਵਪੁਰ ਅਰੋੜਵੰਸ ਯੰਤ੍ਰਾਲਯ, ਲਾਹੌਰ, 1911 ਈ., ਭਾਗ 2, (ਪ)
120. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਟੀਕਾ ਅਮੀਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', 1914 ਈ. (ਨਿ-2)
121. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੁਕਤਸਰ, ਗਿ., 'ਇਤਿਹਾਸ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗਾਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬਰਨਾਲਾ', ਪ੍ਰ. ਗਿ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕੈਲੇ (ਲੁਧਿਆਣਾ), ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ
122. 'ਗੁਰਮਤਿ ਆਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਨਿਰਮਲ ਕੌਂਸਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1922 ਈ.
123. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋਸ਼ ਸਮੇਤ ਬਾਣੀ ਬਿਓਰਾ', ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ ਜੀ. 239.
124. ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਲ ਬੋਧਨੀ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ, ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 4257 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
125. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਕਰਮ ਵਿਪਾਕ', 1753 ਈ. (ਨ.ਪ.ਪ)
126. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਪੋਥੀ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ', ਚਰਾਗਦੀਨ ਸਰਾਜਦੀਨ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਭਾ.ਵਿ.ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 5183 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
127. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਸ੍ਰੀ ਜਪੁ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1916 ਈ., ਸਿ.ਰੈ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1188.
128. ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਰਿਖੀਕੋਸ਼, ਗਿ., 'ਕਥਾ ਵਿਖਯਾਨ ਭੰਡਾਰ', 1901 ਈ. (ਕ)
129. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਪਾਹੁਲ ਕੀ ਮ੍ਰਿਯਾਦਾ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ', ਲਾਲਾ ਗੰਗਾ ਬਿਸ਼ਨ, ਚੂਨਾ ਮੰਡੀ, ਲਾਹੌਰ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1479.
130. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, 'ਅਸਲੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੰਤ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, 1939 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2022.
131. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਇਨਸਾਨ ਹੈਵਾਨ ਸੰਵਾਦ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1941 ਈ. (ਹਰ)

132. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਸਲੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, 1929 ਈ. (ਹਰ)
133. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੰਤ ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1931 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 640 (ਹਰ)
134. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ', ਪ੍ਰ. ਸੰਤ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, ਡਫਰਵਾਲ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), 196 ਈ. (ਸ)
135. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ', ਸੰਤ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, ਡਫਰਵਾਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), 1964—(ਸ)
136. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਹਰ)
137. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਤੀਰਥ ਸ੍ਵੈ-ਦੇਸ਼ ਯਾਤਰਾ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1925 ਈ. (ਹਰ)
138. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਭਰਮ ਬਿਨਾਸ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੰਤ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, ਡਫਰਵਾਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ)—(ਸ)
139. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਵਿੱਦਯਾ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਸ)
140. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਵਿੱਦਯਾ ਮਹਿਮਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੰਤ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ, ਚੌਧਰਪੁਰਾ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ), 1958 ਈ., ਭਾਗ ਚੌਥਾ.
141. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਵਿਦਯ ਵਜੰਤੀ ਮਾਲਾ', ਸੰਤ ਸਰਧਾ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ, ਡਫਰਵਾਲ (ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ (ਸ)
142. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, 'ਵਿਦਯ ਵਜੰਤੀ ਮਾਲਾ' (ਗੱਤਾ), (ਹਰ)
143. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ, ਸੰਤ, 'ਸ੍ਵੈ-ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਨਿੰ. 3)
144. ਟਹਿਲ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਲੰਮੇ ਜਗੀਰਵਾਲੇ, 'ਗੁਰੂ ਗਿਰਾ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਮੰਡਲ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ', ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1913 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
145. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ', ਮਤਬਾ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੇਤਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1878 ਈ. (ਹਰ)
146. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਰੁ ਕੋਸ਼', 1866 ਈ. (ਸ)
147. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਸ਼ਬਦ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਟੀਕਾ (ਅ)
148. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਕਾਲਾਦਿ ਸ਼ਬਦਾਰਥ', 1878 ਈ. (ਹਰ)
149. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰ ਤੀਰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ ਕਨਖਲ, ਹਰਿਦੁਾਰ, 1975 ਈ.
150. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ', ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, 1877 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 7
151. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰੂ ਬੰਸ ਤਰੂ ਦਰਪਣ', 1878 ਈ. (ਗੁ.ਤੀ.ਸੰ.)
152. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗੁਰੂ ਭਾਵ ਦੀਪਕਾ', ਦੀਵਾਨ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1881

- ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ., ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 927.
153. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਗ੍ਰੰਥ ਗੁਰੂ ਗਿਰਾਰਥ ਕੋਸ਼', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, ਭਾਗ 1-1891; ਭਾਗ 2-1896 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 62-63.
154. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਟੀਕਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1885 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 919.
155. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪ੍ਰਕਰਣ, 1878 ਈ. (ਮ)
156. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਬਾਣੀ ਭਗਤਾਂ ਸਟੀਕ', ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1882 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ., ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 01.
157. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਭਯਾਨਕ ਬਚਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ', ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969 (ਹਰ)
158. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਟੀਕਾ' 1878 ਈ. (ਹਰ)
159. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨਾਮ', ਏਜੰਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, 1878 ਈ. (ਹਰ)
160. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, 'ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', (ਪਿ.)
161. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, 'ਮਲੇਛ ਮਤ ਖੰਡਨ (ਪਿ.)
162. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਇਸਤ੍ਰੀ ਜੀਵਨ', ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ ਨੰ. 2030 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
163. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਚਣਾਕਾ ਰਾਜਨੀਤੀ', (ਹਰ)
164. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਜੀਵਨ ਧਨੰਤਰੀ', (ਹਰ)
165. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਦਸਮੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼', ਪ੍ਰ. ਲੋਖਕ ਖੁਦ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 1639 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
166. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, 'ਰੂਪ ਦੀਪ ਪਿੰਗਲ ਸਟੀਕ', ਭਾਈ ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962 ਈ.
167. ਦਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ', (ਟੀਕਾ) ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਬਾਲਾ, 1900 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 1626 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
168. ਦਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਗਉੜੀ ਰਾਗ ਸਟੀਕ', ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਸਕੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਭਾ ਅੰਬਾਲਾ, 1902 ਈ., ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 7831 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
169. ਦਲ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਟੀਕਾ ਸੁਖਮਨੀ ਸਾਹਿਬ', ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1919 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
170. ਦਲ ਸਿੰਘ ਸੰਤ, 'ਟੀਕਾ ਪੈਂਤੀਸ ਅਖਰੀ', ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਬਾਲਾ, 1899 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ., ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 579.
171. ਦਲ ਸਿੰਘ ਸੰਤ, 'ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ ਭਾਵ ਅਰਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ', ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਅੰਬਾਲਾ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ, ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 510 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
172. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ. ਮਹੰਤ, 'ਗਯਾਨ ਭੂਮਿਕਾ', ਮਹੰਤ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ, ਕਨਖਲ, 1949 ਈ.

173. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ', ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1935 ਈ. (ਹਰ)
174. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼, ਭੂਸ਼ਣ', 1924 ਈ. (ਨਿ-2)
175. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਅਧਯਾਤਮ ਅਨੁਭਵ ਵਿਵੇਕ', ਨਰ ਸਿੰਘ ਦਾਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1905 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
176. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ', ਅਕਾਲ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ; 1895 ਈ. (ਪੰ ਪ੍ਰ.)
177. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਸੁਪਨ ਵਿਦਾਰ', (ਪਿ)
178. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕਠਨ ਪਦਾਂ ਦੇ ਪਰਿਆਇ' (ਅ)
179. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਜਪੁਜੀ ਟੀਕਾ', (ਸੁਗਮ ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ (ਪ)
180. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਜਪੁ ਪ੍ਰਦੀਪ', ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, 1904, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2143.
181. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਪਰਿਆਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' (ਪਿ.)
182. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਪੈਂਤੀਸ ਅਖਰੀ (ਨਿ-2)
183. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਫਨਾਹ ਦਾ ਮਕਾਨ', ਗੁਰਮਤ ਸਾਹਿਤ ਭਵਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
184. ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਦੇਵਪੁਰਾ ਹਰਿਦੁਾਰ, 'ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਚਿਨ੍ਹ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ', (ਹਰ)
185. ਨਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵ, 'ਸੋਭਾਗਵਤੀ', ਮਿਹਰ ਚੰਦ; ਲਛਮਣ ਦਾਸ, ਲਾਹੌਰ 1926 ਈ. (ਅ)
186. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਅਧਯਾਤਮ ਰਾਮਾਯਣ' (ਪ੍ਰਿ.)
187. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ, 'ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ (ਪ੍ਰਿ.)
188. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ, 'ਹਨੂਮਾਨ ਨਾਟਕ' (ਪਿ.)
189. ਨਾਨੂ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਟੀਕ' (ਪਿ.)
190. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਅਪ੍ਰੋਖ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਵਿਵੇਕ)', ਭਾਈ ਰਲਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾ.ਵਿ.ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 2266, (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
191. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਅਮੋਲਾ ਹੋਲਾ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1906 ਈ. (ਦੇ.ਵਿ.)
192. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਸਲੋਕ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ', ਭਾਈ ਚਤਰ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾ. ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ, ਨੰ. 1423 (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
193. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ (ਸਿੱਖ ਪੰ. ਉਧਮ ਸਿੰਘ), 'ਚਾਰ ਫਕੀਰੋਂ ਕੀ ਚੌਂਕੜੀ', ਉਤਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946 ਈ. ਭਾ.ਵਿ. ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ ਨੰ. 1918 (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
194. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ, 'ਚਾਰ ਨਾਰ ਦੀ ਚੌਂਕੜੀ', ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ

- ਮਹੰਤ ਦੇਵ ਦਾਸ, ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਮਾਲਵਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1928 ਈ., ਗੁ.ਨਾ. ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾ. ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1733.
195. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ, 'ਚਾਰ ਬਾਲ ਕੀ ਚੌਂਕੜੀ', (ਅ)
 196. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੈਦ ਕਾਸ਼ੀ ਵਾਲਾ, 'ਚਾਰ ਮਰਦ ਕੀ ਚੌਂਕੜੀ', (ਅ)
 197. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਗੁਰਮਤ ਜੀਵਨ', (ਸ)
 198. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਿਰ. ਲਾਹੌਰ, 'ਅਕਾਲ ਨਾਟਕ', (ਪਿ.)
 199. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਿਰ, 'ਸਿਖੀ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਸ਼ਾਮਦਾਸ ਨਰੂਲਾ, ਲਾਹੌਰ, 1902 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
 200. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਿਰ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਪ੍ਰਬੋਧ' (ਪਿ.)
 201. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਗੋਬਿੰਦ ਮੰਦਿਰ, 'ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', ਸ਼ਾਮਦਾਸ ਨਰੂਲਾ, ਲਾਹੌਰ, 1902 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)
 202. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਸੁਧਾਰਕ ਸ਼ਤਕ ਪਸ਼ੀਚਾ', ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਪੰ ਪ੍ਰ.)
 203. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਭਵ ਸਾਗਰ ਸੇਤੂ', ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1907 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 204. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਦੋਹਾ ਭੇਦਾ ਵਲੀ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਮਿਤੀ ਰਹਿਤ।
 205. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਠਾਕੁਰ, 'ਗੁਰ ਸਿਧਾਂਤ ਰਵਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਸ)
 206. ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਕਲਿਆਣ ਮਾਰਗ ਸਟੀਕ ਬਾਵਨ ਅਖਰੀ' (ਸ)
 207. ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ', 1951 (ਹਰ)
 208. ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਟੀਕਾ ਜੈਤਸਰੀ ਦੀ ਵਾਰ', (ਤਾ.)
 209. ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਟੀਕਾ ਰਾਇ ਬਲਵੰਤ ਤੇ ਸਤੇ ਡੂਮਿ ਦੀ ਵਾਰ', (ਤਾ.)
 210. ਨਿਰੰਕਾਰ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਪਦ ਅਰਥ ਵੀਚਾਰ ਸਾਗਰ', ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਹਾਊਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿ.ਰੈ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 101.
 211. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਕੁਸ਼ਤਾ ਪ੍ਰਬੋਧ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 212. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਗੰਗ ਜਤੀ ਨਿਧਾਨ ਦਾ ਟੀਕਾ', (ਨਿ-3)
 213. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਤਿਬ ਕਲਾ ਨਿੱਧੀ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1928 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)
 214. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਦਰਪਨ', (ਸ਼ਰੀਰਕ) (ਨਿ-3)
 215. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਯੋਗ ਨਿਧੀ' (ਨਿ-3)
 216. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਭਿਖੀ ਖਟੜਾ, ਮਹੰਤ, 'ਰਸ ਮੰਜਰੀ' ਵਜੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1927 ਈ. (ਹਰ)
 217. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਪਣ' (ਸੰਪ੍ਰਦਾ ਜਲਾਲ) ਗਾਲਬ ਰਣ ਸਿੰਘ, (ਜਗਰਾਉਂ), 1970, ਈ.

218. ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ਸਿੰਘ, 'ਪ੍ਰਯਾਯ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ', ਬਾਬਾ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦਪੁਰ, 1903 ਈ., ਸਿ.ਰੈ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 1512.
219. ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਲੱਧਾ ਸਿੰਘ, 'ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਟੀਕ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970 ਈ., ਚਾਰ ਭਾਗ.
220. ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਸਤੋਤ੍ਰ', ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 318.
221. ਬਦਨ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਪਰਮ ਪ੍ਰੇਮ ਰਸਾਯਨ', ਗਿਆਨੀ ਪ੍ਰੈਸ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 835.
222. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਚਨ ਤੇ ਸੰਤ ਦਰਸ਼ਨ', ਪ੍ਰ. ਕਰਤਾ, ਸਤਿਸੰਗ ਭਵਨ, ਹਰਿਦੁਾਰ, ਜੁਲਾਈ 1973.
223. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ', ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਦਰਗਾਹਾ ਸਿੰਘ ਕਨਖਲ, 1950 (ਕ੍ਰੀ)
224. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਆਖਿਆਨ', (ਕ੍ਰੀ)
225. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਜੀਵਨ ਫੁਹਾਰ', ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1947 (ਹਰ)
226. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਦੇਸ਼ ਜਗਾਵਾ', ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕਨੇਡੀਅਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1922 (ਕ੍ਰੀ)
227. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, 'ਨੂਰੀ ਜੀਵਨ', ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1932 (ਕ੍ਰੀ)
228. ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਮਹੰਤ, 'ਨੂਰੀ ਝਲਕਾਂ', ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1932 (ਕ੍ਰੀ)
229. ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਜੀ, 'ਵਿਹਾਰ ਬਿੰਦਾਬਨ', ਪੰਜ ਭਾਗ (ਨਿ-4)
230. ਬੁੱਧ ਬਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ, 'ਸਿੰਗਾਰ ਸ਼ਤਕ', ਕਾਰੋਨੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1921 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 2605.
231. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ', ਭਾਈ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 34.
232. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਤਰਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਪਦ ਅਰਥ ਟੀਕਾ—ਪਿ.
233. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਪ੍ਰਸਤਾਰ ਪ੍ਰਭਾਕਰ, (ਸੁ.)
234. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ', ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 05.
235. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਜੋਤਸ਼ੀ, ਮਾਹਲਾ ਕਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, 'ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਰਪਣ', (ਨਿ-2)
236. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੁਲਤਾਨਵਿੰਡ ਰੋਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਫੁੱਲ ਕੇਵੜਾ', (ਨਿ-4)
237. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ, ਸੁਲਤਾਨ ਵਿੰਡ ਰੋਡ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 'ਫੁੱਲ ਚੰਬੇਲੀ', (ਨਿ-4)

238. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਾ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਮਹੰਤ, 'ਸੂਰਜ ਉਪਨਿਸ਼ਦ', (ਟੀਕਾ)
(ਨਿ-2)
239. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਾ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਮਹੰਤ, 'ਕੈਵਲ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕੀ ਟੀਕਾ',
(ਨਿ-2)
240. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਾ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਮਹੰਤ, 'ਗਰੁੜ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਟੀਕਾ',
(ਨਿ-2)
241. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਗਵਾਨ ਪੁਰਾ, ਰਿਸ਼ੀਕੇਸ਼, ਮਹੰਤ, 'ਤੇਜੋਵਿੰਦੁ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦੀ
ਟੀਕਾ', (ਨਿ-2)
242. ਮਲ ਸਿੰਘ, ਕਵੀਸ਼ਰ, 'ਮਹੰਤ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ'; ਪ੍ਰ. ਸੰਤ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ
ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਮਾਂਗਟ, 1930 ਈ., (ਹਰ)
243. ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ, 'ਸੋਭਾਗਵਤੀ ਅਵਤਰਣਿਕ', ਖਰੋਤੀ ਰਾਮ, ਆਗਿਆ ਰਾਮ,
ਅਲੀਗੜ੍ਹ 1947 ਈ. (ਅ)
244. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਗੁਰਮਤ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ', ਮੋਹਰ, ਸਿੰਘ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ 1961 ਈ.
245. ਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗਿ., 'ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਰਥਾਤ
ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ ਦਾ ਨੂਰ', (ਜੀਵਨੀ ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹੋਤੀ ਮਰਦਾਨ), ਪ੍ਰ. ਸੰਤ
ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਰਾੜਾ ਸਾਹਿਬ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1970 ਈ., ਦੋ ਭਾਗ
246. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਕਟਈ, ਬਾਬਾ, 'ਯੋਗ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਭਾਕਰ', (ਪਿ)
247. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਸੀਹਰਫੀ', (ਸ਼)
248. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਕੋਰੜੇ', (ਸ਼)
249. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਗੁਰ ਉਸਤਤ ਕਵਿਤਾਵਲੀ', (ਸ਼)
250. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਗ੍ਰੰਥ ਭ੍ਰਮ ਤੋੜ', ਪ੍ਰ. ਮਹੰਤ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਜਲੰਧਰ (ਪ.ਪ.)
251. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਫਕਰਨਾਮਾ', (ਸ਼)
252. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਬਿਬੇਕ ਬਿਲਾਸ', (ਸ਼)
253. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਬੈਂਤਾਂ', (ਸ਼)
254. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਬੈਂਤਾਂ ਸਮਝੋਤੇ ਕੀਆਂ', (ਸ਼)
255. ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਅਪਰਾ, 'ਮੰਤ੍ਰ', (ਸ਼)
256. ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਮਹੂਰਤ ਚੰਦ੍ਰਕਾ', ਮਤਬਾ ਫੁਮਣ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ, 1907 (ਅ)
257. ਰਾਮ ਸਿੰਘ, ਪੰ., 'ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਸਟੀਕ', (ਸ)
258. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਸੁਧਾਸਰ ਮਹਾਤਮ', ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ ਲਾਹੌਰ, 1908 ਈ.,
ਗ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 54.
259. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਭਗਤ ਮਾਲ', ਬੂਟਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ
1908 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. ਰੇਅਰ 49.
260. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਪ੍ਰਲੋਕ ਝਾਤੀ', ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਸਨਜ਼ ਲਾਹੌਰ, (ਪ੍ਰ.ਪ੍ਰ.)

261. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਬਚਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸੰਤ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿੰਟਗੁਮਰੀ, ਭਾ.ਵਿ., ਲਾ., ਪਟਿਆਲਾ; ਨੰ. 845.
262. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਬਾਰਾ ਮਾਹ', ਤੁਖਾਰੀ ਸਟੀਕ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1908 ਈ. (ਪੰ.ਪ੍ਰ.)

ਦੇਵਨਾਗਰੀ

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਟੀਕ', (ਮਾਝ ਰਾਗ ਤੱਕ) ਨਿਰਮਲਾ ਵਿਰਕਤ ਕੁਟੀਆ ਕਨਖਲ, 1964 ਈ., ਦੋ ਭਾਗ ।
2. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ, 'ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ', (ਸੰਸਥਾਪਕ ਮਹੰਤ ਗੁਰਦੀਪ ਸਿੰਘ ਕੇਸਰੀ), ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1952 ਈ.
3. ਸੰਪੂਰਨ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ, 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ', ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, ਮਹਾਂਬੀਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1901 ਈ., ਤਿੰਨ ਭਾਗ (ਪਹਿਲੇ, ਤੀਜੇ ਭਾਗ ਲਈ) ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 5068.
4. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਅਰਵਿੰਦ, 'ਆਤਮ ਸਰਿਤਾ', (ਅ)
5. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕਤ ਰਿਖੀ ਕੇਸ਼, ਪੰ., 'ਅਦ੍ਵੈਤਾਨੁਭਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਯੂ.ਜੀ. ਬੈਨਰਜੀ, ਲਖਨਊ, 1912 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 814.
6. ਗਯਾਨਿ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਗਯਾਨ (ਹਰ)
7. ਗਯਾਨਿ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰਮਲ ਪਧਤੀ (ਹਰ)
8. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ, 'ਵੇਦਾਂਤ ਸਿਧਾਂਤ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਲਵਪੁਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਵਰਕਸ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ 1914 ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2408.
9. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ. 'ਉਦਯੋਗ ਤਥਾ ਪ੍ਰਾਰਥਧ', (ਨਿ-2)
10. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ., 'ਇਤਿਹਾਸ ਗੁਰ ਖਾਲਸਾ' ਗੰਗਾ ਵਿਸ਼ਣੂ ਦਾਸ ਲਕਸ਼ਮੀ ਵਿੰਕਟੇਸ਼ਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1925 ਈ. (ਅ)
11. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ., 'ਨਿਯਾਇ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਸ੍ਰੀ ਵਿੰਕਟੇਸ਼ਰ ਸਟੀਮ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, 1933 ਈ. (ਅ)
12. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ., 'ਵੈਰਾਗ ਸ਼ਤਕ : ਭਾਸ਼ਾ ਟੀਕਾ', ਸ੍ਰੀ ਵਿੰਕਟੇਸ਼ਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ 1901 ਈ. (ਅ)
13. ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ (ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ), ਪੰ., 'ਵੇਦਾਂਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ'
14. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ, 'ਸ੍ਰੀ ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', ਸ੍ਰੀ ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1977 ਈ.
15. ਨਿਰਮਲ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ, 'ਜਪੁਜੀ ਸਟੀਕ - (ਕੋ)'
16. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਗਯਾਨ ਤ੍ਰੈਵੇਣੀ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ ਪਟਿਆਲਾ,
17. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮੈਣੀ ਸੰਗਤ ਪਟਨਾ, ਪੰ., 'ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਸ੍ਰੀ

- ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਹਿੰਦੀ) ਅਨੁਵਾਦ', (ਨਿ-2)
18. ਮੱਖਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਪੁਰ, ਸੰਤ, 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' 'ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ, (1931-32 ਈ.) (ਨਿ-1)

ਉਰਦੂ

1. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸਾ' (ਤ.ਅ.)
2. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਸਵਾਨਿਹ ਉਮਰੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ' (ਤ.ਅ.)
3. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਖਾਲਸਾ' (ਤ.ਅ.)
4. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਜੀ' (ਤ.ਅ.)
5. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਗੁਰਧਾਮ ਮੰਗ੍ਰਹਿ (ਤ.ਅ.)
6. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਸ੍ਰੀ ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ' (ਤ.ਅ.)
7. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ', (ਤ.ਅ.)
8. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਤਵਾਰੀਖ ਲਾਹੌਰ', (ਤ.ਅ.)
9. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਪੰਥ ਖਾਲਸਾ', (ਤ.ਅ.)
10. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿ., 'ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ' (ਤ.ਅ.)
11. ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ ਜੀ, 'ਸਮਰ ਬਿਹਾਰ ਬਿੰਦ੍ਰਾਬਨ', (ਨਿ-4)
12. 'ਮਹਿਮਾਸ਼ਾਹੀ ਨਿਰਮਲੇ ਨਹੀਂ', (ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਨਰੈਣ ਸਿੰਘ, ਮੁਸਾਫਿਰ), ਕਟੜਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ.
13. ਰਿਆਸਤੀ ਮੁਖੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਅਖਾੜਾ ਧਰਮਧ੍ਵਜਾਨ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਰਾਈਸਾਂ ਤੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ', ਸਿ.ਰੈ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੰ. 6955 (ੳ)
14. ਰਿਆਸਤੀ ਮੁਖੀ ਤੇ ਮਹੰਤ ਅਖਾੜਾ ਧਰਮਧ੍ਵਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, 'ਦਸਤੂਰਲ ਅਮਲ ਅਖਾੜਾ ਧਰਮਧ੍ਵਜਾ', ਸਿ.ਰੈ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. 6955 (ਅ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

1. ਉਧਵ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ, ਮਹੰਤ, 'ਅਭਾਵ ਰਹਸਯ' (ਪਿ.)
2. ਉਧਵ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ, ਮਹੰਤ, 'ਆਸ਼੍ਰਮ ਧਰਮ ਰਹਸਯ' (ਪਿ.)
3. ਆਰਮ ਦੇਵ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, 'ਅਭੇਦਾਖੰਡ ਚੰਦ੍ਰਮਾ', ਮਿਤੁ ਵਿਲਾਸ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1884, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 2411
4. ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਮਹੰਤ, 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰਾਰਥ', ਬਾਂਬੇ ਮਸ਼ੀਨ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1901, (ਪ੍ਰ.)
5. ਹਰਾ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸਿਧਾਂਤ ਪਾਰਜਾਤ', (ਅਸ਼ੋਕ)
6. ਕੌਰ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਕੌਮਦੀ' (ਸ਼)

2. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, 'ਸ੍ਰੀਮਦ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘਾਸ਼ਾਸ਼ਟਕੰ', ਰਾਮੇਸ਼ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ.
8. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਸ਼ਟਕ', ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੁਭੇਰਨ (ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ)
9. ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, 'ਰਾਮਾਸ਼ਟਕ', ਸ੍ਰੀ ਮਤੀ ਨਿਕੀ ਦੇਵੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ.
10. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ, 'ਮੁਖਖਸੂ ਬੋਧਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (ਗੁ.)
11. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਠਾਕੁਰ, 'ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਤਕ', (ਨਿ-2)
12. ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਥੋਹਾ, 'ਜਪੁ ਗੁਢਾਰਥ ਦੀਪਿਕਾ', ਪ੍ਰੋ.ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ, ਨੰ. 176 (ਹ)
13. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਵਾਮੀ, 'ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਮੰਤ੍ਰ ਸਤੋਤ੍ਰਮ', 1961 (ਹਰ)
14. ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਵਾਮੀ, 'ਗੁਰੂ ਸਤੋਤ੍ਰਯਮ', ਮਹੰਤ ਆਤਮਾ ਸਿੰਘ, ਹਰਿਦੁਾਰ. 1915.

ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕਾਂ

1. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਐਮ. ਐਸ., 'ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ', (ਅਨੁ. ਭਗਤ ਸਿੰਘ) ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976, ਈ.
2. ਡਾ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ, 'ਭਾਈ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ', 'ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਢੀ ਸੁਤੰਤ੍ਰਤਾ ਸੰਗ੍ਰਹੀਏ', ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1966, ਪੰਨੇ 64-78.
3. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤਕਾਰੀ, 'ਬਾਬਾ ਖ਼ੁਦਾ ਸਿੰਘ', ਟੈਕਟ ਨੰ. 3,4,5,7. ਗੁਰਮਤ ਟੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ ਲਾਹੌਰ (ਏ.ਬੀ.ਪੀ.)
4. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹਿਤਕਾਰੀ, 'ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ', ਟੈਕਟ ਨੰ. 12, ਗੁਰਮਤ ਟੈਕਟ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਲਾਹੌਰ (ਏ.ਬੀ.ਪੀ.)
5. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960 ਈ.
6. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਭੂਸ਼ਣ ਅਰਥਾਤ ਇਤਿਹਾਸ ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ', ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937.
7. ਗਣੇਸ਼ਾ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ, 'ਭਾਰਤ ਮਤ ਦਰਪਣ, ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1926 ਈ. ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1686.
8. 'ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਅਧਿਐਨ', ਪੰਜਾਬੀ ਸਮੀਖਿਆ ਬੋਰਡ, ਜਲੰਧਰ, 1960, ਈ.
9. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਨਿਰਮਲ ਪ੍ਰਦੀਪਕਾ' (ਸੰਪਾ. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕ੍ਰਵਰਤੀ), ਨਿਰਮਲ ਪੰਚਾਇਤੀ ਅਖਾੜਾ, ਕਨਖਲ, 1962 ਈ.
10. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼', (1889), ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1970 ਈ.
11. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਗਿ., '62 ਸਿੱਖ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪ੍ਰੈਸ', ਤਰਨ

ਤਾਰਨ, 1944 ਈ. (ਪੰ. ਪ੍ਰ.)

12. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, 'ਸਿਖ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਵੇਦਾਂਤੀਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਰਮਲ ਪੰਥੀਆਂ ਦਾ ਰੋਲ', 'ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ', ਰਘਬੀਰ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1976 ਈ., ਪੰਨੇ 79-86.
13. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ', 1700-50) (ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਮਿਸਜ਼ ਅਮਰਜੀਤ ਕੌਰ, ਲਾਜਪਤ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 1972 ਈ., ਨਿਰਮਲ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ—51-54.
14. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, 'ਸਿਖ ਫਕੀਰ' (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਮੰਗਵਾਲ ਦੇ ਸੰਤ), (ਨਿ-4)
15. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, 'ਰਾਜ ਯੋਗੀ' (ਜੀਵਨ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਉਧਵਾਲ) (ਨਿ-4)
16. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਮਿਸ਼ਰਾ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਭਾਗ 1-1952 ਈ. ਭਾਗ 2-1953 ਈ.
17. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਮਹੰਤ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਰਸ਼ਨ', ਜੀਵਨ ਨਿਵਾਸ, ਮਹਾਬੀਰ ਨਗਰ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, ਭਾਗ 3, 1953 ਈ.; ਭਾਗ 4, 1965 ਈ.
18. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਤਿਹਾਸ', ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਨੰਗਲ ਗ੍ਰਾਮ, 1955 ਈ., ਪੰਨੇ 151, 152, 157.
19. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ, 'ਪੰਜਾਬ', ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963, ਪੰਨੇ 388, 405 ਤੇ 436.
20. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਦਮ, 'ਪੰਜ ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨ', 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਰਤਨ', ਕਲਮ ਮੰਦਿਰ ਲੋਅਰ ਮਾਲ, ਪਟਿਆਲਾ, 1976 ਈ., ਪੰਨੇ 229-30.
21. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ', 'ਕਲਮ ਦੇ ਧਨੀ', ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਭਵਨ ਪਟਿਆਲਾ, 1965 ਈ., ਪੰਨੇ 9-31.
22. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਖੁਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ', ਗਿਆਨ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962 ਈ.
23. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ, ਗਿ., 'ਜੀਵਨ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ', ਗਿਆਨ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪੁਸਤਕ ਮਾਲਾ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਈ.
24. ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਪੁਣਛ, ਗਿ., 'ਗੁੱਝੇ ਹੀਰੇ', ਪ੍ਰ. ਲੇਖਕ ਖੁਦ, ਪੁਣਛ, 1927, ਈ., ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ.ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 30.
25. ਭਗਤ ਸਿੰਘ, 'ਡਾ., ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1978.
26. ਰਣ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ, 'ਹੀਰਿਆਂ ਦੇ ਹਾਰ', ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1958, ਈ.
27. ਰਣ ਸਿੰਘ ਬਾਬਾ, 'ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ : ਨਿਰਣੇ ਵਿਚਾਰ', ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ

ਪ੍ਰੈਸ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 1359.

28. ਰਾਏ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ, 'ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਲੋਕ ਧਾਰਾ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ', ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1979 ਈ., ਪੰਨੇ 13-25.
29. ਵਿਸਾਖਾ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ, 'ਮਾਲਵਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸਭਾ, ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ, 1954 ਈ., ਤਿੰਨ ਭਾਗ, ਗੁ.ਨਾ.ਦੇ.ਯੂਨੀ. ਲਾ., ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਨੰ. ਰੇਅਰ 830-32.

ਹਿੰਦੀ

30. ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਗਦਯ', ਰਾਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ, 1966 ਈ.
31. ਚੰਦ੍ਰਕਾਂਤ ਬਾਲੀ, 'ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤੀਯ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਦਿੱਲੀ, 1962 ਈ., ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਂਡ, 'ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ' 312-14; 'ਬੁਧ ਸਿੰਘ' 338-39; 'ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰੀ' 374-75; ਉਤਮ ਸਿੰਘ 384-85.
32. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਬਾਣੀ, 'ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ', ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿੱਲੀ, 1963 ਈ., 160-83.

ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਥੀਸਿਸ

33. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ 'ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀ ਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1975. ਈ.
34. ਹਰਜੀਤ ਕੌਰ ਮਦਾਨ, 'ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਵਯਕਤਿਤ੍ਵ ਔਰ ਕ੍ਰਿਤਿਤ੍ਵ, (18ਵੀਂ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮੇਂ ਉਪਲਭਧ ਪੰਜਾਬ ਕੇ ਹਿੰਦੀ ਕਵਿਯੋਂ ਕੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸੰਦਰਭ ਮੇਂ)', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1971 ਈ.

English

1. "A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and North West Frontier Province", (1883), Language Deptt. Punjab, Patiala, 1970, Vol. 1, P. 709, Vol. 3, p. 172.
2. Ahluwalia, M.S., "Bhai Maharaj Singh", Panjabi University, Patiala, 1972.
3. Bingley, A.H., "Sikhs", Deptt. of Languages, Punjab, Patiala, 1970, pp. 89-90.
4. Cunningham, J.D., "A History of the Sikh", S. Chand & Co., Delhi, 1966, p. 348.
5. "Early Nineteenth Century Punjab", from Ganesh Das, Char Bagh-i-Panjab, (Tr. & ed. J.S. Grewal & Indu Banga), Guru

- Nanak Dev University, Amritsar, P. 133.
6. Gopal Singh, Dr., "The Sikhs : Their History, Religion, Culture, Ceremonies & Literature, M.Sc Shachalam & Co., Madras, 1970, The Sikh Sects-Nirmalas, p. 107.
 7. Joginder Singh Madan, "Origin of Nirmala Panth", S.H.R. Kh. College, Amritsar, Library No. 2901.
 8. Joginder Singh Madan, "Origin of Nirmala Panth", S.H.R. Kh. College, Amritsar, Library, No. 2907.
 9. Khushwant Singh, "A History of the Sikhs", Princeton University Press, London, 1966, Vol. 2, pp. 202 & 212.
 10. Mohan Singh, Dr., "History of Punjabi Literature", Bharat Prakashan, Jullundur, 1971, Santokh Singh—125-26; 209-10; Budh Singh—95-99; Gulab Singh—101-102, 206; Tara Singh Narotam, 152, 210; Ganesha Singh—206.
 11. Nahar Singh, "Documents Relating to Bhai Maharaj Singh", The Sikh History Source Material Search Association, Gurdwara Karamsar, Ludhiana, 1968, p. 308-51.
 12. "Punjab Castes", (1883), Language Deptt., Punjab, Patiala, 1970, p. 228.
 13. Sher Singh, Dr., "Philosophy of Sikhism", Sterling Publishers, Jullundur, 1966, p. 9.
 14. Surjit Singh Gandhi, "History of the Sikh Gurus", Gurdas Kapur & Sons, Delhi, 1978, Nirmal Panth, pp. 522-26.
 15. Teja Singh, "Sikhism : Its Ideals and Institutions", Khalsa Brothers, Amritsar, 1-1938, latest, 1970, p. 68.
 16. Wilson, H.H., "Religions of the Hindus", Asia Publication Services, New Delhi, 1976, pp. 274-75.

ਨਿਰਮਲ ਭੇਖ ਦੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ

1. 'ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ', ਸੰਪਾ. ਵੈਦ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਆਲੋਚਕ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1909-15.
2. 'ਹਰਿਦੁਾਰ ਸਮਾਚਾਰ', ਸੰਪਾ. ਪੰ. ਮਾਨ ਸਿੰਘ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਿਆਨ ਗੋਦੜੀ, ਹਰਿਦੁਾਰ, 1927.
3. 'ਨਿਰਮਲ ਗਜ਼ਟ', ਸੰਪਾ. ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਸ਼ਰਮ, ਹਰਿਦੁਾਰ ।
4. 'ਨਿਰਮਲ ਸਮਾਚਾਰ', ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਵਰਪਾਲ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ. 1932-37.
5. 'ਨਿਰਮਲ ਪੱਤ੍ਰ', ਮੁੱਖ ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ, ਸੰਪਾ. ਗਿਆਨੀ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰੀਟ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1937-43.

ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਸੰਪਾਦਕ ਨਿਰਮਲ ਉੱਦੇਸ਼

6. 'ਪੰਜਾਬੀ ਵੈਦ', ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1950-53.
7. 'ਨਿਰਮਲ ਉਦੇਸ਼', ਸੰਪਾ. ਮਹੰਤ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਗਲੀ ਬਾਗ ਵਾਲੀ, ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ, ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ, 30 ਨਵੰਬਰ, 1960 ਤੋਂ ਚਾਲੂ ਹੈ।
8. 'ਸਿੱਖ ਸੰਦੇਸ਼', ਸੰਪਾ. ਗਿ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਮਹੰਤ ਬਚਿਤਰ ਸਿੰਘ, ਡੇਰਾ ਨਗਾਲੀ ਸਾਹਿਬ, ਜੰਮੂ, ਅਪ੍ਰੈਲ, 1962 ਤੋਂ ਚਾਲੂ ਹੈ।
9. 'ਨਿਰਮਲ ਸੰਦੇਸ਼', ਸੰਪਾ. ਵੈਦਰਾਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰ. ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ; ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਪੰ. ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਉੱਗੜੇ।

ਹੋਰ ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ

1. ਅਰਜਨ ਸਿੰਘ ਮੁਨੀ, "ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਟੀਕੇ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਜਨਵਰੀ-ਫਰਵਰੀ, 1965 ਪੰ. 170 (ਪੰ.ਦੁ.)
2. ਇੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਕਰਵਰਤੀ, "ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਦਸੰਬਰ, 1962, ਪੰ. 40 (ਪੰ.ਦੁ.)
3. ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, 'ਨਿਰਮਲੇ ਸਾਧੂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ'। 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਸਤੰਬਰ 1964, ਪੰਨੇ 58-61,
4. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, 'ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਨੂੰ ਦੇਣਾ' ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਨਵਰੀ ਫਰਵਰੀ, 1980, ਪੰਨਾ 10 (ਪੰ. ਦੁ.)
5. ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਡਾ., 'ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਵਰਸਾਮ੍ਰਿਤ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਜੁਲਾਈ, 1975, ਪੰਨੇ 23-29.
6. ਗੋਬਿੰਦ ਨਾਥ ਰਾਜਗੁਰੂ, ਡਾ., "ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ' ਨਵੰਬਰ. 1960, ਪੰ. 68 (ਪੰ.ਦੁ.)
7. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ; "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਟੀਕਾਕਾਰੀ", 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ', ਦਸੰਬਰ 1976, ਨਿਰਮਲਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਪੰਨੇ 54-55.
8. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, "ਨਿਰਮਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾ ਪਧਤੀ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ", 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ', ਜੂਨ, 1976 ਪੰਨੇ 51-62.
9. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, "ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ", 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ', ਦਸੰਬਰ, 1924 ਪੰਨੇ 64-75.
10. ਪਿਆਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ., "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪਰਯਾਯ, ਕੌਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ", 'ਨਾਨਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ', ਦਸੰਬਰ 1976, ਪੰਨੇ 70-72.
11. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੌਸ਼ਕਾਰੀ", 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼

- ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਦਸੰਬਰ, 1976, ਪੰਨੇ 101-11.
12. ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, "ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਹਾਣੀ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨੀ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਸਤੰਬਰ, 1969 ਪੰ. 65 (ਪੰ.ਦੁ.)
 13. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, "ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ", 'ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ', ਦਸੰਬਰ, 1976, ਪੰਨੇ 147-150.
 14. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, "ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਦੇਣ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਦਸੰਬਰ, 1967, ਪੰਨੇ 56-57.
 15. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, "ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ", 'ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਮਈ, 1977 ਪੰਨੇ 64-02.
 16. Bhagat Singh, "Giani Gian Singh", 'Punjab History Conference', April, 26-27, 1975, 1976, pp. 180-94.
 17. Darshan Singh, "How did Nirmalas Preach", 'Journal of Sikh Studies', Amritsar, Vol. 5, No. 1 (Feb., 1978), pp. 147-151.
 18. Darshan Singh, "The Nirmalas and their art of Preaching", 'Punjab History Conference', 1976.
 19. Darshan Singh, "Sudharm Marg Grandh : Little known Source of Sikh Code of Conduct", 'Punjab History Conference', March 17-19, 1979.
 20. Darshan Singh, "The Mutiny of 1857 and Mauj Parkash Singh Nirmala", 'Punjab History Conference', 1980.
 21. Mrigendra Singh, Kanwar, "Nirmal Panth", 'Punjab History Conference', Punjabi University, Patiala, 3rd Session, March 9-10, 1968-1969, pp. 110-19.

ਕੁੱਝ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੋਧਾਂ

ਪੰਨਾ	ਪੰਕਤੀ	ਅਸੁੱਧ	ਸੁੱਧ
29	1	(ੳ)	(ਅ)
32	32	ਸਿਕਾ ਮਾਰਿਆ	ਮਾਰਿਆ ਸਿਕਾ
34	27	ਮੋਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	ਮੋਖ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼
53	26	ਇਕ	ਇਸ
72	20		'ਮੰਤ' ਮਿਟਾ ਦਿਓ
89	14	ਅਦ੍ਵੈਤਮ੍ਰਿਤ	ਅਦ੍ਵੈਤਾਮ੍ਰਿਤ
96	32	ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰ	ਬ੍ਰਹਮ-ਸਰ
109	1	ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ : ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ	ਅਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਡੇਰੇ
111	11	ਸਾਹਿਬਾਨ	ਸਾਹਿਬ
112	13	ਲੋਕ	ਲੋਕਾਂ
112	14	ਪੈਂਥਾ	ਪੈਂਦਾ
119	26	ਵਿਣਿਆ	ਵਿਦਿਆ
120	32	ਅਧਿਕਾਰੀ	ਅਧਿਕਾਰੀ
124	21	ਉਦਮ	ਉਦਗਮ
125	30	ਪੀਲੀਭੀਤ	ਪਟਿਆਲਾ
127	9	ਸਨਾਤਨੀ	ਸਨਾਤਨੀ
130	33	ਅਦ੍ਵੈਤ	ਅਦ੍ਵੈਤ
136	22	ਨੇ	ਨੂੰ
136	32	deals	Ideas
152	2-	ਬੋਲੀਆਂ	ਬੋਲੀਆਂ
156	33	ਰੱਬੋ	ਰੱਬੋਂ
168	24	Mirahai	Mirabai
174	17	ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ	ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੀ
175	25	ਓਪਰੋਂ	ਓਪਰੋਂ
182	10	ਵਿਚ	ਵਿਚ

182	22	ਉੱਤੇ ਰੱਖਣੀ	ਉੱਤੇ ਟੇਕ ਰੱਖਣੀ
134	27	'ਦੀ' ਤੋਂ ਬਾਅਦ 'ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, 'ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ' ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਵੋ ।	
189	20	1860	1870
190	28	ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ	ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ
207	20	ਅਦ੍ਵੈਤ	ਅਦ੍ਵੈਤ
227	25	1921	1821
227	26	1829	1813
230	20	ਪੰਡਿਤ	ਪੰਡਿਤ
230	26	ਅਦ੍ਵੈਤਨੁਭਵ	ਅਦ੍ਵੈਤਨੁਭਵ
234	28	ਗੁਰਦਿੱਤ ਜੀ	ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ
254	18	ਭਾਵਾਰਥ	ਭਾਵਾਰਥ
261	9	ਅਤੇ	ਅਤੇ
269	19	ਭਾਰਤੀ ਸੰਤ	ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ
275	13	ਦੇ	ਦੀਆਂ
288	22	ਮਹਸੂਸ ਹੈ	ਮਹਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
318	7	ਸੈਂ	ਮੈਂ
323	1	ਕੋਸ਼ਾਂ	ਕੋਸ਼ਾਂ
336	9	ਛੱਡਾ	ਵੱਡਾ
364	31	ਨਿਰਮਲ	ਨਿਰਮਲ
372	19	ਜੀ	ਦੀ
374	21	ਕੋਹ	ਕੋਹ
418	17	ਉਪਾਰਲਾ	ਉਪਰਾਲਾ
493	24	ਅਰਦਾਸ	ਅਮਰਦਾਸ
508	13	ਸੂਰਤ	ਸੂਰਜ
525	4	ਪਟਿਆਲਾ ਦੀ	ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਆਪ ਦੀ
528	19	1671	1971
541	10		'ਆਪ' ਮਿਟਾ ਦਿਓ
557	23	ਮੰਡਲ	ਮੰਡਨ
594	25	ਮਿਤ੍ਰ	ਮਿਤ੍ਰ

B-1564

